

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ  
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

**НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА  
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ**

# **ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ**

**НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ**

**Випуск 25-26**

**Київ - 2018**

**ВІСНИК  
АГРАРНОЇ  
ІСТОРІЇ**

**25-26'2018**

**Науковий журнал**

**Редакційна колегія: Editirial board:**

С.О. Білан (заст. гол. редактора)	S.O. Bilan (deputy editor-in-chief)
І.С. Бородай	I.S. Boroday
В.А. Вергунов (заст. гол. редактора)	V.A. Vergunov (deputy editor-in-chief)
С.В. Віднянський	S.V. Bydnjanskij
М.Ю. Виговський	M.Yu. Vygovskij
Вас. М. Даниленко	Bas. M. Danylenko
О.Ю. Єліна	O.Yu. Yelina
І.В. Жалоба	I.B. Zhaloba
С.М. Живора (відповід. секретар)	S.M. Zhyvora (executive secretary)
М.А. Журба (головний редактор)	M.A. Zhurba (editor-in-chief)
І. Ілчев	I. Ilchev
О.С. Каденюк	A.S. Kadenjuk
Д.В. Карев (заст. гол. редактора)	D.V. Karev (deputy editor-in-chief)
Н.П. Коваленко	N.P. Kovalenko
В.Ф. Колесник	V.F. Kolesnyk
С.В. Корновенко	S.V. Kornovenko
Г.Г. Кривчик	G.G. Kryvchyk
О.М. Кропивко	O.M. Kropyvko
А. Куїк-Каліновська	A. Kuik-Kalinowska
В.І. Кучер	V.I. Kucher
В.І. Марочко	V.I. Marochko
Н. Мгалоблішвілі	N. Mhaloblishvili
В.П. Михайлюк	V.P. Myhajluk
А.Г. Морозов	A.G. Morozov
О.Ф. Нікілев	A.F. Nikilev
П. Новаковський	P. Nowakowski
С.С. Падалка (заст. гол. редактора)	S.S. Padalka (deputy editor-in-chief)
О.П. Реєнт	A.P. Rejent
Н.І. Романюк	N.I. Romanuk
І.М. Романюк	I.M. Romanuk
С.М. Свистович	S.M. Svistovich
О.О. Сушко	A.A. Sushko
О.Є. Тарабрін	O.E. Tarabrin
С.М. Тимченко	S.M. Tymchenko
Ф.Г. Турченко	F.G. Turchenko
В.В. Шелепов	V.V. Sheleпов

**ISSN 2307-3179**

**Засновники:**

- Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова
- Національний університет біоресурсів і природокористування України
- Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України

*Свідоцтво про державну реєстрацію  
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

*Наказом МОН України № 1528 від  
29.12.2014 р. видання включено до Переліку  
наукових фахових видань України*

**Макетування та верстка:**

*С. Живора*

**Комп'ютерний набір:**

*О. Кропивко, Л. Лановюк*

**Оформлення обкладинки**

*А. Мельник*

**Адреса редколегії:**

03037, м. Київ,  
вул. Освіти, 6, кім. 24.  
тел./факс (044) 520-12-05; 258-21-42;  
e-mail: visnykai@gmail.com,  
kafedra\_slovjan@ukr.net;  
zhyvora@bigmir.net

**Друкується за рішенням:**

Вченої ради факультету історичної  
освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова  
(протокол № 8 від 22.12.2018);

Вченої ради ННСГБ НААН України  
(протокол № 15 від 27.12.2018)

Підп. до друку 28.12.2018

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різногр.

Ум. друк. арк. 33,2 Обл.-вид. арк. 34,4  
Наклад 100 прим.

Друк СПД ФО Куц В.М.

*Автори опублікованих матеріалів  
несуть повну відповідальність за підбір,  
точність наведених фактів, цитат,  
економіко-статистичних даних, імен та  
інших відомостей.*

## З М І С Т

### ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<b>Новаковський П.</b>	Собор Замойський 1720 р. у суспільно-політичному і церковному житті України .....	9
<b>Гаврилюк М.О.</b>	Український історик Михайло Драгоманов .....	16
<b>Дроботюк К.О.</b>	Земський учитель у соціальній структурі села Російської імперії (70 – 80-і рр. XIX ст.) .....	22
<b>Доценко В.О.</b>	Єврейське землеволодіння та оренда земель в українських губерніях Російської імперії у XIX – на початку XX ст. ....	27
<b>Романюк Н.Й.</b>	Зміни в системі землеволодіння і землекористування у Правобережній Україні та їх наслідки: 1861 – 1914 рр. ....	34
<b>Титівець О.О.</b>	Спільна діяльність громадських об'єднань та органів управління у східних українських регіонах 1917 – 1920 роках .	41
<b>Семанишин Т.С.</b>	Концептуальні засади функціонування громадських об'єднань в радянській Україні доби становлення тоталітарного режиму (1920-ті рр.) .....	47
<b>Мацур Л.М.</b>	Участь громадських організацій радянської України у роботі з політемігрантами (20-і рр. XX ст.) .....	51
<b>Свистович С.М.</b>	Розвиток кооперативного руху в радянській Україні (20-ті рр. XX ст.) .....	57
<b>Песоцький М.М.</b>	Народний комісаріат внутрішніх справ України у 20-ті роки. Історіографія створення та діяльності .....	63
<b>Ролдугіна Я.О.</b>	Залучення органів держбезпеки до вирішення соціально-економічних проблем в 20-30-ті рр. XX ст. на території України .....	72
<b>Трейтяк Д.В.</b>	Вплив політики коренізації на грецьку етнічну меншину в 1920 – 30 рр. XX ст. ....	81
<b>Чуян І.Л.</b>	Матеріальні чинники організації повсякденного життя чехів радянської України: харчування та житло (1921 – 1934 гг.) .....	87
<b>Стьопул І.В.</b>	Демократичні традиції українського націоналізму .....	94
<b>Кравченко Д.Ю.</b>	Проблема «переміщених осіб» – не поверненців у період повоєнної репатріації українських громадян у сучасній українській історіографії .....	103
<b>Нагірняк О.Р.</b>	Розвиток українознавства у системі науково – освітніх центрів української еміграції (1945 – 1991 рр.): тенденції, проблеми, досягнення .....	112
<b>Сидорович О.С.</b>	Торгівля книгами у сільській місцевості УРСР у 1950 – 80-их рр. ....	128
<b>Паска Б.В.</b>	Розправа радянського режиму над городенківською групою дисидентів .....	133
<b>Ющенко П.А.</b>	Нові радянські «історичні ювілеї і дати» та їх відзначення в період наростання системної кризи комуністичного ладу (1965 – 1985 рр.) .....	138
<b>Падалка С.С.</b>	Бідність в українському селі як культурне і соціально-економічне явище: середовища, носії, життєві стилі (1990 – 2000-і рр.) .....	145
<b>Артюшенко І.А.</b>	Верховна Рада України, як інституційний чинник держави в антикорупційній діяльності: історичний аспект (1990 – 2000-і роки) .....	152
<b>Мороз М.В.</b>	Становлення української автокефалії в міжцерковному дискурсі світового православ'я .....	159

### ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<b>Коваленко А.І.</b>	Концепт стародавнього слов'янського етносу в історіографічному дискурсі .....	167
-----------------------	---	-----

<b>Сазіна Т.Ю.</b>	Українська діаспора в Росії: поява та причини міграції .....	175
<b>Гусєв В.І.</b>	Ефіопія: на шляху за збереження політичної незалежності (друга половина XIX ст. – 20-ті роки XX ст.) .....	182
<b>Погромський В.О.</b>	Діяльність Американської адміністрації допомоги та інших американських філантропічних організацій у відновленій Польщі в 1918 – 1922 рр. ....	197
<b>Гідревич М.М.</b>	Пропаганда та ідеологія як інструменти нацистської дипломатії в Ірані напередодні Другої світової війни .....	204
<b>Журба М.А.</b>	Громадсько-політичні об'єднання Східної Німеччини в аграрних проектах радянської окупаційної адміністрації (1945 – 1950 рр.) .....	210

### ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

<b>Глоба О.Ф.</b>	Пластиди рослинних клітин: історичний аспект їх вивчення	221
<b>Проців О.Р.</b>	Оцінка харчової цінності дичини у Галичині кінця XIX – початку XX ст. ....	229
<b>Коваленко Н.П.</b>	Організація ведення сільського господарства в межах діяльності Міністерства аграрної політики та продовольства України (1917–2017 рр.) .....	235
<b>Столяр О.П.</b>	Внесок В.О. Кудашева у розвиток сільського господарства в Україні .....	242
<b>Шарлай Н.І.</b>	Становлення контрольно – насінневої справи в Україні у творчій спадщині професора П.Р. Сльозкіна .....	248
<b>Кучер В.І.</b>	Академік В.І. Вернадський про роль науки в розвитку суспільства .....	254
<b>Воловодовська В.О.</b>	Діяльність професора П.Ф. Тушкана в контексті розвитку аграрної освіти в Україні .....	260
<b>Корзун О.В.</b>	Діяльність Українського науково-дослідного інституту агролісомеліорації і лісового господарства у роки Другої світової війни .....	266
<b>Татарчук Л.М.</b>	Внесок професора В.С. Михайловського у розвиток системи заходів боротьби з хворобами і шкідниками плодово-ягідних культур в Україні (до 125 річчя від дня народження) .....	275
<b>Мельник В.В.</b>	Теоретико-методологічні та науково-організаційні засади розвитку штучної інкубації в Українській РСР у 1951 – 1964 роках .....	282
<b>Смірнова Б.О.</b>	Оптимізація структури посівних площ і сівозмін для розвитку ґрунтозахисного землеробства у господарствах Полтавського регіону на початку XXI ст. ....	288
<b>Соловей Г.М.</b>	Роль академічної науки у розвитку інноваційних технологій протиерозійного землеробства у Західній Україні на початку XXI століття .....	296
<b>Лебедєв І.К., Ігнатова Л.Р.</b>	Методологічні аспекти викладання дисципліни «Історія науки і техніки» для студентів інженерних спеціальностей ....	307

### НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<b>Падалка С.С.</b>	Нотатки з приводу однієї книги .....	318
<b>Севастьянов О.В.</b>	Повернення забутої перемоги історичної давнини та імені її творця .....	322
<b>Ігнатуша О.М.</b>	Репресії 1920-1930-х років проти православної церкви: регіональний аспект .....	324
<b>Ковпак Л.В.</b>	Документальна розповідь про українську екологічну асоціацію «Зелений світ» .....	325
<b>Відомості про авторів</b>	.....	329

---

## СОДЕРЖАНИЕ

### ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

<b>Новаковский П.</b>	Собор Замойский 1720 г. в общественно-политической и церковной жизни Украины .....	9
<b>Гаврилюк М.А.</b>	Украинский историк Михаил Драгоманов .....	16
<b>Дроботюк Е.А.</b>	Земский учитель в социальной структуре села Российской империи (70 – 80-е годы XIX в.) .....	22
<b>Доценко В.О.</b>	Еврейское землевладение и аренда земель в украинских землях Российской империи в XIX – в начале XX века .....	27
<b>Романюк Н.И.</b>	Изменения в системе землевладения и землепользования в Правобережной Украины и их последствия: 1861-1914 гг. ....	34
<b>Тытинец А.А.</b>	Совместная деятельность общественных объединений и органов управления в восточных украинских регионах 1917-1920 годах .....	41
<b>Семанишин Т. С.</b>	Концептуальная основа функционирования общественных объединений в советской Украине эпохи становления тоталитарного режима (1920-е гг.) .....	47
<b>Мацур Л.М.</b>	Участие общественных организаций советской Украины в работе с политэмигрантами (20-е гг. XX в.) .....	51
<b>Свистович С.М.</b>	Развитие кооперативного движения в советской Украине (20-е гг. XX в.) .....	57
<b>Песоцкий М.Н.</b>	Народный комиссариат внутренних дел Украины в 20-е годы. Историография создания и деятельности .....	63
<b>Ролдугина Я.А.</b>	Вовлечение органов госбезопасности к решению социально-экономических проблем в 20-30-х гг. XX в. на территории Украины .....	72
<b>Трейтяк Д.В.</b>	Влияние политики коренизации на греческое эническое меньшинство .....	81
<b>Чуян И.Л.</b>	Материальные факторы организации повседневной жизни чехов Советской Украины: питание и жилье (1921 – 1934 гг.) .....	87
<b>Стьопул И.В.</b>	Демократические традиции украинского национализма .....	94
<b>Кравченко Д.Ю.</b>	Развитие проблемы «перемещенных лиц» – невозвращенцев в послевоенный период репатриации украинских граждан в современной украинской историографии .....	103
<b>Нагирняк О.Р.</b>	Развитие украиноведения в системе научно – образовательных центров украинской эмиграции (1945 – 1991 гг.): тенденции, проблемы, достижения .....	112
<b>Сидорович А.С.</b>	Торгівля книгами у сільській місцевості УРСР у 1950 – 80-их рр. ....	128
<b>Паска Б.В.</b>	Расправа советского режима над городенковской группой диссидентов .....	133
<b>Ющенко П.А.</b>	Новые советские «исторические юбилеи и даты» и их празднование в период нарастания системного кризиса коммунистического строя (1965 – 1985 гг.) .....	138
<b>Падалка С.С.</b>	Бедность в украинском селе как культурное и социально – экономическое явление: среды, носители, жизненные стили (1990 – 2000-е гг.) .....	145
<b>Артюшенко И.А.</b>	Верховная Рада Украины, как институционный фактор государства в антикоррупционной деятельности: исторический аспект (1990 – 2000-е годы) .....	152
<b>Мороз М.В.</b>	Становление украинской автокефалии в межцерковном дискурсе мирового православ'я .....	159

### ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

<b>Коваленко А.И.</b>	Концепт древнего славянского этноса в историографическом дискурсе .....	167
-----------------------	---	-----

<b>Сазина Т.Ю.</b>	Украинская диаспора в России: возникновение и причины миграции .....	175
<b>Гусев В.И.</b>	Эфиопия: на пути за сохранение политической независимости (вторая половина XIX в. – 20-е годы XX в.) .....	182
<b>Погромский В.А.</b>	Деятельность американской администрации помощи и других американских филантропических организаций в восстановленной Польше в 1918 – 1922 гг. ....	197
<b>Гидревич М.Н.</b>	Пропаганда и идеология как инструменты нацистской дипломатии в Иране накануне Второй мировой войны .....	204
<b>Журба М.А.</b>	Общественно-политические объединения Восточной Германии в аграрных проектах советской оккупационной администрации (1945 – 1950 гг.) .....	210
<b>ИСТОРИЯ НАУКИ И ТЕХНИКИ</b>		
<b>Глоба О.Ф.</b>	Пластиды растительных клеток: исторический аспект их изучения .....	221
<b>Процив О.Р.</b>	Оценка пищевой ценности дичи в Галичине в конце XIX – начале XX в. ....	229
<b>Коваленко Н.П.</b>	Организация ведения сельского хозяйства в пределах деятельности Министерства аграрной политики и продовольствия Украины (1917–2017 гг.) .....	235
<b>Столяр О.П.</b>	Вклад В.А. Кудашева в развитие сельского хозяйства в Украине	242
<b>Шарлай Н.И.</b>	Становление контрольно-семенного дела в Украине в творческом наследии профессора П.Р. Слезкина .....	248
<b>Кучер В.И.</b>	Академик В.И. Вернадский о роли науки в развитии общества .....	254
<b>Воловодская В.А.</b>	Деятельность профессора П.Ф. Тушкана в контексте развития аграрного образования в Украине .....	260
<b>Корзун Е.В.</b>	Деятельность Украинского научно-исследовательского института агролесомелиорации и лесного хозяйства в годы Второй мировой войны .....	266
<b>Татарчук Л.М.</b>	Вклад профессора В.С. Михайловского в развитие системы мер борьбы с болезнями и вредителями плодово-ягодных культур в Украине (к 125 летию со дня рождения) .....	275
<b>Мельник В.В.</b>	Теоретико-методологические и научно-организационные основы развития искусственной инкубации в Украинской ССР в 1951-1964 гг. ....	282
<b>Смирнова Б.А.</b>	Оптимизация структуры посевных площадей и севооборотов для развития почвозащитного земледелия в хозяйствах Полтавского региона в начале XXI в. ....	288
<b>Соловей Г.М.</b>	Роль академической науки в развитии инновационных технологий противозерозийного земледелия в Западной Украине в начале XXI века .....	296
<b>Лебедев И.К., Игнатова Л.Р.</b>	Методологические аспекты преподавания дисциплины «История науки и техники» для студентов инженерных специальностей .....	307
<b>НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ</b>		
<b>Падалка С.С.</b>	Заметки по поводу одной книги .....	318
<b>Севастьянов А.В.</b>	Возвращение забытой победы исторического прошлого и имени ее творца .....	322
<b>Игнатуша О.М.</b>	Репрессии 1920-1930-х годов против православной церкви: региональный аспект .....	324
<b>Ковпак Л.В.</b>	Документальный рассказ про украинскую экологическую ассоциацию «Зеленый мир» .....	325
<b>Сведения об авторах .....</b>		<b>329</b>

---

## CONTENTS

### HISTORY OF UKRAINE

<b>Novakovsky P.</b>	Zamość Cathedral of 1720 in the socio-political and church life of Ukraine .....	9
<b>Gavrilyuk M.O.</b>	Ukrainian historian Michael Dragomanov .....	16
<b>Drobotiuk K.O.</b>	Eastery teacher in the social structure of the Rossian empire (70 – 80 years of XIX centuries) .....	22
<b>Dozenko V.O.</b>	Jewish landownership and lease of earth in the Ukrainian provinces of Russian empire in XIX – at the beginning of the XX –th century .....	27
<b>Romanyuk N.I.</b>	Changes in land tenure and land use in Right-Bank Ukraine and their consequences: 1861-1914 .....	34
<b>Tutyvets O.O.</b>	Joint activity of public associations and authorities in the eastern Ukrainian regions of 1917-1920 .....	41
<b>Semanyshyn T.S.</b>	The concept of the functioning of public associations in the Soviet Ukraine of the epoch of the formation of totalitarian regime (1920-s.) .....	47
<b>Matsur L.M.</b>	Participation of public organizations of the soviet Ukraine in work with political migrants (1920 <sup>th</sup> ) .....	51
<b>Svystovych S.M.</b>	The development of the cooperative movement in Soviet Ukraine (20-ies of the XX century) .....	57
<b>Pesotskiy M.M.</b>	People's Commissariat of Interior Affairs of Ukraine in the 1920's. Historiography of creation and activity .....	63
<b>Rolduhina Ya.O.</b>	Involvement of State Security Agencies in Solving Social and Economic Issues in the 1920s-1930s in the territory of Ukraine .....	72
<b>Treitiak D.V.</b>	The impact of korenization policies on greek ethnic minority in the twenties-thirties of the 20 <sup>th</sup> century .....	81
<b>Chuyan I.L.</b>	Material factors of the organization of the everyday life of the schools of Soviet Ukraine: food and housing (1921 – 1934) .....	87
<b>Stiopul I.V.</b>	Democratic traditions of Ukrainian nationalism .....	94
<b>Kravchenko D.Yu.</b>	The problem of «displaced persons» - nonreturnees in the post-war period of the repatriation of Ukrainian citizens in the contemporary Ukrainian historiography .....	103
<b>Nagirnyak O.R.</b>	Development of Ukrainian studies in the system scientifically – educational centers of Ukrainian emigration (1945 – 1991): tendencies, problems, achievements .....	112
<b>Sydorovich O.S.</b>	The sale of books in the countryside of the Ukrainian SSR in the 1950-80's .....	128
<b>Paska B.V.</b>	The Soviet regime's repression of Horodenka dissident group .....	133
<b>Yushchenko P.A.</b>	New Soviet “historical anniversaries and dates” and their celebration in the period of growing systemic crisis of the communist system (1965 – 1985) .....	138
<b>Padalka S.S.</b>	Poverty in the Ukrainian countryside as a cultural and socio – economic phenomenon: environments, carriers, life styles (1990 – 2000-ies) .....	145
<b>Artyushenko I.A.</b>	The Supreme Rada of Ukraine, as an institutional factor of the state in anti-corruption activity: historical aspect (1990 – 2000-s) .....	152
<b>Moroz M.V.</b>	The development of the Ukrainian autocephalia in the international civil orthodox world discussion .....	159

### WORLD HISTORY

<b>Kovalenko A.I.</b>	The concept of the age of Slavic ethnos in the historiographic discourse .....	167
-----------------------	--	-----

<b>Sazina T.Yu.</b>	Ukrainian diaspora in Russia: appearance and causes of migration .....	175
<b>Gusev V.I.</b>	Ethiopia: on the way to maintaining political independence (second half of XIX century – 20 years of the 20 <sup>th</sup> century) .....	182
<b>Pogromskiy V.A.</b>	Activities of the American relief administration and other American philanthropic organization in the restored Poland in 1918 – 1922 .....	197
<b>Hidrevich M.M.</b>	Propaganda and ideology as tools of national diplomacy in Iran in the event of the Second World War .....	204
<b>Zhurba M.A.</b>	Socio-political associations of East Germany in the agrarian projects of the Soviet occupation administration (1945 – 1950) .....	210

#### **HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUE**

<b>Globa O.F.</b>	Plastids of plant cells: the historical aspect of their study .....	221
<b>Protsiv O.P.</b>	Evaluation of the food value in Galichyna and of the XIX – beginning of XX .....	229
<b>Kovalenko N.P.</b>	Organization of conduct of agriculture is within the limits of activity of Ministry of agrarian policy and food of Ukraine (1917–2017) .....	235
<b>Stolyar O.P.</b>	Investment V. O. Kudashev in development of agriculture in Ukraine .....	242
<b>Sharlay N.I.</b>	Formation of control-seed business in Ukraine in the creative heritage of professor P. P. Slezkina .....	248
<b>Kucher V.I.</b>	Academic V. Vernadskyi about the role of science in development of society .....	254
<b>Volovodovska V.O.</b>	Professor P. F Tushkana in the context of the development of agrarian education in Ukraine .....	260
<b>Korzun O.V.</b>	Activities of Ukrainian research institute of agro-forest-land-reclamation and forestry in years of the Second World War ...	266
<b>Tatarchuk L.M.</b>	Contribution of professor V.S. Mikhailovskiy to development of the system of measures to fight against diseases and pests of fruit and berry crops in Ukraine (to 125 <sup>th</sup> anniversary of birth) ..	275
<b>Melnik V.V.</b>	Theoretical, methodological and scientific-organizational basis for the development of artificial incubation in the Ukrainian SSR in 1951-1964 .....	282
<b>Smirnova B.O.</b>	Optimization of structure of sowing areas and crop rotations for development of protecting soil agriculture in the economies of the Poltava region at the beginning XXI of century .....	288
<b>Solovei H.M.</b>	Role of academic science in development of innovative technologies of against erosive agriculture in Western Ukraine at the beginning XXI of century .....	296
<b>Lebedev I.K., Ignatova L.R.</b>	Methodological aspects of teaching the discipline "History of science and technology" for students of engineering specialties	307

#### **SCIENTIFIC LIFE**

<b>Padalka S.S.</b>	<i>Notes on one book</i> .....	318
<b>Sevastyanov O.V.</b>	<i>The return of the forgotten victory of historical antiquity and the name of its creator</i> .....	322
<b>Ignatusha O.M.</b>	<i>Repressions of the 1920-1930's against the Orthodox Church: the regional aspect</i> .....	324
<b>Kovpak L.V.</b>	<i>Documentary about Ukrainian ecological Association "Green World"</i> .....	325
<b>The information about authors</b>	.....	329



### SYNOD ZAMOJSKI 1720 W SPOŁECZNO-POLITYCZNE I ŻYCIE KOŚCIELNE UKRAINY

*Artykuł przedstawia przełomowe wydarzenie z historii Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego, jakim był Synod Zamojski 1720 roku. Ukazuje najpierw okoliczności zwołania i przebieg synodu na tle sytuacji religijnej i politycznej Rzeczypospolitej na początku XVIII wieku. Streszcza uchwały synodalne, podając ogólną treść wszystkich 19 rozdziałów dokumentów posynodalnych. Szczególną wagę zwraca na tematykę dotyczącą liturgii obrządku wschodniego zachowanego w Kościele unickim i zmiany, jakie wprowadził do niej synod. Podkreśla się przeprowadzenie skutecznej odnowy tego Kościoła z zastosowaniem osiągnięć katolickiej reformy powziętej na Soborze Trydenckim. Na koniec zaprezentowanych zostało kilka opinii historyków i teologów na temat Synodu Zamojskiego. Są one niejednoznaczne, zwłaszcza w kwestii wpływu tradycji łacińskiej na jego uchwały. Autor stoi na stanowisku, że dzieło synodu należy oceniać, biorąc pod uwagę kontekst historyczny i eklezjologiczny epoki. Uważa, że Synod Zamojski miał ważny i pozytywny wpływ nie tylko na dalszy rozwój Kościoła Greckokatolickiego, ale także, w szerokiej perspektywie, na kształtowanie się kulturowej i narodowej tożsamości Ukraińców.*

**Słowa kluczowe:** Synod Zamojski 1720, Kościół Greckokatolicki, Rzeczpospolita.

Zbliża się okrągła trzechsetna (300) rocznica Synodu Zamojskiego. Z tej okazji warto pochylić się na nowo nad tym wydarzeniem, które wywarło poważny wpływ na historię Kościoła Greckokatolickiego, a poprzez ważne miejsce i rolę, jaką on odegrał w formowaniu się ukraińskiego narodu i państwa, odznaczyło się na szeroko pojętej historii całej Ukrainy. W literaturze naukowej możemy spotkać się z bardzo zróżnicowaną oceną synodu. Poglądy na znaczenie synodu w historii religijnej i państwowej Ukrainy, różnią się między sobą i bardzo często zależą od konfesyjnej przynależności ich autorów. Postaramy się je przedstawić pod koniec naszego artykułu.

Synod Kościoła unickiego odbył się 26 sierpnia i 17 września 1720 roku w Zamościu po prawie 100 latach od ostatniego synodu tegoż Kościoła, który miał miejsce w Kobryniu w 1626 roku [6, c. 5]. Mijało pierwsze stulecie od zawarcia Unii Brzeskiej (1596), czyli zjednoczenia z Kościołem rzymskokatolickim części prawosławnych z terenów Ukrainy, Białorusi i Litwy, wchodzących wówczas w skład Rzeczypospolitej. Unia dała początek nowemu katolickiemu Kościołowi wschodniemu, który dziś nazywany jest Ukraińskim Kościołem Greckokatolickim. W ciągu tego czasu pojawiło się wiele problemów natury administracyjnej, dyscyplinarnej, liturgicznej, które wymagały rozwiązania. Nowy Kościół, zachowując wschodni obrządek liturgiczny i swoje zwyczaje, potrzebował jednak pewnego dostosowania się do światowej wspólnoty katolickiej, której stał się częścią. Niezbędna była reforma życia kościelnego, które dotykał kryzys w takich dziedzinach jak duszpasterstwo parafialne, jednolitość sprawowania liturgii, wychowanie duchowieństwa, zarząd diecezji, stosowanie prawa kanonicznego. Potrzeba było ustanowienia jasnych reguł działania, które pozwoliłyby zbliżyć się do poziomu Kościoła rzymskokatolickiego z sukcesem wprowadzającego w czyn reformy Soboru Trydenckiego. Ważną przyczyną zwołania synodu było przyspieszenie integracji trzech nowych diecezji prawosławnych (Przemyśl, Lwów, Łuck), które dołączyły do unii dopiero na przełomie XVII i XVIII wieku.

W latach poprzedzających synod w tym procesie integracji odegrał bardzo pozytywną rolę biskup przemyski Jerzy Winnicki, piastując w latach 1700 – 1713 godność metropolity kijowskiego (rezydował w Przemyślu i we Lwowie) [11]. Swoją osobą łączył on dawną tradycję prawosławną południowo-zachodnich diecezji z tradycją pozostałej części metropolii, przebywającej w unii od ponad stulecia. Różnice widoczne były w przestr-

zeganiu prawa kanonicznego i w innych dziedzinach codziennego życia duchowieństwa i wiernych. Biskup Winnicki miał dobry, osobisty kontakt z klasztorami, bractwami cerkiewnymi i szlachtą, co pozwoliło mu nie tylko załagodzić wiele konfliktów z nastawionymi antyrzymsko środowiskami, ale nawet zapoczątkować przenikanie katolickiej tożsamości do lokalnego Kościoła [4, s. 327].

Po przystąpieniu do unii, duchowieństwo i wierni prawosławni w naturalny sposób zbliżyli się jeszcze bardziej do ludności katolickiej, z którą zamieszkiwali razem w jednym państwie od kilku stuleci. Teraz w sposób formalny znaleźli się także razem w jednym, uniwersalnym, katolickim organizmie kościelnym. Nie mogło to pozostać bez wpływu na dziedzinę religijności. Istnienie na jednym terytorium dwóch obrządków liturgicznych było powodem procesów adaptacyjnych. Dotyczyły one nie tylko liturgii, ale także obyczajowości, terminologii, sztuki sakralnej. Z zapożyczeń tego typu korzystał dosyć swobodnie Kościół unicki, co w ciągu pierwszego stulecia unii nadało mu bardziej zachodnie oblicze. Nie były to jednak zjawiska równomierne, kontrolowane przez hierarchię, czy usankcjonowane prawnie. Dlatego sytuacja wymagała pewnego uporządkowania.

Podobnie niezbędne było także doktrynalne umocowanie Kościoła unickiego we wspólnocie katolickiej. W okresie po unii nastąpiło pewne odejście od pierwotnej doktryny prawosławnej i powstanie nowych form obrzędowości pod wpływem łacińskiego. Na tym polu również istniało wiele dysproporcji i to nie tylko między starymi i nowymi diecezjami, które przystąpiły do unii, ale także między poszczególnymi klasztorami i środowiskami wiernych świeckich. Kościół stanął przed koniecznością skutecznej reformy, ujednoczenia i skontrolowania procesów zmian, określenia swojej tożsamości w kwestii wiary, nauczania, organizacji i liturgii. Najlepszym środkiem do realizacji tych celów było zorganizowanie nowego synodu Kościoła unickiego działającego na terytorium Rzeczypospolitej [4, s. 328].

Dzieło reformy Kościoła Greckokatolickiego zostało energicznie podjęte przez jednego z najwybitniejszych jego hierarchów – metropolitę Lwa Kiszkę (1714 – 1728). To właśnie metropolita Kiszka był głównym inicjatorem zwołania synodu i głównym jego organizatorem [6, c. 5-6]. O wyrażenie zgody na synod prowincjalny prosił on papieża Klemensa XI już na początku pełnienia swojego urzędu. Kongregacja Rozkrzewiania Wiary wydała taką zgodę w maju 1715 roku. Papież w swoim *breve* wyznaczył na przewodniczącego synodu swojego nuncjusza Hieronima Grimaldiego [1, s. 39]. Ówczesna sytuacja polityczna w Polsce nie sprzyjała jednak szybkiemu zwołaniu synodu. Na sejmie w 1717 roku pojawiły się głosy szlachty, że najlepszym rozwiązaniem dla Rzeczypospolitej byłaby likwidacja obydwu Kościołów wschodnich – zarówno prawosławnego, jak i unickiego. W środowiskach jezuitów pojawiły się nawet projekty sugerujące stopniowe przechodzenie wiernych obrządku wschodniego na obrządek łaciński [4, s. 330]. W tych okolicznościach przeprowadzenie synodu nie byłoby korzystne dla unitów, dlatego nie spieszo się z jego zwołaniem przez kolejne pięć lat. Ten czas do 1720 roku, jak uważa biskup Sofron Mudryj, wykorzystano na solidne przygotowanie prac synodu [6, c. 6].

Początkowo na miejsce synodu metropolita Kiszka wyznaczył Lwów, do którego wezwał wszystkich biskupów, przedstawicieli duchowieństwa i świeckich na dzień 26 sierpnia 1720 roku. We Lwowie jednak wybuchła zaraza i z tego względu metropolita przeniósł miejsce obrad do Zamościa na ten sam dzień [9, c. 22]. Zamość był własnością szlacheckiej rodziny Zamoyskich, ważną twierdzą Rzeczypospolitej, miastem trzech wschodnich obrządków katolickich: łacińskiego, ormiańskiego i bizantyjskiego, podobnie jak Lwów. Status stolicy Ordynacji Zamoyskich gwarantował spokojne i bezpieczne przeprowadzenie obrad. Sam ordynat Tomasz Józef Zamoyski zgodził się gościć synod w swoim mieście.

Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami, pierwsza sesja synodu odbyła się 26 sierpnia 1720 roku, następną dwie – odpowiednio pierwszego i siedemnastego września tegoż roku.

W synodzie, obok nuncjusza Hieronima Grimaldiego i metropolity Lwa Kiszki wziął udział cały ówczesny episkopat Kościoła Greckokatolickiego – siedmiu biskupów: Józef Wyhowski (1716-1730) z Łucka, Florian Hrebniński (1720-1762) z Połocka, Atanazy Szeptycki (1715-1746) ze Lwowa, Józef Lewicki (1711-1730) z Chełma, Hieronim Ustrzycki z Przemyśla (1715-1746), Wawrzyniec Drucki-Sokoliński (1718-1722) ze Smoleńska oraz, wyświęcony w Zamościu dla diecezji w Pińsku, Teofil Godebski (1720-1730). Liczną była reprezentacja zakonu bazylianów oraz kleru diecezjalnego (129 osób): archimandryci i igumeni klasztorów, dziekani, wykładowcy seminariów duchownych. Uczestnikami synodu byli także świeccy, głównie przedstawiciele Bractwa Stauropigialnego ze Lwowa [6, c. 7].

Autorzy jednego z najnowszych opracowań historii Kościoła Greckokatolickiego, Andrzej Gil i Ihor Skoczylas, jako miejsce synodu podają cerkiew św. Mikołaja w Zamościu, a nie cerkiew parafialną Opieki Bogurodzicy (*Pokrov Presvjatoj Bogorodicy*), jak twierdziła zwykle dotychczasowa jego historiografia [4, s. 332-333]. Błędne umiejscowienie obrad, według nich, ma swoje źródło w ważnej roli bractwa *Pokrova Bogorodicy*, działającego przy cerkwi św. Mikołaja – jego nazwa była czasami odczytywana nadrzędnie i stosowana jako tytuł całej cerkwi.

Najważniejszą była trzecia sesja synodu, która odbyła się 17 września 1720 roku. Wtedy po dyskusjach sformułowano i ogłoszono „ustawy reformatorskie”, które miały obowiązywać odtąd w całym Kościele Greckokatolickim [5, s. 40]. Dekrety Synodu Zamojskiego zostały zatwierdzone przez papieża Benedykta XIII w 1724 roku i wydrukowane w Rzymie w 1725 roku [10]. Zostały przetłumaczone na język polski przez Polikarpa Filipowicza i wydane drukiem przez Ojców Bazylianów w Wilnie w 1781 roku. Łaciński tekst dekretów na podstawie wydania rzymskiego z 1858 roku i jego współczesne, ukraińskie tłumaczenie, autorstwa Iwana Kozowyka i Igora Pelechatego, ukazał się staraniem biskupa Sofrona Mudrego w 2006 roku [9].

Treść postanowień synodu została zawarta w 19 rozdziałach, które można podzielić na trzy grupy tematyczne: dogmatyczną, liturgiczną i dyscyplinarną (dotyczącą duchowieństwa diecezjalnego i zakonów) [1]. Pierwszy rozdział *O wierze katolickiej* wymaga od duchowieństwa unickiego złożenia wyznania wiary autorstwa Urbana VIII-go, w którym podkreśla się posłuszeństwo biskupowi Rzymu [9, c. 132]. Nakazane zostało wprowadzenie do *Credo* łacińskiego dodatku *Filioque* („Wierzę w Ducha Świętego, który od Ojca i Syna pochodzi”) oraz wspomnienia imienia papieża w Kanonie Mszy świętej (modlitwa eucharystyczna). Synod zabronił unitom między innymi brania udziału w liturgii i przyjmowania sakramentów w Kościele prawosławnym. Odtąd biskupi nie mogli wydawać na własną rękę ksiąg liturgicznych. Synod polecał opracowanie i wydanie ksiąg liturgicznych wschodniego obrządku z zatwierdzeniem Stolicy Apostolskiej [6, c. 8].

W drugim rozdziale *O głoszeniu słowa Bożego i katechizacji* synod przyjmuje rozwiązania Soboru Trydenckiego i wymaga nauczania wiernych katechizmu [9, c. 144]. W tym celu postanawia wydanie dwóch katechizmów w języku ukraińskim: małego dla świeckich i wielkiego dla duchowieństwa.

Obszerny rozdział trzeci dotyczy sprawowania liturgii sakramentów (*O Sakramentach i ich udzielaniu*). Składa się on ze wstępu i ośmiu paragrafów, w których rozpatruje poszczególne sakramenty [9, c. 144-201]. Najważniejszym wskazaniem jest zachowanie jednorodności sprawowania liturgii w całym Kościele unickim (greckokatolickim). Synod poleca metropolicie wydanie nowego *trebnika*, który uzyska zatwierdzenie Stolicy Apostolskiej. Opracowaniem pozostałych ksiąg liturgicznych zajęła się specjalna komisja pod zwierzchnictwem nuncjusza. W latach 1730-1732 komisja dokonała rewizji ksiąg liturgicznych, używanych dotychczas w Kościele Greckokatolickim. W następnych latach miało miejsce sukcesywne wydawanie nowych ksiąg [6, c. 8]. Synod ustala jednoznacznie

materię i formę poszczególnych sakramentów, stosując zachodnią teologię scholastyczną. Stara się jednocześnie o zachowanie obrzędów zgodnych z liturgiczną tradycją bizantyjską [6, c. 8-10]. Omówienie obrzędów sakramentalnych rozpoczyna chrzest. Jego materią jest naturalna woda poświęcana przez kapłana, a formą słowa *Chrzci się sługa Boży ... w imię Ojca, i Syna, i Ducha Świętego. Amen*. Zastosowano tu tradycyjną formułę grecką, usuwając jedynie późniejsze wstawki. Synod nakłada na księży obowiązek prowadzenia ksiąg metrykalnych. Zachowana zostaje bez zmian wschodnia praktyka udzielania sakramentu bierzmowania przez księży zaraz po chrzcie. Synod precyzuje tylko, że księża są w tym wypadku przedstawicielami biskupa\*. Zabrania natomiast księżom greckokatolickim udzielać bierzmowania w wypadku, gdy zdarzy im się chrzcić dzieci obrządku łacińskiego. Dużo miejsca poświęca synod Eucharystii w dwóch paragrafach: *De Eucharistia* i *De celebratione Missarum* [9, c. 156-169]. Dekrety ustalają, że materią Eucharystii ma być chleb kwaszony i naturalne wino, a przeistoczenie dokonuje się podczas słów ustanowienia, zgodnie z nauką Kościoła katolickiego. Synod zakazuje sprawowanie Eucharystii z użyciem niekwaszonego chleba (hostii), co zdarzało się czasami wśród unitów. Razem z *agnem* przemienione zostają wszystkie cząstki prosfor umieszczone na *diskosie* (w obrządku wschodnim prawosławnych tylko *agniec*). Można zachować Komunię niemowląt gdy nie powoduje to zgorszenia. Komunię dla chorych należy przygotowywać (konsekrować) raz na 8 dni, a nie tylko raz w roku, w Wielki Czwartek, jak było praktykowane przez prawosławnych. Przed *darochranitelnica* powinna palić się *wieczna lampka (lampada)*. Właściwie tylko dwie zmiany *stricte* obrzędowe będą odróżniać odtąd Liturgię Bożą sprawowaną w Kościele greckokatolickim od tej w Kościele prawosławnym. Po pierwsze synod zakazał używania *gubki* (gąbki) przy puryfikacji, a po drugie – zlikwidował obrzęd *zeonu* (dolewanie gorącej wody do kielicha) przed Komunią Świętą. Dopuszczone zostały Msze *czytane*, gdy wymagają tego duszpasterskie potrzeby wiernych. Z tych samych względów synod zezwala na sprawowanie w jednej cerkwi więcej niż jednej Mszy Świętej, zwłaszcza w dużych parafiach i klasztorach. Przypomina o obowiązku udziału wiernych w Liturgii w niedziele i święta. Wydano także zarządzenie o utrzymywaniu w cerkwiach należytego porządku. Pozwolono wprowadzić na większą ilość ołtarzy, ale zachowano cały układ wnętrza zgodnie z obrządkiem wschodnim, w tym obecność ikonostasów.

Do obrzędów sakramentu pokuty synod wprowadził formułę rozgrzeszenia wzorowaną na łacińskiej i zalecił wiernym częstą spowiedź, przynajmniej trzy razy w roku (przed Wielkanocą, Wniebowzięciem i Bożym Narodzeniem). Skasował trzydniowy post przed spowiedzią. Wyznaczył formę i materię sakramentu namaszczenia chorych i zezwolił na udzielanie go przez jednego kapłana, chociaż nie zabronił sprawowania go przez kilku księży według starej praktyki obrządku wschodniego [9, c. 170-180]. W sakramencie małżeństwa sformułował wymagania brania ślubu przed własnym proboszczem i dwoma świadkami oraz obowiązek ogłaszania zapowiedzi przedślubnych i prowadzenia odpowiednich zapisów w księgach parafialnych [9, c. 194-201].

Sporo miejsca synod poświęca sakramentowi kapłaństwa z uwagi na wiele nieporządków i nadużyć panujących w tej dziedzinie życia Kościoła przed unią, a także w pierwszym jej okresie (XVII wiek). Przy regulacjach dotyczących kapłaństwa synod zastosował zarówno starożytne prawo wschodnie, jak i postanowienia Soboru Trydenckiego. Dotyczyły one głównie spraw formacji duchowieństwa, gdyż same obrzędy święceń kapłańskich ułożono według greckiego *archijeratikonu*. Szczególną uwagę zwrócono na dobór i przygotowanie kandydatów do święceń. Po zdaniu egzaminów z teologii, dwa miesiące przed święceniami kandydat powinien odbyć praktykę w katedrze swojego biskupa, a bezpośrednio przed przystąpieniem do święceń wziąć udział w dziesięciod-

\* W obrządku łacińskim zwyczajnym szafarzem bierzmowania jest biskup. W związku z tym bierzmowanie oddzielone jest w czasie od sakramentu chrztu.

niowych rekolekcjach. Jeszcze przed sakramentem święceń należało mu wyznaczyć konkretną cerkiew, gdzie rozpocznie swoją posługę. Dla większych parafii można było wyświęcić większą ilość kapłanów-współpracowników. Biskupi mogli przenosić ich dowolnie, proboszczowie zaś pozostawali w cerkwiach parafialnych na stałe [9, c. 180-193].

Ostatnia grupa rozdziałów dekretów synodalnych dotyczy głównie spraw administracji Kościoła i dyscypliny duchownych, uwzględniając zarówno kler diecezjalny, jak i zakonników (w tym zakony żeńskie) [6, c. 11-13]. Rozdział piąty stwierdza, że reforma dyscypliny w Kościele zależy przede wszystkim od biskupów, którzy sami mają być dla innych jej wzorem [9, c. 203]. W tym że rozdziale określone są obowiązki metropolity. To on jest pierwszym odpowiedzialnym za wprowadzeniem postanowień synodalnych w życie. Powinien czuwać nad podległymi sobie biskupami, włącznie z zastosowaniem odpowiednich kar w razie nadużyć. Rozdział szósty dotyczący biskupów postanawia, że mogą zostawać nimi tylko zakonnicy bazylianie. Przed święceniami kandydat na biskupa ma nie tylko składać śluby zakonne, ale przechodzić nowicjat trwający półtora roku. Synod zobowiązywał biskupów do stałego przebywania na terenie swojej diecezji, odbywania wizytacji biskupich, zwoływania synodów diecezjalnych. Rozdział siódmy określa obowiązki oficjała, zastępcy i pomocnika biskupa w zarządzie diecezją. Tematykę zarządu diecezją kontynuuje rozdział ósmy, omawiając zadania notariusza diecezjalnego, a także diecezjalne taryfy i opłaty [9, c. 206-224]. Rozdział dziewiąty i dziesiąty omawiają sprawy duchownych prowadzących parafie, odpowiednio dziekanów i proboszczów. Proboszczowie winni być wzorem pobożnego życia duchowego i rodzinnego, nie dawać zgorszenia wiernym. Zadaniem ich jest dbanie o regularne życie sakramentalne parafian. Zobowiązani zostali do prowadzenia ksiąg parafialnych dotyczących chrztów, ślubów i pogrzebów [9, c. 224-233]. Rozdziały jedenasty i dwunasty regulowały sprawy życia zakonnego. Najważniejszym postanowieniem synodu w tym zakresie było zobowiązanie wszystkich klasztorów bazylikańskich do połączenia się w jedną wspólną kongregację – prowincję pod kierownictwem *protoarchimandryty* (na wzór organizacji zakonów w Kościele rzymskokatolickim). Cel ten został osiągnięty w 1743 roku, gdy ostatecznie klasztory bazylikańskie na Ukrainie utworzyły jedną prowincję zakonną [6, c. 13].

Trzynasty i czternasty rozdział dotyczą spraw majątkowych Kościoła [9, c. 244-251]. Zabrania się przeznaczania cerkwi dla użytku świeckiego. Koszt wszystkich remontów ponosi Kościół. Majątków kościelnych nie wolno tracić ani stawiać w zastaw pod pożyczki. W rozdziale piętnastym zajęto się seminariami duchownymi i oświatą duchowieństwa. Przy klasztorach liczących ponad 15 zakonników należy zorganizować specjalne kursy teologii dla duchowieństwa świeckiego i zakonnego. Biskupom polecono zakładanie seminariów diecezjalnych, a proboszczom szkół parafialnych. W rozdziale szesnastym (*Posty i święta*) znajduje się spis świąt obowiązujących w Kościele greckokatolickim. Jako obowiązujące dodane zostały święta pochodzenia łacińskiego takie jak: Boże Ciało, Matki Bożej Bolesnej. Uroczystość Trójcy Świętej przeniesiono na drugi dzień świąt Pięćdziesiątnicy. Wprowadzono święto błogosławionego Jozafata, męczennika unii. Ustalono także obowiązujące wiernych posty. W rozdziale siedemnastym omówiono kult świętych i relikwii. Rozdział osiemnasty unormował kwestie finansowe związane z podatkami kościelnymi i opłatami za posługi liturgiczne. Ostatni rozdział, dziewiętnasty, określa sposób wykonania postanowień synodalnych [6, c. 14].

Dekrety Synodu Zamojskiego uporządkowały sytuację w Kościele greckokatolickim 120 lat po zawarciu unii i umocniły jego miejsce w Kościele powszechnym – katolickim. Dostosowały jego prawo, dyscyplinę i duszpasterstwo do norm obowiązujących w Kościele rzymskokatolickim po Soborze Trydenckim. W ten sposób trydencka reforma życia kościelnego została dobrze wykorzystana do odnowy i wzmocnienia nowego wschodniego Kościoła katolickiego. Skutkiem Synodu Zamojskiego była jego większa integracja ze

wspólnotą katolicką. Zupełnie naturalną rzeczą było zastosowanie rozwiązań sprawdzonych w Kościele rzymskokatolickim, z którym przecież zjednoczyli się prawosławni Rusini w 1596 roku. Starano się równocześnie zachować wschodnią idyntychność Kościoła greckokatolickiego. Dowodem na to są chociażby umiarkowane zmiany w obrzędku liturgicznym. W dziedzinie liturgii można zaobserwować, iż Synod Zamojski zajął stanowisko wobec zmian w jej sprawowaniu wprowadzanych spontanicznie przez unitów już w XVII wieku [7, s. 256-270]. Wiele z tych zmian synod odrzucił i zalecił wierniejsze zachowanie wschodniej tradycji. Większymi zmianami są właściwie dwa zakazy dotyczące Eucharystii: używania *gubki* i stosowanie *zeonu* w obrzędach Komunii świętej. Inne sprawy były raczej uporządkowaniem i ujednoczeniem pewnych zwyczajów z uwagi na duchowe dobro uczestników liturgii, co pozwalało im na lepszy w niej udział. Polecenie wspominania papieża jako głowy Kościoła katolickiego i dodanie *Filioque* do wyznania jest zupełnie zrozumiałe w kontekście unii z katolikami.

Trudno zgodzić się ze skrajnie negatywnymi opiniami na temat Synodu Zamojskiego, jakie prezentują ci badacze, którzy uważają go jedynie za zamierzone narzędzie latynizacji Kościoła greckokatolickiego. Wśród nich są autorzy monografii o synodzie – Jurij Fedoriw (1972) i Mariusz Ciołka (2014). Fedoriw pisze, że synod „sankcjonował wiele obrządkowych zmian, które nie harmonizują z naszym obrzędkiem i niepotrzebnie go zaśmiecają”, a „zmiana obrządku stawała się planowanym krokiem do obrządkowej asymilacji” [12, c. 15]. Mariusz Ciołka stwierdza podobnie: „Synod w Zamościu oznaczał stopniowe likwidowanie w Kościele unickim obrządku greckiego i przyłączanie unitów do Kościoła rzymskiego” [2, s. 92]. Dodaje też, że od czasu synodu unicy podkreślali w liturgii swoją odrębność od prawosławia. W tym można przyznać autorowi rację, próbując jednak obiektywnie ocenić ten fakt w ukazanym wyżej kontekście doktrynalnym i historycznym.

Na ten kontekst historyczny i kulturowy w ocenie oczywistych wpływów łacińskich na Kościół greckokatolicki zwraca uwagę Petro Gaładza, podkreślając, że latynizacja, czy też szerzej – okcydentalizacja były w interesującym nas okresie dziejów Ukrainy jednoznaczne z oświatą i reform [3, c. 112]. Był to pewien proces niemający nic wspólnego z narzucaniem czegośkolwiek siłą. Wschodni Kościół na Ukrainie, ziemi leżącej na granicy dwóch kultur – wschodniej i zachodniej, tworzył pewną syntezę, poddając się także wpływom zachodnim [7, s. 287-288].

W tym procesie miał także swój udział Synod Zamojski. Pozytywnie oceniając jego wpływ na dalsze losy Kościoła unickiego, autorzy polsko-ukraińskiego opracowania historii Kościoła Wschodniego w państwie polsko-litewskim, Andrzej Gil i Igor Skoczylas twierdzą nawet, że „warunkiem przetrwania tradycji ortodoksyjnej było jej przystosowanie do wymagań katolickiego oblicza Cerkwi” [4, s. 334]. Oceniają, że ojcowie synodu ocalili z tradycji wschodniej tyle, ile było możliwe przy jednoczesnym dążeniu do nadania ich Kościołowi charakteru katolickiego. Po Synodzie Zamojskim nastąpił prawdziwy „złoty okres” Cerkwi unickiej rozwoju: „Stała się ona największym pod względem organizacyjno-strukturalnym związkiem wyznaniowym w Rzeczypospolitej. Włączyła się, z dużymi sukcesami, w szeroki obieg kultury europejskiego baroku, wydając w swoich oficynach drukarskich liczne publikacje, wznosząc reprezentacyjne budowle sakralne – katedry, świątynie parafialne i monastery, a także świeckie – pałace biskupie czy obiekty innej użyteczności” [4, s. 334-335].

Sofron Mudryj, patrząc na Synod Zamojski jako biskup Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego sądzi, że zapewnił on harmonijny rozwój tego Kościoła, a co najważniejsze – „umożliwił potwierdzenie idyntychności naszej Cerkwi, nie zważając na kataklizmy, jakie przyszło jej przeżyć w ciągu XIX, a szczególnie XX wieku” [16, c. 15].

Na koniec jeszcze jedna opinia polskiego teologa-ekumenisty, rzymskokatolickiego biskupa Edwarda Ozorowskiego: „Obiektywnie należy stwierdzić, iż Synod Zamojski w swoim przebiegu i uchwałach wzorował się na Soborze Trydenckim (...) i że nadał organizacji Kościoła Greckokatolickiego wiele cech zapożyczonych z modelu działania Kościoła Łacińskokatolickiego. Owa jednak tzw. latynizacja nie zniszczyła ani obrządku ani świadomości narodowej Rusinów” [8, s. 55].

Według autora niniejszego artykułu można nawet pójść dalej i wyrazić opinię, że Ukraiński Kościół Greckokatolicki i jego obrządek liturgiczny w znacznym stopniu przyczynił się do zachowania i umocnienia etnosu ukraińskiego i odegrał ważną rolę w dojściu Ukrainy do pełnej niepodległości. Tak ważne wydarzenia z jego historii jak Synod Zamojski, które ten Kościół określały i kształtowały, mimo upływu kilku stuleci, mają w tym procesie dziejowym swój udział. Interesującym przedmiotem dalszych badań historycznych byłoby sprawdzenie na ile dziedzictwo Synodu Zamojskiego obecne jest w dalszej historii Ukraińskiego Kościoła Katolickiego i w jego dniu dzisiejszym.

1. Bilanych I., *Synodus Zamostiana an. 1720 (eius celebratio, approbatio et momentum)*, Analesta OSBM, Series II, Sectio I, Romae 1960.
2. Ciołka M., *Latynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim*, Białystok 2014.
3. Galadza P. (1997). *Liturgical Issues and Development of Divine Services on the Eve of the Brest Union Until the End of the 17th Century, Brest Union and the Inner Life of the Church in the 17th Century*, Lviv, 1-29. [in Ukrainian].
4. Gil A., Skoczylas I., *Kościół Wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458 – 1795*, Lublin – Lwów 2014.
5. LIKOWSKI E., *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczynę jego upadku*, t. 1, Warszawa 1906.
6. Mvdry S. (2006). *Synod Zamojski and its significance for the Ukrainian Catholic Church, in: Provincial Synod in Zamosti in 1720*. Resolution, Ivano-Frankivsk, 5-15. [in Ukrainian].
7. Nowakowski P., *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po Unii Brzeskiej (1596 – 1720)*, Kraków 2004.
8. Ozorowski E., *Eklezjologia unicka w Polsce w latach 1596 – 1720*, „Wiadomości Kościelne Archidiecezji w Białymstoku” 4 (1978), 51 – 63.
9. *Provinciálny synod u Zamosti 1720 roku Bozhoho*. Postanovy, Provincialis Zamoscensis Anno MDCCXX, Acta, Ivano-Frankivsk 2006. [in Ukrainian].
10. *Synodus provincialis Ruthenorum, habita in civitate Zamosciae Anno MDCCXX Sanctissimo Domino nostro Benedicto XIII dicta*, Romae 1725.
11. Śliwa T., *Wybór przemyskiego biskupa unickiego Jerzego Winnickiego na metropolitę kijowskiego 1708 – 1713*, „Roczniki Teologiczno – Kanoniczne” 35 (1988), s. 59 – 75.
12. Fedoriv Y. (1972). *Zamojski Synod 1720 r.* [Synod of Zamość 1720]. [in Ukrainian].

#### **Новаковський П.**

#### **Собор Замойський 1720 р. в суспільно-політичному і церковному житті України.**

В статті автор аналізує переломну подію в історії Української Греко-Католицької Церкви, якою був Замойський Синод 1720 року. На початку автор описує умови скликання та перебіг синоду на тлі політичної та релігійної ситуації Речі Посполитої початку XVIII століття, а також, у скороченому вигляді, подає зміст усіх 19 розділів постсинодальних документів. Особливу увагу автор приділяє літургії східного обряду уніатської Церкви та змінам, котрі до її літургії впровадив синод. У статті підкреслюється здійснення успішної віднови цієї Церкви із застосуванням здобутків католицької реформи після Тридентського Собору. Наприкінці представлено кілька наукових поглядів деяких істориків та теологів на тему Замойського Синоду. Ці погляди не є однозначними, особливо у питанні про вплив латинської традиції на синодальні постанови. Автор дотримується позиції, що працю синоду слід оцінювати беручи до уваги історичний та еклезіологічний характер тієї епохи. Автор вважає, що Замойський Синод мав важливий і позитивний вплив не лише на подальший розвиток Греко-Католицької Церкви, але також, у широкій перспективі, на формування культурної та національної тожсамості України і її мешканців.

**Ключові слова:** Синод Замойський 1720 р., Греко-Католицька Церква, Річ Посполита.

---

*Novakovsky P.*

**Zamość Cathedral of 1720 in the socio-political and church life of Ukraine.**

*The article provides an overview of the Synod of Zamość, held in 1720, which was an important landmark in the history of The Ukrainian Greek-Catholic Church. Firstly, the article describes both the Synod's convocation and its course in the light of the religious and political situation in the 18<sup>th</sup> century Republic of Poland. Next it summarizes all the synodal resolutions and the content of all the 19 chapters of the post-synodal documents. It focuses on the Uniate Ukrainian Church liturgy and the changes brought about by the Synod. It emphasizes the need of an effective renewal of the Church, and suggests that it should take advantage of the achievements of the reform taken at the Council of Trent. Finally, the article presents some opinions of historians and theologians on the subject of the Synod of Zamość. They are by no means clear-cut and some may even seem ambiguous, particularly the ones concerning the influence of the Latin tradition on the Synod.*

*The author of the article feels that the work of the Synod needs to be looked at and assessed against the historical and ecclesiological background. In his opinion, the Synod of Zamość had an important effect not only on the further development of the Ukrainian Greek -Catholic Church but also on the further formation of the Ukrainians' cultural and national identity.*

**Key words:** Synod of Zamość 1720, Greek Catholic Church, Rzeczpospolita.

УДК 94 (477)(092)

М.О. ГАВРИЛЮК

**УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ**

*На основі багатьох статей та власних досліджень Михайла Петровича Драгоманова ми можемо зробити висновок про нього: людина-універсалій. Мікроісторія родини Косачів – історія науково-літературних векторів розвитку. Дана стаття дає змогу визначити історичні межі, в яких він постає перед нами як фахівець, спеціаліст. Визначаємо методологічний апарат, що пропонує нам Драгоманов, а також наукові можливості всесвітньої та історії України.*

**Ключові слова:** Михайло Драгоманов, історія України, всесвітня історія, вчитель, методологія.

Сформувати уявлення про шлях Михайла Петровича Драгоманова ми можемо, врахувавши всі обставини і вектори особистого життя та родини, оскільки саме ці фактори «цементують» вибір усього життєвого шляху, що в свою чергу беззаперечно впливає на професійне самовизначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій фіксує такі персоналії: П. Федченко, Р. Іванова, В. Довгич, Д. Заславський. Насправді, це доволі невелике коло дослідників, яке необхідно розширити.

Мета даного дослідження, насамперед, дати оцінку ключовим життєвим ситуаціям, які вплинули на становлення Драгоманова як науковця-історика, а також висвітлити основні моменти, над якими працював Драгоманов, рекомендації до вивчення історії в закладах освіти. Тобто комплексно проаналізувати діяльність Михайла Петровича.

Михайло Петрович Драгоманов відомий нам з різних сторін. Він був і залишається науковцем-універсалом, оскільки використовує полі дисциплінарний підхід у вивченні, дослідженні українського простору. Нашим завданням є прослідкувати фактори, що вплинули на формування історичної системи поглядів, які Михайло Петрович зумів подати у своїх доробках. Михайло Петрович з'явився на світ 30 вересня 1841 року у містечку Гадяч, що на Полтавщині. Батько – Петро Драгоманов був освіченою людиною. Він був зацікавлений літературним процесом, тому надавав велику увагу друкуванню прозових та віршових творів. Вони були помітні у петербурзьких часописах. Також Драгоманов – старший займався перекладом. Батьки стали доволі помітними фігурами, що вплинули на розвиток сина. Нащадки козацької старшини, виховані за моральними принципами «довгого» ХІХ століття, люди змогли поставити акценти на педантичності Михайла. «Я надто зобов'язаний своєму батьку,



який розвив у мені інтелектуальні інтереси, з яким у мене не було морального розладу і боротьби ...» — писав згодом Михайло Петрович [1].

Особливим моментом у сімейних витоках є вектор «генетичних» здібностей, або ж схильностей до тих, або інших наук. «Сімейна антропологія», генеза-ключ до витлумачення багатьох понять, що згодом відображаються у діяльності історичної персоналії. Сама родина Драгоманових стверджувала, що походить від Драгомана – грека, що, нібито, перебував на службі у Богдана Хмельницького. Сестра Драгоманова – Олена Пчілка пояснювала це так: «Як звісно, слово «драгоман» і в нашій мові здавен мало значення назви загальної, а не імені власного [...]; слово це по своєму первісному змісту означає – перекладач; можливо, що означало воно взагалі назву якогось урядовця при чужоземній державі, а як і український уряд мав різні взаємини з урядами чужоземними, то й при уряді гетьманському були драгоmani – перекладачі або й взагалі люди причетні до якоїсь місії, посольства». Тобто поняття «деталізації» у справах і виконанні посадових обов'язків ми бачимо у «крові». Те, що оточує нас – витворює і наше я. Тому і не дивно, що ментально-психологічні особливості постаті Михайла Петровича виявилися саме так. Здатність до письма, до творення власних творів характеризує предків Драгоманова і підводить нас аж до XIV століття [2].

Окремо ми говоримо і про батька. Родичка Михайла – Ольга Драгоманова вказує на сфери діяльності батька – Петра. «Знав добре чужі мови, містив переклади старих французьких романтиків, таких як Лямартін, Шатобріан, Леконт-де-Ліль» [4]. Спираючись на мемуаристику, ми виокремлюємо, що в Петра Драгоманова були цілі зшитки «... з виписками відомостей юридичних, історичних, спостережень славетних мандрівців. Були й записи етнографічні, власне, збірники народних українських пісень». Це вказує нам те, що батько цікавився історичними джерелами, іншомовним середовищем, а отже – інтегрувався у тогочасне освітнє середовище у приватному порядку. Не потребуючи розголосу всезагального, але використовуючи всі набуті знання для саморозвитку, самоосвіти. Бесумнівно, що така «інтегрованість» у тогочасну освітню – наукову сферу не могла не впливати на стан обізнаності у власній сім'ї. Також вищенаведений фактаж дає змогу зробити висновок, що Петро Драгоманов давав вектори для розвитку дітям, а вони обирали, який саме з них є прийнятним для їх розумового я. Це ознака – життєво-педагогічної освіченості, що свідчить про гарне виховання і дбання про своїх дітей [5].

У 1853 р. Михайло вступив до полтавської гімназії, де інтенсивно вивчав латинську мову, римську історію, з захопленням читав Гомера.

Великий вплив на вченого здійснили педагоги, що викладали у вищезгаданому навчальному закладі. Корисний тиск на вибір професії історика та педагога здійснило декілька ключових постатей, що працювали з молодим Драгомановим в період від 1853-1859 рр.: Казимир Полевич, О. В. Стронін, та епізодично – Михайло Павлович Стеблін [6].

Через призму своїх викладачів, Михайло Петрович відкрив цілий історико – педагогічний всесвіт, що допоміг вирізнити на кого йому рівнятися, чи відмовитися слідувати прикладу. Першим із спогадів Драгоманова виринає Казимир Полевич – латиніст, або ж використовуючи сучасний манер: «мовник», «лінгвіст». Вчений зазначає, що його система навчання була «оригінальна. Ніщо не заучувалось абстрактно ...». Викладач був надто відданий своїй роботі, бо коли йшов педагогічний процес, він перш за все був структурованим, чітким, обов'язковим до виконання. Як висловлювався Михайло Петрович: викладач керував залишком енергії, міг інколи переплутати слова, але всі ці дії він виконував з таким запалом, що весь цей комплекс допомагав дітям засвоїти матеріал. Найголовніше – зрозуміти його. В когось інакшого це могло викликати сміх, або не розуміння, та в класах, де вивчився Драгоманов був тільки позитивний результат [6, с. 577-578].

Така модель викладання інколи перемінювалася і деякою відсутністю формалізму у навчанні, як наприклад: «надання ученикам переписування своїх пояснень». Наближення до вчителя і відкритого спілкування з ним заключалося у чаюваннях, що проходили в будинку, де мешкав педагог. Все починалося з розмов про книги, а закінчувалося «заходами на квартиру», що супроводжувалися «історико-політичними бесідами». Так вироблявся: 1. Своєрідний мікроклімат взаємостосунків учня і учителя, 2. Формувався сприятливий «грунт» для становлення молодого дослідника-історика, який вчився розбиратися у дрібницях, знаходити там свої напрямки для майбутньої науково-педагогічної діяльності у тогочасній системі освіти.

Якщо прослідкувати паралель, яку витворює Драгоманов у своїх спогадах, то ми можемо побачити як окремі персоналії відвертали увагу молодого спеціаліста від своїх бажань стати науковцем. Дізнаємося як, наприклад, Деллен – викладач вже з київського університету абсолютно нівелював бажання навчатися та рухатися вперед. Тому Полевич мав вплив на «... наше загальне виховання – літературне й моральне» [1, с. 49-61].

Історія стародавнього світу була особливо не цікавою як тільки Драгоманов почав вивчати даний предмет у так званого «Сорокіна». Тут персоналія викладача відіграла суттєву роль, оскільки Сорокін намагався пояснювати історію «від абзацу до абзацу», тобто відійти від вивченого хоча б на декілька наукових кроків було неможливо, що робило предмет не цікавим і занадто складним, замість своєрідного різномайття цікавих форм навчання і усвідомлення програми. Єдиним плюсом, який суттєво відрізняв даного викладача серед інших – наявність хронологічної компетентності, що давало змогу сформулювати у студентів своєрідний «історичний кістяк», на який згодом можна було наростити «історичне тіло» – послідовність подій, епох, загалом розвиток людства.

Саме в той час Михайло Петрович обирає для себе одну з ніш у науці – хронологія. Це – з одного боку було примусом, оскільки старший курс знав про гарні знання меншого студента і змушував його працювати над своєрідними шпаргалками. З іншого боку – опрацювання багатьох підручників: «... через це я зарані вивчив усі учебники Кайданова», тобто така форма роботи сприяла ґрунтовному зануренню Драгоманова в початки наукової діяльності [6].

Тобто, роблячи короткий висновок вказуємо на особливості навчання у Сорокіна: засвоєно основні принципи роботи з хронологічними особливостями історичної науки.

Насамперед, у науковій спадщині Драгоманова ми виділяємо два погляди, над якими працював дослідник: концепція всесвітньої історії та історії України.

Всесвітня історія і акцент на її дослідженні ставиться у період раннях пошуків Михайла Петровича. Ця наукова спадщина складає пласт інформації, який ґрунтується на осмисленні праць філософів та доробків відомих істориків. До розгляду маємо: «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», статті «Программа по истории Древнего Востока» та « Положении и задачи науки древней истории» [1; 2]. У своїх працях, історик вказує на головну особливість науки – історії: циклічність. Її своєрідний колообіг, який зустрічається протягом століть: «Ми бачили застосування ... вчення про золотий вік і блаженні країни світу про коловий обіг в історії, про абсолютний прогрес і місії народів. Всі ці вчення, як системи штучні, не витримують аналізу в цілому, ні в цілому, ні у подробицях ...» [4]. Ще він говорить про важливий методологічний принцип, своєрідний інструмент кожного історика: передумова – причина – наслідок. Дана система забезпечує «життя» історії і дає місце серед інших гуманітарних наук.

Драгоманов є одним із прихильників позитивізму, але свідомим наголосом, є на нашу думку одна з міні-заяв дослідника – про порівняння схожих подій і історії різних

народів і епох. Це дає підстави зараховувати Михайла Петровича до початківця, який дає основи формуванню дисципліни – додатку до історії – історичної компаративістики, яка зароджується і «розкривається» у ХХ столітті [1].

З іншого боку ми розуміємо порушення хронологічного принципу, який дестабілізує розуміння історії – як логічної і послідовної науки. Ключове завдання дослідника – отримати чітку систему історичної науки, створити «методичний комплекс», послуговуючись яким можна було б розуміти історичну науку. «... Знайти такі ж об'єктивно точні засади для пояснення історичних явищ, які вже мають науки природничі» [1].

Якщо ми хочемо побачити в Драгоманові – універсалії наук – історика, то цей історик працює з відповідним і характерним йому стилем, вибирає «власний історичний почерк». Михайло Петрович – хроніст, теоретик, історіограф: «Генії завше родяться й творять на певному підготовчому ґрунті і в границях певних обставин» [6]. Для визначення вищезазначеного ми послуговуємося в роботі тими історичними рамками і факторами, які вплинули на витворення цього типу, дотримуємося принципу історизму.

Всесвітня історія та український процес переплітаються у наукових пошуках Драгоманова. Історію Драгоманов посилює за допомогою мови, особливо під час свого проживання у «довгому столітті»: «Барон Корф між іншим у своїй книзі «Земский вопрос» про народну освіту виказує, що земство мусить старатись в уряді про дозвоління видавати на народній мові книжки, не боячись дурних брехень про сепаратизм, а в своїх справозданнях про школи Александровського повіта ставить нерозуміння народ [ом] державного російського язика яко одну із головніших перешкод освіти ...» [1]. На перший погляд, ми розуміємо, що фраза, ніби вирвана з контексту. Але, якщо вдуматися у значення використання мови на той час, то стає зрозуміло, що це питання і його реалізація стає архіважливою для тогочасного не тільки історичного процесу, а й освіти загалом. Нині, послуговування українською мовою в історичних диспутах є доволі актуальним, оскільки мова виступає як підсилюючий засіб, входить у рамки категоріального апарату історії як науки [7; 8].

Як відомо особистість історика теж впливає на його «систему цінностей», або «історичних координат», які він реалізує в процесі своєї роботи. Своєрідний глобалізм у мисленні був притаманний і самому Драгоманову. Михайло Петрович включає як «обов'язкові» методи при роботі з історією, такі факти як: географічні, соціальні, економічні, психологічні, політичні фактори. Одним з «локомотивів» історії є соціально-економічні умови її утворення. Соціум – «драбина», яка закладає фундамент майбутньої держави, економіка є своєрідним «розчином», який дає змогу скласти «будівлю» історичного періоду. Дати змогу побачити реальну схему функціонування, отже: «... явища внутрішнього, суспільного і морального розвитку...» мають бути враховані істориком-дослідником будь – якого рівня кваліфікації: вчитель, викладач, професор. Також таку увагу до цих «мікроісторичних моментів», слід розуміти як «посадову інструкцію» кожного історика [4].

Перехресно з історичним доробком, Михайло Петрович, не може обійти стороною «академічну доброчесність», що ми її нині називаємо, згідно з сучасним законодавством, але дотримуючись канви «довгого століття», розуміємо це як складову частину етичного кодексу дослідника – відповідальність. Відповідальність за науковий доробок і трактування матеріалу [10; 11].

Одним з наріжних каменів історії Драгоманова є наголос на українському питанні. Воно порушується фразою про вивчення фальсифікованої історії, яка була представлена з боку російського царату. Витіснення з бази інструментів – послуговувачів, що визначають історичне минуле таких слів як: Україна, державність свід-

чило про намагання тотально знищити все, що носило, навіть не характер українства, а навіть залишків руської спадщини:

«Наш народ скривджено не тільки соціально і політично, але і національно. І кривда лежить не тільки в тім, що наша національність і ознака її — мова не має прав рівних з правами мови московської, польської, угорської, румунської, — але і в тому, що на всім обширі землі, де живе наш народ хіба п'ять відсотків інтелігенції признає себе людьми однієї національності з тим народом ... Навіть найдемократичніші люди з інтелігенції несуть свою працю, таланти, гроші на службу другим народам ... Зробіть так, щоб одна частина французької інтелігенції вважала себе англичанами, друга німцями. Третя італійцями, четверта іспанцями — то і побачите, які то будуть сильні французька література, політика і самий французький соціалізм ...». Тут остаточно бачимо те, що «не» українське було популярним на той період часу, а також само ідентифікація українців стала доволі не яскравим явищем. Аналізуючи джерела і розвідки Михайла Петровича, ми розуміємо, що заклик до «умів» — інтелігенції має на меті використати увесь інтелектуальний потенціал задля відновлення, підтримки та структуризації не тільки історії, а всього ментального життя українського народу. Ця відозва є актуальною і понині, що дає можливість використовувати її як дієвий механізм задля збереження культури, нації та народу [13].

Важливим є історико-політичне осмислення обов'язків влади: ««суспільний прогрес полягає у виробленні понять про обов'язки суспільної влади і в пошуках гарантій виконання цих обов'язків» [13, с. 20; 14].

Дослідник говорить про вимір історичного часу — занурення у епоху. А. Круглашов — один з осмислювачів праць Драгоманова вказує на схильність пана Михайла до еталонів європейської частини. Історії країн: Великобританії, Італії, Швейцарії, Голандії, Бельгії. Тут знову ми бачимо зачаток використання історичної компаративістики: порівняння українського виміру із європейським. Ця спроба порівняння призводить до рівної позиції Українських земель у всесвітньому, глобальному процесі [6, с. 578].

Отже, ми змогли висвітлити основні методологічні віхи, пропозиції та грані, в яких Михайло Петрович пропонує нам розглянути історію як науку, а також зрозуміти витоки і джерела, які дали змогу сформуванню цікавості Драгоманова до історичних досліджень і розвідок.

1. Голобородько Я. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / Я. Голобородько // Вісник Національної академії наук України. 2011. № 10. С. 49-61. укр.
2. Режим доступу: <http://www.npu.edu.ua/ua/istoriia-universytetu/storinka-m-p-drahomanova>
3. Б. Я. До історії роду Драгоманових / В. В. Міяковський // Рід та знамено. Авгсбург: [б. в.], 1947. Зшиток 3. С. 13-14. Режим доступу: <https://www.t-skrypka.name/KosachFamily/RodoviSadyby/Dodatky/DoIstorijiRoduDragomanovux.html>
4. Система та структура здібностей роду Драгоманових-Косачів / Г. Стасюк // Українознавчі студії. 2012-2013. № 13-14. С. 226-236.
5. Пчілка Олена. Спогади про Михайла Драгоманова // Пчілка Олена. Твори / Олена Пчілка; [упоряд., авт. передм. і приміт. Н. О. Вишнеvsька]. К.: Дніпро, 1988. С. 498-554.
6. Слесаренко О. О. Формування світогляду М. П. Драгоманова як історика (1850-ті — середина 1870-х рр.) / О. О. Слесаренко // Вісник аграрної історії. 2013. Вип. 4-5. С. 243-250.
7. Лук М. І. Історіософія М. Драгоманова / М. І. Лук // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: зб. наук. праць / [відп. ред. М. І. Лук]. К.: Наук.думка, 1995. С. 3-17.
8. Депенчук Л. П. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л. П. Депенчук, М. І. Лук. К.: Укр. Центр духовної культури, 1999. 210 с.
9. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов. К.: Университетская типография, 1869. Ч. I. VIII, 415 с.

10. Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории / М. П. Драгоманов // *Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)* / М. П. Драгоманов; [упоряд. Р. С. Мішук]. К.: Либідь, 1991. С. 60-83.
11. Литвин О. Історіософські погляди М. П. Драгоманова на «українське питання» в Європі в кінці XIX століття та сучасні українські інтенції / О. Литвин // *Філософські обрії*. 2010. № 23. С. 70-86.
12. Іванченко Р. Заповіт подвижника і сучасне державотворення / Р. Іванченко // *Пам'ять століть*. 1996. № 2. С. 20-22.
13. Драгоманов М. Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого / М. Драгоманов // *Университетские известия*. 1865. № 2. С. 1-21.

#### **References**

1. Holoborodko Ya. Podvyzhnyk «ukrainskoï ideï»: do 170-richchia vid dnia narodzhennia M. P. Drahomanova / Ya. Holoborodko // *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. 2011. № 10. S. 49-61. ukr.
2. Rezhym dostupu: <http://www.npu.edu.ua/ua/istoriia-universytetu/storinka-m-p-drahomanova>
3. B. Ya. Do istorii rodu Drahomanovykh / V. V. Miiakovskiy // *Rid ta znamenno*. Avhsburh: [b. v.], 1947. Zshytok 3. S. 13–14. Rezhym dostupu: <https://www.t-skrypka.name/KosachFamily/RodoviSadyby/Dodatky/DoIstorijiRoduDrahomanovykh.html>
4. Systema ta struktura zdibnosti rodu Drahomanovykh-Kosachiv / H. Stasiuk // *Ukrainoznavchi studii*. 2012-2013. № 13-14. S. 226-236.
5. Pchilka Olena. Spohady pro Mykhaila Drahomanova // Pchilka Olena. *Tvory* / Olena Pchilka; [uporiad., avt. peredm. i prymit. N. O. Vyshnevska]. K.: Dnipro, 1988. S. 498–554.
6. Slesarenko O. O. Formuvannia svitohliadu M. P. Drahomanova yak istoriia (1850-ti – seredyna 1870-kh rr.) / O. O. Slesarenko // *Visnyk ahrarnoi istorii*. 2013. Vyp. 4-5. S. 243-250.
7. Luk M. I. Istoriosofii M. Drahomanova / M. I. Luk // *Sotsialno-filosofski idei Mykhaila Drahomanova: zb. nauk. prats* / [vidp. red. M. I. Luk]. K.: Nauk.dumka, 1995. S. 3–17.
8. Depenchuk L. P. Istoriosofii ta sotsialna filosofii Mykhaila Drahomanova / L. P. Depenchuk, M. I. Luk. K.: Ukr. Tsentr dukhovnoi kultury, 1999. 210 s.
9. *Drahomanov M. P. Vopros ob ystorycheskom znachenii Rymsskoi ympery y Tatsyt* / M. P. Drahomanov. K.: Unyversytetskaia typohrafiia, 1869. Ch. I. VIII, 415 s.
10. *Drahomanov M. P. Polozhenie y zadachy nauky drevnei ystoriy* / M. P. Drahomanov // *Vybrane («... mii zadum zlozhyty ocherk istorii tsyvilizatsii na Ukraini»)* / M. P. Drahomanov; [uporiad. R. S. Mishchuk]. K.: Lybid, 1991. S. 60-83.
11. *Lytvyn O. Istoriosofski pohliady M. P. Drahomanova na «ukrainske pytannia» v Yevropi v kintsi XIX stolittia ta suchasni ukrainski intentsii* / O. Lytvyn // *Filosofski obrii*. 2010. № 23. S. 70-86.
12. *Ivanchenko R. Zapovit podvyzhnyka i suchasne derzhavotvorennia* / R. Ivanchenko // *Pamiat stolit*. 1996. № 2. S. 20-22.
13. *Drahomanov M. Hosudarstvennye reformy Dyokletsyana y Konstantyna Velykoho* / M. Drahomanov // *Unyversytetskye yzvestyia*. 1865. № 2. S. 1-21.

**Гаврилюк М. А.**

**Украинский историк Михаил Драгоманов.**

*На основе многих статей и собственных исследований Михаила Петровича Драгоманова мы можем сделать вывод о нем: человек-универсалий. Микро история семьи Косачей – история научных литературных векторов развития. Данная статья позволяет определить исторические границы, в которых он предстаёт перед нами как специалист, специалист. Определяем методологический аппарат, предлагающий нам Драгоманов, а также научные возможности всемирной и истории Украины.*

**Ключевые слова:** Драгоманов, история Украины, всемирная история, учитель, методология.

**Gavrilyuk M. O.**

**Ukrainian historian Michael Dragomanov.**

*On the basis of many articles and own studies of Mikhail Petrovich Dragomanov we can draw a conclusion about him: a universal man. Microhistory of the Kosach family is the history of scientific and literary development vectors. This article makes it possible to determine the historical boundaries in which he appears to us as a specialist. We define the methodological apparatus offered by Dragomanov, as well as the scientific capabilities of the world and history of Ukraine.*

**Key words:** Dragomanov, history of Ukraine, world history, teacher, methodology.

## ЗЕМСЬКИЙ УЧИТЕЛЬ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ СЕЛА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (70 – 80- і рр. ХІХ ст.)

*Досліджується місце земського вчителя у соціальних відносинах, які панували у сільській місцевості Російської імперії протягом 70 – 80-х рр. ХІХ. Визначено вплив низки чинників на трансформацію статусу земського вчителя та його авторитету в очах сільського населення країни. Відстежується залежність усвідомлення батьками необхідності у здобутті освіти їхніми дітьми від матеріальної забезпеченості селянських сімей. Показано, що хороше ставлення чиновників нижчої ланки до земських вчителів впливало на збільшення кількості прихильників останніх. Простежено причини конфронтації сільського вчительства з духовенством, розглянуто особливості розгортання відповідних конфліктних ситуацій, ініціаторами яких зазвичай були священики. Низьке матеріальне забезпечення вчителя, яке не відповідало соціальному значенню цієї професії та депресивна сільська буденність впливали на формування у вчителів апатії до освітньої діяльності, що негативно відобразалося на знаннях учнів.*

**Ключові слова:** земський вчитель, освіта, педагогічна робота, школа, село, суспільні відносини.

Соціально-професійний статус земських вчителів, як і будь-якої іншої категорії населення Російської імперії, варто розглядати не лише крізь призму аналізу рівня його професіоналізму та оплати праці, а й з точки зору з'ясування його ролі в соціумі (в даному випадку селянському), рівня престижу серед оточуючих, тощо. З огляду на це, розкриття цієї проблемної частини дисертаційного дослідження ґрунтувалося навколо розуміння того очевидного факту, що місце вказаної групи в системі соціальних відносин на селі визначалося не лише особливостями історичного періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а й специфічною для професійно-педагогічної діяльності роллю, за допомогою якої ретранслювалися обов'язки, права і норми вчителя як посередника між особистістю дитини та суспільством у процесі передачі знань; а також його статус (професійні знання, уміння, здібності, можливості, рівень благополуччя, почуття власної гідності), які в сукупності забезпечували відповідний рівень авторитету серед оточуючих.

Говорячи про загальне ставлення різних категорій населення Російської імперії до освіти, відомий педагог К. Ушинський відзначав у 1870 р., що створення ще Петром І «різних училищ» відбулося «не для задоволення потреб вищих класів в освіті (цієї потреби не було), а для того, щоб мати осіб, підготовлених до різних видів служби». Зважаючи на це, і в ХІХ ст. привілейована чиновницька група вбачала в навчальному закладі, перш за все, урядову установу, що давала можливості для початку службової кар'єри. У цьому контексті слід погодитися і з думкою К. Ушинського про те, що зовсім по-іншому ставився простий народ до шкіл: «він, навпаки, до того боїться всякого службового відтінку в них, що невдача багатьох шкільних спроб пояснюється саме переконанням народу, що школа може відірвати дитя від сім'ї і повести його до служби якого б то не було роду» [9, с. 11]. Відтак, для педагога ставало очевидним, що лише взявши безпосередню участь у відкритті навчальних закладів (фінансуючи їх), селяни почали ставитися до них як до своїх і хотіли, щоб вчителі сумлінно виконували професійні обов'язки.

Саме в рамках цієї, розробленої К. Ушинським, схеми ставлення населення до шкіл, і знаходилися земські навчальні заклади, їх потенціал та можливості. Зокрема, новостворені у 1864 р. органи місцевого самоуправління, за словами педагога, були покликані вберегти народ від непотрібних експериментів в освіті і спрямувати її розвиток у потрібне русло. Однак, на початку їх існування відносини вчителів та сільського населення, яке мало значно нижчий рівень виховання та перебувало в системі матеріальних координат виживання, були досить складними. Із спогадів

М. Никитинського про події кінця 1860-х (тобто у перші роки створення земських початкових народних училищ) дізнаємося, що селяни, погоджуючись на навчання своїх дітей, очікували, що «син його вийде з училища «людиною», тобто підготовленим до жирної посади волосного писаря». Однак, декілька випадків віддачі випускників школи у рекрути породили страх, з огляду на який поширювалася байдужість до занять. У результаті такого «розчарування» сільські початкові навчальні заклади почали відвідувати здебільшого найбільш бідні учні – лише з метою задовольнити голод («там не погано годують»). Натомість заможні селяни або взагалі не посилали своїх дітей навчатися, оскільки вони «путньому не навчаться, а в солдати потраплять як раз», або зненацька забирали їх посеред року для виконання різноманітних сезонних робіт.

Крім вказаного, суттєвий вплив (особливо в перше десятиліття після виникнення земств) на соціальний авторитет вчителя мало й те, що педагог напряму залежав й від самих учнів, оскільки шанс отримати надбавку від земської управи він мав лише у випадку, якщо вони демонстрували гарні знання при перевірці. Звісно, зважаючи на скрутне матеріальне становище, це було суттєвим стимулом не лише до підвищення якості викладання, а й зловживань. Натомість абсолютно протилежними були умови отримання «субсидії» (хоча б у вигляді продуктів харчування) від селян. Останніх більше цікавили співи їх дітей у церкві та читання псалмів, ніж вміння рахувати та писати, а також «побратимство» з вчителем: «щоб отримати серед селян корисну популярність, вчитель повинен стати гостем кабаку, відвідувати банкети і т.д. ... Надбавку дадуть ... Вчитель зобов'язаний пити і поїти їх!» - писав згаданий М. Никитинський.

Очевидно, що критичною для земських вчителів була ситуація і стосовно відсутності моральної підтримки, належного кола спілкування та ін. При цьому навіть при наявності гострого розуму та освіченості, зближення з представниками місцевої прогресивної громадськості (у випадку їх наявності) практично унеможлиблювалося, оскільки, як відомо, «по вбранню зустрічають», а бідний вчитель був не в змозі «закрити своїм розумом широкі дірки у своєму одязі» [7, с. 94].

Досить цікаві спостереження, у контексті відносин вказаної категорії педагогів з місцевими жителями та мировими посередниками (чиновник, що розглядав поземельні спори між селянами та поміщиками) наводить наприкінці 1860-х рр. у своєму звіті інспектор народних училищ Ковенської губернії С. Боричевський: «Дружні, а інколи і майже сімейні відносини мирових посередників до наставників шкіл піднімають значення їх в очах народу і краще будь-яких переконань вселяють селянам повагу та довір'я до наставника та школи; і навпаки, варто лише применшити наставника в очах народу різкою публічною доганою, образливим для нього зверненням і т. д., і увесь кредит його підірваний в очах народу» [4, с. 66]. В іншому місці звіту, інспектор вказує на випадок, коли саме мировий посередник переконав селян пожертвувати кошти на утримання училищної бібліотеки.

Вищенаведене вказує, з одного боку, на потенційні можливості росту довіри селян до початкової освіти у другій половині XIX ст., а, з іншого, про неабияку важливість при цьому думки місцевих чиновників (мирових посередників, приставів та ін.), особливо тих, які брали участь у вирішенні питань матеріального добробуту - регулюванні поземельних відносин.

Описуючи Степанівську земську школу Сумського повіту Харківської губернії у 1874 р., вже згадуваний нами О. Журавльов вказував, що місцева вчителька заслужено не користувалася повагою з боку сільської громади, оскільки «діти у неї на уроці лише бешкетують», а сама вона «задарма отримує гроші». Реальне обґрунтування цього випадку криється як у загальних причинах: низький рівень оплати праці, відсутність належного педагогічного досвіду, нестерпні санітарно-гігієнічні умови

праці, консервативна психологія селянства, так і в конкретних: слабкість тутешнього земства, низький рівень згуртованості конкретної общини, відсутність місцевого поміщика-мецената. Так, щодо сусідньої школи у с. Вири, сучасник вказував на якісну педагогічну роботу вчителя, однак знову ж таки відзначав наявність непорозумінь з деякими селянами. Один з них був невдоволений небажанням педагога займатися з його сином все літо, інший – «гордістю» педагога, тобто, швидше за все, достоїнством, яке проявлялося в гуманному ставленні до дітей та веденні тверезого способу життя [3, с. 54].

У цілому, ставлення селян до початкових шкіл та безпосередньо земських вчителів багато в чому визначалося також конкретними умовами регіону і особливостями місцевості і навіть самим ставленням до них з боку губернсько-повітової адміністрації, земських управ. Так, у звіті директора народних училищ Таврійської губернії за 1874 р. вказувалося, що багато місцевих жителів ставляться байдуже до школи, однак причиною цього вказувалася роль інфраструктури та матеріальні міркування: «значна віддаленість деяких сіл від училищних пунктів і труднощі внаслідок бідності щодо постачання дітей в холодну пору теплим одягом». Натомість суттєву позитивну роль у підвищенні рівня зацікавленості селян Херсонської губернії в покращенні становища місцевих навчальних закладів відіграла ревізія 1873 р., в якій брали участь губернатор М. Абаза та голова губернської земської управи О. Ерделі [6, с. 28]. Очевидно, що в даному випадку турбота та високий рівень контролю з боку влади регіону за школами наочно продемонстрували людям важливість цієї справи. Втім, варто вказати на поодинокість випадків об'їзду губернаторами земських шкіл.

У контексті ставлення до педагогічного персоналу різних категорій сільського населення варто згадати на майже повсюдну напруженість відносин земських вчителів із місцевими священиками, які зазвичай працювали у церковнопарафіяльних навчальних закладах. Часті суперечки (хоча, звісно ж, мали місце й випадки дружби та плідної співпраці) стосувалися переважно питань педагогічного характеру – методики роботи, та були наслідком загальних тенденцій взаємної ворожості між земствами як ліберально-демократичними, опозиційними установами та духовним відомством - консервативною опорою самодержавної влади.

У цьому контексті нетиповий, та водночас досить характерний, випадок трапився наприкінці 1880-х рр. у Феодосійському повіті Таврійської губернії. Зокрема, мова йде про розгром жителями с. Ессен-Еки місцевої народної школи.

Проведене розслідування засвідчило, що їх підбурив на такий вчинок місцевий священик Полканов, що одночасно працював законовчителем у вказаному навчальному закладі та в сусідній Салинській школі. Зважаючи на те, що відстань між населеними пунктами складала 18 верств (19,1 км), він досить часто пропускав заняття у Ессен-Еках. Бажаючи вирішити цю проблему, священик Полканов підмовляв общину виступити за закриття земської школи та відкрити замість неї церковнопарафіяльну. Однак, коли цей задум не вдалося реалізувати він підмовив декількох селян-п'яниць, які і розгромили приміщення навчального закладу (частину майна зіпсували, частину - розікрали), входні двері замкнули, а вчительці сказали, що «вона більше не потрібна». Відразу ж після цього, священик написав на ім'я таврійського Преосвященного листа, в якому описану ситуацію пояснив невдоволенням селян жорстоким ставленням педагога до учнів та бажанням місцевого населення мати церковнопарафіяльну школу. Однак, таврійська училищна рада, на розгляд якої була подана ця справа, виявила всі факти та постановила рекомендувати місцевій єпархіальній владі перевести Полканова в інший повіт. На цьому інцидент було вичерпано, а вчителька, з огляду на її гарну репутацію як з моральної, так і педагогічної сторони, була повністю виправдана. Однак, варто погодитися з поданою у тогочасній пресі оцінкою, що «при інших



умовах, кляуза, спрямована проти особистості вчителя, легко могла бути прийнята з серйозністю та призвести до сумних наслідків для нього» [2, с. 166].

Описаний нами приклад, коли відносини між земським вчителем та сільським священиком набували відверто ворожих форм не були поодинокими для південних українських губерній, де духовенство поставилося до земських шкільних ініціатив у кращому випадку з апатією. Окрім вищезгаданих нами причин подібних суперечок, в конкретному регіональному масштабі слід виділити чи не найголовнішу – церковно-парафіяльні школи формували одну із основних статей прибутку для місцевого православного кліру, яка тепер цілком переходила до новостворених органів самоуправління. З цього приводу О. Абаза, сім'я якого володіла у Верхньодніпровському повіті родовим маєтком, вказував по відношенню до цієї частин Катеринославської губернії, що «поява вчителів за професією викликала громові проповіді і доноси, які, втім, не завжди досягали мети, хоча на перших порах гальмували справу», тобто стримували розвиток мережі земських шкіл за рахунок поширення у селянському середовищі негативного ставлення до них [1, с. 34]. Крім того, священики саботували проведення уроків з Закону Божого, а на зауваження членів училищної ради реагували занадто різко – від відкритих образ до звільнення за власним бажанням (як це було в двох школах сіл Бородаївка та Дніпровакам'янка).

Загалом, варто погодитися з думкою земського діяча Ф. Малишева, який у статті «З приводу недовіри селян до народних шкіл» відзначав, що, незважаючи на різноманітні місцеві конфлікти та різноплановість проблем, пов'язаних з цим аспектом, головними чинниками покращення відповідної ситуації було зростання матеріального становища сільських жителів, наближеність шкіл до місця їх проживання, високий рівень професіоналізму педагогічного складу та відповідність змісту навчання життєвим потребам [6, с. 39]. У цьому контексті неодноразово згадуваний нами барон М. Корф вказував: «щоб селяни сприятливо ставилися до шкільної справи і до вчителя, не треба, щоб останній потурав їх слабостям, морально принижуючи себе до рівня грубої юрби. Нехай він заслужить повагу своєю доброю моральністю, але не з абстрактної точки зору, а з загальнолюдської; нехай він мало-по-малу бесідою і прикладом піднімає і ставить на ноги селян ...» [8, с. 278].

На основі зібраних нами фактів варто узагальнено говорити про наявність ряду проблем у стосунках місцевих жителів та земського вчителя і загалом ставленні до нього з боку сільської адміністрації. Власне, ця специфіка мала безпосередній зв'язок з рівнем матеріально-побутового добробуту педагогів та особливостями його роботи, що обумовлювало також фактичну відсутність будь-якого розмаїття у проведенні вільного часу. Особливості дозвілля земських вчителів визначалися тим, що в навчальний період, щоденно до 13-14<sup>00</sup> годин вони проводили в школі (в даному випадку до уваги варто брати й важкі умови роботи (р. 3.1). Після цього зазвичай «учитель відпочиває, займається чаюванням, читанням, полюванням, рибальством, відвідує знайомих, приймає у себе знайомих, готується до уроків на наступний день, переглядає учнівські роботи, читає нові книги, журнали, газети і т. д.». Що стосується останнього, то в умовах низької зарплати про жодні педагогічні журнали або будь-яку періодику мова не йшла. А, як відомо, для багатьох шкіл актуальною була проблема навіть з елементарною навчальною літературою. До всього цього можна додати також проблеми сімейного життя, пов'язані знову ж таки з матеріальним аспектом. У таких умовах, не варто було й думати про можливість зближення вчителя з народом та сприяння педагогів всебічному покращенню його становища шляхом поширення знань.

Цікаво, що обмеженість кола спілкування земського вчителя, невиразність та одноманітність сільського життя, наявність ряду інших депресивних чинників в повсякденному житті, спричиняли не лише появу апатії серед педагогічного персоналу, а й штовхали їх на шлях різноманітних розваг та «експериментів» серед учнів. Мова

йде, перш за все, про такі «особливі» методи навчання як читання справа наліво та навпаки як спосіб прискорення засвоєння нових навиків та знань. При цьому розвагою служила «жахлива нісенітниця у вимовлених словах». Деякі інші вчителі вигадували такі математичні завдання, значення яких і самі не розуміли, спостерігаючи при цьому як учні придумували такі ж нісенітні розгадки. Земський діяч І. Фесенко наводив у середині 1880-х рр. декілька відповідних прикладів: «один з учителів Х. повіту, за словами самих учнів, ставив їм задачу такого характеру: скільки з одного бублика можна отримати земних куль? Довго, ймовірно учні мучилися, але все-таки придумали відповідь: за їх словами, розжувавши бублик можна зробити 2,5 і більше кульок, які й представлятимуть собою земні кулі ... вирішували і такого роду завдання: скільки буде числом бліх, рівних вагою 100 бикам ...». На думку вказаного автора, подібні приклади пояснювалися «тією страшною нудьгою, яка панує в житті нашого сільського вчителя, пригніченого бідністю, який проти волі і бажання прийняв обов'язки наставника сільської школи, без книг і без будь-яких інших серйозних занять, що поза межею школи, дивиться на інтереси населення очима байдужої людини».

Відповідна ситуація не змінювалася й з початком нового століття. У цей період, вже згадуваний С. Васильченко, кидаючи Драбівську школу в Полтавській губернії, написав у «Записках вчителя»: «годі ... прощай, школо, бо більше нема уже сили служити в тобі. Не шкодую за тобою, прокляте учительське життя, не шкода мені й тебе, рабсько-злиденна школо, - великий жаль мені сил молодих, що даремно трапляються й навіки гинуть тут. Кожного року молода народна зграя, молода надія народу іде на цю працю й без сліду гине, як у безодні ... Учитель – то єсть вимучена, скалічена і фізично і морально людина з порушеним до болю чуттям; учитель – мученик, і краща частина суспільства дивиться на його, як на мученика, як на каліку, з своїм противним жалем» [5, с. 24-26]. Ці рядки у повній мірі розкривають внутрішню суть та переживання пересічних педагогів того часу, трагічність і фактичну безвихідь їхнього становища.

1. *Абаза А.* Народное образование в Верхнеднепровском уезде, Екатеринославской губернии. *Народная школа.* 1877. № 3 (март). С. 34-42.
2. *Абрамов Я. В.* Хроника народного образования. *Русская школа.* 1890. № 5 (май). С. 165-166.
3. *Журавлев А.* Начальные школы уезда и города Сум. *Народная школа.* 1874. № 11 (ноябрь). С. 49-54.
4. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений: начальные народные училища. *Журнал Министерства народного просвещения.* СПб., 1867. Т. СXXXVI. С. 56-84.
5. *Крылов А.* Как живут и что делают народные учителя? *Народная школа.* 1883. №1 (январь). С. 24-26.
6. *Мальшиев Ф.* По поводу недоверия крестьян к народным школам. *Народная школа.* 1876. № 11 (ноябрь). С. 27-44.
7. *Ник-ский Н. Я.* Четыре листка из памятной книжки сельского учителя. *Народная школа.* 1874. № 10 (октябрь). С. 92-94.
8. Отец земской народной школы. *Циркуляр по Одесскому учебному округу.* 1914. № 2. С. 222-278.
9. *Ушинский К. Д.* Общий взгляд на возникновение наших народных школ. *Народная школа.* 1870. № 5 (май). С. 3-32.

#### References

1. *Abaza A.* (1877). *Narodnoe obrazovanie v Verkhnedneprovskom uезде, Ekaterinoslavskoj gubernii* [Public education in Verkhnodniprovsky district, Yekaterinoslav province]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 3. 34-42. [in Russian].
2. *Abramov Ja. V.* (1890). *Hronika narodnogo obrazovanija* [Chronicle of public education]. *Russkaja shkola* [Russian school]. Vol. 5. 165-166. [in Russian].
3. *Zhuravlev A.* (1874). *Nachal'nye shkoly uезда i goroda Sum* [Sumy Elementary and Primary Schools]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 11. 49-54. [in Russian].
4. (1867). *Izvestija o dejatel'nosti i sostojanii nashih uchebnyh zavedenij: nachal'nye narodnye uchilishha* [News about the activities and the state of our educational institutions: elementary public schools]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvshhenija* [Journal of the Ministry of Education]. Vol. CXXXVI. 56-84. [in Russian].

5. Krylov A. (1883). *Kak zhivut i chto delajut narodnye uchitelja?* [How do folk teachers live and what do they do?]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 1. 24-26. [in Russian].
6. Malyshev F. (1876). *Po povodu nedoverija krest'jan k narodnym shkolam* [About the distrust of the peasants to the public schools]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 11. 27-44. [in Russian].
7. Nik-skij N. Ja. (1874). *Chetyre listka iz pamjatnoj knizhki sel'skogo uchitelja* [Four sheets from them emorable book of the rural teacher]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 10. 92-94. [in Russian].
8. (1914). *Otec zemskoj narodnoj shkoly* [Father Zemsky folk school]. *Cirkuljar po Odesskomu uchebnomu okrugu* [Circular on the Odessa school district]. Vol. 222-278. [in Russian].
9. Ushinskij K. D. (1870). *Obshhij vzgljad na vozniknovenie nashih narodnyh shkol* [General view of the emergence of our public schools]. *Narodnaja shkola* [People's School]. Vol. 5. 3-32. [in Russian].

**Дроботюк Е. А.**

**Земский учитель в социальной структуре села Российской империи (70 – 80-е годы XIX в.).**

*Исследуется место земского учителя в социальных отношениях, которые господствовали в сельской местности Российской империи на протяжении 70 - 80-х гг. XIX в. Определено влияние ряда факторов на трансформацию статуса земского учителя и его авторитета в глазах сельского населения страны. Отслеживается зависимость осознания родителями необходимости в получении образования их детьми от материальной обеспеченности крестьянских семей. Показано, что хорошее отношение чиновников низшего звена к земским учителям влияло на увеличение количества сторонников последних. Прослежено причины конфронтации сельского учительства с духовенством, рассмотрены особенности развертывания соответствующих конфликтных ситуаций, инициаторами которых обычно были священники. Низкое материальное обеспечение учителя, которое не соответствовало социальному значению этой профессии и депрессивная сельская обыденность влияли на формирование в учителей апатии к просветительской деятельности, что негативно отражалось на знаниях учащихся.*

**Ключевые слова:** земский учитель, образование, педагогическая работа, школа, село, общественные отношения.

**Drobotiuk K. O.**

**Eastery teacher in the social structure of the Russian Empire (70 – 80 years of XIX centuries).**

*The place of the Zemsky teacher in social relations, which dominated the countryside of the Russian Empire during the 70's and 80's of nineteenth century was researched. The influence of a number of factors on the transformation of the status of the Zemsky teacher and his authority in the eyes of the rural population of the country is determined. The dependence of parents' awareness of the need to educate their children on the material security of peasant families is monitored. It was shown that the good attitude of officials of the lower level to the Zemsky teachers influenced the increase in the number of supporters of the latter. The causes of the confrontation of rural teaching with the clergy were traced, peculiarities of the deployment of the corresponding conflict situations, initiators of which were usually priests, were considered. The poor material provision of the teacher, which did not correspond to the social significance of this profession, and depressed rural routine, influenced the formation of apathy teachers in educational activities, which negatively affected students' knowledge.*

**Key words:** zemstvo teacher, education, pedagogical work, school, village, social relations.

УДК 94 (477): 332.21/28/3 (411.16) «18-19»

**В.О.Доценко**

## **ЄВРЕЙСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ОРЕНДА ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

*В статті розглядаються особливості участі єврейського населення українських земель Російської імперії в сфері комерційних земельних відносин в ХІХ – на початку ХХ ст. Встановлено причини, які спонукали євреїв включитися в сферу оренди і суборенди землі, а також в сферу купівлі-продажу землі. Проаналізовано особливості проведення операцій купівлі-продажу землі в регіоні укладених за участі єврейських посередників. Окремі сюжети статті розкривають роль єврея-орендаря в організації товарного сільськогосподарського виробництва.*

**Ключові слова:** євреї, землеволодіння, оренда, Російська імперія, сільське господарство.

З-поміж яскравих та, водночас, драматичних сторінок історії єврейської громади українських губерній Російської імперії малодослідженим залишається історія участі євреїв у розвитку сільського господарства краю. Між тим, історія участі євреїв у земельних відносинах регіону в XIX – першій половині XX ст. є унікальним історичним явищем. Єврейські сільськогосподарські поселення, які з'явилися в підросійській Україні на початку XIX ст., стали базою для реалізації компартійними радянськими органами програми з залучення євреїв до занять землеробством у середині 1920-х рр.

Проблема участі євреїв у розвитку сільського господарства упродовж XIX – початку XX ст. залишалась малодослідженою за радянської доби. Обмеженість публікацій та їх класова заангажованість спричинили до формування стереотипності та свого роду містечковості у перших авторів, які в другій половині 1980-х рр. звернулися до вивчення історії єврейського аграрного життя в Російській імперії. Маловивченість та відсутність цілісного розуміння історії єврейської культури демонструють наукові розвідки, представлені різними історіографічними періодами, які визначалися політикою влади стосовно євреїв-землеробів [3]. Тому метою нашої статті є спроба зрозуміти особливості участі євреїв підросійської України в сфері комерційних земельних відносин в XIX – на початку XX ст.

Окрему сферу комерційної діяльності єврейства підросійської України у XIX – на початку XX ст. складала оренда та суборенда сільськогосподарських земель та посередницька участь в організації комерційних операцій з землею.

У Російській імперії, згідно із законом 1784 р., іновірці не мали права мати кріпосних, а вести товарне сільськогосподарське виробництво без застосування кріпосної праці у першій половині XIX ст. було неможливо. Однак в українських губерніях незначна частина євреїв під виглядом оренди поміщицьких земель неофіційно мали доступ до сільськогосподарського виробництва і користувались працею кріпаків.

За імператора Олександра I в 1804 р. була здійснена спроба аграризації євреїв краю. Положення надавало право євреям поселятися на поміщицьких чи державних землях на правах орендарів у губерніях литовських, білоруських, Правобережної та Південної України, а також і в деяких внутрішньо російських губерніях, купувати незаселені землі (тобто без кріпосних селян), використовувати найману працю і на 10 років звільняло євреїв, які почали займатися землеробством, від податків [4, с. 731-737].

Упродовж всього XIX ст. російський уряд проводив стосовно євреїв обмежувальну політику, періодично запроваджуючи заборони, щодо участі євреїв в операціях з землею, однак місцеві російські і польські поміщики продовжували користуватися управлінськими здібностями євреїв-орендарів. Перші обмеження на законодавчому рівні оренди євреями поміщицьких маєтностей з'явилися ще в 1804 р. Законодавчо євреям Положенням 1804 р. заборонялося брати в оренду землі в Малоросійських та Новоросійських губерніях біля «битих шляхів та в селах». У 1825 р. перелік заборон було доповнено. У 1853 р. був виданий Закон, який позбавляв євреїв права придбання земельних ділянок та володіння ними поза містечками та містами. У травні 1855 р. Олександр II затвердив указ про заборону євреям придбання нерухомості в Полтавській і Чернігівській губерніях. Трохи згодом закон від 14 січня 1857 р. значно розширив права євреїв у придбанні земельної власності в «смузі осілості», але вже у 1859 р. євреї отримали заборону селитися на казенних землях Західного краю [9, с. 124]. 26 квітня 1862 р. євреї одержали право володіти землями й угіддями поміщицьких маєтків, де селяни були повністю звільнені від кріпосницької залежності й не залишилося ніяких спірних питань [2, с. 120]. Попри заборону євреї активно долучались до ведення земельних справ. У середині XIX ст. у регіоні поши-

рюється практика купівлі та здачі в оренду земель заможними євреями. Землю орендували як на короткий – до 3-х років, так і на більш тривалий – до 6-10 років, термін. Земельні наділи могли включати в себе лише земельну ріллю, іноді орендувались фруктові сади та землі з господарськими будівлями. Для євреїв операції з землею мали характер торгівельно-комерційних угод. Власники земель та орендарі майже ніколи не мали власної худоби, сільськогосподарського реманенту та коней, надаючи перевагу в обробітку земель найму місцевих селян з їх власним реманентом та худобою [6, с. 33]. Після реформи 1861 р., упродовж 60-х рр., тільки у Волинській губернії євреї придбали близько 30 тис. десятин землі. Вони купували не тільки невеликі ділянки землі, але й величезні помістя. Зокрема, купець І. Герман придбав у княгині Зубової в Острозькому повіті Кривинський маєток площею 13 тис. десятин. Спочатку євреї купували землі у польської шляхти, що влаштувало російське самодержавство, адже цим підірвалися її економічні позиції як головного опонента російського панування на Правобережжі [11, с. 212].

На Лівобережжі України проходили подібні економічні процеси. В Чернігівській губернії за даними повітових земських судів на травень 1863 р., в орендному утриманні в 10 із 14 повітів губернії знаходилося 1934 дес. Землі (з них – 1477 у землеробських колоній), а вже у 1872 р. в руках євреїв знаходилось 40% всієї орендної землі [9, с. 125].

Зважаючи на це, у 1864 р. євреям заборонили купувати землі у Південно-Західному краї. Це розпорядження засвідчило відмову влади від аграризації євреїв смуги осілості, адже 1862 р. євреям було дозволено купувати ті поміщицькі землі, в яких припинялись обов'язкові відносини з селянами. Крім того правові положення закону встановлювали євреям перепони до участі у найбільш розвинутій сфері тогочасного господарства. Положення закону було доповнено 1881 р. заборонаю купувати землі у поміщиків у Західному краї [7, с. 156].

Проте реально припинити скуповування євреями земель не вдалося. Тільки у Волинській губернії у 1885 р. було 53 великі землевласники-євреї (0,7% від їх загальної кількості). Вони володіли 31208 десятинами землі (1,1% від усіх поміщицьких земель) [11, с. 212].

Станом на 1882 р., за відомостями повітових поліцейських та волосних правлінь, загальна кількість землі, що була орендована євреями, у Чернігівській губернії складала 140365 дес. Найбільше – у Мглинському та Суразькому повітах (близько 18 тис. дес. у кожному), найменше – у Кролевецькому повіті (близько 500 дес.) [9, с. 125].

У 1912 р. газета «Жизнь Волини» писала: «Все більше маєтків на Волині переходить у єврейські руки. Маєток Рожище, який раніше належав Голіциним, куплений багатими купцями з Острога. Маєток Колки Писарева також купили євреї. Маєток Куликовичі ... перейшов з рук російських до євреїв». Найбільше земель, що належали євреям, було в Острозькому та Житомирському повітах [11, с. 213].

Після польського повстання 1863 р. царат видав нові заборони євреям тримати землю в оренді. Вже 5 березня та 10 липня 1864 р. видано укази, за якими заборонялося всім без винятку іудеям придбання будь-якими способами землі поміщиків і селян в дев'яти західних губерніях, тобто в губерніях «смуги постійної осілості». Заборонялась також оренда маєтків, наданих у Південно-Західних губерніях особам російського походження на пільгових умовах. Іудеї в них могли бути лише орендарями шинків. Згідно із законом від 23 липня 1865 р. євреї могли стати орендарями або управителями млинів, цукрових, скляних та інших заводів, завідування якими вимагало технічних знань і деякого наявного капіталу [2, с. 120]. Попри заборону, на місцевому рівні і орендарі і орендодавці шукали виходу із ситуації. Євреї продовжували укладали таємні угоди з польськими землевласниками

на оренду землі терміном на 30, 60, 80 років [5]. Встановлювалась висока орендна плата. Про укладений договір оренди землі сторони не повідомляли російське чиновництво. Це давало можливість польським поміщикам уникнути продажу земель і гарантувало їм достатній прибуток. Подібна незаконна оренда, хоча і менших масштабах. Пропонувалась безземельній і малоземельній шляхті. Відносна толерантність влади пояснювалась особливою позицією нових російських власників маєностей, які без особливого задоволення були в Україні і не бажали проживати в маєностях, а тим більше вести господарство. Саме російські поміщики добились 8 грудня 1867 року пом'якшення заборони на оренду земель євреями. Місцеві поміщики і нові власники прекрасно розуміли, що сформовано культура обробітку земель та позиція у цьому питанні польської шляхти, стосовно використання євреями орендованих земель, збереже сільське господарство регіону на належному рівні. Правда, указ від 8 грудня 1867 р. дозволяв залучати євреїв тільки до певних видів сільськогосподарського виробництва, – наприклад: до млинарства, цукроваріння, винокуріння, оренда земель при цьому заборонялась. Царський указ породив двозначність у трактування поняття оренди і суборенди, це дозволяло сторонам обходити заборону і укладати договори оренди землі [1, с. 594].

Після реформи 1861 р. на селі поміщики та заможні селяни практикували укладання з євреями таємних орендних договорів. Орендні договори уклались по обидва боки Дніпра. За офіційними даними, на Полтавщині та Чернігівщині місцеві євреї здійснювали від 27 до 42% операцій суборенди землі [12, с. 457]. Зокрема, у Полтавській губернії з 2 млн. дес. землі, що не була у власності місцевих селян, близько 36 тис. дес. (що складає 2%) належало євреям. Вони ж орендували у селян та поміщиків ще близько 172 тис. дес. землі [6, с. 33].

На Волині на початку 70-х рр. XIX ст. євреї орендували 256 маєтків загальною площею 186253 десятини землі, то у 1885 р. – уже, відповідно, 308 маєтків 20 % поміщицьких земель. Таким чином, упродовж 15 років кількість орендованих євреями маєтків зросла на 20 %, а площа земельних угідь – на 162 % [11, с. 212].

Схожа ситуація була й в інших губерніях Правобережжя. У 1872 р. на Київщині, Поділлі, Волині 914 євреїв, орендуючи у 914 маєтках 516 958 десятин землі, сплачували поміщикам 1 509 тис. крб. і водночас отримували прибуток 3 600 тис. крб. На кінець XIX ст. на Чернігівщині у 600 маєтках у руках євреїв-орендарів зосереджувалося 40% усієї орендної землі [10, с. 71].

Подільський губернатор констатував, що упродовж 1879-1882 рр. лише 1/5 маєностей перебувала в управлінні власне господаря, а інші землі були орендовані. Основними орендарями були євреї, які платили від 2,6 до 7 крб. за десятину, роздавали землю у суборенду безземельним і малоземельним селянам заробляючи на ній вдвічі більше [1, с. 596].

Згідно Рапорту чернігівського губернатора О.О. Хвостова до Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ від 10 листопада 1903 р. євреям в губернії належало 62920 дес. орної та присадибної землі та 25320 дес. лісу [9, с. 126].

Загалом за кількістю орендованих земель волинські євреї виявляли значно вищу активність, порівняно з іншими регіонами «смуги осілості». Конкурували з ними за цим показником лише євреї Гроденської та Київської губерній.

Російські чиновники, які відповідали за розподіл земельних наділів в українських землях упродовж 1860-70-х рр. не звертали належної уваги на практику укладання таємних договорів оренди. Лише після публікації в газеті «Киевлянин» 13 червня і 25 липня 1878 року статей, які критикували місцеву владу за бездіяльність і потуранні прихованій практиці оренди землі, місцеві губернатори розпочали складати списки поляків, які обходили закон вступаючи у змову з євреями. В результаті перших розслідувань було виявлено 11 випадків в Київській губернії, 49 – в

Волинській і 89 – в Подільській. А. Браницький, Б. Якубовський, Т. Порембська передали у довгострокову оренду від 600 до 5 тис. десятин землі, при цьому орендна плата була занижена (від 500 до 3 тис. крб.), - царські чиновники збільшили її в п'ять, а то і десять разів. Однак це було лише початком кампанії. 12 лютого 1879 року київський губернатор оголосив про 215 випадків у своїй губернії, які – парадоксально – були офіційно зареєстровані в нотаріальному порядку. У звіті царю за 1878 рік губернатор підкреслював, що євреї здавали ці землі в суборенду селянам, вимагаючи, крім оплати, ще й сезонний відробіток [1, с. 594].

Подібні випадки стали одним із джерел наростаючого в регіоні антисемітизму. У звіті за 1878 р. волинський губернатор писав: «Переважаючий у губернії єврейський елемент встиг захопити в свої руки під виглядом довгострокової оренди і різних договорів значну частину маєтків переважно польських землевласників, що негативно відбивається на економічному становищі краю ...» Він підкреслював, що саме на євреях лежить відповідальність за бідність у селах і містечках, де вони продавали спиртне, оминаючи оплату прямого податку [1, с. 594].

Саме в ці роки в офіційний вжиток царської адміністрації увійшло нове твердження про «польсько-єврейську змову». Починаючи з 1880 р. у звітах губернаторів знову з'являється інформація про єврейсько-польську змову. Євреїв зображували у вигляді паразита, який у великих містах асоціювався з примарою соціалізму і революції і був винен у всіх бідах імперії, в тому числі і у невирішеності селянського питання. Волинський губернатор не знаходив слів, щоб заклеймити всіх євреїв-орендарів млинів, шинків у польських маєтностях, які заповнили собою всі села і стали кровопивцями простого люду, віднімаючи у них останнє. У Волинській губернії у зазначений період проживало 270967 євреїв, тобто 1/8 частина населення. Губернатор наголошував на тому, що вони зосередили у своїх руках торгівлю лісом, бездумно вирубуючи ліси, контролювали пункти сплаву, відповідали за постачання деревом всіх заводів і залізниць [1, с. 595].

Убивство Олександра II 1 березня 1881 р. стало детонатором, який породив хвилю ненависті і антисемітизму в імперії. Антисемітизм у 1881-1882 р. став тією віддушиною куди знайшли вихід переживання і тривоги тогочасного російського суспільства. Міністр внутрішніх справ Н. П. Ігнат'єв у вересневому циркулярі 1881 р. відмічав, що погроми були «звичною» формою помсти християнського населення, і вимагав провести розслідування скрізь де були виявлені випадки «переслідування» християн євреями. 3 травня 1882 р. від видав печально знамениті «Тимчасові правила», в яких була встановлена заборона продовжувати орендні договори з євреями, а самим євреям – поселятися в селах. 1888 р. комісія графа К. Палена внесла доповнення до положення, які вимагали переселення всіх сільських євреїв у міста. Поліція прочісувала територію і вибірково, на власний розсуд змінювала статус деяких дрібних містечок, де більшість складали євреї, перетворюючи їх на села. Допомогали поліції і місцеві губернатори. Так, волинський губернатор генерал Янковський у 1890 р. активно виселяв євреїв із сіл та 50-верстної смуги, посиляючись на Положення про посилену охорону. Не дивлячись на скарги євреїв до Сенату і рішення останнього про скасування розпоряджень губернатора, останній продовжував виселення євреїв [13, с. 70.] Однак ні виселення, ні заборони оренди євреями землі, не знищили цю соціальну групу єврейського населення Правобережної України. Російські і польські поміщики продовжували порушувати закон і користуватись послугами єврея-орендаря.

Загалом спробу російського уряду щодо організації єврейського землеробства не можна вважати вдалою. Це пояснюється цілою низкою несприятливих обставин та умов, зокрема відсутністю досвіду та обігових коштів, ментальністю єврейства. Зрозумівши власні прорахунки Міністерство внутрішніх справ у 1898 році дозволило

євреям купувати та орендувати дрібні (до 50 десятин) ділянки землі, створювати єврейські ферми, сільськогосподарські школи з метою подальшого розселення в сільській місцевості [8, с. 77].

Перепис 1897 р. зафіксувала наявність серед євреїв українських земель Російської імперії нечисельної групи орендарів та посередників, яка використовувалась польськими і російськими землевласниками для вирішення питань ведення господарювання у власних латифундіях. Ця група складала 2,29% від 395 782 євреїв Волинської губернії, 1,94% від 370 612 євреїв Подільської губернії і 1,56% від 433 728 євреїв Київської, тобто група об'єднувала 20 тис. осіб, пов'язаних з польськими і російськими поміщиками [1, с. 917]. Будучи власниками досить значної частини земель, євреї використовували їх не для особистих занять сільським господарством. Землі здавались в оренду найбіднішому місцевому селянству, на них створювались промислові підприємства. Вказані особи були достатньо багатими і впливовими. Це дозволило їм уникнути виселення із сіл до містечок та продовжити свою орендну та посередницьку діяльність.

Отже, упродовж XIX ст. частину євреїв українських земель Російської імперії зайнятих у сільському господарстві регіону склали орендарі та посередники, які обслуговували польських і російських поміщиків. Вказана група євреїв-факторів та орендарів, а це більше 10 тис. осіб, сприяла переходу в оренду від польських поміщиків більш як 800 тис. десятин землі. Ще 10 тис. євреїв-факторів обслуговували російських поміщиків краю. Однак, необхідно зазначити, що російські і польські поміщики, які користувались послугами євреїв, вкрай негативно ставились до єврейського населення краю і підтримували єврейські погроми та експропріації.

1. *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914). М.: НЛЮ, 2011. 1008 с.
2. *Бородій А.* Правове забезпечення участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя у XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник. Вип. 12. 2009. С. 118-123.
3. *Венгер А. Г.* Єврейська аграрна спільнота Півдня України: господарська та соціокультурна адаптація / А.Г. Венгер, О.М. Каковкіна // Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: Монографія. К.: ІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 68-114.
4. Высочайше утвержденное положение. О устройстве евреев // ПСЗРИ. СПб., 1804. Собрание I. Т. XXVIII. № 21547. С. 731-737.
5. *Гульдман В.К.* Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 150 с.
6. *Житецкий Ир.* Евреи в южной России. Формы труда у евреев в южной России (Историко-этнографические заметки) // Киевская старина. 1901. Т. LXXIV. С. 1-45.
7. *Івчик Н.* Лояльні і нелояльні «чужі» як об'єкт політики Російської імперії на Правобережній Україні періоду буржуазних реформ // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. 2013. Вип. 676-677. С. 153-158.
8. *Клименко Т. А.* До історії євреїв на Черкащині: соціально-економічне становище в XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX-XX ст. 2005. Вип. XVI. С. 77.
9. *Морозова А. В.* Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. К., 2009. 300 с.
10. Нариси з історії та культури євреїв України. К.: Дух і Літера, 2005. С. 71.
11. *Поліщук Ю. М.* Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). К.: ІІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України., 2012. 492 с.
12. *Присяжнюк Ю.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.: Монографія. Черкаси: Вертикаль, 2007. 638 с.
13. *Щербак М. Г., Щербак Н. О.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.). К., 1997. 92 с.



### References

1. Bovua D. Gordiev uzel Rossivskoy imperii: Vlast, shlyah ta i narod na Pravoberezhnoy Ukraine (1793-1914). M.: NLO, 2011. 1008 s.
2. Borodii A. Pravove zabezpechennia uchasti yevreiv v ahrarykh vidnosynakh na terytorii Pravoberezhzhia u XIX – na pochatku XX st. // Ukrainnyi istorychnyi zbirnyk. Vyp. 12. 2009. S. 118-123.
3. Venher A. H. Yevreiska ahrama spilnota Pivdnia Ukrainy: hospodarska ta sotsiokulturna adaptatsiia / A.H. Venher, O.M. Kakovkina // Yevreiska natsionalna spilnota v konteksti intehratsii ukrainskoho suspilstva: Monohrafiia. K.: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2014. S. 68-114.
4. Vysochayshe utverzhdennoe polozhenie. O ustroystve evreev // PSZRI. SPb., 1804. Sobranie I. T. XXVIII. № 21547. S. 731-737.
5. Guldman V. K. Podolskaya guberniya. Opyt geograficheskogo-statisticheskogo opisaniya. Kamenets-Podolskiy, 1889. 150 s.
6. Zhitetskiy Ir. Evrei v yuzhnoy Rossii. Formy truda u evreev v yuzhnoy Rossii (Istoriko-etnograficheskie zametki) // Kievskaya starina. 1901. T. LXXIV. S. 1-45.
7. Ivchuk N. Loialni i neloyalni «chuzhi» yak ob'ekt polityky Rosiiskoi imperii na Pravoberezhnii Ukraini periodu burzhuaznykh reform // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny. 2013. Vyp. 676-677. S. 153-158.
8. Klymenko T. A. Do istorii yevreiv na Cherkashchyni: sotsialno-ekonomichne stanovyshe v XIX – na pochatku XX st. // Problemy istorii Ukrainy XIX-XX st. 2005. Vyp. XVI. S. 77.
9. Morozova A. V. Yevreiske naselennia Livoberezhnoi Ukrainy v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. K., 2009. 300 s.
10. Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy. K.: Dukh i Litera, 2005. S. 71.
11. Polishchuk Yu. M. Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX stolittia). K.: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy., 2012. 492 s.
12. Prysiazhniuk Yu. Ukrainske selianstvo Naddniprianskoi Ukrainy: sotsiamentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: Monohrafiia. Cherkasy: Vertykal, 2007. 638 s.
13. Shcherbak M. H., Shcherbak N. O. Natsionalna polityka tsaryzmu na Pravoberezhnii Ukraini (druha polovyna XIX – poch. XX st.). K., 1997. 92 s.

### Доценко В. О.

#### *Еврейское землевладение и аренда земель в украинских землях Российской империи в XIX – в начале XX века.*

*В статье рассматриваются особенности участия еврейского населения украинских земель Российской империи в сфере коммерческих земельных отношений в XIX – в начале XX века. Восстановлено причины, которые побудили евреев включиться в сферу аренды и субаренды земли, а также в сферу покупки-продажи земли. Проанализировано особенности проведения операций покупки-продажи земли в регионе проведенных при участии еврейских посредников. Отдельные сюжеты статьи раскрывают роль еврея-арендаря в организации товарного сельскохозяйственного производства.*

**Ключевые слова:** евреи, землевладения, аренда, Российская империя, сельское хозяйство.

### Dozenko V. O.

#### *Jewish landownership and lease of earth in the Ukrainian provinces of Russian empire in XIX – at the beginning of the XX –th century.*

*Problem of participation of the Jews in agriculture development during XIX - beginning of XX-th century remained scantily explored in soviet times. The limited publications and their class engagement have led to the formation of stereotypes and a kind of campus among the first authors, who in the second half of the 1980s turned to the study of the history of Jewish agrarian life in the Russian Empire.*

*A separate sphere of Jewishness commercial activity in the under-Russian Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries were a lease and sublease of agricultural lands and mediating participation in the organization of commercial operations with land.*

*In the Russian Empire, according to the law of 1784, the Gentiles did not have the right to have serfs, but it was impossible to conduct commodity agricultural production without the use of serf labor in the first half of the nineteenth century. However, in the Ukrainian provinces insignificant part of Jews under the guise of lease of squire earth unofficially had an access to the agricultural production and used labour of serfs. Throughout the nineteenth century, the Russian government pursued a restrictive policy towards Jews, periodically imposing prohibitions on the participation of Jews in land operations, but local Russian and Polish landowners continued to enjoy the managerial capabilities of tenant Jews. After the Polish uprising of 1863, the tsarist issued new prohibitions for the Jews to keep land for rent.*

---

*Overall, the attempt of the Russian government in relation to organization of Jewish agriculture cannot be considered successful. It is explained by a number of unfavorable circumstances and terms, in particular by absence of experience and turnover means, mentality of Jewishness. Understanding own miscalculations Ministry of Internal Affairs in 1898 allowed to Jews to buy and lease the shallow plots of land, create the Jewish farms, agricultural schools with the aim of further resettlement in rural locality.*

*Thus, during XIX –th century part of Jews in Ukrainian lands of the Russian Empire who acting in region agriculture were folded by leaseholders and mediators that served the Polish and Russian squires. The indicated group of Jews-factors and leaseholders, and it was more than 10 thousand persons, assisted passing to the lease from the Polish squires more than 800 thousand acres of land. Ten thousand jewries-factors more served the Russian squires of province. However, it is necessary to note, that the Russian and Polish squires that used services of jews had extremely negative attitude to the Jewish population of province and supported the Jewish massacres and expropriations.*

**Keywords:** Jews, landownership, lease, Russian Empire, agriculture.

УДК 94 (477):631

Н.Й. Романюк

### **ЗМІНИ В СИСТЕМІ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ЇХ НАСЛІДКИ: 1861-1914 РР.**

*Досліджено правовий статус землевласників Правобережної України у контексті положень селянської 1861 р. та столипінської аграрних реформ. Визначено, що зміни у формах землеволодіння і землекористування створювали вагомні переваги для ефективного господарювання, розвитку підприємництва.*

**Ключові слова:** землеволодіння, землекористування, власність, сільське господарство, підприємництво, Правобережна Україна.

Земля була й залишається невичерпним джерелом суспільного багатства. Реорганізація колгоспів і радгоспів та розподіл власності на селі об'єктивно спричинили соціально-економічний занепад сільських територій. Руйнівні процеси на селі здатні подолати політична воля і компетентність державників, максимальні інвестиції та підготовлені спеціалісти сільського господарства. Проблема землі та права власності на неї залишаються ключовими у діяльності урядових кіл та суспільства.

Важливими для досліджуваної проблеми є низка праць вітчизняних істориків, зокрема, В. Теплицького [22], П. Теличука [21], Ю. Поліщука [12], С. Коломійця [7]. Розвиток ринкових відносин в ході здійснення селянської реформи в 1861 р. та столипінської аграрної політики висвітлювали в дисертаційних роботах Л. Гайдай [3], І. Власюк [1], П. Олешко [10], А. Шевчук [23].

Мета статті – на основі комплексного аналізу історіографії та джерел визначити вплив селянської 1861р. та столипінської аграрних реформ у сфері земельних відносин на зростання продуктивності сільського господарства.

Правовий статус землевласників досліджуваного періоду визначено в положеннях селянської та столипінської аграрних реформ. Аграрні відносини регулювали спільні для всіх російських губерній законодавчі акти, видані 19 лютого 1861 р. На Україну поширювалися «Манифест 19.02.1861 р.», «Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости», «Положение о дворовых», «Положение о выкупе усадебной оседлости», «Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях», «Правила о порядке приведения в действие Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» [14]. Водночас в українських губерніях діяли і три специфічні закони «Местные положения о поземельном устройстве крестьян», які розповсюджувались на різні за соціально-економічним характером регіони: Правобережжя (Київська, Подільська і Волинська губернії), Лівобережжя (Полтавська, частина Харківської і Чернігівська) та Південь (Катеринославська, Херсонська і Таврійська) губернії [15].

Незважаючи на окремі винятки, правові норми документів реформи 1861 р. слугували, в першу чергу, інтересам поміщиків, за ними зберігалось право власності на всі належні їм землі. Вирішення ключового питання аграрних відносин – питання земельної власності царизм свідомо стримував, оберігав поміщицьке землеволодіння, всіляко обмежував надання права власності на землю іншим верствам населення. Однак, як відзначалося у «Маніфесті» і «Загальному положенні», поміщики зобов'язані були надати в користування селянам за встановлені повинності «присадибну осілість» і «польовий наділ для забезпечення їхнього побуту і для виконання їхніх зобов'язань перед урядом і поміщиком» [14].

Виходячи з наведеного, економічною основою для розвитку сільського господарства, промисловості Правобережжя, а відтак підприємництва стали, в першу чергу, великі землеволодіння підприємливих дворян, які на базі своїх маєтків зуміли створити прибуткові товарні господарства. Власність на землю стала основою їх підприємницької діяльності. На початку ХХ ст. поряд зі спадковими крупними землевласниками Браницькими, Потоцькими, Сангушками, з'явилися великі землевласники, які вийшли з низів, і в нових економічних умовах змогли придбати велику кількість угідь - Смиренки, Терещенки, Харитоненки.

Характерною особливістю підприємницької діяльності дворян-землевласників краю стало створення конкурентноспроможних товарних господарств і проникнення їх капіталів у найбільш прибуткові галузі промисловості: цукрову, винокурну, борошномельну. В період створення першого цукрового синдикату 117 цукрових заводів, приблизно половина їх загальної кількості належала дворянам [5; с. 521]. Так, до цукропромислових магнатів та власників багатьох інших підприємств належали землевласники Правобережної України: Терещенки, Потоцькі, Браницькі, Балашови, Бобринські, Ярошинські, Сангушки, Радзивілли.

Селянам земля надавалася у безстрокове користування відповідно до розмірів, встановлених «Місцевими положеннями». Розміри польового наділу і повинностей фіксувалися в уставних грамотах, які склалися поміщиками. Селянам надавалося право викупу садиби і, за згодою поміщика, польового наділу. І лише після викупу земельних наділів вони ставали «селянами-власниками», а до того вважалися «тимчасово зобов'язаними». Присадибні та польові ділянки, якими вони користувалися, залишалися власністю поміщика. Права відмовитися від них селяни не мали. Положення 1861 р. закріпили на весь період тимчасово зобов'язаного стану (він продовжувався від 2 до 9 років, а в деяких місцевостях до 1883 р.) виконання селянами за користування земельними ділянками важких для них повинностей – оброку та панщини на користь поміщика. Хоча поміщик уже не розпоряджався кріпаками, але насправді селяни до викупу земельної ділянки залежали від поміщика.

Залежність селян від поміщиків після реформи 1861 р. та непосильна для більшості селян сума викупу землі, гальмували розвиток їх господарської діяльності, про що свідчать чисельні архівні джерела. Зокрема, справа «Про викуп селянами с. Великого Браталова Житомирського повіту землі у поміщика А. Піотровського». Вона є типовою для більшості населених пунктів Волинської губернії за складом і змістом документів. Найважливішим з них є «Уставна грамота», що складалася з двох окремих частин: Подвірного списку домогосподарів та Грамоти. Остання має п'ять розділів: «Местность», «Состав крестьянского общества», «Поземельное устройство крестьян», «Повинности крестьян за отведенные им в пользование угодия», «Добавочные статьи». Так, у IV розділі містяться відомості про повинності селян за викуплену землю на користь поміщика, сума оброку, кількість робочих днів тощо. У Подвірному списку, крім імен та прізвищ домогосподарів, зазначена також кількість землі, переданої в їхнє користування, грошовий оброк та викупна сума за наділ [4, арк. 15-24].

Про непосильність для селян суми викупу землі, що була основним джерелом прожиття, свідчать численні факти непокори. Зокрема, селяни багатьох сіл Волинської губернії не приймали уставних грамот, не виконували повинності, самовільно захоплювали поміщицькі землі, чинили збройний опір. У вересні 1862 р. селяни с. Білки на Коростенщині в маєтку Нововейського відмовилися приймати уставні грамоти. 14 жовтня 1864 р. офіцер корпусу жандармів у Волинській губернії доповідав у Петербург, що селяни Обиходів не вірять уставним грамотам і відмовились вносити викупні платежі. Коли поліція вирішила описати майно селян, то вони, озброївшись чим попало, виявили опір, підпалили поміщицький будинок. У відповідь для наведення порядку в село ввели три роти піхоти і півсотні козаків [8, с. 54].

Реформа проводилась за рахунок селян, які мусили сплатити поміщикам викуп. Оскільки селяни не могли одразу сплатити всю суму, то посередником між селянами та поміщиками виступала держава. Вона сплачувала поміщикам викупні платежі, а селянам надала позику на 49 років, яку вони повинні були погашати щорічними викупними платежами, внаслідок чого царська казна ще й отримала прибуток. Як свідчать документи, селянська реформа 1861 р. з її правилом обов'язкового викупу землі виявила невідповідність прибутковості селянських наділів і суми викупних платежів, які були значно більші. І постійно наростаюча сума недоїмок зі сплати викупних платежів призводила часто до розорення селянських господарств.

Уряд дещо полегшив умови викупу земельних наділів лише в губерніях Південно-Західного краю. У липні 1863 р. було видано закон, який змушував правобережних поміщиків (ними були в основному поляки) припинити тимчасові зобов'язання селян і перевести їх у стан власників до 1 вересня 1863 р. Вводився обов'язковий викуп наділів, а сума викупних платежів встановлювалася на 20 % меншою, ніж передбачалася законодавчими актами і визначалася раніше уставними грамотами [16]. У результаті селяни Київської, Волинської та Подільської губерній одержали наділи дещо більші, ніж вони мали до 1861 р. Такі умови проведення реформи у цьому регіоні були зумовлені політичною ситуацією в зв'язку з польським повстанням 1863 р. і царський уряд намагався привернути на свій бік місцевих селян, послабити антидержавні настрої серед них.

У скрутному становищі в губерніях Правобережної України залишалися і селяни-чиншовики, які вимушені були сплачувати поміщикам непомерно високу орендну плату за землю. Залишки чиншового землеволодіння були пережитком кріпосництва і викликали невдоволення і масові виступи чиншовиків, що примусило царський уряд прийняти 9 червня 1886 р. закон, на підставі якого вони отримали право викупляти у власність свої ділянки землі. Однак, тяжкими були умови викупу, нелегко було документально довести чиншові права, нерідко роками тяглися такі справи, не даючи бажаного результату. Зокрема, у Волинській губернії на початку ХХ ст. налічувалося 43 тис. невизнаних чиншовиків [9, с. 40].

Проте, незважаючи на труднощі викупу, і ця категорія селянства намагалася придбати земельні ділянки, щоб в подальшому господарювати на власній землі і мати якусь економічну вигоду. Про викуп землі чиншовиками повідомлялося у пресі. 21 травня 1892 р. у «Волинських губернських відомостях» вміщено таке повідомлення: «Волинське губернське присутствіє селянських справ оголошує, що головною викупною установою 12 лютого 1892 р. за № 1054 затверджено викупний акт на земельну ділянку чиншовика І. Андрієвського у маєтку поміщика Л. Рожинського в с. Немирівці Старокостянтинівського повіту і дозвіл щодо видачі згаданому поміщику Рожинському урядової позики у розмірі 69 руб. 75 коп. Там же вміщені викупні акти на земельні ділянки чиншовиків Й. Закржевського, А. Огільби, М. Гонкевича у маєтку поміщика І. Воронича, с. Малому Правотині Новоград-Волинського повіту і дозволена видача цьому поміщику урядового кредиту у розмірі 1000 руб. [2].

Пореформене законодавство стимулювало до підприємництва низів суспільства. Було ліквідовано існуючі до того обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. На них поширювалися загальні юридичні права. Одночасно деяке послаблення в оподаткуванні отримали окремі види діяльності. Згідно з «Положенням про мита» 1865 р. [17] для всіх станів, не виключаючи іноземців, без сплачування мита дозволялося торгувати хлібом у всякому вигляді, льоном, худобою, птицею, сіллю, вовною, пухом, шкірами, лісом, дровами, а також всякого роду паливом, будівельними матеріалами (глиною, цеглою, вапном, крейдою, каменем, піском) та іншими продуктами в містах і селищах, оптом і в роздріб, з возів, суден і човнів, на ринках, площах і пристанях. Продаж вищезазначених предметів зі складів, дворів, амбарів і лавок допускалася лише зі взяттям встановлених цим Положенням свідоцтв і білетів. Але землевласники у своїх маєтках і сільські обивателі всіх станів у місцях їх приписки могли на землі, що була в них у власності, користуванні чи оренді, утримувати подібні заклади для продажу з них виробів власного господарства, в цьому пункті поійменованих, а також приймати поставку тих виробів, без взяття торгових свідоцтв і білетів (Ст. 4).

Законодавство Російської імперії обмежувало права власності на землю особам польської та єврейської національності, що було актуальним для Волинської, Київської та Подільської губерній, які у значній мірі вони населяли. Царизм намагався русифікувати даний регіон, зменшити вплив інших етносів, особливо польських землевласників шляхом протекціонізму росіян, збільшення їх земельної власності. Так, після придушення польського повстання 1863 р. указом від 10 (22) грудня 1865 р. у 9 західних губерніях\* полякам заборонялося набувати земельну власність (маєтки) будь-яким способом, тобто ні через придбання, ні через дарування, ні через прийняття спадщини. Хоча при цьому власники польського походження зберігали за собою маєтки, придбані до опублікування цього указу. Однак, маєтки учасників повстання, яких висилали належали обміну на рівноцінні в інших губерніях або секвестру (вони продавалися особам російського походження). Обмеження права землеволодіння поляків зберігалось до кінця XIX ст. [20]. З 27 грудня 1884 р. у 9 західних губерніях почала діяти заборона на заставу і здачу в оренду маєтків особам, які втратили право придбання землі у власність в цьому регіоні. 2 лютого 1891 р. Комітет міністрів прийняв постанову, за якою поляки втрачали право пожиттєвого володіння землею в західних губерніях [18].

З 1899 р. спостерігається поступове зняття обмежень для поляків 9 західних губерній. Дворяни і міщани польського походження, які проживали в умовах селянського побуту і особисто займалися землеробством, отримували право придбання земельної власності в межах Західного краю. З 1 травня 1905 р. для поляків усіх губерній повністю відмінялися обмеження другої половини XIX – початку XX ст., пов'язані із земельною власністю. З цього часу особи польського походження могли орендувати маєтки, приймати їх у заставу, набувати у власність і пожиттєве володіння всіма законними способами. З дозволу генерал-губернаторів і губернаторів вони мали право купувати землю поза містами і містечками з метою знищення черезсмужжя і округлення меж наділів. Дозволялось і придбання земельної власності, але в розмірі не більше 60 дес. для заснування і подальшої діяльності промислових закладів [20].

Дискримінаційною була політика російського царизму і щодо представників єврейського етносу. Влада обмежувала можливість євреїв стати землевласниками, але надавала право стати землеробами. Намагаючись використати єврейське населення у трудомісткому землеробстві, царизм законодавчо надавав йому значні пільги. Ті євреї,

---

\* 9 західних губерній: Київська, Подільська, Волинська, Віленська, Ковенська, Гродненська, Вітебська, Могильовська і Мінська.

які вступали у землеробський стан, звільнялися: 1) на 25 років від подушного податку; 2) від рекрутської повинності (поселені в значній кількості на 50 років, а поселені малими товариствами – на 25 років); 3) на 10 років від грошових земських повинностей; 4) поселені на землях взятих в оброк у приватних осіб, звільнялися від подушного податку на 5 років, а від інших повинностей згідно з попередніми 2-м і 3-м пунктами. Єврей, який оселив на власній землі 10 і більше сімей своїх одновірців, отримував право на виготовлення пива і меду для продажу місцевим жителям. Якщо хтось із євреїв купить землю і поселить на ній не менше 50 осіб своїх одновірців, то такий отримує право особистого почесного громадянства, а ті, які оселять на своїх землях 100 осіб чоловічої статі, через 3 роки після оселення могли просити про дарування їм прав спадкового почесного громадянства [13].

Разом з тим, євреям-землеробам заборонялося утримувати винокурні, шинки і корчми, а також продавати міцні напої розвезенням і рознесенням. Вони не могли найматися на роботу в названі заклади поміщиків або відкупників, мати окремі хутори на поштових трактах [13]. Законодавчим актом від 5 березня 1864 р. у 9-ти західних губерніях «смуги осілости» всім євреям без виключення заборонялося купувати землі у поміщиків і селян, а також купувати і брати в заставу майно [19].

Реформа 1861 р., скасувавши кріпосне право, відкрила, з одного боку, шлях до прискореного розвитку сільського господарства, з другого – не зняла усіх перешкод на шляху до створення підприємливого господаря на селі в особі селянина. Українське селянство, яке становило переважаючу частину населення, було неспроможним у повній мірі реалізувати надане йому право - зайнятися підприємницькою діяльністю. Основними перешкодами були малоземелля, нестача реманенту, тяглової сили і бідність. Із загальної кількості 2.476.832 ревських душ колишніх поміщицьких селян України лише 149.873, або 6,1 %, одержали земельні наділи більше 5 дес. на душу, останні 2.326.959 ревських душ, або 93,9 % – наділи менше 5 дес. на душу, що було менше офіційно визнаної норми, необхідної для ведення селянського господарства. Зокрема, група селян, яка мала наділи менше 5 дес. на душу, становила у Київській губернії 96,4 %, Подільській – 97,7 %, Волинській – 80,9 % [11, с. 22, 23]. Взагалі без наділів залишилося 224 тис. душ (9 %). Мізерні дарчі наділи (розміром до 1 дес.) одержали 88 тис. ревських душ. На Лівобережжі селянські господарства, які не мали землі, становили 21 %, а в степових губерніях – 44 %. На Правобережжі лише 20 % господарств поміщицьких селян одержали за викуп тяглові наділи спроможні забезпечити самостійність господарювання. 2/3 дворів мали піші наділи, які не дозволяли родині проіснувати без сторонніх заробітків чи без земельної оренди. Майже 14 % селян не мали польової землі і обходилися лише городами [6, с. 263].

На початку ХХ ст., незважаючи на помітні досягнення у важкій та цукровій промисловості, вкрай відсталим залишалось сільське господарство, в якому була зайнята переважна більшість населення. Невирішеність земельного питання поглиблювало соціальну напругу та нестабільність. Такі обставини у певній мірі врахував тодішній прем'єр-міністр П. Столипін, запропонувавши курс на подальше реформування аграрних відносин.

Столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких заходів: 1) вихід селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність; 2) створення хутірських та відрубних господарств; 3) продаж казенних та поміщицьких земель через Селянський Поземельний банк; 4) переселення малоземельних селян центральних районів на постійне проживання в малозаселені місцевості Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу. Стрижнем столипінської реформи була ставка на підприємницькі здібності селянина, його особисту ініціативу та конкуренцію, які протиставлялися традиційній общинній рівності у бідності.

Столипінська аграрна реформа включала ряд законодавчих актів царського уряду. Указ від 9 листопада 1906 р. був спрямований проти общинної власності, яку доти аграрне законодавство підтримувало, він дбав про розвиток приватної власності на землю. Основними формами виходу з общини були хутори і відруби. Після обговорення і схвалення указу в Державній Думі і Державній Раді він був затверджений, а 14 (27) червня 1910 р. виданий як закон «Про доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння».

Таким чином, в ході реформувань у сільському господарстві другої половини XIX – початку XX ст. відбулися докорінні зміни у сфері землеволодіння і землекористування, які сприяли більш ефективному господарюванню, розвитку підприємництва. І хоча царизм захищав поміщицьке землеволодіння, стримував вирішення ключового питання аграрних відносин – питання земельної власності, дворянське землеволодіння поступово витіснялось безстановим землеволодінням, придбаним за гроші.

Відбувалося перетворення землі на товар, активізація земельного кринку, а відтак - перерозподіл земельного фонду між різними верствами суспільства. Чітко прослідковувався процес зменшення землеволодіння поміщиків через продаж ними угідь купцям, міщанам і селянам. Останні включилися у ринок землі як активні покупці лише із середини 1870-х рр.

Розвиток ринкових відносин та зростання попиту на зернові та технічні культури робили сільське господарство все прибутковішим. Земля почала приносити більший прибуток. Оскільки, найбільш чисельна верства тогочасного суспільства – селянство у переважній більшості виявилось неспроможним сповна використати земельні угіддя через недостатню фінансову підтримку держави, нерозвиненість інфраструктури, бідність та недостатність знань і підприємницьких якостей – великі товарні господарства створювали переважно підприємливі землевласники-дворяни і заможні селяни, які постачали продукцію на імперський та закордонні ринки. У Правобережній Україні найбільш доцільним і вигідним було вирощування і переробка зернових культур, цукрових буряків, картоплі і хмелю.

1. *Власюк І.* Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України ( 1906-1914рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ігор Миколайович Власюк. Житомир, 2000. 179 с.
2. Вольнские губернские ведомости. № 46. 28 мая 1892.
3. *Гайдай Л.И.* Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Правобережной Украины (1906-1914 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Леонид Иович Гайдай. К.: АН УССР, Ин-т истории, 1978. 183 с.
4. Державний архів Житомирської області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 871.
5. Ежегодник сахарной промышленности за 1886/87 гг. СПб., 1887. 670 с.
6. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. К.: Наукова думка, 2006. Т. 1. 632 с.
7. *Коломієць С.С.* Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). Ч. 1. (З найдавніших часів до поч. 20-х рр. XX ст.) / С.С. Коломієць. К.: НАУ, 2003. 180 с.
8. *Лукашенко В.В.* Коростенщина в другій половині XIX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези Міжнар. наук. краєзн. Конференції. Житомир, 1993. С. 52-56.
9. *Михайлюк О.Г.* Історія Волині з найдавніших часів до наших днів/ О.Г. Михайлюк, І.В. Кичий, М.Д. Пивницький. Львів: Вища школа, 1988. 238 с.
10. *Олешко П.С.* Еволюція землеволодіння на Волині (друга половина XIX ст. – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Петро Степанович Олешко. 2001. 172 с.
11. Отмена крепостного права на Украине: сбор. докум. и матер. К.: Изд-во АН УССР, 1961. 427 с.
12. *Поліщук Ю.М.* Столипінська аграрна реформа на Волині / Ю.М. Поліщук. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 1999. 116 с.
13. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). 2-е. собр. Т. X. СПб., 1835. № 8054.
14. ПСЗ РИ. 2-е собр. Т. XXXVI. СПб., 1863. № 36650, 36657-36661.

15. ПСЗ РИ. 2-е собр. Т. XXXVI. СПб., 1863. № 36662-36664.
16. ПСЗ РИ. 2-е собр. Т. XXXVI. СПб., 1863. № 39928.
17. Полное собрание законов Российской империи. 2-е собр. Т. XL. СПб., 1867. № 41779.
18. Полное собрание законов Российской империи. 3-е собр. Т. IV. № 2633; Т. XI. № 7422.
19. Свод законов Российской империи. СПб. 1911. Т. IX. Законы о состояниях: Примечание 1 к ст. 780.
20. Свод законов Российской империи. СПб. 1911. Т. X. Приложение к своду законов гражданских. Прилож. к ст. 698. С. 970, 971.
21. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находятся не меньше 50 десятин земли. Житомир: Волынской губернии тип., 1913. 270 с.
22. *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. 189 с.
23. *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.) / В.П. Теплицький. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 308 с.
24. *Шевчук А.В.* Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Андрій Володимирович Шевчук. К.: 2006. 289 с.

### References

1. *Vlasiuk I.* Vplyv stolypninskoj ahrarnoi reformy na sotsialno-ekonomichnyi rozvytok Pravoberezhnoi Ukrainy (1906-1914rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Ihor Mykolaiovych Vlasiuk. Zhytomyr, 2000. 179 s.
2. Volynskie gubernskie vedomosti. № 46. 28 maya 1892.
3. *Gayday L.I.* Razvitie kapitalizma v krestyanskom khozyaystve Pravoberezhnoy Ukrainy (1906-1914 gg.): dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Leonid Iovich Gayday. K.: AN USSR, In-t istorii, 1978. 183 s.
4. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti. F. 115. Op. 1. Spr. 871.
5. *Ezhegodnik saharnoy promyshlennosti za 1886/87 gg.* SPb., 1887. 670 s.
6. *Istoriia ukrainskoho selianstva.* Narysy v 2-kh tomakh. K.: Naukova dumka, 2006. T. 1. 632 s.
7. *Kolomiets S.S.* Istoriia formuvannia ukrainskoi modeli rozvytku silskoho hospodarstva (z naidavnishykh chasiv do sohodennia). Ch. 1. (Z naidavnishykh chasiv do poch. 20-kh rr. XX st.) / S.S. Kolomiets. K.: NAU, 2003. 180 s.
8. *Lukashenko V.V.* Korostenshchyna v druii polovni XIX st. // Velyka Volyn: mynule i suchasne. Tezy Mizhnar. nauk. kraiezn. Konferentsii. Zhytomyr, 1993. S. 52-56.
9. *Mykhailiuk O.H.* Istoriia Volvni z naidavnishykh chasiv do nashykh dnev/ O.H. Mykhailiuk, I.V. Kychyi, M.D. Pyvnytskyi. Lviv: Vyscha shkola, 1988. 238 s.
10. *Oleshko P.S.* Evoliutsiia zemlevolodinnia na Volvni (druga polovna XIX st. – pochatok XX st.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Petro Stepanovych Oleshko. 2001. 172 s.
11. *Otmena krepostnogo prava na Ukraine: sbor. dokum. i mater.* K.: Izd-vo AN USSR, 1961. 427 s.
12. *Polishchuk Yu.M.* Stolypninska ahrarna reforma na Volyni / Yu. M. Polishchuk. K.: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen, 1999. 116 s.
13. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (dall – PSZ RI).* 2-е собр. Т. X. SPb., 1835. № 8054.
14. *PSZ RI.* 2-е собр. Т. XXXVI. SPb., 1863. № 36650, 36657-36661.
15. *PSZ RI.* 2-е собр. Т. XXXVI. SPb., 1863. № 36662-36664.
16. *PSZ RI.* 2-е собр. Т. XXXVI. SPb., 1863. № 39928.
17. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii.* 2-е собр. Т. XL. SPb., 1867. № 41779.
18. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii.* 3-е собр. Т. IV. № 2633; Т. XI. № 7422.
19. *Svod zakonov Rossiyskoy imperii.* SPb. 1911. Т. IX. Zakony o sostoyaniyah: Primechanie 1 k st. 780.
20. *Svod zakonov Rossiyskoy imperii.* SPb. 1911. Т. X. Prilozhenie k svodu zakonov grazhdanskih. Prilozh. k st. 698. S. 970, 971.
21. *Spisok zemlevladeltsev i arendatorov Volyinskoj gubernii, vo vladenii kotoryih nahodyatsya ne menshe 50 desyatyn zemli.* Zhitomir: Volyinskoj gubernii tip., 1913. 270 s.
22. *Telychuk P.P.* Ekonomichni osnovy ahrarnoi revoliutsii na Ukraini / P. P. Telychuk. K.: Vyd-vo Kyivskoho un-tu, 1973. 189 s.
23. *Teplvtski V.P.* Reforma 1861 roku i ahrarni vidnosyny na Ukraini (60-90-ti roky XIX st.) / V.P. Teplvtskiy. K.: Vyd-vo AN URSR, 1959. 308 s.
24. *Shevchuk A.V.* Selianska reforma 1861 r.: sut ta vplyv na ahrarni vidnosyny u Volynskii hubernii: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Andrii Volodymyrovych Shevchuk. K.: 2006. 289 s.



---

**Романюк Н. И.**

**Изменения в системе землевладения и землепользования в Правобережной Украины и их последствия: 1861-1914 гг.**

*Исследован правовой статус землевладельцев Правобережной Украины в контексте положений крестьянской 1861 г. и столыпинской аграрной реформы. Определено, что изменения в формах землевладения и землепользования создавали значительные преимущества для эффективного хозяйствования, развития предпринимательства.*

**Ключевые слова:** землевладение, землепользование, собственность, сельское хозяйство, предпринимательство, Правобережная Украина.

**Romanyuk N. I.**

**Changes in land tenure and land use in Right-Bank Ukraine and their consequences: 1861-1914.**

*The legal status of the landowners of the Right-Bank Ukraine in the context of the provisions of the peasant 1861 and the Stolypin's agrarian reforms was investigated. It was determined that changes in land tenure and land use forms created significant advantages for effective management, entrepreneurship development.*

**Key words:** land tenure, land use, property, agriculture, entrepreneurship, Right Bank Ukraine.

УДК 93:351:327.35(477.6) «1917/1920»

**О.О.ТИТІВЕЦЬ**

**СПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ТА ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ У СХІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ РЕГІОНАХ 1917-1920 РОКАХ**

*Аналізуючи самостійне функціонування суспільних об'єднань та сфери їхньої взаємодії з державними структурами в умовах соціально-економічної та військово-політичної ситуації в період визвольних змагань на території України, простежується трансформація різних суспільних структур та виникнення на їх базі нових. Революційні події та визвольні змагання сколихнули всі прошарки населення. Сподівання народу вийшли на поверхню в програмах і деклараціях політичних партій, громадських і професійних об'єднаннях. Ефективність роботи багатьох об'єднань і їх роль в управлінні багато в чому залежало від підтримки влади. Здатності і готовності органів управління використовувати самодіяльний потенціал суспільства. Із розвитком активності організацій, рухів та товариств в їхніх закладах працювало багато представників української інтелігенції й студентської молоді, які в складних умовах військово-політичних умовах проходили школу громадської роботи під час визвольних змагань в Східній Україні.*

**Ключові слова:** Громадські об'єднання, профспілки, організації, спілки, громадська ініціатива.

Визначальними у розвитку населення періоду української революції та відродження української державності стали соціально-економічні та політичні чинники. Складні і неоднозначні процеси, пов'язані з поваленням царизму, більшовицьким переворотом, розгортанням українських визвольних змагань справили значний вплив на суспільство.

У даний період процес створення різних громадських організацій і об'єднань, які нерідко приймали на себе функції державних органів, набув масового характеру.

Суспільна активність громадян в період революції 1917 р. стала предметом вивчення багатьох істориків. Про неї йдеться, перш за все, в роботах загального характеру.

Деякі аспекти проблеми вивчені різними дослідниками. Діяльність жіночих рад Донбасу розглядається Л. В. Кушнір, комітети незаможних селян – тема дослідження В. О. Волошенко [7, с. 7-11].

Літом 1917 р. за ініціативою голови Костянтинівського виконкому було створено добровільне товариство людинолюбства, яке передбачало надання допомоги сиротам, убогим, старим і непридатним до життя в районі Костянтинівки.

З серпня того ж року на Донбасі з представників громадськості були створені комісії з перевірки військовозобов'язаних. Ці органи отримали право позбавляти окремих громадян відстрочення. Крім того, комісії звернулися до інших громадських організацій з проханням про сприяння їх діяльності.

У лютому 1918 р. газета «Вісті революційних військ» рекомендувала всім робітникам, що приходять з фронту, «записуватися до професійних робочих спілок». Окремо пропонувалося в містах і усюди створювати спілки сільськогосподарських робітників. Ставилось завдання створювати продуктивні артілі, кооперативні майстерні [3, с. 302-303].

В Харківській губернській земській управі в лютому 1918 р. з дільничних опікунів над бідними був сформований комітет громадського піклування. У лютому 1919 р. в с. Білопілля була створена професійна спілка медичного персоналу, тоді ж у Харкові виникла профспілка студентів-медиків та медичок.

Після остаточного затвердження радянської влади, в грудні 1919 р. в Харкові з'явилося кооперативне товариство Автодопомога. На січень 1920 р. вже працювали Спілка споживачьких товариств Харкова і околиць, профспілка кінопрацівників, Харківське медичне товариство і профспілка лікарів, Харківська губернська профспілка фельдшерів.

Згодом були зареєстровані культурно-просвітницькі товариства: Харківське губернське товариство риболовів-любителів і спортивно-гімнастична спілка «Макабі» «Просвіта» «Українська культура», «Інститут народної освіти» «Копійка на рідну школу», Харківське товариство діячів періодичного друку і літератури, Харківська група есперантистів «Торенто», Харківське товариство любителів спорту [9].

У лютому 1920 р. у відділі соціального забезпечення були зареєстровані Фондація допомоги трудящим Паровозобудівного і Механічного заводу Товариство взаємодопомоги трудящих жінок, Товариство глухонімих, Спілка покалічених воїнів, Латиське товариство взаємної допомоги. Зареєстровані також Товариство «Південний кредит», Східне товариство страхування товарів з видачею позик, Банківське Гірничо-промислове товариство, Кредитна Спілка Кооперативів, Кооперативне Пайове Кредитне Товариство «Муніципальний банк» [8].

Окремі громадські об'єднання або забезпечували виключно власні потреби на збиток іншим інститутам, або продовжували вимагати допомоги з боку органів влади і управління. Вже взимку 1917 – 1918 рр. в Харкові без продовольства залишилося акушерське училище, тому що «комітет службовців» лікарні «заборонив постачання продуктів для навчального закладу».

На січень 1918 р. представники торговельного кооперативу не наважилися самостійно відправитися до Москви за придбанням мануфактури, і звернулися до Катеринославського губернського комітету Рад за посвідченням. У березні 1918 р. бахмутська газета «Червоний вал» помістила повідомлення про санітарні заходи», у зв'язку із загрозою епідемій [3].

У Нікополі в лютому 1919 р. відбувся конфлікт між Профспілкою службовців торговельно-промислових підприємств і Торговельно-промисловою Спілкою. Оскільки представники Торговельно-промислової Спілки не бажали брати участь у загальних зборах, профспілка службовців звернулася з проханням до місцевого військово-революційного комітету – «примусити їх до явки».

У березні 1919 р. профспілка лікарів Харкова заявила, що через мобілізацію вона не може нікого направити до санітарно-епідемічного підвідділу. Добровольців, що відгукнулися на заклик профспілки, не знайшлося.

У Нікополі в липні 1919 р. міський відділ народної освіти намагався організувати Раду народної освіти з представників пролетарських, вчительських і учнівських

організацій, щоб вибрати вчителів для нової трудової школи. На жаль, всі спроби відділу організувати раду не увінчались успіхом.

Відділ освіти вважав, що залишити школи функціонувати на старих підставах неможливо. На 27 липня було призначено засідання ради. Розпорядливі функції брали на себе всілякі самодіяльні структури, які іноді мали вигляд ледве організованого натовпу [5, с. 834-837].

У квітні 1918 р. в Єнакієвому місцевий комендант у зв'язку з введенням з 21 квітня військового стану розпорядився проводити всі масові заходи тільки з власного дозволу. За порушення громадського порядку передбачався, у тому числі, розстріл на місці. Комендант також вимагав здати до міліції зброю, що є у громадян міста, загрожуючи в іншому випадку оточенням, обшуком і розстрілом на місці.

У відповідь на подібні ініціативи робітники залишали роботу і збиралися на мітинг, де виступали проти обшуків і за переобрання коменданта.

24 квітня були проведені загальні збори солдатів м. Єнакієвого, на котрих було вирішено захищати місто від ворожих військ, не пускати їх через місто на Дон. Всі оголошення коменданта було вирішено вважати недійсними. Влада в місті була передана Комітету військової організації [2, с. 240-241].

Ще одним органом влади в Єнакієвому стали загальні збори Заводського комітету, що виступав як найвищий економічний орган. Збори, зокрема, розглянули питання про доцільність святкування 1 травня.

Багато учасників зборів стверджували, що зайвий святковий день заважає роботі. Все ж таки більшістю голосів було ухвалено рішення про святкування.

Громадські організації вирішували питання з налагодження виробництва. З господарською розрухою боролися також окремі «ентузіасти», котрі намагалися апелювати до існуючих у даний період органів влади.

У серпні 1919 р. голова Нікопольської спілки фармацевтів інформував ревком у зв'язку з обкладенням надзвичайним податком колишніх власників аптек, так як на початку квітня аптеки були націоналізовані за ініціативою самих аптекарів. Аптеки були забезпечені достатньою кількістю медикаментів, до останнього дня тривали закупівлі необхідних предметів [6, с. 456].

28 липня 1920 р. у Слов'янську професійна спілка шкіряних працівників ухвалила збільшити робочий день на 2 години протягом місяця. Було вирішено заробітну платню за додаткову працю і виготовлене взуття передати до фонду Третього Інтернаціоналу [10].

Управлінські структури також потребували громадської підтримки. У серпні 1919 р. в Харкові відбулося засідання повітової санітарно-виконавчої комісії по боротьбі з холерою. Ухвала комісії містила такі вельми дієві заходи, як залучити міське самоврядування про проведення до ладу асенізаційного обозу, посилення санітарного нагляду за базарами, площами, торговими і промисловими закладами, заводами фруктових вод і т. д.

Жорстоко розправляючись із професійними спілками, котрі відстоювали пролетарські інтереси, командування Добровольчої армії заявляло, що профспілковий рух може бути дозволений тільки під контролем буржуазно-поміщицької диктатури та білогвардійських органів. Одним із представників цієї політики можна вважати Бюро профспілок Півдня Росії.

Апарат Денікіна всіляко підтримував цю ініціативу, як морально, так і матеріально. В свою чергу під час «тимчасової» окупації військами добровольчої армії, командування з пропагандистськими намірами у червні 1919 р. в своїх прокламаціях обіщало, що надасть змогу робітникам України зберегти проспілкові, та

громадські організації, 8-год. робочий день, та всіляко покращити становище, яке було на той час [4].

Але, по суті, капіталістами було відновлено 12-год. робочий день, зменшувалась заробітна плата, а самі об'єднання, окрім тих, котрі були необхідні для армії, ніким не підтримувались.

Значну роль громадські організації відігравали у сфері освіти. В умовах політизації суспільства навчальні заклади всіляко намагалися усунути учнів від революційного процесу. Педагогічна нарада приватної гімназії Луганська з участю батьківського комітету в протоколі від 1 листопада 1917 р. ухвалила: «Зважаючи на масові пропуски уроків, ухвалили максимум; ученицям, що пропустили понад максимуму, призначити в кінці третини репетицій». На тій же нараді було вирішено не визнавати право учнів на страйки і на видалення викладачів [11].

У 1918 р. у Харкові за ініціативою робітників виник робочий технікум. Його навчальні плани розроблялися постійною комісією з технічної освіти Харківського відділення російського Технічного Товариства і представниками робітників паровозобудівного заводу і Загальної Електричної компанії. Технікум працював у 1918 – 1920 рр. вечорами та в неділю. Тільки в лютому 1920 р. керівництво технікуму звернулося по допомогу до ревкому, коли виникли труднощі з електричним освітленням.

Незважаючи на певне зростання громадської активності, політичні потрясіння негативно позначилися на суспільних організаціях. Порушився традиційний порядок формування і функціонування органів місцевого самоврядування, серйозні проблеми виникли у сфері охорони правопорядку.

Вже в 1917 році забезпеченням законності були стурбовані найрізноманітніші організації. Костянтинівський підрайонний комітет Ради робочих, селянських і солдатських депутатів створив Комітет з охорони революції, який негайно ж призначив членів для несення денних та нічних чергувань [11].

У листопаді 1917 р. у Дмитрієвському селищі виникла Комісія з охорони колонії залізопрокатного заводу. Революційний штаб Костянтинівського району відмітив, що з боку Революційного штабу перешкод до діяльності комісії не зустрічається.

Гарантування безпеки ставало проблемою самих громадян, які вирішували її в міру своїх можливостей. До Костянтинівського революційного штабу були звернення Товариства споживачів скляних, хімічних і дзеркальних заводів, що служать, у зв'язку зі складанням річного звіту. Оскільки службовці працювали вночі, та вносили певні суми суспільних грошей. Товариство просило видати дозвіл на право придбання і зберігання зброї [11].

У березні 1918 р. загальні збори караульної команди при районному радянському штабі Червоної Армії Горлівсько-Щербинівського підрайону у своєму протоколі встановили суму штрафу за викуріння, і зобов'язалися «припинити хуліганські витівки (хоч анархістів, хоч більшовиків) аж до застосування зброї. В іншому протоколі – цього разу загальних зборів вояків Ртутного і Вугільного рудників, зафіксовано рішення – звернутися до мітингу з проханням про озброєння вояків. У свою чергу, мітинг ухвалив просити Раду видати зброю для місцевої організації вояків з охорони рудників.

При більшовиках почалося одержавлення багатьох суспільних функцій. Така важлива задача земств, як страхування, перейшла до компетенції радянської влади.

Проте соціальний контроль продовжували здійснювати найрізноманітніші структури. Наприклад, в Луганську в листопаді 1920 р. обов'язок стежити за виконанням наказу про здачу молока покладався на секретарів квартирних комітетів [1, с. 271-285]. Тим часом у сільській місцевості збереглися традиційні соціальні

стосунки. У березні 1919 р., щоб отримати мостовий камінь для ремонту доріг, економічному підвідділу Нікопольської ради народного господарства був потрібний дозвіл селянського сходу.

У червні 1919 р., в період денікінської мобілізації, складання списків селян доручалося сільським старостам. Сільське самоврядування виконувало функції державних органів. У 1920 р. селяни Миколаївської волості провели мітинг в підтримку радянської влади і відправили до Слов'янську всіх громадян призовного віку, що переходили в лісах. У вересні 1920 р. селяни Маріупольського повіту за власним бажанням влаштували облаву на бандитів [6, с. 397-399].

Таким чином, протягом 1917 – 1920 рр. соціальна криза, що поглиблювалася, все частіше ставила суспільство перед необхідністю рішення гострих проблем без участі держави. В революційних умовах в окремі періоди були відсутні легітимні органи управління, що природним чином активізувало самодіяльність мас. Основними видами громадських об'єднань в період визвольних змагань були профспілки, кооперативи, товариства споживачів, соціальні, культурно-освітні і спортивні організації, товариства взаємодопомоги, органи самоврядування в народній освіті.

Широке розповсюдження отримували мітинги, які були визнаними суспільними інститутами, що формулювали вимоги учасників та трансливали їх для виконання відповідними органами управління.

Вирішення питань громадськими організаціями, можна поділити на декілька груп. Це, насамперед, відношення до допомоги та взаємодопомоги соціально уразливим верствам і забезпечення змістовного дозвілля. Інша група включала захист прав громадян, у тому числі гарантування їх безпеки і організацію освітнього процесу. Тут громадська активність іноді підкріплювалася силою державного апарату. Також слід віднести санітарно-епідемічні заходи та забезпечення виробничого процесу. В цих проблемах державні органи мали безперечний пріоритет.

1. *Белебега І. О.* Україна і комунізм / Белебега І.О. Харків: Березіль, 2000. Кн. 1: Україна напередодні комунізму. 501 с.
2. *Литвин В. М.* Україна: доба війн і революцій (1914 – 1920) / Литвин В.М. К.: Альтернативи, 2003. 485 с.
3. *Михненко А. М.* Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: [монографія] / Михненко А.М. К.; Д., 2003. 440 с.
4. *Рєєнт О. П.* Визвольні змагання 1917-1921 років / О. П. Рєєнт. К., 2016. 280 с.
5. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: історичний нарис / Солдатенко В.Ф. К.: Либідь, 1999. 976 с.
6. Україна і Росія в історичній ретроспективі: [нариси: в 3 т. / Інститут історії України НАН України; відп. ред. В.А. Смолій]. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2: Радянський проект для України / [Гриневич В.А., Данильченко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.]. 527 с.
7. Історія інтелігенції Української РСР 1917 – 1990 рр. / [АН УРСР; Інститут історії України; Державна історична бібліотека УРСР; упоряд. Л.Ю. Ступак]. К.: Б.в., 1991. 535 с.
8. *Кушнір Л.В.* Діяльність жіночих рад Донбасу (1920 – 1933 рр.): автореф. дис.: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л.В. Кушнір; Донецький національний університет. Донецьк: Центр інформ.-комп. техн., 2009. 20 с.
9. *Волошенко В. О.* Комітети незаможних селян в Донбасі (1920 – 1933 рр.): автореф. дис.: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.О. Волошенко; Донецький національний університет. Донецьк: б.в., 2003. 19 с.
10. *Гребеннікова О. В.* Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920 – 1925 рр.): автореф. дис.: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Гребеннікова; Донецький державний університет. Донецьк: б.в., 1997. 24 с.
11. ДОДА. Ф. Р-2602. Оп. 1. Спр 5.

**References**

1. *Belebekha I. O.* Ukraina i komunizm / Belebekha I.O. Kharkiv: Berezil, 2000. Kn. 1: Ukraina naperedodni komunizmu. 501 s.
2. *Lytvyn V. M.* Ukraina: doba viin i revoliutsii (1914 – 1920) / Lytvyn V.M. K.: Alternatyvy, 2003. 485 s.
3. Mykhnenko A. M. Istoriiia Donetskooho baseinu druhoi polovyny XIX – pershoi polovyny XX st.: [monohrafiia] / Mykhnenko A.M.K.; D., 2003. 440 s.
4. *Reient O. P.* Vyzvolni zmahannia 1917-1921 rokiv / O. P. Reient. K., 2016. 280 s.
5. *Soldatenko V. F.* Ukrainaska revoliutsiia: istorychnyi narys / Soldatenko V.F.K.: Lybid, 1999. 976 s.
6. Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi: [narysy: v 3 t. / Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy; vidp. red. V.A. Smolii]. K.: Naukova dumka, 2004. T. 2: Radianskyi proekt dlia Ukrainy / [Hrynevych V.A., Danylchenko V.M., Kulchytskyi S.V., Lysenko O.Ye.]. 527 s.
7. Istoriiia intelihentsii Ukrainskoi RSR 1917 – 1990 rr. / [AN URSS; Instytut istorii Ukrainy; Derzhavna istorychna biblioteka URSS; uporiad. L.Yu. Stupak]. K.: B.v., 1991. 535 s.
8. *Kushnir L.V.* Diialnist zhinochykh rad Donbasu (1920 – 1933 rr.): avtoref. dys.: spets. 07.00.01. «Istoriiia Ukrainy» / L.V. Kushnir; Donetskyi natsionalnyi universytet. Donetsk: Tsentr inform.-komp. tekhn., 2009. 20 s.
9. *Voloshenko V. O.* Komitety nezamozhnykh selian v Donbasi (1920 – 1933 rr.): avtoref. dys.: spets. 07.00.01 «Istoriiia Ukrainy» / V.O. Voloshenko; Donetskyi natsionalnyi universytet. Donetsk: b.v., 2003. 19 s.
10. *Hrebennikova O. V.* Diialnist mistsevykh orhaniv vlady Donetskoii hubernii (1920 – 1925 rr.): avtoref. dys.: spets. 07.00.01 «Istoriiia Ukrainy» / O.V. Hrebennikova; Donetskyi derzhavnyi universytet. Donetsk: b.v., 1997. 24 s.
11. DODA. F. R-2602. Op. 1. Spr 5.

**Титівець А. А.****Совместная деятельность общественных объединений и органов управления восточных украинских регионах 1917-1920 годах.**

*Анализируя самостоятельное функционирование общественных объединений и сферы их взаимодействия с государственными структурами в условиях социально-экономической и военно-политической ситуации в период освободительной борьбы на территории Украины, прослеживается трансформация различных общественных структур и возникновения на их базе новых. Революционные события и освободительное движение всколыхнули все слои населения. чаяния народа вылились на поверхность в программах и декларациях политических партий, общественных и профессиональных объединений. Эффективность работы многих объединений и их роль в управлении во многом зависело от поддержки власти. Способности и готовности органов управления использовать самодельный потенциал общества. С развитием активности организаций, движений и обществ в их заведениях работало много представителей украинской интеллигенции и студенческой молодежи. в сложных условиях военно-политических условиях проходили школу общественной работы во время освободительной борьбы в Восточной Украине.*

**Ключевые слова:** *Общественные объединения, профсоюзы, организации, союзы, общественная инициатива.*

**Tutyvets O. O.****Joint activity of public associations and authorities in the eastern Ukrainian regions of 1917-1920.**

*Analyzing the independent functioning of public associations and their interaction with state structures in the conditions of the socio-economic, military-political situation during the period of liberation struggles in Ukraine, the transformation of various social structures and the emergence of new ones on the basis of them are traced. Revolutionary events and liberation riots shook all strata of the population. The people's hopes have come to the surface in programs and declarations of political parties, public and professional associations. The effectiveness of many associations and their role in management largely depended on the support of the authorities. Ability and readiness of the authorities to use the amateur potential of society. With the development of the activity of organizations, movements and societies in their institutions, there were many representatives of the Ukrainian intelligentsia and student youth, who, under difficult conditions of military and political conditions, held a school of social work during the liberation struggles in Eastern Ukraine.*

**Key words:** *public associations, trade unions, organizations, unions, public initiative.*

## КОНЦЕПУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ДОБИ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1920-ТІ РР.)

*Досліджується концепція функціонування громадських об'єднань в УСРР упродовж 1920-х рр. Здійснюється класифікація громадських об'єднань, які існували у той час. Розглядається процес уніфікації більшовиками громадської ініціативи в Україні, яка, насамперед, полягала у позбавленні права добровільних спілок громадян на участь у незалежному політичному житті. Це явище яскраво ілюструється на прикладах одержавлення існуючих громадських об'єднань та створенні нових. На основі аналізу наукових праць сучасних українських дослідників здійснено спробу визначити роль профспілкових робітничих організацій, Комітетів незаможних селян, товариства «Геть неписьменність» та Української асоціації робітників-винахідників у залученні громадян України до реалізації пропагованих радянською владою соціально-економічних проектів та ідей.*

**Ключові слова:** *громадські об'єднання, радянська Україна, більшовики, профспілки, Комітети незаможних селян, товариство «Геть неписьменність», Українська асоціація робітників-винахідників.*

Ще під час Революції Гідності, а особливо у процесі руху України до Європейського Союзу, який набув динаміки після підписання угоди про асоціацію із цим наддержавним суб'єктом міжнародних відносин, українські громадяни активно долучилися до формування нових цивілізаційних цінностей. Тому нині в Україні розгортаються процеси демократизації політичного та суспільного життя. Пришвидшити їх покликані громадські організації – добровільні спілки людей, значна частина яких діє з метою покращення комунікації між державними структурами та небайдужими до свого майбутнього жителями країни. З огляду на сказане, видається важливим дослідження активізації громадської ініціативи в Україні після створення СРСР, яка, однак, мала штучний характер і повинна була слугувати радянській владі для досягнення накреслених більшовиками утопічних цілей.

Мета публікації: дослідити процес становлення громадських об'єднань в радянській Україні та використання їх владою задля мобілізації населення на здійснення суспільних перетворень упродовж 1920-х рр.

Після здобуття Україною незалежності розпочалося позбавлене ідеологічного підтексту дослідження історії становлення і трансформації діяльності громадських об'єднань в УСРР/УРСР. Серед учених-істориків, які з незаангажованих світоглядних позицій вдалися до наукового осмислення цих проблем належать М. Журба, Є. Костюк, В. Козир, С. Кульчицький, С. Свистович.

Наявність розлогого спектру громадських організацій, які функціонували у 20-і рр. ХХ ст. на території УСРР була зумовлена соціально-політичною ситуацією в Україні. Більшовицький режим декларував свою поглиблену демократичність, а тому сприяв створенню громадських об'єднань, які за його планами повинні були охопити всю соціальну сферу життя радянського суспільства і обслуговувати потреби компартійної еліти [1, с. 18].

У світовій законодавчо-правовій практиці спектр позадержавних інститутів визначений доволі чітко. Головні його складники – економічні та позаекономічні (некомерційні організації). При цьому структура некомерційних організацій включає: політичні об'єднання (партії), конфесійні організації (церква, релігійні громади), професійні союзи, молодіжні, творчі, національні, спортивні та інші об'єднання.

У радянській Україні позадержавний простір також поділявся на економічні та позаекономічні сфери. В період НЕПу завдяки громадській ініціативі, на нетривалий час, сформувалася недержавна сфера, до якої входили як економічні організації (спілки підприємців, орендаторів, кооперативні товариства), так і позаекономічні

(профспілки, комсомол та товариства, що «не переслідували цілей отримання прибутку»). Разом з тим, навіть у відносно ліберальні часи першої половини 1920-х років з легального поля існування витіснялися релігійні організації та об'єднання засновані на базі сил, альтернативних правлячій партії.

Загалом суспільно-політичний простір УСРР 1920-х років відзначався, насамперед, закриттям для громадської ініціативи його ключових ніш. Передовсім під заборону підпадає свобода політичної діяльності. Ліквідація багатопартійності й перетворення комуністичної партії спочатку в панівну, а згодом у єдину існуючу унеможливило створення будь-яких альтернативних політичних організацій, здійснення політичної діяльності поза лавами РКП(б) та її української філії – КП(б)У. На початку 1920-х років на нетривалий час і в обмежених розмірах дозволялося вільне економічне підприємництво, але економіка в цілому залишалася прерогативою держави. З відділенням церкви від держави значно обмежилася, а згодом фактично заборонялася діяльність релігійних об'єднань. На кінець 1920-х років припиняють діяльність позадержавні економічні структури, внаслідок чого суспільна діяльність в Україні нівелюється до повністю підконтрольних владі профспілок, добровільних товариств, спортивних і міжнародних організацій [2, с. 38-39].

Більшовицькі вожді не мали розбіжностей щодо того, що профспілки повинні бути під контролем державної партії. Цей контроль давав можливість впливати на найбільш організовану частину суспільства – робітників [3, с. 133].

У 1920 – 1921 рр. організаційна будова профспілок зазнала кардинальних змін. Раніше окремо існували спілки, що об'єднували робітників певної професії незалежно від місця роботи, а також фабрично-заводські комітети на підприємствах і в установах. Відносини між спілками і фабзавкомми залишалися не окресленими. Власне, фабзавкоми навіть не вважалися спілками. За такої організаційної структури встановлення контролю державної партії над профспілковим рухом наражалося на істотні технічні утруднення.

Саме тому профспілки перебудовувалися за виробничо-галузевим принципом. Усі працюючі на одному підприємстві або в установі незалежно від професії об'єднувалися в одну галузеву спілку. До кінця 1921 р. в Україні виникло 24 галузеві спілки – металістів, залізничників, водників, харчовиків, робітників землі і лісу, медико-санітарної праці, освіти і культури.

Як і державна партія, галузеві спілки створювалися на засадах «демократичного централізму», тобто як централізовані організації, жорстко підпорядковані відповідному ЦК [3, с. 135-136].

Комуністи у профспілковому апараті гарантували партійному центру цілковитий контроль над робітничими організаціями, чисельність яких неухильно зростала. Як правило, профспілкові керівники закріплювалися на своїх місцях лише тоді, коли вони виявляли здатність впливати на працівників і забезпечувати функціонування профспілок як «передавального пасу» від партії до робітничого класу.

Правляча партія переконалася в часи «воєнного комунізму», що держава неспроможна забезпечити навіть мінімальних потреб робітників і службовців націоналізованих підприємств. Тому з переходом до НЕПу, який не змінив відносин власності у великій промисловості, профспілкам були надані широкі повноваження в сфері соціальної політики. Вони повинні були стати рівними партнерами держави у всьому, що стосувалося використання націоналізованих засобів виробництва і робочої сили [3, с. 138]. Таким чином, надаючи профспілкам «карт-бланш» у принципових питаннях соціальної політики, партійно-радянський апарат звільняв себе від невдячної і рутинної роботи [3, с. 139].

У сільській місцевості України, де більшовики зовсім не мали коріння, маніпуляції з формуванням рад потрібного складу наражались на особливо великі



труднощі. Цим пояснюється виникнення у 1920 р. альтернативних радам комітетів незаможних селян (КНС). З їхньою допомогою партапарат поглиблював соціальну напруженість на селі методом «розкуркулення», придушував «політичний бандитизм», викачував зерно в голодуючій місцевості [3, с. 140].

У липні 1925 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович підготував пленум, який дійшов висновку, що в нових умовах, коли партія взяла курс на позбавлення сільрад і сільських громадських організацій, зосередження у комнезамів адміністративних функцій влади є невинуватим. Тому було вирішено перетворити КНС з організації державного значення в організацію суто громадську, тобто звільнити їх від адміністративно-господарських функцій, наданих юридично або наявних у них фактично.

Це рішення пленуму ЦК КП(б)У було реалізоване в дерективі ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 16 листопада 1925 р. Позбавлені адміністративних функцій, комнезами за інерцією продовжували існувати, але значення їх у житті села поступово сходило нанівець. Останній спалах їхньої активності припав на осінь 1932 р. Інструкції щодо конфіскації продовольства в українському селі виконували саме вони. Остаточо КНС були ліквідовані у 1933 р. [3, с. 144-145].

Однією із сфер активності громадських організацій стала ліквідація безграмотності серед українського населення. Грамотність народу, радянські керівники розглядали передусім як спосіб формування політичної опори режиму на селі і в місті. Тому кампанія ліквідації неписьменності набула ознак широкої політичної акції. Перекладання справи лікнепу на плечі громадянських організацій впливало із ленінської тези, яка полягала в тому, що план ліквідації неписьменності є лише тоді реальним, якщо маси самі візьмуться за цю справу, а також відсутністю в державі відповідних матеріально-фінансових ресурсів під відповідні освітні програми. Влада хотіла ліквідувати безграмотність частини українського населення за чотири роки. Закладені владою темпи передбачали напружену роботу й неминуче адміністрування, приписи, що вкрай негативно позначилося на ході ліквідації неписьменності. Робота у цій сфері передусім покладалася на товариство «Геть неписьменність», стратегічна мета якого мала досягатися такими шляхами як: широкою пропагандою ідей боротьби з неписьменністю; масовим дорученням неписьменних та малописьменних робітників і селян в школи лікнепу; надання допомоги відкриттю організації та постачання лікпунктів та шкіл малописьменних всім необхідним; вишукуванням всіма законними засобами коштів для її здійснення. Товариству надавалися права: входити в зносини з місцевими органами влади та іншими організаціями; влаштовувати за відповідним дозволом «тижні» та «місяці» письменності як з метою пропаганди ідей лікнепу, та і нагромадження коштів тощо [4, с. 169].

Упродовж 1920-х рр. діяла Українська асоціація робітників-винахідників (УАРВИН). Це громадське об'єднання було створене завдяки зусиллям наукової й інженерно-технічної інтелігенції у 1925 р. і проіснувало до 1930 р., коли воно було перетворене на Всеукраїнське товариство робітників-винахідників (ВУТОРВИН). Асоціація винахідників декларувала своїм провідним завданням організацію допомоги авторам винаходів у їх діяльності, створення умов для всебічного розвитку креативного потенціалу робітників, які працювали над винаходами, спрямування їх активності у найбільш сприятливому для суспільства напрямі. Активісти УАРВИН надавали робітникам допомогу під час розробки винаходів. Опіка цього громадського об'єднання над робітниками-винахідниками супроводжувала весь процес роботи над винаходом: розробку його проекту, власне процес створення винаходу. Коли робітник направляв до УАРВИН заявку про свій винахід, фахівці Асоціації надавали йому допомогу у створенні креслень винаходу чи вдосконалення. Потім активісти УАРВИН здійснювали технічну оцінку винаходу [5, с. 175].

Отже, сукупність розглянутих громадських об'єднань, які діяли на території радянської України упродовж 1920-х рр. були покликані допомогти більшовикам укорінитися при владі. Організації мали популяризувати серед населення «керуючу роль партії» у суспільних перетвореннях, які нібито спрямовувалися на покращення життя пересічного жителя УСРР.

1. Журба М.А., Свистович С.М. Громадські об'єднання України та зарубіжний світ (20 – 30-і роки ХХ століття). К.: «МП Леся», 2010. 130 с.
2. Николаев І. Організаційно-правова політика радянської влади у сфері діяльності громадсько-політичних організацій УСРР в 1920-х роках. *Наукові виклади*. 2013. № 5. С. 38-42.
3. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. К.: Темпора, 2013. 628 с.
4. Козыр В.В. Становлення товариства «Геть неписьменність» в Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. *Матеріали науково-теоретической конференції «Соціально-політичские и культурные проблемы современности»*. Симферополь. 2008. Выпуск I. С. 168-170.
5. Костюк Є.С. Участь Української асоціації робітників-винахідників (УАРВИН) в організаційно-технічному забезпеченні розвитку винахідницького руху (20-ті рр. ХХ ст.). *Матеріали науково-теоретической конференції «Соціально-політичские и культурные проблемы современности»*. Симферополь. 2008. Выпуск I. С. 175-176.

#### References

1. Zhurba M.A., Svystovych S.M. (2010). *Hromadski obiednannia Ukrainy ta zarubizhnyi svit (20 – 30-i roky XX stolittia)* [Public associations of Ukraine and the foreign world (20-30 years of the 20th century)]. K.: «MP Lesia», 2010. 130.
2. Nikolaiev I. (2013). *Orhanizatsiino-pravova polityka radianskoi vlady u sferi diialnosti hromadskopolitychnykh orhanizatsii USRR v 1920-kh rokakh* [Organizational and legal policy of Soviet power in the field of activity of public-political organizations of the USSR in the 1920s]. *Naukovi vyklady* [Scientific presentations], № 5. 38-42.
3. Kulchytskyi S. (2013) *Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. Knyha 2* [Red call The history of communism in Ukraine from its birth to death. Volume 2]. K.: Tempora, 628.
4. Kozyr V.V. (2008). *Stanovlennia tovarystva «Het nepysmennist» v Ukraini na pochatku 20-kh rr. XX st.* [The formation of the society "Down with illiteracy" in Ukraine in the early 20's of the twentieth century]. *Materialy nauchno-teoreticheskoy konferentsii «Sotsyalno-politicheskie i kulturnye problemy sovremennosti»* [Proceedings of the scientific-theoretical conference "The socio-political and cultural problems of our time"]. Simferopol. Vypusk I. 168-170.
5. Kostyuk Ye.S. (2008). *Uchast Ukrainskoi asotsiatsii robitnykiv-vynakhidnykiv (UARVYN) v orhanizatsiino-tekhnichnomu zabezpechenni rozvytku vynakhidnytskoho rukhu (20-ti rr. XX st.)* [Participation of the Ukrainian Association of Workers-Inventors (UARVIN) in the organizational and technical support of the development of the inventive movement (20-ies of the XX century)]. *Materialy nauchno-teoreticheskoy konferentsii «Sotsyalno-politicheskie i kulturnye problemy sovremennosti»* [Proceedings of the scientific-theoretical conference "The socio-political and cultural problems of our time"]. Simferopol. Vypusk I. 175-176.

#### Семанишин Т. С.

##### **Концептуальная основа функционирования общественных объединений в советской Украине эпохи становления тоталитарного режима (1920-е гг.).**

Исследуется концепция функционирования общественных объединений в УССР в течение 1920-х гг. Осуществляется классификация существовавших в то время на территории советской Украины общественных объединений. Рассматривается процесс унификации большевиками общественной инициативы в Украине, которая, прежде всего, заключалась в лишении права добровольных союзов граждан на участие в независимой политической жизни. Это явление ярко иллюстрируется на примерах огосударствления существующих общественных объединений и создании новых. На основе анализа научных работ современных украинских исследователей предпринята попытка определить роль профсоюзных рабочих организаций, комитетов бедноты, общества «Долой неграмотность» и Украинской ассоциации рабочих-изобретателей в привлечении граждан Украины к реализации пропагандируемых советской властью социально-экономических проектов и идей.

**Ключевые слова:** общественные объединения, советская Украина, большевики, профсоюзы, комитеты бедноты, общество «Долой неграмотность», Украинская ассоциация рабочих-изобретателей.

---

*Semanyshyn T. S.*

*The concept of the functioning of public associations in the Soviet Ukraine of the epoch of the formation of totalitarian regime (1920-s.).*

*The concept of the functioning of public associations in the Ukrainian SSR during the 1920s is investigated. The classification of public associations existing at that time in the territory of Soviet Ukraine is being carried out. The process of unification of the public initiative in Ukraine by the Bolsheviks is considered, which, above all, was the deprivation of the right of voluntary unions of citizens to participate in independent political life. This phenomenon is vividly illustrated by examples of the nationalization of existing public associations and the creation of new ones. Based on an analysis of the scientific works of modern Ukrainian researchers, an attempt was made to define the role of trade union workers' organizations, committees of the poor, Down with Illiteracy Society and the Ukrainian Association of Workers-Inventors in attracting Ukrainian citizens to the implementation of socio-economic projects and ideas promoted by the Soviet authorities.*

**Keywords:** *public associations, Soviet Ukraine, Bolsheviks, trade unions, poor committees, Down with Illiteracy Society, Ukrainian Association of Workers and Inventors.*

УДК 94 (477) «19»:327:329 (043.3)

Л.М. МАЦУР

**УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ  
У РОБОТІ З ПОЛІТЕМІГРАНТАМИ (20-І РР. ХХ СТ.)**

*Досліджується участь громадських організацій радянської України у сприянні задоволенню нагальних потреб політичних емігрантів упродовж 20-х рр. ХХ ст. Зокрема, аналізується участь у цьому процесі Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР). Зазначається, що більшовицьке керівництво після прибуття в Україну іммігрантів побоювалося їх розчарування від зіткнення із реальною дійсністю ідеалізованої на Заході «першої держави пролетаріату». Розглядаються заходи громадських об'єднань у справі влаштування політемігрантів на роботу до показових сільськогосподарських колективних господарств та особливості праці прибульців у комунах. Характеризуються особливості роботи МОДР з політемігрантами із Західної України. Розглядаються випадки індивідуальних звернень політемігрантів до МОДР за отриманням від держави фінансової допомоги.*

**Ключові слова:** *громадське об'єднання, МОДР, політичний емігрант, радянська Україна, матеріальна допомога.*

Особливе місце відводилось комуністичним режимом роботі громадських організацій серед тієї частини іммігрантів, що прибували до та контрольовані більшовиками території внаслідок політичних переслідувань на батьківщині. Провоковані Комінтерном на хвилі післявоєнного революційного піднесення початку 20-х років спроби масових виступів та державних путчів завершилися цілком прогнозованою поразкою. Комуністичні партії та інші прокомуністичні організації що брали участь у антидержавних акціях у Польщі, Угорщині, Болгарії, країнах Балтії опинилися поза законом, а активістам орієнтованого на здійснення «світової революції» підпільного руху загрожувало судове переслідування. Відтак значна частина з них намагалася емігрувати до «держави пролетаріату», вважаючи себе вправі претендувати на опіку режиму в інтересах якого вони вчиняли протиправні дії у своїх країнах.

Утилітарні підходи компартійного режиму до організації реабілітації та підтримки політичних емігрантів на громадських засадах ніколи не приховувались. Уже 28 березня 1922 р., коли перед ЦК КП(б)У постало питання щодо можливості створення Політичного Червоного Хреста за аналогією до уже створеної в Росії структури, оргбюро Центрального комітету партії ухвалило рішення «з огляду на можливості використання даної організації принципово не заперечувати проти її легального існування». В результаті восени 1922 р. було створене Всеукраїнське товариство допомоги політемігрантам із центральними управами у Києві й Одесі. Після утворення Радянського Союзу у березні 1923 р. воно увійшло до складу однойменного Всесоюзного товариства. Проте навіть в умовах зростання чисельності політемігрантів в Україні та проблем із їх облаштуванням і реабілітацією офіційна

реєстрація організації затримувалась. Лише 10 липня 1923 р. ЦК КП(б)У за поданням Е. Квірінга затвердив його статут [6, арк. 85].

Ще однією громадською організацією до функцій якої належала підтримка політемігрантів належала Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР) створена наприкінці 1922 р. Втім в умовах української дійсності першої половини 20-х років і її діяльність виявилась малоефективною. З директивної точки зору процес її розбудови виглядав успішним. Так 19 лютого 1923 р. оргбюро ЦК КП(б)У на виконання циркуляру ЦК РКП(б) ухвалило постанову, у якій перед губернськими комітетами партії ставилась вимога активно сприяти створенню та діяльності місцевих осередків МОДР та регулярного інформування про результати наданої підтримки. 28 лютого 1923 р. посилаючись на створення спеціалізованої громадської організації оргбюро ЦК КП(б)У припинило широко розгорнуту в Україні кампанію допомоги жертвам політичних переслідувань у Польщі. Проте у дійсності МОДР на той час була лише декларативною химерою, навіть затвердження статуту якої відбулось лише 28 серпня 1924 р. Наскільки безпечною та залежною від партійних органів була Міжнародна організація допомоги революціонерам в Україні на той час свідчить хоч би той факт, що для Центрального комітету організації після затвердження статуту була виділена лише одна кімната в приміщенні ЦК КП(б)У [7, арк. 86].

Відтак і діяльність обох зазначених громадських об'єднань виявилась малоефективною і звелася переважно до клопотання перед різними партійно-державними установами республіки. Натомість державні установи намагалися самостійно вирішувати проблеми облаштування політичних іммігрантів, ігноруючи малозначущі добровільні організації. В результаті республіканське керівництво змушене було нагадувати про їх існування. Наприклад, РНК УСРР на звернення Наркомзабезу від 5 квітня 1924 р. щодо можливості надання допомоги політ-емігрантам відреагувало вимогою узгодити попередньо це питання із Міжнародним товариством допомоги революціонерам та Комісією допомоги емігрантам при ВУЦВК, що очолювалась О. Буценком. Проте 29 травня 1924 р. Наркомзабез знову звернувся до РІЖ УСРР із доповідною запискою, у якій вказував на наявність проблеми із забезпеченням політичних емігрантів в Україні. За його даними в Україні налічувалось близько 950 осіб, більшість із яких у Київській, Волинській, Подільській та Одеській губерніях. НКСЗ пропонував виділити їм на допомогу 45,4 тис. крб. із розрахунку 15,94 крб. на місяць [2, арк. 5].

Подібним чином діяли й інші державні установи. Наприклад у вересні 1925 р. Чернігівський окружний виконавчий комітет звернувся до Раднаркому із повідомленням про наявність 210 сімей політемігрантів із Румунії, Польщі, Естонії, Латвії та ін., які прибули з кінця 1924 р. Апелюючи до відсутності реальних можливостей їх працевлаштування, місцева влада прохала припинити подальше спрямування іноземців на Чернігівщину, а для вже прибулих виділити принаймні по 5,5 крб. на місяць на особу. Заступник голови РНК О. Сербиченко санкціонував припинення подальшого переселення та поставив перед державними, а зовсім негромадськими, організаціями – Наркоматами праці та соцзабезпечення – завдання «негайно віднайти можливість надання допомоги». Проте, як свідчить реакція Наркомзабезу, можливостей для такої допомоги не було і у них. Наркомат готовий був виділити лише 1 тис. крб. при мінімальній потребі в 6 тис. крб. [3, арк. 3].

З огляду на таку ситуацію спочатку в загальносоюзному масштабі, а потім і в Україні було зроблено спробу консолідацію зусиль громадськості щодо підтримки політичних іммігрантів шляхом включення Товариства взаємодопомоги політичним емігрантам до складу Міжнародної організації допомоги борцям революції із виокремленням у Комітет у справах політичної еміграції при Виконавчому комітеті МОДР. До

його складу вводилися представники ЦК РКП, Президій ВК та ЦК МОДР, легітимізаційної комісії і по одному представнику від кожної зарубіжної секції Комінтерну – потенційних постачальників іммігрантів. При ЦК МОДР України Комітет у справах політеміграції було створено на початку 1925 року. У наступному році він був реорганізований у Відділ політичної еміграції та мав свої відгалуження у Харкові, Одесі. У Києві, Дніпропетровську, Вінниці та Полтаві, де перебувала значна кількість політемігрантів, знаходилися його уповноважені. Згідно з ухваленим ЦК МОДР України у травні 1925 р. «Положенням», республіканський комітет був підзвітний водночас і загальносоюзному аналогу, і Всеукраїнському ЦК організації [1].

Перед Комітетом ставилося завдання прискіпливого «відсіювання» політичної еміграції від економічної, перевірки справжніх її причин у кожній окремо взятої особи, супроводу процесу легітимізації іноземців у Радянському Союзі, надання їм першої матеріальної, моральної, юридичної та медичної допомоги. Згідно інструкції Виконавчого комітету МОДР політемігрантом могла вважатися лише та особа, яка за політичну революційну роботу змушена була залишити свою країну та з дозволу своєї організації виїхала до СРСР, або була обміняна на «буржуазних заручників».

Роль МОДР у розв'язанні проблем політичної еміграції в українській історіографії тенденційно прослідковувалась у глорифікаційному ключі. Наприклад наводились факти, що столичне відділення Комітету політичної еміграції МОДР України лише в 1925 р. прийняло 354 особи, у тому числі 272 із Західної України і Польщі. Протягом року 192 з них була надана медична допомога, 40 відправили у санаторії і будинки відпочинку, 109 – на навчання у радпартшколи, вузи, робітфаки, 13 – курси трактористів, 132 – працевлаштували у Харкові і 196 – в інших районах округу. На ці цілі було витрачено майже 27 тис. крб. При оформленні на роботу емігранти отримували грошову допомогу з модрівської каси, а підприємства доплачували їм своєрідну компенсацію у розмірі 60 – 100 відсотків відодержуваної зарплати. Проте це не відображувало реальну ситуацію.

Інструкції керівних органів радянської секції МОДР вимагали аби кожна організація обережно підходила до проблеми надання дозволу на в'їзд в СРСР. Згода мала надаватися лише в крайньому випадку. Натомість слід було докладати максимум зусиль для концентрації політичних емігрантів в третіх, зазвичай сусідніх, країнах. Від зарубіжних прокомуністичних організацій вимагалось «не перенавантажувати СРСР політичними емігрантами», що пояснювалось з наступної точки зору: «політемігрант, що знаходиться в своїй країні, маючи перед собою об'єкт класової боротьби – капіталістичний лад, ще більше революціонується. В умовах СРСР, не маючи цього об'єкту, в кращому випадку стає радянським партійним чи міжнародним робітником, в гіршому – він розкладається, але в будь-якому випадку, як політпрацівник для своєї країни він втрачає своє значення». Відзначимо, що проблему збереження належного агітаційно-пропагандистського рівня «борців революції» намагалися вирішувати і до створення МОДР. Так в грудні 1923 р. Секретаріат ЦК КП(б) рекомендував Одеському губернському комітету партії використати потенціал політемігрантів із Болгарії для агітаційно-пропагандистської роботи у середовищі болгарської меншини губернії [8, с. 167].

За результатами вивчення роботи серед політемігрантів президія ЦК МОДР ухвалила постанову, у якій передбачалися: прагнути до прикріплення політемігрантів для роботи на найбільших підприємствах промислових центрів (Урал, Донбас, Ленінград); найбільших радгоспах і інших підприємствах Наркомзему. При цьому ставилося завдання концентрувати їх в одному-двох кращих радгоспах або підприємствах і надавати останнім сприяння ЦК МОДР. У такий спосіб відображалось прагнення зашкодити «розкладу» іммігрантів через зіткнення із радянською дійсністю. Серед показових господарств із допомогою яких здійснювалось «розванта-

ження будинків політемігрантів» була болгарська комуна ім. Благоева на Полтавщині. Заснована вона була за активного сприяння керівництва болгарської компартії, партійних та державних структур СРСР та України, у складі 26 емігрантів-селян із Болгарії, колишніх учасників Вересневого повстання 1923 року у серпні 1924 р.

Діяльність комуни постійно перебувала під патронатом центральних і регіональних органів МОДРу не лише України, але й СРСР, оскільки вона мала демонструвати переваги колективного ведення господарства над індивідуальним. Комунари змогли досягнути позитивних результатів у господарюванні. Для цього їй систематично дотувала не лише держава та громадські організації, але й безпосередньо низка промислових підприємств України. Тільки на початку свого існування від ЦК МОДР СРСР вона отримала 22,5 тис. крб. В 1928 р. до патрунування комуни долучився Український Червоний Хрест. За активного лобювання керівництвом БКП (В. Коларов) комуні було передано понад 200 десятин червонохресного господарства в селі Степанівка (для порівняння, до цього комуна мала лише 143 десятини). Тоді ж комуна отримала чергової грошовий транс (офіційно оформлений у якості позики), 3 трактора та іншу техніку, реманент, худобу. Однак уже на 1929 р. болгарської комуни не було, їх частка зменшилась до 33% (22 особи), решту склали в основному українці.

В радянській історіографії утвердилось хибне твердження про те, що турбуючись про політичну і професійну підготовку революційних кадрів для зарубіжних країн, ЦК КП(б)У, уряд і МОДР України створювали сприятливі умови для отримання політемігрантами вищої та середньої освіти, надсилаючи їх на навчання до Комуністичного університету національних меншин Заходу ім. Ю. Мархлевського (КУНМЗ, відкритий з 1921 р.) і Міжнародної ленінської партійної школи при Комінтерні у Москві, а також до партшкіл, вузів і технікумів республіки. Дослідниками зазвичай наводилися відомості про кількість відправлених на навчання політемігрантів. Так В. Іваненко твердить про 127 осіб, спрямованих ЦК МОДР УСРР на навчання осіб у 1925 р. та 65 у 1926 р., відзначаючи, що лише КУНМЗ до середини 30-х років закінчили 190 болгарських політемігрантів, більшість яких повернулись на батьківщину й разом з випускниками інших навчальних закладів поповнили ряди активних організаторів підривної діяльності болгарської компартії. Однак при цьому замовчувалось, що Міжнародна організація допомоги революціонерам підтримувала політемігрантів лише впродовж перших 14 днів після їх в'їзду в СРСР, і через фінансові труднощі усувалась від фінансової підтримки студентів-іммігрантів. Так, відповідаючи на звернення ректора загаданого вище КУНМЗ в жовтні 1926 р., заввідділом політеміграції Ф. Мінков заявив, що не може продовжити надавати допомогу студентам-болгарам цього вузу з огляду на «фінансову кризу, що переживає зараз МОДР».

Для виховання членів МОДРу у дусі класової ненависті до ворожого оточення, а відтак мотивування їх до внесення необхідних для здійснення діяльності організації коштів, резолюції керівних органів вимагали, аби місцеві організації, що шефствують над закордонними в'язницями не обмежувались надсиланням листів та вивченням побуту підшефних в'язниць, а використовували шефство для «вивчення економічного та політичного становища тої країни» у відповідній інтерпретації.

Для максимально ефективної постановки роботи з ознайомленням радянської громадськості з «білим терором» агітпропом ЦК МОДР було ухвалено рішення надсилати в ЦК усіх національних республік копії усіх листів, отримуваних із підшефних в'язниць. «Загострення класових антагонізмів в капіталістичних країнах все частіше призводить до таких спалахів білого терору, що набувають форми масових погромів серед робітничо-селянських груп населення. Тисячі жертв переслідування, що віцїли, мають рятувати своє життя шляхом еміграції в інші країни, головним чином в СРСР. Хвиля червоної еміграції буде здійснюватися все вище та

вище. Уже зараз політ емігрантське питання затуляє перед МОДР усі інші питання і завтра стане ще більш гострим», – такою була класична інтерпретація зарубіжної дійсності, що мали транслюватися на широкі кола української громадськості.

Особливо болючим було для України питання політичної еміграції із Західної України. Річ у тому, що до її представників місцеве компартійне керівництво ставилося з особливою недовірою. Адже їхнє потрапляння у суспільно-політичне середовище підрадянської України загрожувало непередбачуваним наслідками, серед яких загрозу становив насамперед привид націонал-комунізму, що міг загрожувати самому існуванню більшовицької імперії. Відтак, коли на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 12 квітня 1923 р. було розглянуте питання про можливість надати прихисток галицьким політемігрантам, то пріоритетним було визнано їх розміщення в інших республіках СРСР. В Україну ж мали допускати лише в дуже обмеженій кількості і при цьому намагатися концентрувати у Донбасі [5, арк. 44].

14 листопада 1924 р. голова ЦК МОДР України А. Медведєв констатував зростання чисельності політемігрантів із Західної України та Польщі. Відтак пропонував справу їх безпосереднього облаштування перекласти на губернські комітети організації. 8 листопада Медведєв звернувся до МОДР із вимогою до секретаріату МОДР виконувати звернення про допомогу Закордонного бюро КПЗУ без обов'язкового погодження з Центральним комітетом. Створення окремого товариства політичних емігрантів із Західної України попри їх велику чисельність наштотувались на формальні перешкоди. Ставилась під сумнів доцільність його створення. Показово, що 19 червня 1925 р. на політбюро ЦК КП(б)У за доповіддю М. Скрипника було ухвалене рішення звернутися до ЦК РКП(б) з приводу можливої організації Товариства політичних біженців Західної України, при цьому місцеве партійне керівництво апелювало до санкціонованого Москвою білоруського аналога. Натомість події в Західній Україні використовувались з агітаційно-пропагандистською метою. 17 квітня 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про проведення масових акцій протесту проти арештів українських комуністів у Польщі. Хоч їх проведення й мало бути організоване місцевими партійними органами, ставилась вимога, щоб формально ініціатива виступів, мітингів та зборів «виходила від громадських об'єднань, а не від партії і радянської влади». ВУРПС, ЦК КНС та ЦК МОДР доручалося виступити із відповідними зверненнями щодо арештів, проте їх текст мав бути узгоджений з відділом агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, а на партійну пресу в центрі та на місцях покладалось тиражування цього «продукту» із належними коментарями.

Оскільки будь-якій особі, для того щоб бути визнаною політемігрантом необхідно було пройти затвердження Виконавчого комітету МОДРу в Москві після погодження із Комінтерном, то для України виділялась у 1925 р. фінансування лише на 20 осіб. Решта розглядалися просто емігрантами і Комітету політеміграції при ЦК МОДР України було заборонено надавати їм допомогу. З огляду на це 10 листопада 1925 р. голова Комітету М. Левицький звернувся до голови ВУЦВК Г. Петровського щодо виділення додаткової допомоги для підтримки неформальної політеміграції. Головний аргумент М. Левицького полягав у тому, що «раз УСРР їх впустила, то потрібно й деяку допомогу, хоч би на харчі, дати». Голова ВУЦВК дав згоду. Проте з реальним фінансуванням відразу ж виникли проблеми. Замість запитаних на перший час 5 тис. крб., було виділено лише 1 тисячу. Лише 17 грудня РНК ухвалила постанову про виділення чергових 2 тис. крб. із резервного фонду. При цьому республіканське керівництво намагалось не афішувати підтримку іноземців за бюджетні кошти, відтак рішення супроводжувалося грифом «оголошенню не підлягає».

Слід мати на увазі, що далеко не всі прибулі до СРСР політемігранти могли продуктивно працювати на виробництві, оскільки здоров'я багатьох з них було серйозно підірване внаслідок тривалого тюремного ув'язнення й переслідування

властей. Тому особлива увага приділялась організації їх медичного обслуговування лікування й відпочинку, для чого використовувались кращі клініки і санаторії республіки. Один з емігрантів, що перебував на Україні, «зворушений» увагою МОДР, писав голові її радянської секції О.Д. Стасовій: «Коли я прибув з Польщі, то не розраховував лишитися живим: мав застарілий туберкульоз легень і ноги, неврастенію. Радянськими лікарями, справжніми майстрами своєї справи, мені було зроблено п'ять серйозних операцій. Своім життям я зобов'язаний тільки Радянському Союзу ...». Проте подібні дифірамби приховували реальний стан справ.

Емігранти, що проходили через кордон СРСР мали стати об'єктом прискіплого огляду державної легітимізаційної комісії і її філій. Ставилось завдання виявляти не лише дані, що свідчать про належність емігранта до когорти «справжніх борців за революційну справу, але і всі відомості, що стосуються його недоліків і потреб в галузі політичного виховання». До чого приводили відповідні вимоги свідчить наступний приклад. 7 січня 1928 р. секретаріат ВУЦВК за клопотанням М. Скрипника звернувся до НК Соцзабезу з приводу призначення пенсії одному із політемігрантів із Західної України О. Герасевичу. У зверненні йшлося, що «Секретаріат ВУЦВК вважає за необхідне з політичних міркувань призначити йому пенсію розміром 30-40 крб. на місяць». Показово, що активний учасник комуністичного руху в Західній Україні перед цим отримав відмову у допомозі від НК соцзабезпечення навіть попри клопотання голови Комітету допомоги політемігрантам МОДР М. Левицького.

Колишнього секретаря Галицького бюро агітації та пропаганди при ЦК РКП(б) та завідувача профшколами при Галицькому Наркомосі часів більшовицької окупації у 1920 р. його «як інтелігента» виключили з КП(б)У. Лише після втручання вищих партійних посадовців Харківський відділ соцзабезу у квітні 1928 р. призначив О. Герасевичу пенсію в розмірі 30 крб. Цей випадок був симптоматичний. Обмеженість у можливостях надання фінансової допомоги призводила до необхідності регулярного клопотання перед вищим партійним керівництвом республіки щодо вирішення найбільш дріб'язкових проблем політичних емігрантів, зумовлював гіпертрофію персоналізованого підходу. Так 6 квітня 1926 р. за клопотання ЦК МОДРу України секретаріат ЦК КП(б)У санкціонував спрямування на санаторно-курортне лікування шістьох функціонерів КПЗУ. Ті ж емігранти, що не мали можливостей лобювання своїх інтересів залишалися напризволяще [1].

Радянські представники в країнах Америки через власні канали намагалися завбачливо дезавувати можливий вилів небажаної інформації, залучити до імміграції лише фанатично відданих комуністичним ідеям осіб. Проте жодні адміністративні заходи не могли нівелювати кричущої невідповідності між змальовуваними офіційною пропагандою та реальними умовами життя у «державі пролетаріату». Серед іммігрантів черговий раз поширювалися рееміграційні настрої, що об'єктивно відповідали на питання про кращий для працюючих суспільний лад. Однак повторна рееміграція виявилась для більшості з них недосяжною через перешкоди з боку нового керівництва колективів (зміненого уже в Україні), так і органів державної влади. У процесі масової колективізації «показові комуни» стали її першими жертвами.

1. *Свистович С. М.* Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20-30-і роки ХХ століття). К., 2007. 568 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1015. 67 арк.
3. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1031. 45 арк.
4. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 4. Спр. 630. 39 арк.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 40. 144 арк.
6. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 28. 187 арк.
7. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 40. 98 арк.
8. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1697. 167 арк.



## References

1. Svystovych S. M. (2007) *Hromadskiy vymir sotsialistychnoho eksperymentu v Ukraini (20-30-i roky XX stolittia)* [The social dimension of the socialist experiment in Ukraine (20-30th years of the twentieth century)]. K. 568 s.
2. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy)* [Central State Archive of higher authorities and management of Ukraine (TsDAVO Ukraine)]. F. 2. Op. 3. Spr. 1015. 67 ark. [in Ukrainian].
3. TsDAVO Ukrainy. F. 2. Op. 3. Spr. 1031. 45 ark. [in Ukrainian].
4. TsDAVO Ukrainy. F. 2. Op. 4. Spr. 630. 39 ark. [in Ukrainian].
5. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy)*. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine (TsDAHO Ukraine)]. F. 1. Op. 6. Spr. 40. 144 ark. [in Ukrainian].
6. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 7. Spr. 28. 187 ark. [in Ukrainian].
7. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 7. Spr. 40. 98 ark. [in Ukrainian].
8. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 20. Spr. 1697. 167 ark. [in Ukrainian].

**Мацур Л. М.**

### **Участие общественных организаций советской Украины в работе с политэмигрантами (20-е гг. XX в.).**

Исследуется участие общественных организаций советской Украины в содействии удовлетворению насущных потребностей политических эмигрантов на протяжении 20-х гг. XX в. В частности, анализируется участие в этом процессе Международной организации помощи борцам революции (МОПР). Отмечается, что большевистское руководство опасалось разочарования прибывших в Украину иммигрантов от их столкновения с реальной действительностью идеализированного на Западе «первого государства пролетариата». Рассматриваются меры общественных объединений в деле устройства политэмигрантов на работу в показательных сельскохозяйственных коллективных хозяйствах и особенности труда переселенцев в коммунах. Характеризуются особенности работы МОПР с политэмигрантами из Западной Украины. Рассматриваются случаи индивидуальных обращений политэмигрантов в МОПР за получением от государства финансовой помощи.

**Ключевые слова:** общественное объединение, МОПР, политический эмигрант, советская Украина, материальная помощь.

**Matsur L. M.**

### **Participation of public organizations of the soviet Ukraine in work with political migrants (1920<sup>th</sup>).**

The participation of social organizations of Soviet Ukraine in helping to meet the urgent needs of political immigrants throughout the 1920s is examined. In particular, the participation of the International Organization of Assistance to the Fighters of the Revolution (MOPR) in this process is analyzed. It is noted that the Bolshevik leadership was afraid of the disappointment of immigrants arriving in Ukraine from their collision with the real reality of the "first state of the proletariat" idealized in the West. We consider the measures of public associations in the device of political emigrants to work in the demonstrative agricultural collective farms and the characteristics of labor migrants in the communes. Characterized by the peculiarities of the work of the MOPR with political emigrants from Western Ukraine. The cases of individual applications of political emigrants to the MOPR for receiving financial assistance from the state are considered.

**Key words:** public association, MOPR, political émigré, Soviet Ukraine, material assistance.

УДК 94:334.7(477)«1920/1929»

**С.М. Свистович**

## **РОЗВИТОК КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (20-І РР. XX СТ.)**

Досліджено процес одержавлення радянською владою кооперативного руху в Україні на початку 20-х рр. XX ст. Проаналізовано поширення споживчої кооперації в добу непу. Розглянуто структуру та виявлено особливості функціонування кооперативних спілок.

**Ключові слова:** кооперативний рух, споживча кооперація, радянська влада, Україна.

Актуальність історичного дослідження становлення та розвитку української кооперації визначається його науково-теоретичним і практичним значенням. Адже в сучасний період розвитку національної економіки зміни, що відбуваються, нагадують радикальні зрушення всередині самого громадянського суспільства. Тому вони не

можуть не стосуватись однієї з найбільших галузей національного господарства – кооперативного виробництва. Ще за часів Радянського Союзу завдання післявоєнного відродження кооперації першої третини ХХ ст. визначалось як одне з головних у внутрішньодержавній політиці. Дослідження розвитку кооперації на українських землях дасть змогу відновити ретроспективу відносин між українськими кооперативними організаціями та центрами.

Безумовну історіографічну цінність та важливе теоретичне значення мають здобутки вчених та практиків, що створювали основи дослідження кооперативного руху протягом багатьох десятиліть. Серед дослідників надбань кооперації в міжнародному плані слід зазначити О.І. Крашеніннікова, О. Пріцака, Г.Я. Бланка, К.І. Вахітова, Н.В. Бондаренко, а також Р. Родригеша, Б. Тордарсона та ін.

Кооперативи існували як приватно-правові об'єднання трудящих, основою котрих була приватна власність на засоби виробництва. В цьому відношенні кооперація, як приватно-правовий інститут, несумісна з соціалістичною моделлю державного капіталізму, яка складалася в 20-х рр. ХХ ст. у СРСР. У межах суспільної моделі, що ставила собі за мету знищення інституту приватної власності, перед кооперацією постала необхідність одержавлення при повному руйнуванні її наріжних принципів побудови. Двоаякість кооперативів полягала в наявності у них одночасно двох протилежних базових принципів: приватної власності на засоби виробництва та громадського характеру ставлення членів кооперативу до цієї власності, що диктувались економічною ефективністю та організаційною доцільністю.

В основу розгортання заходів політичного контролю й правового регулювання діяльності усіх видів та форм кооперації було покладено принципову вимогу органів державної влади і управління щодо проходження усієї інформації про організацію, функціонування та припинення діяльності товариств і їхніх спілок через апарат держави, що отримував право останньої інстанції. В період «воєнного комунізму» в повному обсязі була реалізована політико-правова теза про визнання за кооперацією права на утворення тільки статутних форм кооперативних товариств. У жодному узаконенні радянської епохи навіть не згадувалась можливість легального існування договірних кооперативних товариств. У життя послідовно впроваджувався принцип реєстрування кооперативної роботи й організацій включно зі статутними документами, а товариства підлягали негайному закриттю. Створювались належні умови для формування такого типу державно-правового режиму регулювання кооперацій, що повною мірою задовольняв господарські й політичні потреби соціальних прошарків, репрезентованих у більшовицькій владі, які були зацікавлені в ефективній утилізації майнових, фінансових, техніко-організаційних ресурсів кооперативних об'єднань без безпосередньої участі в громадських організаціях цього типу.

Стосовно кооперації державна політика, зокрема її юридичне забезпечення, концептуально виходила з позиції ЦК РКП(б), що в рамках своїх підрозділів Секретаріату Організаційного бюро та Політичного бюро виробляли вказівки, що пізніше затверджувались ЦК партії на пленумах або на з'їздах партії й втілювались у нормотворчій діяльності органів державної влади й управління, які й створювали за допомогою цих норм відповідно державно-правовий режим кооперативної мережі.

На початку 20-х рр. ХХ ст. із закінченням епохи «воєнного комунізму» розпочинається поступальний розвиток різних гілок кооперації під наглядом та контролем пролетарської держави, що за допомогою редукування нормативної бази, створення регулюючих органів впливала на динаміку будування правового поля. Кооперативи як добровільні об'єднання громадського характеру на рівноправних принципах з метою покращення існування своїх членів, що брали участь у створенні організації, мали основним завданням зменшення витрат своїх членів на споживчі потреби або збільшення їхніх трудових доходів навіть у невиробничому секторі

діяльності [1]. До головних класифікаційних характеристик кооперативної мережі СРСР та УСРР 20 – 30-х рр. XX ст. слід віднести їх соціальний склад та рід або профіль діяльності. В добу «воєнного комунізму» в Україні, як в Росії, торгівельна державна мережа, що акумулювала ресурси практично всіх до цього самостійних гілок кооперативної мережі, мала назву «споживча кооперація». До жовтневих подій 1917 р. в Україні діяло два кооперативні об'єднанні споживчої кооперації: Спілка споживчих товариств півдня Росії (ПОЮР) та Дніпровська спілка споживчих товариств (ДССТ) [2]. У червні 1920 р. вони реорганізувались у Всеукраїнську спілку споживчих товариств [3]. У цей час споживча кооперація практично втратила статус громадської організації й виконувала директиви органів держави влади й управління, акумулюючи потенціал злитих з нею інших видів кооперацій. Привілейоване соціальне становище представників пролетаріату в системі споживчої кооперації забезпечувалось на політичному, правовому та організаційному рівнях. В Україні згідно з постановою Кооперативного комітету УСРР від 28 січня 1921 р. [4] в інтересах централізації господарського апарату кооперації Українську кооперативну робітничу секцію було ліквідовано з інкорпорацією усього апарату останньої у відповідні відділи Вукоопспілки. ВУЦВК через неповних три місяці не тільки скасовує постанову Кооперативного комітету республіки, а навіть посилює статус робітничого представництва в структурі Вукоопспілки: з квітня 1921 р. замість секції функціонує вже комітет.

На терені України головним органом управління, регулювання і нагляду за кооперативними об'єднаннями став Кооперативний комітет, що з 1920 р. [5] до 1931 р. включно еволюціонував у напрямі звуження компетенції з функціонального регулювання діяльності кооперації та розширення до кінця 20-х рр. організаційного нагляду, реєстрації та адміністрування. Таким чином, Кооперативний комітет, а з 1922 р. Головний кооперативний комітет (ГКК) в УСРР став центральним організаційним елементом правового поля існування радянської кооперації. Для подолання відомчої неузгодженості стосовно кооперації та з метою інтенсифікації використання кооперативних ресурсів, головним чином продовольчих, з боку держави, декретом РНК УСРР від 6 січня 1920 р. було утворено Кооперативний комітет при НК продовольства УСРР, що складався з голови, який призначався РНК, представників центральних громадських кооперативних об'єднань Вукоопспілки. Виконавчим органом Кооперативного комітету при НК продовольства виступало кооперативне управління Комісаріату, що реалізовувало програму з налагодження практичної господарської взаємозалежності кооперації України та російських кооперативних об'єднань за допомогою втілення принципової тези про те, що кооперативні організації УСРР повинні складати частину загального кооперативного об'єднання Росії і України в особі Центроспілки РСФРР. До кола функцій губернських кооперативних комітетів УСРР в 1922-1924 рр. входило [6] регулювання діяльності усіх видів кооперації на Україні; попередній розгляд, узгодження і експертна ОЦІНК: законопроектів, що презентувалися окремими відомствами з кооперативних питань; подання керівних інструкцій на додаток і розвиток існуючого кооперативного законодавства; встановлення й регулювання взаємовідносин між кооперативними організаціями і державними органами; розробка форм узгодженої взаємодії з окремими видами кооперації через Всеукраїнську міжкооперативну раду; нагляд за виконанням державними органами і кооперативними організаціями узаконень кооперативного руху; реєстрація статутів усіх видів кооперативних товариств, що мають наметі відкриття діяльності в Українській РСР; захист інтересів кооперації перед усіма відомствами; оскарження дій останніх перед вищими органами державної влади управління. Губернські кооперативні комітети було зобов'язано вести нагляд за виконанням усіх приписів законодавчого й відомчого характеру у кооперації, проводити планові й екстраординарні ревізії кооперативів усіх гілок мережі [7].

Розвиток певних видів кооперації в 20-х рр. ХХ ст. відбувався в системі союзно-республіканського законодавства, а до 1923 р. – в системі російсько-українського республіканського законодавства. Питання заготівель у здійсненні організаційного тиску Центроспілки Росії на споживчу кооперацію України набуло принципового значення в другій половині 1921 р. Позачергова нарада Правління Центроспілки Росії 14 листопада 1921 р., на якій обговорювалась проблема стосунків центра та місцевих споживчих товариств, торкнулась і взаємовідносин російського центру з Вукоопспілкою. Останні виклали невдоволення учасників наради, що виявилось у зверненні до республіканського центру України та губернських споживчих спілок. Центроспілку РСФРР не влаштовувала ціла низка факторів, що становили базу для автономізації української кооперації навіть у одержавленому вигляді. Так, ЦС РСФРР не влаштовувала самостійність окремих ланок кооперації в Україні та поява нових паралельних кооперативних організацій.

Вукоопспілка – український республіканський центр споживчої кооперації регулювалась, окрім законодавчих норм, також і організаційно-правовими нормативами. Ряд статутних норм цієї спілкової організації встановлював режим господарського функціонування Вукоопспілки в системі налагодження соціалістичного розподілу і обміну.

Вукоопспілці надавалось право проводити роботу з постачання своїх членів при закупівлі товарів, організувати спільні закупівлі, продавати будь-які товари як заготівковим, так і за безготівковим розрахунком у кредит та за фактом оплати. Для реалізації наданих організації прав Вукоопспілка організувала власні промислові сільськогосподарські підприємства й орендувала останні в інших власників, укладала угоди та входила в договірні стосунки з кооперативними організаціями усіх гілок мережі: державними, муніципальними, і громадськими й приватними установами за різного ґатунку операція проведення яких підтримувалось законодавчою функцією влади [8].

Наприкінці 1923 р. відбувається принципова зміна правового режиму функціонування споживчої кооперації, яка отримує якісне правове забезпечення усієї кооперативної мережі. 28 грудня 1923 р. приймається постанова ЦВК і РНК СРСР «Про реорганізацію споживчої кооперації на підставах добровільного членства», відповідно до якої було розроблено зразковий статут споживчого товариства, який подолав процедуру затвердження в 1924 р. [9]. Цією постановою скасовувалася обов'язкова приписка громадян до єдиного споживчого товариства (ЄСТ) й «пропонувалось» центральним органам споживчої кооперації союзних республік ужити необхідних підготовчих заходів для відповідної реорганізації споживчої кооперації на республіканському рівні.

В Україні формування упродовж 1923 – 1925 рр. правового поля існування кустарно-промислової кооперації проходило під егідою посилення впливу органів державної влади і управління на організаційну діяльність кооперативних об'єднань кустарного характеру, що тривалий час не знаходило підтримки в регіональних владних структурах. Окремі губернські міжвідомчі комісії з питань товариств і спілок, що діяли при адміністративних відділах губвиконкомів, протягом 1923 р. реєстрували статuti регіональних спілок товариств кустарів-ремісників, що не були кооперативними за своєю формою, а мали лише відповідний соціальний субстрат, який постійно міг становити соціальну основу для кустарного кооперування, надаючи останнім право організації кооперативних об'єднань, тобто в статуті юридично закріплювались здатність некооперативних громадських об'єднань створювати кооперативи без додаткової і обов'язкової санкції компетентних державних органів. Українським республіканським центром кустарно-промислової кооперації в 1922–1924 рр. була Всеукраїнська спілка кустарно-промислових кооперативів «Українкустарспілка»,

статут якої було зареєстровано на засіданні Реєстраційної комісії ГКК УСРР 2 лютого 1922 р., з наступними перереєстраціями відредагованих норм 2-5 листопада 1923 р. [10]. Під час перереєстрації 2-5 листопада 1923 р. ГКК УСРР запросив експертних висновків щодо статуту «Укркустарспілки» з боку Всеукраїнської міжкооперативної ради (Вукоопради), яка схвально поставилась до презентованого Спілкою головного конститутивного організаційного документу.

Станом на 13 листопада 1922 р. «Укркустарспілка» мала в своєму складі асоційованих членів Одеську, Полтавську, Катеринославську, Чернігівську губпромспілки та Кременчуцьку і Сумську районні кооперативні спілки, що об'єднували первинні кустарно-промислові товариства [11].

Організаційне оформлення структури й системи внутрішнього керування сільськогосподарської кооперації України проходило у 1922 р. 1 квітня 1921 р. було засновано Всеукраїнську спілку сільськогосподарської кооперації «Сільський Господар», що вже у 1926 р. налічувала у своєму складі 56 спілок асоційованих членів, – що дає змогу констатувати її питому вагу в системі організаційних суб'єктів кооперативної мережі УСРР в 20-ті роки. За чисельністю членів спілок «Сільський Господар» у 1926 р. посідав третє місце серед 17 центральних кооперативних організацій України, а за господарським становищем і місцем у задоволенні економічних і культурно-освітніх потреб сільського населення республіки цей кооперативний центр протягом усього свого існування посідав першорядні позиції. Період 1927 – 1929 рр. став заключним для існування організаційно самостійної кооперативної мережі України. Торкаючись загальної характеристики апарату системи сільськогосподарської кооперації у зв'язку з надзвичайним зростанням кооперації та нових її видів, зокрема в переробці продуктів у всіх галузях сільського господарства, слід констатувати, що кооперація в кінці 20-х рр. ХХ ст. не мала таких робітників, які досконало знали б цю справу і могли своїми знаннями забезпечити подальший її розвиток. Навпаки, на той момент кооперативні робітники, постали перед необхідністю адміністративного керування, за нових вимог життя до адміністративної роботи часто залежали від випадкових осіб, які й самі не були професіоналами в цій царині [12]. Але, оскільки вони були єдиними фахівцями, люди змушені були звертатися до них, що, з одного боку, не завжди давало позитивні результати, з іншого боку, робота будувалась не за останніми вимогами закордонної техніки. До цього експортна робота системи сільськогосподарської кооперації, крім експорту хліба та яєць, мала лиш концептуальний характер у таких галузях сільського господарства як виробництво тютюну, хмелю, картоплі, лікарських рослин, скотарства, молочних виробів, м'яса – там експорт майже не розвивався. Відсутність розвитку експортних операцій у зазначених вище галузях пояснювалась невідповідністю операцій до налагодження експортних відносин.

Неналагодженість експортних операцій переважно пояснювалась відсутністю відповідного стандарту; експортного товару, відсутністю неналагодженістю переробних підприємств, відсутністю спеціалістів як стосовно виготовлення об'єкта експорту, так і для налагодження переробних підприємств, відсутні знання ринків споживання та експорту й організації торговельного механізму експорту: прийому, зберігання, оцінки, сортування, обробки, переробки. Хоча з усіх перелічених моментів на Заході вже були сформовані певні принципи, які з найменшими втратами давали максимальні прибутки [13].

Офіційна реєстрація статутних документів «Сільського Господаря» була проведена 30 листопада 1922 р., а принципові зміни до статуту, що мали організаційний характер, були затверджені протокольною постановою 30 жовтня 1925 р.

3 грудня 1922 р. Спілка отримала легальні підстави для відкриття своєї діяльності, хоча вона розпочала своє функціонування до реєстрації статуту. Проте

порушення законодавчого поля тут не було, адже реєстраційні комісії ГКК УСРР і його місцевих органів розпочали свою діяльність тільки з травня 1922 р., а «Сільський Господар» було засновано в квітні того ж року. Реєстрація статуту «Сільського Господаря» на засіданні Реєстраційної комісії ГКК УСРР від 30 листопада 1922 р. пройшла за двома текстами документів, що після завершення процедури реєстрування були зведені в один – за статутом «Сільського Господаря», що був затверджений Президією ВУЦВК 17 березня 1922 р., за статутом зі змінами і доповненнями, що були винесені в попередній текст за ухвалою Зборів уповноважених Спілки, що відбулися 26-29 жовтня 1922 р.

Ухвалений 17 вересня 1922 р. ВУЦВК статут мав 115 артикулів, що регламентували діяльність новоствореної установи як республіканського центру сільськогосподарської кооперації, а з 1924 р. ще й кустарно-промислової кооперації, які почали складати системні утворення з серпня 1921 р. за декретом ВЦВК та РНК РСФРР «Про сільськогосподарську кооперацію», який став юридичною базою для аналогічного декрету, ухваленого ВУЦВК й РНК УСРР 18 жовтня 1921 р., нормами котрих сільськогосподарські секції при губернських спілках споживчої кооперації скасовувались та перетворювались на самостійні, в певному сенсі, осередки і селянської кооперації [14].

Все вищезазначене спонукає до отримання цілком конкретних висновків з приводу історичного значення розвитку кооперативного руху. З самого початку свого існування на міжнародній арені світова кооперація найбільш успішно діяла в тій обстановці, де були створі передумови для змін, а в деяких і випадках кооперація успішно розвивалась у межах самих змін, коли потрібно було боротись з нерівністю, несправедливістю і дискримінацією. Її сила полягала в тому, що це була практична діяльність, яка мала опертям наріжні моменти удосконалення існуючого світу. Не випадково постає закономірність логічного висновку, що активізація кооперативного будівництва в Україні відбувалась саме за часів проведення нової економічної політики. Адже саме в цей час громадськість отримала можливість вийти, хоч і ненадовго, з-під юрисдикції державного апарату тотального контролю. Намагаючись увійти повноправним членом до складу міжнародних кооперативних центрів, кооперація радянської України зіштовхнулась не тільки з проблемами суто адміністративними, а й з неминучим визнанням хибності тих заходів, що впроваджувались у життя з огляду на вказівки центральних органів.

1. *Бланк Г. Я.* Основы теории кооперации и очерки истории потребительской кооперации СССР: В двух выпусках. М., 1960. Вып. 1. С. 4-5.
2. *Лантух В. В.* Огосударствление потребительской кооперации Украины в 20-х гг. XX ст. Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы. В 2-х томах. Х., 1994. Т. 1. С. 108.
3. Кооперативне товариство. 1927. № 13. С. 23.
4. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України), ф. 271, оп. 1, спр. 4, арк. 12.
5. ЦДАВО України, ф. 271, оп. 1, спр. 4, арк. 35.
6. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2398, арк. 182 зв.
7. ЦДАВО України, ф. 271, оп. 2, спр. 2398, арк. 301.
8. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 435, арк. 206-207.
9. *Бланк Т. Я.* Основы теории кооперации ... С. 20-21.
10. ЦДАВО України, ф. 271, оп. 1, спр. 58, арк. 67.
11. ЦДАВО України, ф. 271, оп. 1, спр. 58, арк. 1.
12. ЦДАВО України, ф. 290, оп. 6, спр. 278, арк. 112.
13. ЦДАВО України, ф. 290, оп. 6, спр. 278, арк. 111.
14. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929). К., 1995. С. 99, 101.

---

### References

1. *Blank G. Ya.* Osnovy teorii kooperatsii i ocherki istorii potrebitelskoy kooperatsii SSSR: v dvukh vypuskakh. M., 1960. Vyp. 1. S. 4-5.
2. *Lantukh V. V.* Ogosudarstvennie potrebitelskoy kooperatsii Ukrainy v 20-kh gg. XX st. Totalitarizm i antitotalitarnye dvizheniya v Bolgarii, SSSR i drugikh stranakh Vostochnoy Evropy. V 2-kh tomakh. Kh., 1994. T.1. S. 108.
3. Kooperatyvne tovarystvo. 1927. № 13. S. 23.
4. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vldy Ukrainy` (TsDAVO Ukrainy), f. 271, op. 1, spr. 4, ark. 12.
5. TsDAVO Ukrainy, f. 271, op. 1, spr. 4, ark. 35.
6. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 2, spr. 2398, ark. 182 zv.
7. TsDAVO Ukrainy, f. 271, op. 2, spr. 2398, ark. 301.
8. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 2, spr. 435, ark. 206-207.
9. *Blank T. Ya.* Osnovy teorii kooperatsii ... S. 20-21.
10. TsDAVO Ukrainy, f. 271, op. 1, spr. 58, ark. 67.
11. TsDAVO Ukrainy, f. 271, op. 1, spr. 58, ark. 1.
12. TsDAVO Ukrainy, f. 290, op.6, spr. 278, ark. 112.
13. TsDAVO Ukrainy, f. 290, op.6, spr. 278, ark. 111.
14. *Marochko V. I.* Ukrainska selianska kooperasiia: Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861 – 1929). K., 1995. S. 99, 101.

**Свистович С. М.**

**Развитие кооперативного движения в советской Украине (20-е гг. XX в.).**

*Исследуется процесс огосударствления советской властью кооперативного движения в Украине в начале 20-х гг. XX в. Анализируется распространение потребительской кооперации в период нэпа. Рассмотрена структура и выявлены особенности функционирования кооперативных союзов.*

**Ключевые слова:** кооперативное движение, потребительская кооперация, советская власть, Украина.

**Systovych S. M.**

**The development of the cooperative movement in Soviet Ukraine (20-ies of the XX century).**

*The process of state establishment by the Soviet authorities of the cooperative movement in Ukraine in the early 1920s is being investigated. XX century. The distribution of consumer cooperation in the NEP period is analyzed. The structure and peculiarities of the functioning of cooperative unions are considered.*

**Key words:** cooperative movement, consumer cooperation, Soviet power, Ukraine.

UDC 94:35.075 «1920» (477)94(091)

M.M. PESOTSKIY

### PEOPLE'S COMMISSARIAT OF INTERIOR AFFAIRS OF UKRAINE IN THE 1920'S. HISTORIOGRAPHY OF CREATION AND ACTIVITY

*This paper explores the creation and activity of the People's Commissariat of Internal Affairs in Ukraine in the 20's of the XX century. It highlights the influence made on Ukraine by the People's Commissariat of Internal Affairs in the period mentioned and shows the role of the NKVD in the formation of Soviet power and the development of the NKVD during that period. The purpose of the study is to highlight the creation and activities of the People's Commissariat of Internal Affairs in Ukraine in the 20's of the XX century and to form objective conclusions. Methods applied: specific search, historical-comparative, chronological, critical method, analytical-historical. The methodological basis for the study are the principles of historicism, scientificity and objectivity. Key findings obtained: the need to reorganize the structure of the NKVD remained. There was a tendency towards decentralization of the NKVD units. During the second half of the 20's there was a search for more advanced systems and structures of institutionalization of NKVD as a whole and of its separate units. Sometimes the structure changed several times a year. Various departments could be united, or, on the contrary, dissolved.*

**Key words:** NKVD, People's Commissariat of Internal Affairs, Ukraine, repressive system, punitive organs, Soviet power.

Since its establishment, the People's Commissariat of Internal Affairs became an important and integral part of the Soviet repressive system, and of the Soviet system in general, for the powers of NKVD were quite diverse, it is important to consider the creation of NKVD, its powers, mandated tasks, and to review the activity of NKVD in the 1920's.

The relevance of this article is in provision of a comprehensive coverage of the activity, creation, structure, tasks and powers of the People's Commissariat of Internal Affairs in Ukraine in the 20's of the XX century. Since this period is not as carefully covered as the later 30's and 40's, the article should complement the general picture of the activity of NKVD in Ukraine.

The purpose of the study is to highlight the creation and activity of the People's Commissariat of Internal Affairs in Ukraine in the 20's of the XX century, and to form objective conclusions.

An important representative of the Soviet times in historiography is P.G. Sofinov with his writings «Очерки истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии (1917-1922 гг.)» ("Essays on the history of the All-Russia Extraordinary Commission (1917-1922)") [1] and «Карающая рука советского народа. К 25-летию ВЧК-ОГПУ-НКВД 1917-1942» ("Punishing hand of the Soviet people. To the 25th anniversary of the Cheka - OGPU-NKVD 1917-1942") [2]. In general, Soviet historiography highlights the mentioned topic of propaganda, campaigning position, avoiding issues of repression and legality of the acts by Soviet punitive bodies and Soviet repressive system as a whole. Soviet historiography emphasizes the important role of repressive bodies in the fight against counterrevolution, banditry and the introduction of Soviet power in the field, its strengthening. Modern historiography is more critical of the Soviet power in general and its punitive organs by highlighting their scales through the discovery of archived repression data, by raising the issue of justice, humanity and legality of the measures applied by Soviet repressive organs. Among modern scholars Ivan Bilas and his work «Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953» ("Repressive-punitive system in Ukraine 1917-1953") [3] and Y.I. Shapoval «Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії» ("Ukraine in 20-50's: pages of unwritten history") [4] should be mentioned.

On January 29, 1919, the Provisional Workers-Peasants Government of the Ukrainian Soviet Socialist Republic was reorganized into the Council of People's Commissars, which also included the People's Commissariat of Internal Affairs, headed by K. E. Voroshilov. "One component of the repressive-punitive system of totalitarian Soviet society was The People's Commissariat of Internal Affairs (НКВС (NKVS); the Russian version – NKVD). It was formed the second day after the Bolsheviks seized power under the decree of the 2nd Congress of Soviets of 8 November 1917 as the central body for the protection of the new order, and thus – the authorities, as well as internal administration" [3, p. 94]. The NKVD of the Ukrainian SSR consisted of the following departments: local government, communal, statistical and foreign. The NKVD of the Ukrainian SSR was actually the executive body of the All-Ukrainian Central Executive Committee. The functions of managing the process of creation and activity of law-enforcement agencies in Ukraine were relied on The NKVD of the Ukrainian SSR. In order to implement the decree on the organization of militia the Administrative board of the Soviet workers'-and-peasants' militia was established in the NKVD, and later the Main Directorate of Police was established, which became the NKVD unit. The Main Directorate of Police subjugated all the governance of the police. A single structure and system of functioning of the police units in the Ukrainian SSR was established. The areas of activity of the central and local police structures were determined by the NKVD. Later, railway police units were created within the NKVD. In order to combat counterrevolutionary manifestations, secret subdivisions were created under the local authorities of the NKVD, later they were replaced by policy bureaus under the police. On December 3, 1918, the All-Ukrainian Extraordinary



Commission (VUCHK) was created in the People's Commissariat of Internal Affairs, to fight counter-revolution, banditry, speculation, malfeasance and other crimes. It, like Russian, worked closely with the NKVD. "The All-Russian Extraordinary Commission, as the organ of the Council of People's Commissars, worked in close contact with the People's Commissariat of Internal Affairs and the Ministry of Justice. The head of the Cheka was part of the College of the NKVD, and the NKU and the NKVD delegated their representatives to the Cheka" [5, p. 61]. And on May 30, 1919, it was approved that the VUCHK is one of the NKVD authorities and acts as the NKVD department. In addition, having a difficult situation on the fronts of the Civil War, the NKVD of Ukraine held part of the police forces in the army. After the retreat of the Red Army from Ukraine, some government authorities of the Ukrainian SSR were merged with the government structures of the RSFSR, however the NKVD remained under the government of the Ukrainian SSR, but the apparatus of the NKVD was reduced.

In 1920, the process of rebuilding the police was started in the Ukrainian SSR under the government of the NKVD. In the NKVD of the Ukrainian SSR, militarization was seen as an increase in its strength. With the increase in the number of police, the apparatus of the Main Directorate of Police of the NKVD of the Ukrainian SSR expanded. With the start of police militarization, its forces were withdrawn from the subordination of the NKVD for a certain time and transferred to the government of the Red Army. With the strengthening and deployment of an anti-Soviet insurgency in Ukraine, it was decided to provide the police, which were part of the NKVD, with the status of Army Special Forces, they were managed by the military command and the bodies of the emergency commissions. Political opposition was classified as banditry, repressive measures intensified. The institutions of hostages and collective guilt expanded. On May 28, 1919, Army Special Forces were united, and on this basis, the internal protection forces of the republic (VOHR) were created which were subordinated to the NKVD. "On 1 September 1920, the Labor and Defense Council adopted a resolution on the establishment of internal protection forces (VNUS), which included troops of the VOHR and all the troops that served as guardians of the railways which were at the disposal of the military department before that." [1, c. 93]. Commander of the troops was at the same time the Deputy People's Commissar for Internal Affairs of the Armed Forces. The number of VOHR was set at 120 thousand people. The sectors of VOHR were created, they coincided with the borders of military districts. In May 1920, various sectors in the Ukrainian SSR were merged into one Ukrainian sector. Red terror increased. "Red Terror in Ukraine had a clearly defined national background, the red terror in the Crimea in 1920 had primarily a military-political character that set a bloody point in the confrontation between white and red armies." [6, c. 2]. It was planned to increase the number of VOHR in the future. Despite the difficult situation both at the front and in the rear, the command of the VOHR troops was assigned to the commander of the southern front M.V. Frunze. Various police units and rear troops were united with the armies of the VOHR, formed internal protection troops were formed on this basis. In operational terms, they were subordinated to the NKVD, and in other cases – to the People's Commissariat of Military Affairs. Therefore, it allowed the NKVD to rely on military force in its work of forming and strengthening the organs of Soviet power, introduction of Soviet laws, and ensuring their functioning. With the end of the war, the issue of the reduction and reorganization of internal troops arose. Part of them was transferred directly to the army. The units that were subordinated to the All-Ukrainian Extraordinary Commission remained under its government, they, in addition to all, began to perform their duties on the protection of state borders. And the railway and water police were transferred under the control of the NKVD of the Ukrainian SSR.

On March 22, 1922, the All-Ukrainian Central Executive Committee adopted a resolution to abolish the All-Ukrainian Extraordinary Commission and to create the State Politburo. "On February 6, 1922, the Central Executive Committee in Moscow decided to

abolish the All-Russian Extraordinary Commission and to establish the State Political Directorate under the NKVD of the RSFSR. These changes had a reaction in Kharkiv too, once the capital of the Ukrainian SSR: The All-Ukrainian Extraordinary Commission on Combating Counter-Revolution, Speculation and Offenses and its Local Authorities (VUCHK) was abolished by the Ukrainian Central Executive Committee decree on March 22, 1922. Under the NKVD of the Ukrainian SSR, the State Political Directorate of the Ukrainian SSR was organized ... " [7, p. 8]. This included the creation of the State Political Department under the People's Commissariat of Internal Affairs under the personal voting of the People's Commissar or his deputy appointed by the Soviet of Commissars to suppress counter-revolutionary actions, fight against banditry, prevent these phenomena, fight against espionage, protect rail and water ways, politically protect the borders of the republic, fight against smuggling, illegal crossing of the borders of the republic, execute special instructions of the Presidium of the All-Ukrainian Executive Committee or the Council of People's Commissars to ensure the protection of the revolutionary order. "On January 23, 1922, the Politburo instructed D.I. Kursky and I.S. Unslicht to prepare and submit for approval the draft decree of the Central Executive Committee on the abolition of the Cheka, the resolution of all cases of crimes only in court and the assignment to the People's Commissariat of Internal Affairs of the functions of ensuring state security with formation in the formation of the People's Commissariat of State Political Directorate (DPU). On February 2, 1922, members of the Politburo approved the draft and sent it to the Central Executive Committee, which approved the decree of 6 February 1922 "On the abolition of the All-Russian Extraordinary Commission and rules on the conduct of searches, seizures and arrests." By this decree, the status of state security agencies declined to the level of the structural unit of the NKVD and obeyed the regional Commissariats of Internal Affairs. On February 9, 1922, the Politburo approved the Provision on the State Political Directorate, which was agreed by I.S. Unslicht with the People's Commissariat of Justice." [8, p. 413-414]. Later, the powers of the DPU were extended, including the right for extrajudicial killings.

On August 12, 1922, the provisions on the People's Commissariat of Internal Affairs of Ukraine were approved, which consolidated the role of the NKVD in the organizational work of the construction of the Soviet system on the ground. Also, the organizational structure of the NKVD was regulated, its rights and responsibilities were determined. The apparatus of the NKVD consisted of the Administrative-organizational department, the Central administrative board of workers'-and-peasants' militia, the Department of Committees of the Poor Peasants, the Department of Nationalities, the Department of Communal Services, the Department of Finance and Budget and the Department of Business Affairs. The NKVD was generally characterized as a state administrative body, which should carry out organizational and law enforcement functions. At the legislative level, it was determined that the NKVD acts as the executive body of the Ukrainian Central Executive Committee. Ukrainian Central Executive Committee appointed the People's Commissar of Internal Affairs, the People's Commissar was a member of the Presidium of the Ukrainian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars. Local bodies of the NKVD provided the work of the state mechanism in the Ukrainian SSR. In order to improve coordination and coherence of action, representatives of the NKVD were members of the Collegium of the VUNK. "... under Dzerzhinsky, the work of the 'State Political Directorate under the NKVD' turned out to be inorganic, without internal unity, stitched, to some extent, with white threads. As a result, in November 1923, they created an independent, rather powerful structure of the OGPU. Again, these two lines began to develop in detail, with the state security organs strengthened, and the organs of the internal affairs weakened. The only People's Commissariat of Internal Affairs was not created after the creation of the USSR, every People's Commissariat cooked in its boiler and juice, they were quite helpless..." [9, p. 37].

With the formation of December 30, 1922, and the approval of the Union of Soviet Socialist Republics on July 6, 1923, a number of changes took place in the system of administration of the Union republics, which concerned various branches and, accordingly, extended to the Ukrainian SSR, but these changes did not affect the NKVD, which remained in the status of republican. In addition, the convoy guard was sent from the OGPU to the NKVD "Order of the OGPU No. 290/919 'On the transfer of the convoy guard of the NKVD of the Union republics' on July 14, 1924. In order to comply with the resolution of the Labor and Defense Council of June 26 this year and on the basis of the achievement in accordance with Article 4 of this resolution, the agreement between the Commissariats of the Ministry of Internal Affairs of the Federal Republic: 1. Convoy guard consisting of 17,000 people completely transferred from the OGPU to the People's Commissariats of Internal Affairs of the Federal Republic." [10, p.473]. However, certain changes were performed by the NKVD. With the transition to a new economic policy, it was necessary to review the functions of the NKVD, making certain changes for greater compatibility with the new realities of life. In addition, departments in provinces and counties had a significant role and weight in the question of the formation and construction of Soviet power, they had exceptionally strong positions in executive committees, thus their functions extended significantly to other departments of executive committees. Therefore, the issue of the reorganization of the NKVD and the departments of administration, clarification of their functions, reduction of the role of the NKVD among the bodies subordinate to the executive committees on the ground, and Soviet Peoples' Commissariat and Ukrainian Central Executive Committee became quite acute. There was an idea to remove organizational functions from the NKVD and its bodies and transfer them to executive committees on the ground and the Presidium of the Ukrainian Central Executive Committee. Since these functions were fundamental to the NKVD during the period of formation of Soviet power, a natural idea emerged to liquidate the NKVD in general and to transfer all of its functions to the State Political Directorate, the Presidium of the Ukrainian Central Executive Committee, the Presidium of the executive committees. A broad discussion with media coverage began. On November 4, 1923, a decision was taken at the session of the Ukrainian Central Executive Committee to remove organizational functions from the tasks of the NKVD and its administrations and to transfer them to the relevant executive committees. As a result of this reorganization, the People's Commissariat of Internal Affairs became a strictly administrative commissariat with the formation of executive committees of administrative departments on the ground. On September 20, 1924, the Government of the Ukrainian SSR and the Central Executive Committee approved a joint resolution on the situation of the NKVD, which established its organizational structure in accordance with its duties. "August 13, 1924 Ukrainian Central Executive Committee and Soviet Peoples' Commissariat of the USSR approved the provisions of the State Political Directorate of the USSR. Directorate got out of the formal subordination of the NKVD of the Ukrainian SSR. It was legislatively enshrined that the State Political Directorate was established under the Council of People's Commissars of the USSR, ... " [4, p. 54].

The central departments of the NKVD included the following departments: administrative, police and of prosecutors, corrective labor, inspection of municipal services, and case management. Also, in the NKVD there were permanent inter-institutional bodies, namely: the central inter-institutional commission on affairs of unions and alliances, the special commission on administrative eviction, and the council on communal services. In order to fulfill their functions, these inter-institutional bodies used the apparatus of the NKVD as they did not have their own. Provincial and district administrative departments were local authorities of the NKVD. In the districts, the NKVD performed its duties through the district executive committee, and in the village - through the village council. The NKVD had to bring the attention of the senior management to the real situation in the country.

"According to its external features, the construction of the All-Union Communist Party-OGPU-NKVD is a completely departmental material which was intended to inform of a narrow circle of persons of the supreme state government." [11, p. 8-9].

"The character of the mass media in the 20-30's is emphasized by the pyramid system of their creation. The information material of the Cheka-OGPU-NKVD, passed "to the top" of power, was precisely the synthesis of information reports of the provincial, regional, local and republican bodies of the Cheka-OGPU-NKVD, which in turn were a summary of the reports of the information and intelligence network from the powiat, regional, district and parish centers, which already reached at the beginning of 20's almost the entire territory of the country." [11, p. 9].

"The functional purpose of reporting everything that happened not to the "uninitiated", "outsiders", and others, but to the top management, which everyone should know, was crucial in compiling the informational forms of the Cheka-OGPU-NKVD." [11, p. 9].

In addition, the NKVD was tasked with overseeing and technical support of some activities. For example, the NKVD had to look after and monitor the publication of mandatory regulations. Over time, with strengthening of the prosecutor's office, this function was reduced to registration and record keeping issued by local executive committees and councils of mandatory regulations. Implementation of these resolutions was already carried out by the police. The NKVD was assigned the task of recording acts of civil status. With the formation of the registry office and the implementation of the administrative-territorial reform of the NKVD, only the function of overseeing the correctness of business was left, later this function went to the organs of the Central Statistical Office. A similar function of the NKVD oversight was also performed in the cases of registration and making records of foreigners, issuance of passports, church separation from the state, registration of associations. After reorganization, the administrative activities of the NKVD had no real political content. The NKVD during the mid-20's lost its influence on the management of administrative work. It was also considered expedient to transfer the penitentiary business entirely to the NKVD. "The transition to peaceful socialist construction in the first years of the NEP allowed to form the idea that the use of punitive measures against criminals is part of the tasks of internal management, the setting up of a penitentiary affair is on the right track and that the NKVD has a more powerful administrative structure than the NKU's Office. Apparently, it was assumed that the "correct path" of punitive policy could only be provided by the NKVD." [12, p.20]. The most important and meaningful tasks in this period for the NKVD were: police government, corrective labor policy, and management of communal services.

In the second half of the 20's of the XX century issues were raised concerning the return of the NKVDs functions withdrawn in 1923. The government instructed the NKVD to study the issue of combining administrative and organizational work. On June 1-4, 1927, a congress of administrative workers took part in Kharkiv convened by the NKVD, a resolution was adopted on the reorganization of the NKVD into an administrative-political body and the unification of all administrative functions within the NKVD. In the summer of 1927, by the decision of the All-Ukrainian Central Executive Committee on the tasks of the NKVD, all cases were handed over to the election campaign, and it was transferred to the local authorities of the NKVD. During 1927-1928 the question of the expediency of providing the NKVD with organizational functions has risen more than once. At the end of 1927, the structure of the NKVD had undergone significant changes. The NKVD of the Ukrainian SSR relied on the following tasks: management of the elections to the Council and control over the implementation of the policy directives of the authorities of the supreme power and the central election commission, elaboration of bills and regulations related to the administrative and organizational activities of the councils and executive committees, study

of field work experience in the above-mentioned fields, development of issues concerning the administrative-territorial division of the USSR, regulation of administrative measures of subordinates of local authorities, public safety protection and the revolutionary order, fight against criminal crime, introduction and implementation of corrective labor policy on the principles of Soviet power, general management and organization of communal services. Also, in accordance with adopted on October 12, 1927 administrative code of the Ukrainian SSR, the NKVD was assigned tasks of disaster management, administrative supervision of special types of trade, registration and supervision of the activities of associations and unions. "In October 1927 the All-Ukrainian Central Executive Committee approved the administrative code of the Ukrainian SSR. Its rules determined the competence in the area of administrative fines of the NKVD of the Ukrainian SSR..." [13, p. 8]. Therefore, the powers of the NKVD significantly expanded compared with the period after the reorganization of 1923-1924. If before the NKVD was limited to the functions of regulation and control of the executive committees and the Soviets in their activities, after the reorganization of 1927, the NKVD had already fully managed the administrative and organizational activities of executive committees and councils through the development of bills relating to the relevant field. After the reorganization of 1923-1924, the task of the NKVD was limited to overseeing the convening of congresses and meetings, while after the reorganization of 1927, the NKVD had fully managed the elections to the Council by concentrating all the proceedings in their hands. In the theory of supporters of the reorganization of the NKVD and giving it broader powers, it was supposed to improve the work of the Soviets, but in fact it led to the creation of an atmosphere of comprehensive control of the party-state apparatus in the work of the Soviets. The radical democratic functions were formalized, while the executive apparatus was over the Council.

From that moment, the structure of the central apparatus of the People's Commissariat has become the following: the People's Commissar of Internal Affairs was subordinate to his deputy and four members of the College. The People's Commissariat of Internal Affairs consisted of four main departments and headquarters: administrative-organizational, of police and prosecutors, correctional labor institutions, and of communal services. Together with subdivisions and inspectorates, the NKVD was given a fairly wide range of questions. Administrative-organizational management was formed instead of the former central administrative department, it included two departments: administrative and organizational. The structure of the organizational unit consisted of two subdivisions: information-statistical and the secretariat of the administrative-territorial commission. The administrative department consisted of five inspections: of administrative regulation, foreign affairs, record of acts of social status, cults, mobilization bureau. The mobilization bureau guided the work of local administrative departments and was in charge of the mobilization work of the NKVD.

The NKVD bodies carried out the tasks of political, administrative and operational management of the police and prosecution. The NKVD also worked on re-education of offenders, this was the task of managing the penal and labor institutions of the NKVD of the Ukrainian SSR. The communal services department respectively managed communal politics.

The Secretariat of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian SSR was one of the most important elements of the structure of the NKVD and exercised control functions. The secretariat of the NKVD included: the secretariat of the college, the general office, the secret-encryption unit. The NKVD secretariat was engaged in the development of the NKVD work plans, registration of personnel of the NKVD, elaboration of common issues for all NKVDs, compilation of general reports concerning the NKVD, and supervision of the implementation of its tasks by departments and local NKVD bodies.

As part of its central apparatus, the NKVD had subsidiary units. The Legal Bureau of the NKVD provided legal advice to the NKVD, defended the NKVD and its bodies on the ground in judicial institutions. The financial and economic department serviced the NKVD in financial and economic affairs, provided advice on budgets. In addition, the NKVD consisted of: the central intergovernmental commission on affairs of associations and unions, the highest technical-construction committee, the central intergovernmental commission on fighting the fire.

In general, the structure of the NKVD was rather wide and cumbersome, covering the most diverse branches of the state. The existence within the framework of one body – the NKVD, of structural element, so different in its tasks and essence, naturally formed the tendency to decentralize certain units of the NKVD. It can be noted that the structure of the NKVD during this period is somewhat similar to the structure of the Ministry of Internal Affairs of the former Russian Empire. But despite the various rearrangements of the NKVD during the 20's of the XX century, at the end of the 1920's, the structure of the NKVD was still not considered as final. The NKVD's coverage of various specific, sometimes quite different, functions, structures and tasks assigned to them by structures and units required the organization and formation of independent specialized government bodies. Moreover, due to the presence of repressive functions in the NKVD and the State Political Directorate, and the similarity of some of the tasks assigned to these bodies, and taking into account the imperfection of the state apparatus between the NKVD and the State Political Directorate, contradictions often arisen, which also required the solution of this problem at the state administrative, legal and structural level. During the 1920's, the legislation did not differentiate clearly between state security and the public order of the NKVD and the State Political Directorate. A situation has been created that duplicates the functions of security and police. Certain attempts were made to differentiate the sphere of responsibility. But they did not solve even a part of the problem because of the limited legislative measures when a serious reorganization was required, and not only of the NKVD bodies. In 1926, a resolution was adopted on the clarification of the functions of the State Political Directorate of the USSR, a number of clarifications were introduced into the scope of the State Political Directorate, whose tasks now included the fight against certain official and economic crimes, the theft of state and public property, and certain crimes against the order of government. But this solved only a small part of the problem of duplication of tasks imposed by the NKVD and the State Political Directorate. In 1928, responsibilities for the most dangerous cases of terrorism, high treason were left to the State Political Directorate. Disputes between the NKVD and the State Political Directorate for the right to be the highest authority and to control subordinate bodies continuously arised. To resolve this issue, it was decided in the USSR to appoint V.A. Balytskyi to the posts of People's Commissar of Internal Affairs and the chairmen of the State Political Directorate. This ensured the unity of government, strengthened the ties of the police with the State Political Directorate in the field. The organs of the NKVD played a vital role in establishing Soviet power and the implementation of Soviet policy. "The organs of the Cheka-OGPU-NKVD helped the Soviet people to win during the years of the civil war and resolve the colossal tasks faced by our country during the years of peaceful socialist construction." [2, c. 3].

Therefore, we can conclude that the necessity of reorganization of both the structure of the NKVD and the State Political Directorate still remains to be seen. There was a tendency to decentralize units of the NKVD, since there were units for ensuring security and public order, fighting crime, and structures that were engaged in economic affairs, organizational and administrative issues, all in one structure, and these two opposite directions between them did not bind anything other than a single structure to which they belonged - the NKVD. During the second half of the 20's there was a search for more advanced systems and structures of formation of the NKVD in general, and its separate units.

Sometimes the structure changed several times a year. Different departments could be united, or, on the contrary, disconnected. Therefore, as a result of the absence of a final solution to the problem of the structure and form of the NKVD, on December 28, 1930, the All-Ukrainian Central Executive Committee and the Soviet Peoples' Commissariat of the Ukrainian SSR, on the basis of the All-Union Act on the Elimination of the NKVDs of the Union and Autonomous Republics, adopted a resolution on the liquidation of the NKVD of the Ukrainian SSR.

1. *Sofinov, Pavel Georgiyevich*. Essays on the history of the All-Russian Emergency Commission (1917-1922)/ P.G. Sofinov. M: State Political Publishing House, 1960. 247 s.
2. *Sofinov P.* Punishing hand of the Soviet people. To the 25th anniversary of the Cheka-OGPU-NKVD. 1917-1942. OGIZ, State Publishing House of Political Literature, 1942. p. 43.
3. *Bilas, Ivan Hryhorovych*. Repressive-punitive system in Ukraine 1917-1953: socio-political and historical-legal analysis: U volume 2/I.H. Bilas. K.: Lybid, 1994. Book 1. K.: Lybid, 1994. p. 428.
4. *Shapoval, Yuriy Ivanovych*. Ukraine in 20-50's: pages of unpublished history/Y.I. Shapoval; Academy of Sciences of Ukraine, Institute of National Relations and Political Science. Kyiv: Scientific Thought, 1993. p. 349.
5. History of Soviet State Security Bodies/ed. board: V.M. Chebrikov, G.F. Grigorenko, N.A. Dushin, F.D. Bobkov. M.: Higher Red Banner School of the KGB under the USSR Council of Ministers named after F. Dzerzhinsky, 1977. p. 639.
6. *Ratkovskiy, Il'ya Sergeyeovich*. Chronicle of the Red Terror of the Cheka. The punishing sword of revolution/I.S. Ratkovskiy. M.: Exmo, 2017. p. 320.
7. *Shapoval, Yuriy*. Cheka-StatePolitical Directorate-NKVD in Ukrain: individuals, facts, documents/Y. Shapoval, V. Prystayko, V. Zolotariov; NAS of Ukraine. Institute of Ukrainian Archaeography and Jewellery of M.S. Hrushevskogo. K.: Abris, 1997. p. 608.
8. *Kolpakidi, Aleksandr Ivanovich*. Shield and Sword: Heads of the State Security Bodies of Moscow Russia, the Russian Empire, the Soviet Union and the Russian Federation: Encyclopedic Reference/A.I. Kolpakidi, M.L. Seriakov. M.: Olma-press, 2002. p. 734.
9. Federal Security Service of Russia. Historical readings at Lubyanka in 1999. Domestic special services in the 20-30's: a collection/prepared by V.M. Commissioners. M.: 2000. p. 101.
10. Lubyanka: Bodies of Cheka-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MIA-KGB. 1917-1991: Handbook/Comp. by A.I. Kokurin, N.V. Petrov; ed. by A.N. Yakovlev; International Foundation "Democracy" (Alexander N. Yakovlev Foundation). M.: MFD: Yale University Press, 2003. p. 768.
11. Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD 1918-1939: documents and materials: In 4 volumes/Edited by A. Berelovich, V. Danilov/A. Berelovich, V. Danilov, N. Vert, V. Vinogradov, L. Double. M.: ROSSPEN, 2000. Volume 1. M.: ROSSPAN, 2000. p. 861.
12. *Reent, Yuri Arsenovich, Zhigalev, Andrei Vladimirovich*. Corrective labor system of Soviet Russia in the prewar period (1921-1940): monograph/Y.A. Reent, A.V. Zhigalev. M.: Prospect, 2018. p.192.
13. *Mironenko, Alexander Nikolaevich*. Creating leverage of power pressure on Ukrainian society at the turn of the 20-30's/A.N. Mironenko, A.P. Benko; Institute of State and Law of the Academy of Sciences of Ukraine. K.; Dneprodzerzhinsk: 1992. p. 17.

**Песоцький М. М.**

**Народний комісаріат внутрішніх справ України у 20-ті роки.**

**Історіографія створення та діяльності.**

*Досліджено створення та діяльність Народного комісаріату внутрішніх справ в Україні у 20-ті роки ХХ століття. Висвітлено вплив Народного комісаріату внутрішніх справ на Україну у зазначений період, показано роль НКВС у становленні радянської влади, та розвиток НКВС впродовж зазначеного періоду. Метою дослідження є висвітлення створення та діяльності Народного комісаріату внутрішніх справ в Україні у 20-ті роки ХХ століття, формування об'єктивних висновків. Застосовано методи: конкретно-пошуковий, історико-порівняльний, хронологічний, критичний метод, аналітично-історичний. Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, науковості та об'єктивності. Було отримано наступні основні висновки: залишалась необхідність реорганізації структури НКВС. Зберігалась тенденція до децентралізації підрозділів НКВС. Протягом другої половини 20-х років йшов пошук більш досконалих систем і структур оформлення як НКВС загалом, так і його окремих підрозділів. Інколи структура змінювалась декілька разів на рік. Різні відділи могли об'єднуватись, або навпаки роз'єднуватись.*

**Ключові слова:** НКВС, Народний комісаріат внутрішніх справ, Україна, репресивна система, карні органи, радянська влада.

---

**Песоцкий М. Н.**

**Народный комиссариат внутренних дел Украины в 20-е годы.  
Историография создания и деятельности.**

*Исследовано создание и деятельность Народного комиссариата внутренних дел в Украине в 20-е годы XX века. Освещены влияние Народного комиссариата внутренних дел в Украине в указанный период, показана роль НКВД в становлении советской власти, и развитие НКВД в течение указанного периода. Целью исследования является освещение создания и деятельности Народного комиссариата внутренних дел в Украине в 20-е годы XX века, формирование объективных выводов. Применены методы: конкретно-поисковый, историко-сравнительный, хронологический, критический метод, аналитически-исторический. Методологическую основу исследования составляют принципы историзма, научности и объективности. Были получены следующие основные выводы: оставалась необходимость реорганизации структуры НКВД. Сохранялась тенденция к децентрализации подразделений НКВД. В течение второй половины 20-х годов шел поиск более совершенных систем и структур оформления как НКВД целом, так и его отдельных подразделений. Иногда структура менялась несколько раз в год. Различные отделы могли объединяться, или наоборот разъединяться.*

**Ключевые слова:** НКВД, Народный комиссариат внутренних дел, Украина, репрессивная система, карательные органы, советская власть.

UDC 94 (477): 351.746.1 : 316 «20-30 p. 19»

**Y.O. ROLDUHINA**

### **INVOLVEMENT OF STATE SECURITY AGENCIES IN SOLVING SOCIAL AND ECONOMIC ISSUES IN THE 1920's - 1930's IN THE TERRITORY OF UKRAINE**

*During the 1920's, the role of state security bodies as a tool of economic construction grew. They monitored and verified the implementation of the decisions of the highest Soviet and party bodies, monitored the activities of employees and workers, participated in the selection and placement of personnel, cleaning of state and economic vehicles. The broad powers that economic units had in exercising control over the operation of economic entities led to duplication of their functions with other economic and control fiscal structures. Supervision, observation, recording of defects, "help and assistance to economic bodies" in establishing their work caused unequal interference of state security bodies in the production process and personnel policy.*

**Key words:** special services, crime, NEP, society, intelligence.

The establishment of Soviet power in the territory of Ukraine took place against the background of the "War Communism" policy with all the specific features, in particular, contributions, confiscations, requisitions and extraordinary taxes. The taxes were initiated both by the Government of the Ukrainian SSR and by local Councils of Workmen's and Soldiers' Deputies, revolutionary committees, military committees.

All revolutionary measures were grounded on the class principle and provided the compulsory collection of material resources from better-off population strata. The Red Army maintenance taxes were one of them. By the order of the Central Administration of Extraordinary Commissions dated November 1920, provincial Extraordinary Commissions began to form commissions consisting of three persons to collect the local bourgeoisie tax on linen for the needs of the Red Army. The so-called "Front Assistance Weeks" were organized for the "effective" collection of such "quit-rent", during which extraordinary commissions organized searches and raids to collect "surplus" and arrested representatives of the bourgeoisie. During the operation in the Yekaterynoslav Province, the provincial revolutionary committee granted the right to the provincial Extraordinary Commission to send tax evaders to the concentration camp [21, p. 45]. According to data of the Central Administration of Extraordinary Commissions, the property seized during such operations were sent to the front. Contribution measures taken by the Chekists did not exhaust the whole range of actions aimed at addressing the urgent economic needs of the new government. In his order dated January 8, 1921 F. Dzerzhinsky drew the attention of the employees of the extraordinary commissions to the need to strengthen organizational work



and assist the economic bodies in implementing the party's economic policy. At that time there were many issues in the economy that needed immediate resolution. Moreover, the immaturity of state authorities, especially at the local level, lack of experience and skilled personnel able to solve them, led to the creation of temporary structures (commissions, "Troikas", meetings) aimed at promptly resolving these issues. They consisted of representatives of interested departments, trade unions, party committees. Staff of Extraordinary Commissions were often involved in their operation. In addition, there was a certain pattern: the appointment to leading economic positions or instructions to head the temporary structures to the head of the All-Russian Extraordinary Commission—the State Political Directorate—the Joint State Political Directorate led to "engagement" of the entire department to solve "problematic" situations, addressing issues in the field, where F. Dzerzhinsky worked "part-time".

In the early 1920s, the transportation system experienced the most painful crisis. In the years of military operations, the transportation system suffered twice as much as industrial areas, its load capacity decreased by many times. Therefore, transportation was viewed as a key link in the fight against hunger, cold, and devastation. F. Dzerzhinsky wrote that "now transportation can become a lever, on which it depends to direct all our lives, how to take them into our own hands and put them on the right rails" [12, p. 297].

Control over the activities of the transport administration, the provision of the protection of railways, communication facilities and bridges, and the fight against snowstorms were carried out by the Transport Extraordinary Commissions. Holding a speech at the IV conference of the Provincial Extraordinary Commissions (February 1920), V. Lenin emphasized that "... the task of the transport departments of the Extraordinary Commissions ... is aimed at helping overcome that critical state, which can be called almost catastrophic without exaggeration" [15, p. 116-117].

The importance of transportation for economic revival and the broad powers conferred upon the Extraordinary Commissions led in April 1921 to the appointment of F. Dzerzhinsky, the Head of the All-Russian Extraordinary Commission, to the position of the People's Commissioner for Communications (headed the department until February 2, 1924). Since then, state security authorities had been even more active in the establishment and functioning of the transportation system. In Ukraine, extraordinary commissions also took care of transport issues, trying to approach their solution from different angles. So, on April 23, 1921, the Council of the People's Commissars of the Ukrainian SSR adopted a decision to create an all-Ukrainian "Troika" in cases of combating illegal use of transportation and violations of the carriage rules" at the All-Ukrainian Extraordinary Commission. The "Troika" was headed by staff member of the All-Ukrainian Extraordinary Commission; it consisted of representatives of the People's Commissariat for Communications and the command of the Armed Forces of Ukraine and the Crimea. At the local level, similar structures were created in all Transportation Extraordinary Commissions [23, 1921. - No. 7. - P. 206]. The fuel industry also suffered a crisis. If in 1916 at the Donbass mines 1,700 million pounds of fuel were extracted, then in 1920 only 273 million pounds of fuel were mined. Most of the mines collapsed or were flooded with water; preparatory operations for subsequent production periods were not carried out during the last 3 to 4 years at existing mines (893 out of the existing 2376 mines). The number of miners also significantly decreased. In early 1921, 130 thousand (295 thousand in 1916) miners worked, among them 17 thousand (65 thousand in 1916) were tamperers [24, p. 4, 5]. In such circumstances, the increased number of workers was required, first of all, for the revival of the coal industry. The issue was solved by recruiting former Red Army soldiers to work in mines. However, the recruited labor force had no appropriate qualifications and experience. The situation with the material provision of workers was not less difficult. It resulted in the low level of labor productivity. 7.5 thousand pounds of coal were mined for a year per one miner, and in 1920 this figure was decreased to 2,4 thousand pounds [24, p. 10, 11].

In addition to the purely objective factors caused by war and devastation, there were also certain subjective factors, such as: incorrect organization of work, sabotage by some employees, violation in the payment of wages and so on, which adversely affected the development of the industry.

F. Dzerzhinsky, who had resided in Donbass since late January, joined the combat against fuel crisis. In early February, returning to Moscow for several days, he made proposals to the Council of Labor and Defense on organizing the fight against coal theft, which were adopted on February 11. Thus, in February 1921, the Council of Labor and Defense of the Russian Soviet Federative Socialist Republic established a fuel commission with the task of analyzing the industry development and eliminating the causes of the fuel crisis. Bodies of the All-Russian Extraordinary Commission were obliged to promote the fuel industry in providing the country with coal; for this purpose, they were offered to separate workers from their environment for temporary work in fuel organizations [10, p. 428].

In view of the situation, on February 17, 1921, by the order of the Council of Labor and Defense of the Russian Soviet Federative Socialist Republic a special investigative commission was set up at the Economic Administration, which was supposed to “serve” all aspects of this issue. The general management of the commission was carried out by the so-called “Troika” headed by M. Krylenko, the Head of the Economic Administration, who was assisted by Radzimirovich, the chairman of the Investigative Committee of the Supreme Tribunal, and Dyakonov, the head of the Department of Judicial Supervision of the Economic Administration [10, p. 428]. This special investigative unit was obliged to weekly report to the Collegium of the All-Russian Extraordinary Commission and the Fuel Commission of the Council of Labor and Defense on the results of the investigation in criminal cases initiated for fuel supply crimes which were considered by provincial extraordinary commissions [16, p. 181, 380]. In addition, the Secret and Transportation Departments of the All-Russian Extraordinary Commission were ordered to intensify covert operations in the fuel chief administrations of the Supreme Soviet of the National Economy and the People's Commissariat for Communications and in their local departments in order “to identify possible counter-revolutionary actions of the employees of these bodies”. On February 6, 1921, F. Dzerzhinsky sent a letter to K. Carlson, the head of the Donetsk Provincial Extraordinary Commission, where he noted that the main task of the Donetsk Chekists (security forces) was to provide for proper operation of mines, transport and transportation, especially at the Debaltsevo station. “Here the hub is in a chaotic state. Here are the best workers, - he wrote. - Transfer the apparatus of the Extraordinary Commissions to economic rails” [13, p. 427 -428]. On February 7, 1921, the Ukrainian Council of the Labor Army adopted a decree imposing the responsibility for preserving the coal produced on the state security bodies. At the Central Administration of Extraordinary Commissions, a permanent meeting was organized to combat fuel theft. In addition to the commanders of military forces of the All-Russian Extraordinary Commission and the heads of Transportation Extraordinary Commissions, it consisted of representatives of Soviet and trade union organizations: Ukrainian National Economy Council, Southern District of the People's Commissariat for Communications, Pivdentop, People's Commissariat of the Workers' and Peasants' Inspectorate, Southern Bureau of the All-Union Central Council of Trade Unions. Similar structures were created at the Donetsk Provincial Extraordinary Commission, regional and district traffic extraordinary commissions of the province [17, p. 323].

On February 19 of the same year, for the further organization of the construction of the coal and steel industry in the Donbass, the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR adopted a resolution establishing an extraordinary fuel commission under the leadership of F. Dzerzhinsky in Ukraine (in February 1921 he visited Ukraine twice). The local authorities also organized fuel commissions, which included representatives of the provincial bodies: the party committee, labor committee, military committee, council of trade

unions, as well as the chairman of the Provincial Executive Commission and the Provincial Extraordinary Commission. Supervising over law violation cases, the Extraordinary Commissions began to apply preventive measures.

In addition to economic crises, Ukraine faced social problems. Wars and devastation caused worsened living standards for people; destruction of water pipes, sewage, heating systems, etc. Physical exhaustion in the absence of linen, medicines led to the outbreak of infectious diseases. According to the findings of the well-known sanitary doctor, who headed the sanitary epidemiological department of the People's Commissariat of Health of the USSR, O. Marseev, during 1919-1922, Ukraine experienced a parasitic typhus pandemic and an intestinal infections and smallpox epidemic. In 1920, 1 106 people per every 10 thousand people suffered from various forms of typhoid fever [18, p. 80 - 81].

In such circumstances, the State Political Directorate of the All-Ukrainian Extraordinary Commission was instructed to support sanitary hospitals in the fight against diseases. On May 5, 1920, F. Dzerzhinsky, in an interview with the Pravda newspaper, said that one of the tasks of the Chekists was to assist the Soviet authorities not only in the fight against corruption, but also in the fight against unsanitary conditions. In July 1921, at the Presidium of the All-Russian Extraordinary Commission of the Russian Soviet Federative Socialist Republic, a commission was established to combat epidemics. A Central Sanitary Commission was set up under the Council of People's Commissars of the USSR, which also included a representative of the All-Ukrainian Extraordinary Commission. In particular, the task of ensuring forced "labor participation" in the fight against unsanitary and epidemic was assigned to the state security bodies [20, p. 161]. Employees of the economic departments had to check not only the financial activity of the hospitals, but also compliance with proper level of cleanliness and hygiene. In a report on the results of the inspection of the 16th Soviet Hospital in Kharkiv (September 1921), the representative of the economic department wrote: "Everything is in its proper place, there is cleanliness and order. The only fault is: poornutrition, dirty linen in some chambers due to the lack of soap and firewood to do laundry in the hospital. There are no thermometers" [7, p. 70]. The issue of combating unsanitary conditions was solved in parallel with the improvement of the life of the population. In March 1921, the Central Executive Committee adopted a regulation on central and local commissions to improve the lives of workers. F. Dzerzhinsky was the chairman of the Moscow Commission, thus "implying" the involvement of the Chekists in the operation of this temporary structure [12, p. 303]. In Ukraine, by the order of V. Mantsev, the head of the All-Ukrainian Extraordinary Commission, dated May 7, 1921, the Commission for the Improvement of the Life of Workers was headed by K. Artamonov, the head of the Economic Administration. In May, similar commissions were created at the local level. The tasks of the commissions included the solution, first of all, of the housing issue. Employees of economic units, together with workers - members of trade unions who were part of the commissions, applied "revolutionary" methods by evicting from the commune houses (workers' hostels) persons not engaged in physical labor, and tightening of housing conditions of the so-called "non-working element" [2, p. 2]. In addition, the commissions were involved in controlling the compliance of various institutions and organizations with their functions in resolving other domestic issues of the workers, namely: provision of electricity, creating diners for workers, preschool establishments, pharmacies, workshops for repairing shoes, public baths, barbershops, etc. [2, p. 2, 5; 3, p. 1, 2, 8]. The All-Ukrainian Extraordinary Commission itself was well aware that the activities of such commissions had nothing to do with the work of the state security agencies, but emphasized that it was the Extraordinary Commissions that "could be much more useful for the improvement of the lives of workers than anyone else". The negative effect of this case was that such state of affairs satisfied the Soviet authorities and they continued to pursue this function in extraordinary commissions [21, p. 59].

The "capabilities" of the All-Ukrainian Extraordinary Commission were often used by higher party authorities as well, asking them to "give four pocket watches for the needs of

the Secretariat of the Central Committee” or “twenty sets of bed linen for the dormitory members of the Central Committee” [8, p. 1, 5]. On January 22 of the next year, the Presidium of the All-Russian Extraordinary Commission approved a regulation on the organization of special commissions for assistance to the starving in provincial and regional Extraordinary Commissions. They were assigned with the task of controlling the “correct” distribution of food and essential products [10, p. 456]. In Ukraine, in 1921, the Central Commission for the Assistance to the Starving (Vseukrpomgol) was established at the All-Ukrainian Central Executive Committee. At the same time, the All-Ukrainian Extraordinary Commission (State Political Directorate) closely monitored the activities of foreign charitable organizations to assist the starving: the mission of Norwegian researcher F. Nansen, ARA (American Assistance Administration), the Red Cross, etc. In accordance with the arrangements of the Soviet government with the leadership of these organizations, their representatives had the right to freely enter and travel the country, they were provided with free of charge transport vehicles and warehouses for food storage. However, the leaders of the State Political Directorate believed that foreign intelligence agents worked under the “cover” of these organizations who, using the right to free movement, collected information about military and economic potential, the political situation in the country. As part of the Central Commission for the Assistance to the Starving, a children's section was formed, which was headed by Head of the operative department of the All-Ukrainian Extraordinary Commission N. Roslavets. As instructed by the All-Ukrainian Central Executive Committee, extraordinary authorities prepared for the placement of homeless children in former mansions, dachas, confiscated from the representatives of “class alien elements” and converted them to sanatoriums and homeless shelters [11, p. 17, 161]. Upon the initiative of F. Dzerzhinsky, extraordinary authorities were also assigned with the task to fight homelessness, control over the material provision of orphanages. The head of the department explained it with unprecedented opportunities, which the Extraordinary Commissions had at that time: “... Our apparatus is one of the most clearly working. Its branching is everywhere. They are reputed. People are afraid of them ... why not use our combat apparatus to deal with such disaster as homelessness” [12, p. 286]. The New Economic Policy's actions included the refusal to forcibly withdraw stocks of raw materials and food from producers, who were given the right to dispose of the remainder of their products freely after payment of taxes. Taking into account the importance for the state to receive a food tax, state security agencies were instructed to assist the relevant Soviet authorities (food, fiscal) in the collection and proper use of the commodity fund. By the order of the All-Russian Extraordinary Commission dated November 17, 1921 “On the work of economic departments of provincial Extraordinary Commissions in the field of agriculture”, economic departments had to check “the readiness of land authorities to the spring agricultural campaign” [14, p. 2]. As before, the economic units of the State Political Directorate were supposed to provide assistance in the elimination of devastation in the national economy. Their active interference in various spheres of economic life was also predetermined by the fact that Head of the State Political Directorate—the Joint State Political Directorate F. Dzerzhinsky also headed another economic department - the Supreme Soviet of the National Economy. He demanded the same from his subordinates in the state security department. On February 23, 1923 in a letter to the head of the Donetsk Provincial Commission K. Carlson, F. Dzerzhinsky emphasized the need to mobilize the Extraordinary Commissions to eliminate economic difficulties, in order “to direct all forces to combat this devastation” [26, p. 292]. In the autumn of 1923, as noted above, there were signs of a crisis, which was manifested in the difference in prices for industrial and agricultural goods (the so-called “scissors”). This increased fluctuation of the exchange rate of the Soviet ruble led to the fall of the purchasing power of the population, the dumping of warehouses with industrial goods, etc. The overproduction crisis started, resulting in numerous strikes of workers. F. Dzerzhinsky ordered the Economic Administration to assist the Supreme Soviet of the National Economy in combating

“scissors” of prices. After the Central Committee of the Soviet Communist Party (b) adopted on December 24, 1923 a resolution on the regular tasks of economic policy, he wrote to Deputy Head of the Joint State Political Directorate V. Menzhinsky: “Due to the struggle with the “scissors” and the resolution of the Central Committee on economic affairs, the meaning of the work of the Economic Administration should increase. The Economic Administration should identify all vulnerable spots and determine the ways and means of their correction ...” [25, p. 61].

Indeed, the state security authorities were ordered to take part in the organization of the construction of metallurgy facilities strategic for Ukraine. In June 1929, Head of the Vinnytsia District Department of the State Political Directorate M. Kornev and Acting Head of the Economic Administration Raevsky informed the district party committee, executive committee and the Workers' and Peasants' Inspectorate about the catastrophic state of sugar beet plantations as a result of caterpillars destroying crops on the fields. All measures of its physical neutralization did not give any desirable results, therefore it was suggested to involve other agri-technical methods, since the sugar industry of Ukraine was in jeopardy [1, p. 65]. The comedy of the situation was based on the fact that the danger of no sugar beet harvest was reported not by the economic authorities directly responsible for it, but by economic units of the state security agencies. According to the scope of competence given to the economic units of the State Political Directorate—the Joint State Political Directorate, the employees of these structures were supposed to “help managers, transporters, water companies”, visit plants, factories and establishments, to know well heads of enterprises, industries and services, to take part in economic meetings and to timely use measures to clean the economic apparatus from “criminal elements”. All these tasks were to be solved in close contact with other departments and commissariats, first of all, the People's Commissariat for Communications, the Supreme Soviet of the National Economy, the People's Commissariat of the Workers' and Peasants' Inspectorate, etc. Of course, economic units could fulfill their tasks only provided that managers themselves actively assisted. “Economic bodies must understand,” - wrote the head of the Joint State Political Directorate —“that punitive bodies are working in their favor, and the punitive authorities must understand that their struggle against abuses in state organs against the will of the leaders of such state bodies is fruitless and destructive” [19, p. 442].

Firefighting activities and firefighting supervision at enterprises, institutions and organizations were another aspect of the operation of the state security bodies in the economy during the period studied. In the early 1920's, the struggle against this disaster fell within the competence of the internal affairs bodies. The logic of taking the necessary measures to overcome fires led to the creation of a firefighting commission by the Resolution of the Council of Labor and Defense of the Russian Soviet Federative Socialist Republic dated April 23, 1921, at the People's Commissariat of Internal Affairs and under the chairmanship of the People's Commissariat. It also consisted of representatives of the People's Commissariat of Labor and the All-Russian Extraordinary Commission of the Russian Soviet Federative Socialist Republic.

A similar structure was created in Ukraine (it also included Head of the Economic Department (Division) of the State Political Directorate of the All-Ukrainian Extraordinary Commission of USSR Y. Blat) [8, p. 1]. By the order of the All-Ukrainian Extraordinary Commission in June 1921, groups were created at the provincial economic departments (commissioner and two assistant commissioners), which activities were aimed at combating fires [21, p. 87]. Of course, three persons, even members of the Extraordinary Commission, could not solve the fire protection issue. Therefore, at the local level, similar commissions were created at that time at the fire departments of the provincial and district executive committees.

The staff of the commissions were represented by employees of the economic divisions of the Extraordinary Commissions, local labor departments and all related departments. Its decisions were binding on all institutions and companies. For the urgent extinguishing of fires, it was ordered that the population should be involved in the form of labor duty, and the People's Commissariats of the Post, Telegraph and Communication should transfer the information about fires and give priority to trains with fire brigades. Next year, the issue of fighting fires was again included on the agenda. Central and provincial firefighting commissions resumed their operation.

The Central Commission was headed by People's Commissar of Internal Affairs and Head of the State Political Directorate of the USSR V. Balitsky (Deputy Head M. Cherlyunchakevich), and Head of the Economic Administration Y. Blat was also included in its make-up. The provincial commissions included representatives of the provincial executive committees, army, prosecutor's offices, railways authorities and the State Political Directorate [4, p. 8, 9]. However, the functions of these commissions were more observant and repressive, since they were assigned with the task of fighting fires, investigating the causes of ignition and developing general measures to combat fires. It is no coincidence that the "working apparatus" of the Central Commission was "the apparatus of the People's Commissariat for Internal Affairs and the State Political Directorate" [4, p. 11]. Relevant campaigns were organized for the broadest possible involvement of the population in the fight against fires.

The firefighting issue and monitoring of compliance with fire safety regulations were combined with the need to ensure the security and protection of state-owned enterprises, primarily of military and strategic importance. In 1926, as instructed by F. Dzerzhinsky, the Joint State Political Directorate took a series of measures aimed at improving the operation of military factories and strengthening their protection. In order to prevent sabotage on these sites, it was ordered to intensify agency development, improve notification to the party and Soviet authorities about the state of enterprises, more insistently demand from the economic authorities to eliminate the deficiencies detected [22, p. 101]. This issue was probably hard to solve, since in May 1928 the meeting of the Political Bureau of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine decided once again: "To instruct the Supreme Soviet of the National Economy and the State Political Directorate in the shortest possible time to finally decide on the transfer of security and protection of industrial enterprises to the responsibility of the State Political Directorate" [5, p. 50-53]. Despite the increased control over the situation, the issue of protection and prevention of fires still remained relevant. The number of deliberate arsons increased. According to the police, in the 3rd quarter of 1928, the number of artificial fires increased by 85.6%, in comparison with the 2nd quarter. Among them, 70% were committed because of revenge, up to 10% was to receive an insurance premium, 6% was resulted from bandit robberies, up to 4% was to conceal the crime, 10% of arsons was caused by other reasons [9, p. 3, 32]. Of course, this state of affairs attracted attention of the party and Soviet bodies, which once again instructed the Joint State Political Directorate of the USSR to hold a survey of the state of fire and general protection and security of industrial, economic enterprises, bases of the military department, transport, etc. In all districts of Ukraine, under the chairmanship of representatives of local State Political Directorate bodies, appropriate commissions were set up, which included representatives of fire supervision services, trusts, responsible representatives of surveyed enterprises, party units and trade union committees. Inspection was carried out within 1.5 months, starting on April 15. 1346 facilities were surveyed, in particular, through covert methods, and 2527 faults were found in the system of fire protection and safety [6, p. 20]. According to the results of the analysis of defects, a plan of elimination measures was developed. They included intensification of repression of persons responsible for fires, accidents and explosions, and in practice such crimes were re-classified to the "anti-state" category. Criminal cases filed on these facts were considered extraordinary court sessions. Thus,

another task for state security authorities regarding their interference in the establishment of fire safety led to the emergence of a normative document that reinforced the repressive component of the campaign. In February 1929, Head of the Vinnytsia District Department of the State Political Directorate of the Ukrainian SSR M. Kornev and Head of the Economic Administration Berns wrote about the critical state of the fire protection situation in Vinnitsa (lack of skilled staff and required tools), where many enterprises were located, to local party and Soviet authorities (district executive committee, Workers' and Peasants Inspectorate) [1, p. 44]. In August of the same year, the Vinnytsia district department of the State Political Directorate again informed the party and Soviet authorities about the “catastrophic” technical condition of fire extinguishing machinery, requiring the authorities immediately to create a competent commission that would develop measures to improve the technical support of firefighters [1, p. 74-75]. To make a decision on the appropriateness of the state leasing of certain enterprises, working groups were created for inspections of enterprises in various industries in the economic departments of the provincial extraordinary commissions.

Consequently, state security authorities gradually began to interfere in all spheres of economic life in Ukraine. From the very beginning of its establishment and during the period studied, the bodies of the All-Ukrainian Extraordinary Commission – State Political Directorate were trusted with extremely wide powers, which no other state institution or other agency had. Having an extensive network of structures, employees, secret employees, united by the rigid principle of centralism and military discipline, the bodies of the All-Ukrainian Extraordinary Commission – State Political Directorate, in those conditions, were able to quickly solve the most difficult issues. This was facilitated by the involvement of F. Dzerzhinsky to the leadership of economic bodies and temporary structures created to resolve acute problems in the social and economic sphere. This simultaneous engagement of forces and capabilities of the departments headed by him gave an effective result in the work.

The consolidation by the state security bodies of the right to interfere in any social and economic (and political) life led to the strengthening of the sense of permissiveness and the growth of the cult of power. The terrible consequences of creating a structure completely independent of the society and, moreover, a structure that was above the society and had all the “revolutionary” repressive tools, were only a matter of time.

1. Державний архів Вінницької області. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 141. 211 арк.
2. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 171. 6 арк.
3. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 931. 143 арк.
4. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 434. 13 арк.
5. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2803. 70 арк.
6. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 416. 104 арк.
7. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 884. 207 арк.
8. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 10. 114 арк.
9. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 6. 94 + 1 арк.
10. Архив ВЧК: Сборник документов / ответств. ред. В. Виноградов, А. Литвин, В. Христофоров; сост. В. Виноградов, Н. Перемышленникова. М.: Кучково поле, 2007. 720 с., ил.
11. *Голіченко В. Д.* Парти́йне керівництво органами державної безпеки / В. Д. Голіченко. К.: Видавництво Київського університету, 1968. 273 с.
12. Дзержинский Феликс Эдмундович: Биография / редкол. А. С. Велидов и др. 3-е изд., доп. М.: Политиздат, 1986. 511 с.
13. Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917 – 1921 гг.: Сб. документов / ред. кол. А. Г. Белов и др. М.: Госполитиздат, 1958. 511 с.
14. *Кокурин А.* ГПУ – ОГПУ (1922 – 1928) / А. Кокурин, Н. Петров // Свободная мысль. 1998. № 7. С. 110 – 125.
15. *Ленин В. И.* Промова на IV конференції губернських надзвичайних комісій. 6 лютого 1920 р. / В. И. Ленин // Повне зібрання творів. Т. 40. Грудень 1919 – квітень 1920 рр. К.: Політвидав України, 1974. С. 109 – 117.
16. Лубянка. Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД КГБ. 1917 – 1991. Справочник / под ред. А. Н. Яковлева, авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. М.: МФД, 2003. 768 с.

17. *Маймескулов Л. Н.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис; под ред. Н. М. Голушко. Харьков: Основа, 1990. 345 с.
18. *Марзеев А. Н.* Записки санитарного врача / А. Н. Марзеев. Киев: Здоровье, 1965. 175 с.
19. *Маручек А. А.* Из истории взаимодействия органов советской милиции с иными правоохранительными органами в деятельности по предварительному расследованию преступлений (1917 – 1936 гг.) / А. А. Маручек // Исторический опыт и современность: Труды академии МВД СССР. М., 1990. С. 50 – 54.
20. На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии. 1917 – 1922 гг.: Сб. документов и материалов / ред. коллегия П. П. Бачинский, П. И. Павлюк, Б. С. Шульженко. К. Политиздат Украины, 1971. 392 с.
21. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. Днепропетровск : Центр по изучению документов новейшей истории Украины, 1994. 234 с.
22. *Саричев В. І.* Посадові правопорушення та соціально-психологічна атмосфера в Україні 1920-х рр. (за матеріалами Катеринославської губернії) / В. І. Саричев, В. А. Сливенко // Грані. 2006. № 2 (46). С. 18 – 22.
23. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства РСФСР. Издание народного комисариата юстиции. 1917–1938 гг.
24. *Тейтель И.* Донбасс на выставке V съезда Советов Украины. Статистико-экономический очерк / И. Тейтель. Харьков: Госиздат, 1921. 20 с.
25. Уголовное право. Общая часть / под общ. ред. В. Комиссарова, А. Павлухина. СПб.: Питер, 2003. 240 с.
26. *Чельшев М.* Основные принципы работы Уголовно-Кассационной Коллегии Верховного суда РСФСР / М. Чельшев // Еженедельник советской юстиции. 1927. № 2. С. 25; № 3. С. 52.

#### *Referenses*

1. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti. F. 29. Op. 1. Spr. 141. 211 ark.
2. TsDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 2. Spr. 171. 6 ark.
3. TsDAVO Ukrainy. F. 2. Op. 1. Spr. 931. 143 ark.
4. TsDAVO Ukrainy. F. 2. Op. 3. Spr. 434. 13 ark.
5. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 20. Spr. 2803. 70 ark.
6. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 20. Spr. 416. 104 ark.
7. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 20. Spr. 884. 207 ark.
8. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 6. Spr. 10. 114 ark.
9. TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 6. Spr. 6. 94 + 1 ark.
10. Arkhiv VChK: Sbornik dokumentov / otvetstv. red. V. Vinogradov, A. Litvin, V. Hristoforov; sost. V. Vinogradov, N. Peremyshlennikova. M.: Kuchkovo pole, 2007. 720 s., il.
11. *Holichenko V. D.* Partiine kerivnytstvo orhanamy derzhavnoi bezpeky / V. D. Holichenko. K.: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu, 1968. 273 s.
12. Dzerzhynskiy Feliks Edmundovich: Biografiya / redkol. A. S. Velidov i dr. 3-e izd., dop. M.: Politizdat, 1986. 511 s.
13. Iz istorii Vserossiyskoy Chrezvyichaynoy komissii. 1917 – 1921 gg.: Sb. dokumentov / red. kol. A. G. Belov i dr. M.: Gospolitizdat, 1958. 511 s.
14. *Kokurin A.* GPU – OGPU (1922 – 1928) / A. Kokurin, N. Petrov // Svobodnaya mysl. 1998. № 7. S. 110 – 125.
15. *Lenin V. I.* Promova na IV konferentsii hubernskyykh nadzvyichaynykh komissii. 6 liutoho 1920 r. / V. I. Lenin // Povne zibrannia tvoriv. T.40. Hruden 1919 – kviten 1920 rr. K.: Polityvdav Ukrainy, 1974. S. 109 – 117.
16. Lubyanka. Organy VChK – OGPU – NKVD – NKGB – MGB – MVD KGB. 1917 – 1991. Spravochnik / pod red. A. N. Yakovleva, avt.-sost. A. I. Kokurin, N. V. Petrov. M.: MFD, 2003. 768 s.
17. *Maymeskulov L. N.* Vseukrainskaya chrezvyichaynaya komissiya (1918-1922) / L. N. Maymeskulov, A. I. Rogozhin, V. V. Stashis; pod red. N. M. Golushko. Harkov: Osнова, 1990. 345 s.
18. *Marzeev A. N.* Zapiski sanitarnogo vracha / A. N. Marzeev. Kiev: Zdorove, 1965. 175 s.
19. *Maruchek A. A.* Iz istorii vzaimodeystviya organov sovetskoy militsii s inymi pravoohrani-telnymi organami v deyatel'nosti po predvaritel'nomu rassledovaniyu prestupleniy (1917 – 1936 gg.) / A. A. Maruchek // Istoricheskiy opyt i sovremennost: Trudy akademii MVD SSSR. M., 1990. S. 50 – 54.
20. На защите революций. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии. 1917 – 1922 гг.: Сб. документов и материалов / ред. Коллегия П. П. Бачинский, П. И. Павлюк, Б. С. Шульженко. К. Политиздат Украины, 1971. 392 с.
21. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. Днепропетровск : Центр по изучению документов новейшей истории Украины, 1994. 234 с.



22. *Sarychev V. I.* Posadovi pravoporushennia ta sotsialno-psykholohichna atmosfera v Ukraini 1920-kh rr. (za materialamy Katerynoslavskoi hubernii) / V. I. Sarychev, V. A. Slyvenko // *Hrani*. 2006. № 2 (46). S. 18 – 22.
23. *Sobranie uzakoneniy i rasporyazheniy Raboche-krestyanskogo pravitelstva RSFSR*. Izdanie narodnogo komisariata yustitsii. 1917– 1938 gg.
24. *Teytel I.* Donbass na vyistavke V s'ezda Sovetov Ukrainyi. Statistiko-ekonomicheskii ocherk / I. Teytel. Harkov: Gosizdat, 1921. 20 s.
25. *Ugolovnoe pravo. Obschaya chast* / pod obsch. red. V. Komissarova, A. Pavluhina. SPb.: Piter, 2003. 240 s.
26. *Chelyishev M.* Osnovnyie printsipy raboty Ugolovno-Kassatsionnoy Kollegii Verhovnogo suda RSFSR / M. Chelyishev // *Ezhenedelnik sovetskoy yustitsii*. 1927. № 2. S. 25; № 3. S. 52.

**Ролдугіна Я. О.**

**Залучення органів держбезпеки до вирішення соціально-економічних проблем в 20-30-ті рр. XX ст. на території України.**

*Протягом 1920-х рр. зростала роль органів державної безпеки як інструмента господарського будівництва. Вони здійснювали контроль та перевірку виконання рішень вищих радянських та партійних органів, контролювали діяльність службовців і робітників, брали участь у доборі та розстановці кадрів, чистках державного та господарського апаратів. Широке повноваження, які мали економічні підрозділи під час здійснення контролю за роботою суб'єктів господарської діяльності, призводили до дублювання ними функцій інших господарських і контрольно-фіскальних структур. Нагляд, спостереження, фіксація недоліків, «допомога і сприяння господарським органам» у налагодженні їх роботи призводили до непоодинокого втручання органів державної безпеки у виробничий процес та кадрову політику.*

**Ключові слова:** спецслужби, злочин, НЕП, суспільство, розвідка.

**Ролдугіна Я. А.**

**Вовлечение органов госбезопасности к решению социально-экономических проблем в 20-30-х гг XX в. на территории Украины**

*В течение 1920-х гг. возрастала роль органов государственной безопасности как инструмента хозяйственного строительства. Они осуществляли контроль и проверку исполнения решений высших советских и партийных органов, контролировали деятельность служащих и рабочих, участвовавших в подборе и расстановке кадров, чистках государственного и хозяйственного аппаратов. Широкие полномочия, которые имели экономические подразделения при осуществлении контроля за работой субъектов хозяйственной деятельности, приводили к дублированию ими функций других хозяйственных и контрольно-фискальных структур. Надзор, наблюдение, фиксация недостатков, «помощь и содействие хозяйственным органам» в налаживании их работы приводили к частым вмешательствам органов государственной безопасности в производственный процесс и кадровую политику.*

**Ключевые слова:** спецслужбы, преступление, НЭП, общество, разведка.

UDC: 94(477) «1920/1930»

**D.V. TREITIAK**

## **THE IMPACT OF KORENIZATION POLICIES ON GREEK ETHNIC MINORITY IN THE TWENTIES-THIRTIES OF THE 20<sup>TH</sup> CENTURY**

*Research was carried out on the pursuit of corenization policies towards Greek ethnic minorities in twenties-thirties of the 20<sup>th</sup> century. Research was carried out on the corenization policies towards Greek ethnic minorities in twenties-thirties of the 20<sup>th</sup> century. The impact of the corenization on the development of the Greek self-governing apparatus was determined. Research was carried out on the process of establishing of Greek ethnic regions and administrative territorial units. The policy direction and the direct impact on the Greek communities was traced. Research was carried out on the means of implementation of the Greek-speaking educational apparatus and the difficulties encountered on that path. The value of expeditions conducted at the end of twenties to collect information on the Greek minority was determined. The value of the corenization policies for the identity of the Greek minorities was determined.*

**Keywords:** Greeks, Greek ethnic minorities, hellenization, ethnic region, corenization, sovietization.

**The relevance of the topic:** It is important today to analyze the process of corenization of the Greek ethnic minorities as a constituent part of corenization policies implemented by the USSR in 20s – early 1930s of the 20<sup>th</sup> century. This research should demonstrate how difficult it was to find the compromise between authorities' quest for centralization and granting of a legal status to minorities and implementation of local self-government. In addition, what has been the significance of this process for the development of the identity of Ukrainian Greeks and the revival of their national culture.

**Analysis of the recent research and publications.** Numerous publications dedicated to the Greek minorities on the territory of Ukraine are published recently. Among Hellenistic studies for today may be identified both general works and works intended to cover certain aspects of life and activities of the Greeks on the territory of Ukraine. The studies may also be divided under the terms of regional focus – works dedicated to the Nizhyn Greeks, the Mariupol Greeks or the Greeks of Pryasovia, the Odessa Greeks etc.

Among researchers of this issue, we may recall L. Yakubova, who researched ethnic minorities of Ukraine, and in particular paid attention to the Greek ethnic minorities. As well as A. Hedio, N. Batsak, O. Kapinus, M. Aradzhioni etc.

**Presentation of the research base material:** For a period oftwenties-thirties of the 20<sup>th</sup> century, Bolshevik leadership pursued a policy of corenization initiated to integrate representatives of ethnic minorities into socialist elite, improve relations between Soviet power and minorities, and establish developed socialist machine of education and science involving representatives of ethnic minorities.

Regarding the Greeks of Ukraine, particularly the Greek population of Northern Pryasovia, the policies that could be called Hellenization policies were implemented. The establishment of the Greek ethnic minority regions, organization of educational institutions – schools and colleges with teaching in Greek happened. During this period, the enabling environment was created for the research of history and culture of the Greek population; the expeditions were conducted with a view to expand the pool of information regarding the Greek minority and explore its current state. The establishment of the Greek literature and periodicals took place, however, it certainly should be noted that they were Soviet in nature and included the endorsement of socialist mindset.

In the early years of the Soviet state, the representatives of ethnic minorities had negative attitude towards authority. This was because of management's disregard for interest of minorities in establishing of the administrative units. Administratively territorial reform, conducted in the 1922, resulted in confusion – there was a break in established economic and social relationships, the decline of the traditional forms of economic activity and destruction of national and cultural life of ethnic minorities. The leadership of the USSR considered that the tense situation in the field could somehow be stabilized through the support of ethnic minorities and providing them with the opportunity to set up their own machine of self-governance [2].

In the context of consideration of local government as an institution of regional development in general, in the case of the Greek ethnic minorities it can be said that the ability of local community to identify itself as the subject of territorial development is incredibly important to this process. The very establishment of the nationally territorial units contributed to providing the Greek ethnic minorities with a string of important privileges in the field of the local government. Thus, the involvement of the representatives of different ethnic minorities, in particular the Greek minorities, in the Soviet party machine became an important component of corenization policies. The corenization policy implementation took place through the establishment of the ethnic minority regions. This occurred from 1923 until the end of the 1920s.

On August 29, 1924, the All-Ukrainian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR published a decree "On allocation of

the ethnic minority regions and the village councils”. According to the decree, the recently established local authorities were not supposed to be different in their functions from the similar local authorities. The one engaged in development of the zoning and further allocation of nationally territorial units was the Central Administrative Territorial Commission under the All-Ukrainian Central Executive Committee (established on November 29, 1922) and its departments [2,77].

On April 29, 1924 by decree of the Bureau of the All-Ukrainian Central Executive Committee, the Central Commission on the ethnic minorities under the All-Ukrainian Central Executive Committee was created. S. Yalli headed the section, which had dealt with the Greek ethnic minorities. With his assistance, the comprehensive researches of the Greek ethnic minorities were conducted becoming an important contribution to the supplementing the information regarding the Greek population. He initiated some important shifts and local history research. On his initiative, the commission was organized in 1925 in order to study the Greek population. The expeditions in the Mariupol and Stalino (Donetsk) districts were conducted. On the results of the Commission’s report the Bureau of the All-Ukrainian Central Executive Committee adopted resolution, which provided for: a) allocation of national administrative territorial units; b) corenization of the management; c) implementation of different measures to revive the national culture of the Greeks [1,22].

In addition, in 1927, S. Yalli compiled the bibliography on the Greeks ethnical history and culture. Moreover, in 1933 the book named “Greeks in the UkSSR” was published [10]. It was an important work, which generalized different researches and materials collected by expeditions. S. Yalli has highlighted in details the status of the Greeks at that time and in addition aspects of sovietization of the Greek villages on the territory of Ukraine.

After the establishment of the commission on the ethnic minorities, the examination of the Greek population and the collection of information about it, it was determined that the peasantry living in Pryazovia represented the main part of the Greek population. The establishment and allocation of national administrative territorial units has started. During 1925 – 1926, thirty village councils were created in Pryazovia. The Central Administrative Territorial Commission considered the question of establishment of the ethnic minority regions. Following a lengthy process only in 1928 the establishment of the two new regions – Manguskyy and Sartanskyy was approved. The third Greek region – Velykoyanisolsy, was established on the territory of Stalino (Donetsk) province in 1928. That was a result of disbanding of the Andriyivskyy region and accession of its Greek village councils to – Velykoyanisolsy region on October 9, 1928 [9,131].

It resulted in improved relations between Soviet power and ethnic minorities. As noted by L. Yakubova in her monograph, “the vast majority of analytical material of the Central Committee of Ethnic Minorities testified to the “total sympathy towards Soviet power and the Communist authorities” on the part of ethnical minority peasantry [9,164]. However, it should be noted that the newly established local authorities were, of course, among other things, the instruments of Authority and were supposed to support the implementation of local-level dictatorship of the proletariat.

In the field of culture, the situation also required a change. Before the start of the pursuit of corenization policies, the cultural situation of the Greek ethnic minorities in the UkrSSR remained difficult. Russian script has replaced the Greek script almost everywhere and in the Greek village, there were very few people who could read Greek. As noted by L. Yakubova, the Greek ethnic minority was one of those minorities, which had the lowest percentage of literate persons among its population [9,123]. On January, 1926 the All-Ukrainian Central Executive Committee approved the main areas of work on the cultural reanimation in the Greek environment. After that, first in Rostov on the all-union meeting on the issues of the Greeks of the UkrSSR, and then on the first all-Ukrainian meeting on the

work among ethnic minorities it was decided to accept Demotic Greek as a common spoken language of the Greek population.

The Central Committee of Ethnic Minorities and the Head of its Greek department S. Yalli developed the directions of transformations, which were planned in the field of education and science. Among these directions, there were such activities as establishment of the national Greek Schools, the organizations of the training courses on the teachers' retraining, organization of the agricultural schools for the Greek peasantry, the support of the scientific research on the Greek population.

The corenization of the management provided for the promotion of the representatives of the Greek population to the local authorities. The local authorities in Pryazovia were recruited and complemented in that way in a matter of years. However, due to the delay of the linguistic reform, all documentation continued to be maintained in Russian.

In his works, one of the researchers of the linguistic characteristics D. Spiryidonov noted that the older generation predominantly speaks Greek while the younger generation predominantly knows it not so good. He expressed the view that this situation calls for rectification, moreover as soon as possible, before the knowledge and understanding of the native language and culture completely degraded with the young generation.

The number of schools transferred for training in Greek eventually increased. As noted by L. Yakubova, in 1928 – 1929 academic year in Pryazovia in Modern Greek were trained 52 first, 25 second, 15 third groups. However, as indicated below, owing to a lack of required training manuals and qualified teachers, the predominant part of groups were transferred to the Modern Greek only nominally. Also for a number of reasons, such as the lack of required literature and the low qualification of teachers, the popularity of the Greek schools among the population was very low [9,128].

Since 1926, the retraining courses were organized in order to prepare the teachers for the schools. The number of attendees taking part in those courses gradually increased; however, in general, they could not properly provide the schools with the required number of trained personnel. In order to improve the situation the Bureau of the All-Ukrainian Central Executive Committee adopted resolution on the opening of the Greek office at the Mariupol teacher training college. This decision was taken in 1926, however the office began working only in 1928 [4].

Thus, gradually the steps were taken in order to establish the Greek education among the minorities; however, the rates were not very high, and, moreover, that process was hindered by the lack of personnel and literature. The lack of literature was attempted to be resolved in 1926 by establishing the publishing house affiliate in Kharkiv, which had to deal with the publication of literature in the national languages. In the end, however, the establishment of publication had failed. In 1930, the Greek printing house was organized in Rostov and it started to publish the literature on the language, which was approved previously as a common language of the Greek population – the Demotic Greek. The translations of the different Party literature in Greek became the main products of the publishing house. Since 1930, the publishing house in Kharkiv also has started to publish brochure in Greek. The amount of publishing increased however remained insufficient for meeting the needs of the educational and other materials. A little later, in Mariupol some newspapers in Greek had been published. Until 1933, the publishing house printed fiction in Greek. It was Mariupol that has become the center of the Greeks national development. In the publishing house, such Greek poets as A. Matsuk, M. Danno, H. Akhtyr, G. Costoprav, D. Eristeas, and A. Dimitriu published their works [6,172].

In addition to the educational institutions, also the establishment of the libraries, clubs, and other institutions was happening in the population centers. The attempts have been made to spread Hellenization not only into educational environment, but also into social life

of the population. In May 1932 the Greek theatre was established in Mariupol. In the early 1930s, the organization of the Greek soviet authors started to take shape. The Greek poet G. Kostoprav was among them. He collaborated with the Mariupol publishing house where he published some of his works. He also worked as editor of the newspaper named "Kolektivistos" and led a group of young writers and poets.

Also in the late 1920s, an attempt was made to develop the archival case in Pryazovia. Since 1927, the Mariupol District Archival Management has been engaged in collection and preservation of the funds of the Greek court. Over the next years, the inventory of the funds relating to the period from 18 to 19 century took place.

In the midst of chaos and the low effect activities on the publication of the Greek literature and establishing the professional training of the qualified personnel and teaching in Greek, the work of Mariupol Local History Museum can be distinguished. In 1926, it has developed the Greek department, which conducted numerous research in the Greek villages of Pryazovia. The similar work was also carried out in Odessa province. The research of local population, collecting ethnographic material, folklore recording and research of linguistic characteristics of the region were conducted. In 1927 in the area of Mariupol the regional linguistic expedition dedicated to the research of culture and language of the region was conducted. In 1928 the scientific research continued. They were conducted by the Oriental Studies Association, whose membership included such scientists as Sokolov, Spiridonov and Gavrilenko [9,143]. In 1928 the All-Ukrainian Oriental Studies Association organized the special expedition targeted at collection of material about language and life of Greeks, which took place from August 7 until September 18 in different villages. A great deal of dialectological material was collected, approximately 200 songs and fairy-tails, and plenty of proverbs. Following the results of expeditions, they published several works on the research of the dialects of the Greek [8].

The research of the Greek folklore in twenties - thirties of the 20<sup>th</sup> century is also associated with the name of the Greek female scientist Cassandra Kostan (1897-1939). Back in student years, she started to collect the samples of the Greek folk art. She conducted her first expedition in 1925. After that three more similar expeditions were conducted (together with Kharkov scientist A. Kovalevski) – in 1926, 1928 and 1931. They resulted in publications in magazines of the All-Ukrainian Oriental Studies Association ("The Oriental world" etc.) and in publishing the book "From the literature of the Mariupol Greeks" and publishing the book and publishing a book "From the literature of the Mariupol Greeks", in which the works of many Greek poets were first presented [5].

However, already at the beginning of thirties the gradual scaling down of the corenization policies occurred. The massive cleansing of the local authorities had started; the top authorities did not trust the newly appointed personnel anymore and eventually all the achievements of corenization ended up with nothing along the way. In the Soviet Union, the scaling down of the NEP policies occurred and along with this, there have been changes in the attitude towards the policies of dissemination of national ideas, which has ceased to be maintained by the State and eventually have begun to be prosecuted as dangerous to the soviet party machine. In conjunction with collectivization and sovietization it finally destroyed those little positive developments which occurred in the twenties. Thus, until the middle of the thirties or the 20<sup>th</sup> century all those who were involved in the foundation of corenization policies regarding the ethnic minorities in the UkrSSR, with few exceptions, were removed from the active public and political life. Only devoted supporters of communism remained which above all were preoccupied with strengthening the soviet system and had not supported the national idea of the minorities. In general, the pursuit of the corenization policies regarding the Greek ethnic minorities in Ukraine was justified from the political and social perspective. Thanks to this policy, it was possible to attitude a relationship between the ethnical minorities and improve perceptions of the soviet power.

**Conclusion.** Thus, the corenization policies, which were conducted by the soviet power in twenties-thirties of the 20th century, were an important milestone in the development of the Greek ethnic minorities. The management certainly cared above all about the implementation of the soviet administration system in the villages by the recently established administrative territorial units. For this purpose among the representatives of the ethnic minorities, those who had been the closest to the Bolshevik regime were elected to the leadership positions. In addition, the policies of corenization of the ethnic minorities were intended to improve relations between the authorities and the minorities. This has been achieved to some extent. That phase has had some positive impact— different researches on the Greek ethnic minorities and the improvement of the situation with its language and culture. The policies of Hellenization, conducted regarding the Greek ethnic minorities, were sufficiently consistent and included a number of steps, such as establishment of the national administrative apparatus, promoting the development of the language, education in Greek in the Greek environment. However due to the lack of resources and some objective problems (such as insufficient number of qualified personnel, the position of the Greeks themselves, as they sometimes treated the process with distrust) the corenization in the Greek population was not as inclusive and effective as it should be.

1. *Араджиони М. А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.) / Араджиони М.А. Симферополь. 1999. С. 22.
2. *Верменич Я. В., Андросчук О. В.* Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. / Верменич Я.В., Андросчук О.В. К., 2014. С.77.
3. *Гедьо А.* Греки Північного Приазов'я в історичних та етнологічних студіях 20–30-х рр. ХХ ст. / Гедьо А. Вісник Маріупольського державного університету. Маріуполь, 2011. С. 66 – 75.
4. Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томозов, Л. Яковлева, О. Ясь. К., 2000. 448 с.
5. *Костан К. З.* З літератур маріупольських греків / Костан К. Х.: Рух, 1932. 114 с.
6. *Мартинчук Інна.* Етнокультурні процеси в Донбасі в 20 – 30 – ті роки. / Мартинчук І. «Нові сторінки історії Донбасу». Вип. 26, 2017, Вінниця. С. 167 – 177.
7. *Спіридонов Д. Г.* Історичний інтерес вивчення говірок маріупольських греків / Спіридонов Д.Г «Східний світ», 1930, №12 (3).
8. *Хаджинов Е.В.* З історії фольклору південного Донбасу / Хаджинов Е.В. «Народна творчість та етнографія». Київ, 1976, № 3.С. 102 – 105.
9. *Якубова Л. Д.* Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. / Л. Д. Якубова. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 331 с.
10. *Ялі С.* Греки в УСРР / Ялі С. Харків, 1931. 208с.

#### Reference

1. *Aradzhyni M. A.* Hreky Kryma y Pryazovia: ystoriya yzuchenyia yystoryohrafiya etnycheskoi ystoriyyu kultury (80-ehh. XVIII v. – 90-e hh. XX v.) / Aradzhyni M.A. Simferopol. 1999. S. 22.
2. *Vermenych Ya. V., Androshchuk O. V.* Zminy administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy XX–XXI st. / Vermenych Ya.V., Androshchuk O.V. K., 2014. S.77.
3. *Hedo A.* Hreky Pivnichnoho Pryazovia v istorychnykh ta etnologichnykh studiiakh 20–30-kh rr. XX st. / Hedo A. Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Mariupol, 2011. S. 66 – 75.
4. Hreky na ukrainskykh terenakh: narysy z etnichnoi istorii / M. Dmytriienko, V. Lytvyn, V. Tomozov, L. Yakovlieva, O. Yas.K., 2000. 448 s.
5. *Kostan K. Z.* Z literatur mariupolskykh hrekiv / Kostan K. Kh.: Rukh, 1932. 114s.
6. *Martynchuk Inna.* Etnokulturni protsesy v Donbasi v 20 – 30 – ti roky / Martynchuk I. «Novi storinky istorii Donbasu» Vyp. 26, 2017, Vinnytsia. S. 167 – 177.
7. *Spiridonov D. H.* Istorychni interes vyvchennia hovirok mariupolskykh hrekiv / Spiridonov D.H «Skhidnyi svit», 1930, №12 (3).
8. *Khadzhynov E. V.* Z istorii folklore pivdennoho Donbasu / Khadzhynov E.V. «Narodna tvorchist ta etnografiia». Kyiv, 1976, № 3, s. 102 – 105.
9. *Yakubova L. D.* Mariupolski hreky (etnichna istoriia) 1778 r. – pochatok 30-kh rokiv XX st. / L. D. Yakubova. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1999. 331 s.
10. *Yali S.* Hreky v USRR / Yali S. Kharkiv, 1931. 208 s.

---

**Трейтяк Д. В.**

**Вплив політики коренізації на грецьку етнічну меншину.**

*Досліджено проведення політики коренізації по відношенню до грецьких меншин у 20 – 30-ті роки ХХ століття. Визначено який вплив мала політика коренізації на розбудову грецького апарату самоврядування. Досліджено процес створення грецьких національних районів та адміністративно-територіальних одиниць. Прослідковано напрям політики та безпосередній вплив на грецькі спільноти. Досліджено спробу запровадження грецькомовного навчального апарату, та труднощі, що виникли на цьому шляху. Визначено яке значення мали експедиції, проведені наприкінці 20 – х років для зібрання інформації по грецькій спільноті. Визначено яке значення мала політика коренізації для самосвідомості грецької меншини.*

**Ключові слова:** греки, грецька етнічна меншина, еллінізація, національний район, коренізація, радянська.

**Трейтяк Д. В.**

**Влияние политики коренизации на греческое этническое меньшинство.**

*Исследовано проведение политики коренизации по отношению к греческим меньшинствам в 20 – 30 – е годы ХХ века. Определено какое влияние имела политика коренизации на развитие греческого аппарата самоуправления. Исследован процесс создания греческих национальных районов и административно-территориальных единиц. Определены направления политики и непосредственное влияние на греческие сообщества. Исследована попытка введения греческого учебного аппарата, и трудности, возникшие на этом пути. Определено какое значение имели экспедиции, проведенные в конце 20 - х годов для сбора информации касательно греческого национального меньшинства. Определено какое значение имела политика коренизации для развития самосознания греческого народа.*

**Ключевые слова:** греки, греческая этническое меньшинство, эллинизация, национальный район, коренизация, советизация.

УДК: 94:005.932.5(477) «1921/1934»

**І.Л. Чуйн**

## **МАТЕРІАЛЬНІ ЧИННИКИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ЧЕХІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: ХАРЧУВАННЯ ТА ЖИТЛО (1921 – 1934 РР.)**

*На основі аналізу дослідницьких здобутків вітчизняної та зарубіжної історичної науки розглядаються матеріальні чинники формування повсякденного життя чеського населення радянської України упродовж 1921 – 1934 рр., серед яких особливе місце займають харчування та житло. Адже саме вони стали індикатором рівня та якості життя національної меншини у цей період. Розглядаються кулінарні вподобання чехів та національні особливості кухні поселенців. Встановлюється зв'язок процесу споживання їжі з налагодженням соціальної комунікації. Окреслюються способи здобуття чехами продуктів харчування під час Голодоморів 1921 – 1923 рр. та 1932 – 1933 рр., звертається увага на склад раціону чеського селянства у цей час. Досліджується забудова чеських поселень. Характеризуються особливості облаштування селянського двору у чеському поселенні: зведення житла, використання будівельних матеріалів, застосування технік домобудівництва, конструкція та інтер'єр будинків, розташування господарських споруд.*

**Ключові слова:** повсякденне життя, матеріальна культура, чехи, Україна, харчування, житло.

У формуванні повсякденного життя людини важливу роль відіграють матеріальні чинники. Саме в межах житла відбувається значна частина повторюваних з дня на день буденних дій його господарів. Циклічний процес харчування та виконання індивідом щоденних завдань щодо пошуку і приготування їжі є базовими сферами життєдіяльності людини, що визначають її повсякденні турботи.

Мета статті: проаналізувати особливості харчування та житлові умови чехів, що характеризують матеріальний бік їх повсякденного життя в радянській Україні упродовж 1921 – 1934 рр.

Харчування одна з базових потреб людини. Біологічна специфіка людини потребує постійного вживання тваринного білка і вітамінів. Головним джерелом

калорій чеха-хлібороба був рослинний крохмаль (який містять борошняні страви), молоко та ферментовані молочні продукти. Чехи користувалися звичними способами приготування їжі: варили на пару та у воді, запікали, тушкували, смажили [8].

Традиційно чехи вживали полівки (супи). Відрізнялися вони від українських тим, що готувалися без картоплі. Нудлові полівки – це супи з кльоцками, локшиною. Під час їх приготування локшину нарізували дуже дрібно. Додаючи у м'ясну прозору полівку нарізану тонкою соломкою картоплю чехи готували брамборову полівку, тобто картопляний суп. Кашу чехи готували шляхом розтирання картоплі, гороху або квасолі. У традиційному раціоні чехи надавали великого значення гороху, квасолі та чечевиці [1, с. 111]. Тісто для хліба замішувалося у спеціальній діжці – вошатці. Для приготування колаче – чеських булочок використовувалися нецички – дерев'яні форми до яких закладалося тісто. Деякі страви чехи запозичили в українців, наприклад, голубці та вареники [4, с. 128]. Під впливом українців чехи готували борщ, консервували перець, баклажани, помідори [9, с. 181]. Проте найбільше чехи полюбили кнедлики, які готувалися з м'ясо замішаного тіста на дріжджах. Кнедлики могли бути картопляні. До кнедлів додавали зелень (капусту) та різні ломачки – соуси: гоубовий (грибний), райський (томатний), сметановий, вопіцевий (курячий). Влітку робили кнедлик із швестками (сливами). Зварені кнедлики посипали маком та цукром. Кнедли також робили із сиром. З м'ясних продуктів чехи полюбили курятину та м'ясо іншої птиці. На Різдво запікалася гуска та готувалися свинячі битки [1, с. 111]. Поширеним було копчене м'ясо – буженина [4, с. 128]. Яловичину чехи вживали у значно меншому об'ємі. Чехи полюбили готувати овочеві та фруктові салати.

Що стосується вживання напоїв, то чехи, як привило, використовували горілку для приготування різних коктейлів. Один з її традиційних видів – коралка. Вона вирізнялася тим, що виготовлялася з джерельної води з додаванням різних трав, пахощів та настоїв. З давніх часів славилася національна горілка – гуральянка. Ця горілка настоювалась на картоплі спеціальних рожевих сортів. Улюбленим чеським вином було сливовице, яке настоювалося на сливах та мало горілчану міцність [1, с. 111]. Проте чехи рідко вживали міцні алкогольні напої. Навіть більше, вони засуджували пиття горілки, а тих хто нею зловживав називали п'яницями. Натомість чехи обожнювали пиво. За короткий час чоловіки та жінки могли випити 3-4 пляшки цього хмільного напою [11]. Також чехи вживали каву [16, с. 52].

Коли чехів відвідували гості, ті разом із господарями сідали за довгий стіл, який був укритий скатертиною. На ньому уже знаходилися поки ще порожні тарілки та різні види борошняних виробів: булки, хліб, калачі та пироги. Обідали без закусок. Спочатку подавали суп. Після супу вносили м'ясо з підливою з хрону та сметани, два чи три види м'ясного відвару. Усі наступні страви, які ставили на стіл теж були м'ясними: курчата, гуска з капустою, печеня зі свинини з капустою, качка зі сливами, телячі битки, ковбаси.

По обіді чеські жінки зазвичай обмовляли своїх чоловіків за їх недоліки. Чоловіки, пихкаючи люльками, обговорювали господарські справи, грамотніші інформували товариство про політичні події [11].

Втамування спраги чи голоду, лише на перший погляд видається натуральним. Насправді воно у будь-якому разі нерозривно пов'язується з особливостями кулінарних засобів, що використовуються для приготування та споживання їжі, церемоніями та звичаями, згідно з якими чоловіки та жінки розсідаються навколо того місця, що призначене для споживання їжі. Їжа не лише перетравлюється. Перед тим як потрапити до рота, вона планується та продумується до найменшої деталі. Набуває тієї особливої якості, яку зазвичай називають «символічним значенням» [15, с. 35]. Тож, крім своєї базової ролі задоволення вітальної потреби організму, їжа у чеській національній культурі відігравала також неабияку символічну роль. Будь-яке спільне



вживання чи невживання їжі вказувало на певний рівень взаємного прийняття, близькості чи відчуження людей. Спільна трапеза і певні страви були майже неодмінними компонентами будь-якого свята чи події життєвого циклу [8].

Ще навіть упродовж міжвоєнного періоду недостача їжі була нормою, а голод траплявся не надто й рідко. Достатньо було раптових заморозків, сильного граду чи засухи, щоб хронічне недоїдання переросло у справжній голод. За таких обставин природним було їсти все, навіть те, що у їжу не годилося. Дизентерія, тиф були вельми поширеними захворюваннями, що вражали осіб, які жили в умовах хронічного недоїдання та нестачі вітамінів [15, с. 112-113].

Сільськогосподарські особливості, економічний розвиток чехів південних регіонів України значно відрізнялися від їхніх співвітчизників, що мешкали в інших регіонах. На півдні були поселення, які в основному спеціалізувалися на вирощуванні зернових культур (пшениця, жито тощо). Політика «воєнного комунізму» негативно позначилася на розвитку сільського господарства південноукраїнського регіону. Погодні умови 1921 р. несприятливо вплинули на засівання і збирання врожаю, значну частину якого було вивезено з України. Тож, чеське населення Півдня України спіткав голод. В офіційних документах зазначалося, що у поселенні Нова Маячка серед мешканців зростала кількість голодуючих, жителям загрожувала повна відсутність продуктів харчування до кінця 1922 р.

У зв'язку із зазначеною ситуацією від літа 1922 р. до лютого 1923 р. здійснювалася продовольча допомога чехам Півдня України. З харківських складів Чехословацької торгово-промислової місії в Україні щомісячно видавалося чехам Катеринославської губернії. 675 кг борошна, 250 кг цукру, 75 кг рису, 75 кг проса, 50 кг макаронних виробів, 60 м'ясних консервів. До чехів Мелітопольського повіту, а потім далі на південь протягом 1922 р. потрапило 20 тис. кг борошна, надійшло 37 тис. кг різних круп, сало, маргарин, какао, пшениця та жито для посіву [3, с. 56-57].

Важку і довгу зиму 1932 – 1933 рр. сільське населення України пережило тільки завдяки прихованим запасам продуктів харчування. Всю зиму відбувалися перевірки сільських дворів. Комуністи намагалися віднайти та реквізувати навіть мізерні запаси продовольства [20, с. 295]. За вказівкою більшовиків відбувалися обшуки селянських будинків і дворів. Для пошуку схованок із зерном комуністи залучали бідніших селян, які за надану інформацію отримували частину виявленого збіжжя [13, с. 170]. У зв'язку з невиконанням плану хлібозаготівлі в 1932 р. у селах зачинялися магазини, колгоспники не мали змогу отримати виплати за відпрацьовані дні, як у натуральній, так і в грошовій формі. Село залишили не тільки без їжі, а й без палива, солі та сірників. Харчі можна було купити тільки за золоті та срібні вироби в спеціалізованих магазинах «Торгсину», які знаходилися у містах [20, с. 295]. Коли катастрофічно не вистачало їжі, втамування голоду набувало драматичних форм. Люди відкидали традиції та звичаї споживання їжі і накидалися на неї без будь-яких ознак тієї обережності (повільно наблизитися, понюхати), що притаманна процесу харчування за звичайних умов [15, с. 37].

Чеські селяни були позбавлені основних джерел харчування – хліба й картоплі. Адже більшовики вилучили посівне зерно та картоплю, яка зберігалася для саджання. Чехи їли сухофрукти та червоні буряки, а з цукрових буряків варили сироп [20, с. 295]. Коли закінчилися мізерні запаси харчів, які вдалося приховати від членів «хлібних комісій» люди ловили мишей, їли кору дерев та варили листя [13, с. 174]. Жителі села Сиротинівка, яка упродовж 1930-х рр. мала назву Чехи намагалися врятувати залишки їжі. Мешканка села з прізвиськом Седлачкова пригадувала: «Те, що ми мали (кукурудзу та картоплю), тато ховав у свинарнику. Вишукували вилами все, що можна з'їсти, забирали й полиці та горшки, свиней, корів, все. Рятувалися самі й рятували дітей, як могли. Собак їли і траву. Із щавлю ми пекли коржики. Пекли такий тягучий хліб ... І не

знаю, з чого, з якихось рослин, чи що» [17]. Голодуюче населення чеських сіл змогло вижити лише завдяки своїм домашнім тваринам. Від голодної смерті чехів рятували корови. Цікавим фактом історії с. Миколаївка є те, що у період 1932 – 1933 рр. у селі з голоду не померла жодна людина, бо члени громади турбувалися, щоб кожен двір мав корову-годівницю – «голендерку» [7, с. 46]. Ситуація покращилася в 1934 р., коли можна було придбати їжу хоча б у містах [20, с. 295].

Чехи жили у містах та селах, які вже існували до їх переїзду в Україну або у заснованих ними самими на землях колишніх панських маєтків. На території Волині чехи-колоністи будували свої господарства на земельних ділянках, які переважно купувалися у польських землевласників. Більшість чеських поселень регіону зберігали місцеві українські або польські назви. Коли колоністи засновували свої поселення поблизу або у межах українських сіл, утворюючи окремих квартал (вулицю), то до існуючої назви додавався привласнюючий прийменник «чеський» (наприклад, Чеська Крошня) [2, с. 80]. Географічне розташування чеських колоній визначалося наявністю родючих ґрунтів, а також близькістю комунікацій (шосейних та залізничних доріг). Чехи воліли засновувати свої поселення не лише поблизу транспортних шляхів, а й навколо адміністративних, торговельних та промислових центрів. Це відрізняло чеські поселення від, наприклад, німецьких колоній, які простягалися уздовж другорядних доріг або були розкидані у вигляді хуторів [19, с. 110-111].

На Волині поміж українськими селами чимало розташовувалось чеських колоній, які увиразнювалися двошповерховими, триповерховими будинками [8, с. 38]. Для чеських поселень було характерне планування вуличного типу [16, с. 52]. У центрі чеського поселення знаходилася громадська споруда – місце збору колоністів, де вирішувалися справи облаштування поселень, господарського життя тощо [19, с. 111]. Подекуди, окремі двори знаходилися на значній відстані один від одного, оскільки їх оточували поля [21, с. 59].

Житловий будинок здавна виконував захисну функцію – оберігав його мешканців від природних сил і ворогів. Будинок був не просто матеріальною оболонкою життя, а й наповнював його духовно. З будинком співвідносилися всі найважливіші категорії світобачення людини. Для селян було важливо організувати житловий простір, так, що б він був наповнений життєвими благами: ситістю, теплом, безпекою [21, с. 59].

Житлові будівлі чеські селяни зводили власноруч за активної допомоги родичів, сусідів або навіть жителів усього села. Дуже високі ціни на хміль у 1924 – 1927 рр. сприяли тому, що чехи Східної Волині змагалися між собою в будівництві нових житлових будинків і господарських споруд [20, с. 293].

Звичайне житло українських чехів зберегло у собі ознаки як традиційного чеського будинку, так і набуло нових характеристик, притаманних будівлям навколишніх мешканців. Для спорудження житла чехи використовували природні будівельні матеріали: дерево, камінь, глину, солому [8, с. 38]. Чехи споруджували будинки, які мали прямокутну витягнуту форму [19, с. 111]. Відповідно до наявності місцевих матеріалів, на Східній Волині хатини були цегляні та зрубні, тоді як на Півдні України стіни будинків чехи зводили з «батіни» – висушених на сонці великих вальків-блоків, що були виготовлені з глини і полови або природного каменю – ракушняка. В обох випадках, імовірно під українським впливом, невдовзі набула розповсюдження практика обмазки і побілки зовнішніх та внутрішніх стін будинку [9, с. 178]. Згодом деякі господарі розпочали фарбувати фасади будинків. Для цього вони зазвичай використовували фарби яскравих кольорів (синій та зелений) [16, с. 52]. На Півдні України чехи економно використовували деревину, дефіцит якої був однією з головних ознак цього степового регіону, а звідси: підлогу стелили із замісу глини та коров'ячого гною; вікна не мали рам, оскільки скло просто вмазували у стіни. Дах

чехи робили двосхилим. Вкривали його спочатку соломною та дерном, а пізніше – дерев'яними дошками та глиняними ташками на зразок черепиці [6, с. 12]. Вкривали житлові будинки також листовим металом, з'єднання і кріплення якого виконувалося за допомогою подвійного стоячого фальцу. Матеріалом покрівлі слугувала жерсть – тонкий листовий метал товщиною 0,8-0,9 мм, покритий оловом. Елементи чеських будівель мали особливе значення з точки зору естетики, наприклад, лучкова надвіконна перемичка, використання якої є характерною ознакою чеського зодчества, виконувала також декоративну функцію [10, с. 11].

У більшості випадків житло у чехів було просторим, світлим, сухим і теплим. Адже наявність у житлі цієї сукупності ознак позитивно відображалася на настрої мешканців будинку, бадьорила та підвищувала їх працездатність. Натомість збіднілі чехи – власники темного, вогкого і холодного помешкання, можливо, самі того не розуміючи, не поспішали додому, частіше ніж власники затишних будинків перебувати у пригніченому стані, що негативно впливало на їх працездатність, навіть призводило до пияцтва. Таке житло ставало джерелом інфекцій, тому його мешканці потерпали від хвороб [12, с. 11].

Житло могло складатися із двох або трьох кімнат, кухні та комори. [1, с. 104]. Були й житлові будинки, які мали два приміщення – кухню з глиняною підлогою та кімнату з дерев'яною підлогою, яка слугувала вітальною та спальнею [21, с. 59]. Оскільки у чехів як і серед інших слов'янських народів житлові приміщення за своїм призначенням поділялися на буденні і святкові, то основу чеського помешкання становила парадна кімната (светлице, зала) поруч з якою знаходилася кімната в якій власники житла перебували переважно більшість часу (спалня). Особливістю чеського житла, на відміну від українського, зокрема на Поліссі, були опалювані сіни, тобто піч (камна) своїм устям виходила в сіни [9, с. 176]. У печах пекли хліб, пироги, а їжу варили на плитах, яких на кухні було три-чотири. Досить часто плити, грубки були обкладені кахлями. У коминах печей знаходилися вмуровані залізні прутки, до яких підвішували для коптіння сало, м'ясо, ковбасу [14]. У Приазов'ї чеські будинки мали дві печі, а поза домом розташовувалася ще й літня кухня [6, с. 12].

Передня кімната, де господарі приймали гостей зберігала традиційний інтер'єр. У селянських житлах розміщувалися добротні саморобні різьблені дерев'яні меблі, які були розставлені наступним чином: у передній частині кімнати стояв стіл, накритий гаптованою скатертиною та мережевими серветками, уздовж стін простягалися ослони; на ліжку, що було приставлене до глухої стіни лежали покладені одна на одну подушки [16, с. 52]. Вікна чехи прикрашали квітами і фіранками [18, с. 202]. На стінах посередині між вікнами були прикріплені фотографії членів сім'ї і родичів [21, с. 59].

Конструкція чеських будинків була прилаштована до господарських потреб їх власників. Особливістю чеського домобудівництва на Волині було те, що поверх вікон по периметру споруди йшло мереживо круглих віконць. Це – вентиляційні продухи, які давали можливість провітрювати горище, де дбайливими господарями обладнувалися сушарки і зібраний хміль доводився до потрібних кондицій [5]. Конструкції будинків волинських чехів передбачали також існування так званого «причіпку», який господар дому використовував для сушіння на них хмелю.

З урахуванням всіх потреб господарювання чехи зводили такі присадибні будівлі: хліви, клуні, кам'яні погребі, льодовні, майстерні. Будівлі для худоби, які зазвичай зводилися із каменю та були вкриті черепицею, всередині зберігали тепло [1, с. 104]. Чеська садиба частіше мала житловий будинок пов'язаний із приміщеннями господарського типу, де знаходилася худоба, птиця, розташовувалася майстерня тощо. Чехи традиційно виводили свій будинок з квітником до вулиці, а господарські споруди розташовували за будинком, так само як і ділянки землі, сад, город [19, с. 202]. Якщо до колективізації на подвір'ї для зберігання збіжжя, обмолоту

зерна на току обов'язково повинна була стояти клуня, то в часи колективного господарювання ця будівля втратила своє призначення. У господарствах біля хати залишився тільки хлів для великої рогатої худоби, свиней [14].

Таким чином, матеріальна культура чехів України протягом 1921 – 1934 рр. у повсякденному житті національної меншини продовжувала зберігати свої традиційні ознаки. Чехи вживали страви приготовані за рецептами національної кухні, надаючи перевагу супам і борошняним виробам. Серед напоїв полюбили пиво. Процес вживання їжі не просто забезпечував вирішення фізіологічних потреб, й був символічним ритуалом і слугував налагодженню соціальних зв'язків, що виявлялося під час прийому гостей. Природні умови, а особливо антигуманна політика більшовицького режиму стали причиною голодування населення чеських поселень в 1921 – 1923 рр. та 1932 – 1933 рр. Якщо під час лихоліття початку 1920-х рр. чехи могли розраховувати на закордонну допомогу, то під час Голодомору 1932 – 1933 рр. змушені були вдаватися до самостійного пошуку їжі, споживання сурогатів. Чеські поселення на тлі навколишніх українських вигідно вирізнялися. Зведення чехами житла мало регіональні особливості, що виявлялися у використанні різних будівельних матеріалів. Чеські будинки зазвичай склалися з кількох добре освітлених кімнат, мали самотній інтер'єр. Впритул з хатиною розташовувалися господарські споруди.

1. Борисов М. Чехи на Волині. *Чехи на Волині: історія і сучасність*. Житомир. 2016. С. 102-105.
2. Войчун Ю. І. Відносини чехів-колоністів з представниками місцевого населення на території Волинської губернії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 79-82.
3. Дмитрук С. Допомога Чехословацької республіки за часів Т. Масарика чехам Півдня України на початку 20-х років ХХ ст. *Перший чехословацький президент Томаш Гаррі Масарик і Україна: матеріали III Чесько-української науково-практичної конференції «Шляхи розвитку культури чехів України»*, м. Київ, 17 березня 2012 р., НАУ. К.: НАУ, 2012. 88 с.
4. Зіневич Н. Весільні традиції чехів села Малинівка на Житомирщині *Весільна обрядовість у часі і просторі. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Одеські етнографічні читання»*. Одеса: Вид-во КП ОМД, 2010. С. 126-137.
5. Костриця М. М. Про хміль, пиво і чеських колоністів. *Житомирщина туристична: краєзнавчі нариси*. Житомир: Полісся, 2009. С. 285-291.
6. Курінна М. А. Традиційна культура та побут чехів Північного Приазов'я останньої чверті ХІХ ст. – ХХ ст. (на матеріалах с. Новгородівка Мелітопольського району Запорізької області): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія. К., 2009. 20 с.
7. Мандрис О. Подільський Чехоград: історія чехів у Миколаївці. *Історія в рідній школі*. 2016. № 1. С. 45-47.
8. Материальная культура. Вып. 3. М.: Наука, 1989. 224 с.
9. Наулко В. І. Чехи в Україні. *Під одним небом: Фольклор етносів України*. К. 1996. С. 171-182.
10. Омельчук І. С. Типологічні особливості забудови чеських колоній на Волині. *Студентський вісник Національного університету водного господарства та природокористування*. 2014. Випуск 2. С. 10-13.
11. Погребняк О. А. Традиції і взаємовпливи у міжетнічному діалозі: історія «Волинських чехів». *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. 2015. Вип. 9. Ч. І. С. 97-101.
12. Про поліпшення сільської хати. *Знання*. 1927. № 8. С. 11-12.
13. Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія. К.: Темпора, 2012. 616 с.
14. Романчук О. З історії чеської колонії Ядвіново Острозького повіту. <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Empires/Jadvonino.html>
15. Россі П. Їсти. Потреба, бажання, одержимість. К.: Ніка-Центр, 2018. 152 с.
16. Чернявська С. М. Побут і музичний репертуар чеського населення Одеси та Миколаївщини. *Народна творчість та етнографія*. 1988. № 6. С. 51-55.
17. Штрафелдова М. Чи розвеселиться Сиротинка? <http://www.ukrajinci.cz/vsechny-aktuality/news+c29/nnnnnn-nn+a8575.htm>
18. Шульга С. Волинські чехи: національна ідентичність та історична пам'ять. *Історичні і політологічні дослідження*. 2018. Спеціальний випуск. С. 109-116.
19. Шульга С. Чеська та німецька імміграція на Волинь: компаративний аналіз. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2018. № 1(21). С. 197-205.

20. Dejiny Cechu na Ukrajině / Історія чехів в Україні. К.: НАУ, 2013. 600 с.
21. Vaculík J. Dějiny Volyňských Čechů II. (1914-1945). Praha, 1998. – 102 s.

#### References

1. Borysov M. (2016). *Chekhy na Volyni* [Czechs in Volyn]. *Chekhy na Volyni: istoriia i suchasnist* [Czechs in Volhynia: history and modern times]. Zhytomyr. 102-105.
2. Voichun Yu. I. (2017). *Vidnosyny chekhiv-kolonistiv z predstavnykamy mistsevoho naseleння na terytorii Volynskoi hubernii* [The relations of the Czech colonists with representatives of the local population in the Volyn province]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* [Scientific works of the Historical Faculty of Zaporizhzhya National University]. Vyp. 47. 79-82.
3. Dmytruk S. (2012). *Dopomoha Chekhoslovatskoi respubliky za chasiv T. Masaryka chekham Pivdnia Ukrainy na pochatku 20-kh rokiv XX st.* [The help of the Czechoslovak Republic during the times of T. Masaryk to the Czechs of the South of Ukraine in the early 20's of the twentieth century]. *Pershyy chekhoslovatskyi prezident Tomash Harri Masaryk i Ukraina: materialy III Chesko-ukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Shliakhy rozvytku kultury chekhiv Ukrainy», m. Kyiv, 17 bereznia 2012 r., NAU* [The First Czechoslovak President Tomasz Harry Masaryk and Ukraine: Materials of the III Ukrainian-Czech Scientific and Practical Conference "Ways of the Development of the Culture of the Czechs of Ukraine", Kyiv, March 17, 2012, NAU]. K.: NAU, 88.
4. Zinevych N. (2010). *Vesilni tradytsii chekhiv sela Malynivka na Zhytomyrshchyni Vesilna obriadovist u chasi i prostori* [Wedding traditions of the Czechs of the village Malinovka in Zhytomyr region]. *Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Odeski etnografichni chytannia»* [Wedding ceremony in time and space. Materials of the International Scientific and Practical Conference "Odessa Ethnographic Readings"]. Odesa: Vyd-vo KP OMD, 126-137.
5. Kostrytsia M. M. (2009). *Pro khmil, pyvo i cheskykh kolonistiv.* [About hops, beers and Czech colonists]. *Zhytomyrshchyna turystychna: kraieznavchi narisy* [Zhytomyrshchyna tourism: local lore essays]. Zhytomyr: Polissia, 285-291.
6. Kurinna M. A. (2009). *Tradytsiina kultura ta pobut chekhiv Pivnichnoho Pryazovia ostannoї chverti XX st. – XX st. (na materialakh s. Novhorodivka Melitopolskoho raionu Zaporizkoi oblasti): avtoreferat dysertatsii na здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія* [Traditional culture and life of the Czechs of the Northern Azov region in the last quarter of the nineteenth century. - XX century. (on materials from the village of Novgorodivka, Melitopol district of the Zaporizhzhya region): the dissertation author's abstract for the degree of the candidate of historical sciences on the specialty 07.00.05 - ethnology]. Kyiv. 20.
7. Mandrys O. (2016). *Podilskyi Chekhohrad: istoriia chekhiv u Mykolaivtsi* [Podilsky Chehohrad: The History of the Czechs in Mykolayiv]. *Istoriia v ridnii shkoli* [History in the native school]. № 1. 45-47.
8. (1989). *Materialnaya kultura* [Material culture]. Vyp. 3. M.: Nauka, 224.
9. Naulko V. I. (1996). *Chekhy v Ukraini* [Czechs in Ukraine]. *Pid odnym небом: Folklor etnosiv Ukrainy* [Under one sky: Folklore of ethnic groups of Ukraine]. Kyiv. 171-182.
10. Omelchuk I. S. (2014). *Typolohichni osoblyvosti zabudovy cheskykh kolonii na Volyni* [Typological peculiarities of the construction of the Czech colonies in Volhynia]. *Studentskyi visnyk Natsionalnoho universytetu vodnoho hospodarstva ta pryrodokorystuvannia* [Student's bulletin of the National University of Water Management and Nature Management]. 2014. Vypusk 2. 10-13.
11. Pohrebniak O. A. (2015). *Tradytsii i vziaymovplyvy u mizhetnichnomu dialozi: istoriia «Volynskykh chekhiv»* [Traditions and Interactions in Interethnic Dialogue: The History of the Volyn Czechs]. *Literatura. Folklor. Problemy poetyky* [Literature. Folklore. Problems of poetics]. Vyp. 9. Ch. I. 97-101.
12. (1927). *Pro polipshennia silskoi khaty* [About improvement of rural cottage]. *Znannia* [Knowledge]. № 8. 11-12.
13. Servis R. (2012). *Tovaryshi. Komunizm: svitova istoriia* [Comrades Communism: world history]. K.: Tempora, 616.
14. Romanchuk O. *Z istorii cheskoї kolonii Yadvinovo Ostrozkoho povitu* [From the history of the Czech colony of Yadvinovo Ostroh district]. <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Empires/Jadvonino.html>
15. Rossi P. *Yisty (2018). Potreba, bazhannia, oderzhymist* [Eat. Need, desire, obsession]. K.: Nika-Tsentr, 152.
16. Cherniavska S. M. (1988). *Pobut i muzychnyi repertuar cheskoho naseleння Odesy ta Mykolaivshchyny* [Life and musical repertoire of the Czech population of Odessa and Nikolayev region]. *Narodna tvorchist ta etnografiia* [Folk art and ethnography]. № 6. 51-55.
17. Shtrafeldova M. *Chy rozveselytsia Syrotynka?* [Will Orphan Rejoice?]. <http://www.ukrajinci.cz/vsechny-actuality/news+c29/-nnnnnn-nn+a8575.htm>

18. Shulha S. (2018). *Volynski chekhy: natsionalna identychnist ta istorychna pamiat* [Volyn Czechs: national identity and historical memory]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia* [Historical and political studies]. Spetsialnyi vypusk. 109-116.
19. Shulha S. (2018). *Cheska ta nimetska immihratsiia na Volyn: komparatyvnyi analiz* [Czech and German Immigration to Volyn: Comparative Analysis]. Knowledge, Education, Law, Management. № 1(21). S. 197-205.
20. (2013). *Dejiny Cechu na Ukrajinie / Istoriia chekhiv v Ukraini* [History of the Czechs in Ukraine]. K.: NAU, 600.
21. Vaculík J. (1998). *Dějiny Volyňských Čechů II. (1914-1945)* [History of the Volyn Czechs II. (1914-1945)]. Praha, 102.

**Чуян И. Л.**

**Материальные факторы организации повседневной жизни чехов Советской Украины: питание и жильё (1921 – 1934 гг.).**

На основе анализа исследовательских достижений отечественной и зарубежной исторической науки рассматриваются материальные факторы формирования повседневной жизни чешского населения советской Украины на протяжении 1921 – 1934 гг. среди которых особое место занимают питание и жильё. Ведь именно они стали индикатором уровня и качества жизни национально меньшинств в этот период. Рассматриваются кулинарные предпочтения чехов и национальные особенности кухни поселенцев. Устанавливается связь процесса потребления пищи с налаживанием социальной коммуникации. Определяются способы получения чехами продуктов питания во время Голодоморов 1921 – 1923 гг. и 1932 – 1933 гг. Обращается внимание на состав рациона чешского крестьянства в это время. Исследуется застройка чешских поселений. Характеризуются особенности устройства крестьянского двора в чешском селении: строительство жилья, использование строительных материалов, применение техник домостроения, конструкция и интерьер домов, расположения хозяйственных сооружений.

**Ключевые слова:** повседневная жизнь, материальная культура, чехи, Украина, питание, жильё.

**Chuyan I. L.**

**Material factors of the organization of the everyday life of the schools of Soviet Ukraine: food and housing (1921 – 1934).**

Based on the analysis of the research achievements of domestic and foreign historical science, the material factors in the formation of the daily life of the Czech population of Soviet Ukraine during 1921-1934 are considered. among which a special place is occupied by food and housing. After all, they became an indicator of the level and quality of life of national minorities in this period. The culinary preferences of the Czechs and the national characteristics of the cuisine of the settlers are considered. The connection between the process of food consumption and the establishment of social communication is established. Methods are being determined for Czechs to obtain food during the famines of 1921 – 1923. and 1932 – 1933 Attention is paid to the composition of the diet of the Czech peasantry at this time. The development of Czech settlements is investigated. The features of the peasant yard in a Czech village are characterized: housing construction, the use of building materials, the use of house-building techniques, the construction and interior of houses, the location of economic structures.

**Keywords:** daily life, material culture, Czechs, Ukraine, food, housing.

УДК 94:321.7:323(477)

**І.В. Стюпул**

## **ДЕМОКРАТИЧНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ**

В статті на основі архівних матеріалів показана провідна роль місцевого населення та демократичних традицій українського націоналізму в діяльності націоналістичного руху на території Центральної України в період Другої світової війни.

**Ключові слова:** націоналістичний рух, «Просвіта», демократичні традиції українського націоналізму.

В основі міфу про українців як про націю з демократичними традиціями лежить усвідомлення, що альфою й омегою її історичного процесу є Наддніпряньська Україна.

*Дж. Армстронг*

Історичне минуле значною мірою впливає на сучасні суспільно-політичні процеси в Україні, та на її відносини з іншими країнами. Багато лідерів ОУН віддали свої життя, здоров'я і свободу під час трагічної боротьби українців за незалежність. Однак багатьом з цих націоналістів були властиві етноцентризм, ксенофобія або антисемітизм. На фоні необізнаності більшої частини населення політики розхитують історичні питання, а на конфліктах пам'яті між народами будують свою пропаганду та інформаційні війни.

Це актуалізує дослідження в націоналістичному русі періоду Другої світової війни демократичних традицій українського націоналізму та державотворення Наддніпрянської України, що яскраво проглядається в опрацьованих нами архівно-слідчих справах.

Дана стаття на основі архівних матеріалів допоможе продемонструвати історичну спадковість, неперервність та єдність боротьби українців за незалежність своєї держави.

Мета статі – на основі архівно-слідчих справ проаналізувати соціальну базу та характер націоналістичного руху Центральної України в період Другої світової війни (на прикладі с. Червона Кам'янка).

Для реалізації мети були виконані такі завдання:

– опрацьовано історіографію, що торкалася питань націоналістичного руху на території Центральної України в період Другої світової війни;

– на основі архівно-слідчих справ осіб, звинувачених в українському націоналізмі, які зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області досліджено діяльність націоналістичної організації с Червона Кам'янка, Олександрійського району, Кіровоградської області;

– проаналізуваносоціальну структуру членів Червонокам'янської націоналістичної організації;

– виявлено ставлення місцевого населення до ідеологічних засад ОУН, її взаємо-вплив з демократичними традиціями українського націоналізму Наддніпрянської України.

Українська націоналістична історіографічна думка представлена безпосередніми учасниками руху опору, які опинилися в еміграції. Їхні праці друкувалися на сторінках періодичних видань у Мюнхені, Нью-Йорку, Парижі, виходили і окремі видання, деякі з них було перевидано в Україні після здобуття нею незалежності у 1991р. Спроби першого аналізу можна знайти в працях істориків діаспори О. Субтельного, Г. Гордашевича, А. Бадрія, З. Книша, Л. Ребета. Націоналістичний напрямок має великі переваги у галузі накопичення матеріалів створення загальних робіт, недоліком є вузькість та хибність оцінок, недостатня об'єктивність, надзвичайна заполітизованість і негнучкість ідей та думок.

Представники радянської та російської науки, а також значна частина польських, чеських вчених та публіцистів, акцентують на терористичній діяльності, яка мала місце в історії ОУН, але лише як реакція на іншу антиукраїнську діяльність. В російській історіографії після 1991 р. реанімовано ідеологічні засади радянської школи, де національний рух подається як «бандитсько-націоналістичні» формування колабораціоністського спрямування, який не був масовим та властивий тільки західним регіонам.

Дослідження діяльності націоналістичного руху після здобуття Україною незалежності стало однією з найбільш популярних, а водночас і найсуперечливіших наукових проблем. 1997 р. за дорученням Президента України була створена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН і УПА, яка була сформована в Інституті історії України НАН України (керівник С. Кульчицький). 2005 р. оприлюднено фаховий

висновок та фундаментальне зведне дослідження [8].

На наш погляд, націоналістичний рух на східно-українських землях потребує окремого дослідження. Володимир Косик одним із головних аспектів боротьби ОУН-УПА на східних землях вважає питання, як ставилося населення до українських націоналістів із західних земель і взагалі до націоналістичної діяльності [7]. Ковальчук В.С. досліджує методи діяльності ОУН та їхню ефективність, реакцію місцевого населення, розвінчує радянський міф про націоналістичне підпілля як виключно західноукраїнське явище [6]. Я. Шолох у праці «Соціальна база ОУН і УПА на східній Україні та її вплив на еволюцію та ідеологію інтегрального націоналізму» аналізує соціальну активність різних верств населення на теренах Східної України, та показує яким чином східноукраїнський фактор вплинув на перегляд ідеологічних засад українського національно-визвольного руху 30-х – 50-х рр. ХХ ст. [10]

Фактичний матеріал опрацьованих нами досліджень містить свідчення про організацію та структуру націоналістичного підпілля ОУН, присвячений діяльності похідних груп, а серед діячів здебільшого називають представників Західної України. Висвітлення ролі місцевого населення є відсутнім або побіжним, а наявні матеріали це не спеціальні дослідження. Також уваги, на наш погляд, потребує відродження у націоналістичному русі періоду Другої світової війни демократичних традицій українського націоналізму та державотворення Наддніпрянської України, що яскраво проглядається у досліджених нами архівно-слідчих справах на осіб звинувачених в українському націоналізмі. Адже як нам відомо перехід українського інтегрального націоналізму до демократичної платформи був зумовлений саме східноукраїнськими впливами.

Тому постає необхідність, на основі матеріалу розсекречених архівів КДБ, ґрунтового дослідження специфіки національно-визвольного руху періоду Другої світової війни у східних, центральних та південних регіонах України, його історичної спадковості, неперервності та єдності в межах всієї України від Луганська до Ужгорода.

Прихильники націоналістичного руху та їх родичі потрапили під репресивну машину радянської тоталітарної системи. На початку війни мобілізовані у Червону армію масово потрапляли в оточення та поверталися додому, на вже окуповані нацистами території.

Батька керівника Червонокам'янської організації Б. Н. Федченка було заарештовано у 1937 р. за участь в українській націоналістичній групі. В цей період Олександрійським РВ НКВС були арештовані і засуджені до розстрілу 12 чоловік: в основному вчителі, кілька директорів шкіл, педтехнікумів, зернотехнікуму, секретар райкому комсомолу.

К. Ю. Шаповалова була донькою селянина, який мав 15 десятин землі за це його розкуркулили, вигнали з хати, а матір забрали у в'язницю. «Працюючи вчителькою, – свідчить підсудна, – я постійно відчувала тиск, що я дочка розкуркуленого. Більшовицькі прихвостні хотіли мене вигнати з роботи, аби цього не сталося, я змушена була у 1935 році вступити у комсомол» [3, арк. 56].

Чоловік Є. Ф. Варяниці був репресований у 1937 р. У червні 1942 р. на зібранні «Просвіти», за матеріалами слідства вона говорила: «Нас більшовики залякували, ми жили у вічному страху що за тобою прийдуть і арештують. Мого чоловіка вислали на Далекий Схід» [3, арк. 60]. «Тепер нам потрібно порадитися з більшовиками, – продовжує вона, – Я тепер нічого не боюся, влада тепер наша» [3, арк. 61].

Один з ідеологів червонокам'янської «Просвіти» І. І. Шевченко був мобілізований до армії, але його підрозділ не зміг переправитися через Дніпро, а командири «розбіглися». Зупинились переночувати на якомусь хуторі, а той на ранок вже був окупований німцями. Повернувшись додому став директором Червонокам'янської



школи, а потім директором театру [1, арк.41]. Трансформація поглядів одного з ідеологів червонокам'янської «Просвіти», проглядається в тому що коли йому окупаційна влада запропонувала прийняти школу в Червоній Кам'янці на посаді директора, він відмовився. Він свідчить: «В селі були скликані збори, де народ вибрав мене директором, я про це не знав на зборах мене не було. У вересні 1941 р. вдруге викликали в м. Олександрію, і я дав згоду, так як був обраний селом» [3, арк. 12]. Г. В. Кравченко, який до війни був учнем, на процесі згадує що «на уроках під час радянської влади Шевченко цитував К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, а зараз що він говорить?» [1, арк. 101]. Також на процесі директору школи приписували слова: «Гепер (при німцях) можна вільно говорити на біле, що воно біле». Також свідки наводять слова І.І. Шевченка: «Я син попа, я є і буду противником радянської влади» [3, арк. 56].

Г. І. Бугрій був мобілізований до армії, в перші дні війни потрапив в оточення. Втік з табору для військовополонених, а повернувшись додому, отримав посаду вчителя в Червонокам'янській школі [1, арк. 127].

На основі аналізу біографій учасників Червонокам'янської організації можна сказати, що більшість учасників націоналістичного руху ще до Другої світової війни стали жертвами довоєнної радянської тоталітарної системи. Помилки радянського командування на перших етапах війни, відсутність ефективної організації евакуації призвели до того, що солдати, мобілізовані до Червоної армії, потрапляли в оточення, бачили безглуздість людських жертв та передбачали крах радянської тоталітарної машини. Все це породжувало сподівання на те, що гітлерівський режим буде лояльнішим до українців, і як результат не заважатиме відновленню Української держави.

Першим керівником Червонокам'янської організації, за показаннями К. І. Константинової, керівником кустової ОУН був місцевий головний лікар Горячий (ініціали не згадуються). Активна учасниця Олександрійського проводу показує що Горячий мав відносини з Я. М. Ференцом, і останній давав йому дуже позитивну характеристику, але перший керівник Червонокам'янської організації був арештований німцями [2, арк. 135]. За показаннями Б. Н. Федченка, в організацію він був завербований начальником поліції І. М. Пилипенком, який за його словами був на той час керівником Червонокам'янської організації [1, арк. 43]. І. М. Пилипенко був вихідцем із Західної України, але був арештований німцями восени 1942 р. Після чого керівництво організацією на себе взяв Б. Н. Федченко [1, арк. 46].

За свідченнями І.І. Шевченка в Червоній Кам'янці була організована «Просвіта» в яку входив весь вчительський колектив, а всього в організації було приблизно біля 30-50 осіб [3, арк.13]. За матеріалами слідства до складу червонокам'янської організації входили І.І. Шевченко, В.Г. Мезенцева, К.Ю. Шаповалова, І.В. Філанейко та його дружина, П.А. Базен, Г.І. Бугрій, Д.М. Димиденко, Н.Я. Сергієнко, С.Н. Сергієнко, Є.Ф. Варяниця, О.А. Осипова, Н.Я. Савченко, Д.С. Довгополий, Д.М. Димиденко, М.С. Удовиченко, М.М. Артюх, Г.В. Кравченко. Серед ініціаторів створення націоналістичної організації підслідні називають І.Н. Пиндика, режисера театру.

Американський політолог аналізуючи соціальну базу ОУН і УПА на Східній Україні Дж. Армстронг серед свідомих учасників руху відзначає сільську інтелігенцію але зазначає, що в період Української революції в авангарді руху стояла інтелігенція, підтримана селянством, а в період Другої світової війни, після двадцятилітнього панування радянської влади, інтелігенція залишилась єдиним оборонцем національної ідеї [10, с. 167-168]. Тому соціальну базу націоналістичного руху складала переважно інтелігенція, яка найменше піддавалася впливу агітації з боку радянської тоталітарної системи.

Під прикриттям українських клубів та нововідкритих товариств «Просвіта» оунівці пропагували серед населення національні цінності, виступали з гаслами державної незалежності, читали лекції з української історії, проводили культурні заходи, намагаючись відродити духовну та національну свідомість мешканців колишньої підрадянської України. Основним акцентом у поширенні українських визвольних ідей на Східній Україні стало проведення масштабної культурно-просвітницької роботи серед населення.

Але через низку об'єктивних обставин: брак часу для закріплення ідей ОУН серед населення, інтенсивну русифікацію, пасивність і звичку пристосовуватись до будь-яких обставин, побоювання за можливі репресії з боку нацистів та комуністів (у разі їх повернення), – більшість населення центральних, південних та східних областей України в умовах окупації не перейнялась ідеями українського самостійницького руху [10, с. 165].

Червонокам'янська організація беззаперечно мала зв'язки з Олександрійським проводом ОУН(б) на чолі з Я. М. Ференцом. Члени організації у своїх показаннях говорять про отримання пропагандистської літератури з Олександрії. Серед пропагандистської літератури згадуються журнали зі Львова видані у 1934-1936 рр, журнал «Дзвін», брошури «В застенках ГПУ» та ін. [1, с. 47]. Але Б. Н. Федченко, керівник організації, показує що не мав особистих контактів з Я. М. Ференцом, а літературу отримував від актора олександрійського театру В. Васича та начальника місцевої поліції І. М. Пилипенка [1, арк. 46].

На відміну від організацій у великих містах, зокрема і Олександрійської організації, де простежується організаційна структура ОУН, вплив керівників похідних груп, ознайомлення членів з програмними документами та засадами ОУН(б) [2], Червонокам'янська організація мала самотутній характер. Б. Н. Федченко свідчить що І. М. Пилипенко планував вести підготовку по вигнанню німців з території України. «Радянська влада програє і тоді оунівці повинні вигнати німців та побудувати самостійну українську державу, – ставив завдання оунівець та вимагав, – підготовки надійних людей здібних боротися проти німців» [1, арк. 44]. Після арешту І. М. Пилипенка, вихідця із Західної України, коли керівником та ідеологом організації стає Б. Н. Федченко, вплив «західників» та ідеології ОУН є відносно незначним. І. І. Шевченко показує: «При мені представників із центру Організації українських націоналістів не було. Тільки одного разу був представник у військовій формі восени 1941 р. який сказав що слідом за німцями йдуть війська українського уряду на чолі з С. Бандерою» [3, арк. 86].

Червонокам'янська організація за матеріалами архівно-слідчих справ осіб, звинувачених в українському націоналізмі, постає не як класична оунівська організація. В різних кримінальних справах на учасників вона інкримінується по різному. У справі І. І. Шевченка та ін. [3] організація проходить, як «контрреволюційна націоналістична організація «Просвіта», а у справі Б. Н. Федченка та ін. [1], як оунівська організація бандерівського напрямку, хоча під час перегляду справи зазначено, що матеріалів про належність підсудного до ОУН не виявлено, але вирок не знято [9, с. 14]. Вживання всіма підсудними, які проходять по одній кримінальній справі, подібних слів та виразів, та їх явна відмінність в різних справах, при характеристиці тієї самої організації та діяльності, на наш погляд, свідчить про тиск з боку слідчих органів. Суб'єктивізм (можливо, свідомий) спостерігається в оцінці масштабів, цілей та методів діяльності. Специфічні методи дізнання радянських спецорганів, масова фальсифікація та виконання спущених «з гори» рознарядок щодо необхідної кількості виявлених агентів, диверсантів та інших ворогів радянської держави знецінюють і ускладнюють роботу дослідника із архівно-слідчими справами. Свідчення учасників часто суперечать один одному, не тільки серед різних учасників

судової справи, але навіть різняться у часі під час допиту однієї людини. Більшість підсудних свідомо чи інтуїтивно спотворювали, приховували чи видозмінювали інформацію, що містили їх свідчення.

Серед основних проблем з якими зіштовхнулись підпільники ОУН на Східній Україні було не сприйняття ідеї про владу однієї партії, оскільки українці УРСР мали вже досвід правління більшовиків. Також, перегляду вимагали соціально-політичні й економічні аспекти програми ОУН, та питання прав людини і національних меншин. Члени похідних груп поступово розуміли, що залучення східноукраїнських земель до національної боротьби вимагає ревізії програмових положень ОУН [10, с. 169]. Це стимулювало створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР), ознаменувавши перехід до нової демократичної платформи.

Діяльність Червонокам'янської організації здається більш активною, порівняно навіть з Олександрійською, можливо, через менший контроль та тиск з боку окупаційної влади, а можливо через більшу кількість націоналістично налаштованої інтелігенції серед місцевого населення. Не зважаючи на те що більшість інформаційних матеріалів отримували від членів похідних груп, провідними мотивами під час агітації місцевих націоналістів серед населення було висвітлення діяльності та творів діячів національно визвольних змагань. І. І. Шевченко серед агітаційних матеріалів називає брошури про діяльність С. Петлюри, М. Міхновського, Н. Махна [3, арк. 30]. Б. Н. Федченко підготував та прочитав доповідь про С. Петлюру, який «боровся за Самостійність України» [3, арк. 35]. За матеріалами слідства, в своїх виступах серед членів організації «Просвіта» він «публічно вихваляв українських націоналістів, називав їх героями». Цікавим є те, що до «українських націоналістів» він відніс сили, які звільнили в 1918 р. Київ від більшовиків [3, арк. 55]. К. Ю. Шаповалова свідчить що в театрі ставили заборонену п'єсу «Миротворці», автором якої є «український націоналіст» Б. Грінченко [3, арк. 106]. Також у показаннях тієї ж К. Ю. Шаповалової в «ряді українських націоналістів» поряд з іменем С. Бандера вживається і ім'я В. Винниченка. До «українських націоналістів», можливо, під тиском українофобських настроїв радянської каральної системи, були зараховані крім Б. Д. Грінченка, великі генії українського народу І. Я. Франко та Т. Г. Шевченко. К. Ю. Шаповалова визнає за свою вину твердження що «Тарас Шевченко присвятив своє життя боротьбі українського народу за свою самостійність, і Іван Франко також боровся за самостійність України та незалежність Українського народу» [3, арк. 116]. Вина І. І. Шевченка також полягала у тому що він рекомендував читати «націоналіста» Б. Грінченка, І. Франка та Т. Шевченка [3, арк. 228], а також підготував доповідь на урочистому вечорі, присвяченому пам'яті Тараса Шевченка [3, арк. 48].

Серед агітаційної літератури згадується і матеріали про життя та діяльність І. Мазепи [1, арк. 117]. Також К. Ю. Шаповалова згадує що рік видання однієї з книг, яка використовувалася для підготовки агітаційних матеріалів був 1922 [3, арк. 105], місце видання не вказується. Можемо припустити, що частина агітаційного матеріалу була не оунівського походження. Дж. Армстронг значну кількість інтелігенції у націоналістичному керівництві пояснює діяльністю націонал-комуністів О. Шумського й М. Скрипника, які фактично виростили покоління, що говорило й думало українською мовою [10, с. 165].

На відміну від оунівських організацій, які діяли у великих містах, в т.ч. і в м. Олександрія, матеріали слідчих справ учасників Червонокам'янської організації, яскраво свідчать про самобутність націоналістичної діяльності та її нерозривність з традиціями попередніх історичних періодів. В матеріалах допитів І. І. Шевченко подає факт його розмови з робітником політвідділу МТС, з якої він довідався що націоналістична організація «Просвіта» в Червоній Кам'янці була організована ще в 1905 р. Активним учасником якої був М. С. Лисий [3, арк. 16], керівник хорОВОї

капели, заарештований у 1937 р. Звинувачення в участі в контрреволюційній націоналістичній групі, яка ставить своїм завданням відторгнення України від СРСР, хоча і були сфабриковані, але свідчать про певні настрої серед української інтелігенції. Звинувачення проти М. С. Лисого, разом із загальними звинуваченнями полягало у тому що у 1919 році він керував хором «Просвіти», де розучував заборонені українські пісні [9, с. 14].

Багато учасників процесу згадують репресованих у 1937 р. М. С. Лисого, Н. М. Федченка, батька організатора червонокам'янської «Просвіти», М. А. Перевязко. І. В. Філоненко говорить: «більшовики найкращих людей засилали на Соловки. Кращих вчителів Лисого, Федченка, Перевязко більшовики відправили на той світ» [3, арк. 64]. Підсудні згадують, що вони були звинувачені за антирадянську діяльність [3, арк. 17]. Поява цих звинувачень могла бути, санкціонована слідчими органами, для посилення міри покарання для учасників процесу, адже багато з них були так чи інакше пов'язані кровними чи дружніми стосунками з репресованими 30-х років.

В. Г. Мезенцева та К. Ю. Шаповаова називаються вихованками націоналіста М. С. Лисого [3, арк. 20-21]. Ці звинувачення можуть бути викликані, як тиском з боку радянських слідчих органів, так і реальним зв'язком різних поколінь українців у боротьбі за власне визволення.

На процесі приводяться слова С. Н. Сергієнка: «Наші батьки давали зразки української культури, згадайте як славилася Червонокам'янська «Просвіта», якою керував Лисий. Яка була у нас капела, які гарні пісні співали. А зараз ми так співати не вміємо. Ми повинні відновити роботу «Просвіти», і продовжити справу наших батьків» [3, арк. 67]. І. І. Шевченко згадує: «В 1920 р. в с. Червона Кам'янка організаторами українських націоналістів було підняте збройне повстання проти радянської влади, які зі зброєю в руках билися проти частин Червоної армії» [3, арк. 70]. «Робота не припинялася до самої війни, – продовжує він. – Не виключено що старі вчителі, які працювали разом з молодими Мезенцевою, Удовиченко, Шаповаловою, Вареницею, які стали продовжувачами націоналістичних ідей після арешту Лисого та ін.» [3, арк. 71].

В. Г. Мезенцева у своїх показаннях згадує мітинг, який відбувся на самому початку окупації, де співали «гімн українських націоналістів» – «Ще не вмерла Україна» [3, арк. 120]. Аналізуючи історичні джерела та літературу, можемо констатувати що в цей час похідні групи ще не дісталися території Центральної України, тим паче села Червоної Кам'янки. Також можемо припустити що формулювання пісні «Ще не вмерла Україна», як «гімну українських націоналістів» було нав'язано слідством з метою довести причетність членів Червонокам'янської організації до діяльності ОУН. Але свідчення про те що В. Г. Мезенцева «знала гімн раніше і запевняла, що учасники виконують його не на той мотив» [3, арк. 120], який пізніше виконувався учасниками організації можливо уже за словами і нотами привезеними оунівцями, говорять про значне поширення гімну серед націоналістично налаштованого населення. Знання гімну «Ще не вмерла Україна» окремими членами організації можливо пов'язані з капелою М. С. Лисого, але свідчення виконання гімну на мітингу, на наш погляд, свідчить про його поширення серед місцевого населення з часів діяльності громад, «Просвіт» та періоду національно визвольних змагань 1917-1921 рр. Таким чином самі слідчі, не бажаючи цього, визнають безперервність процесу боротьби українського населення за національну незалежність.

Більшість членів націоналістичного руху зазнали переслідувань з боку окупаційного режиму, їх учасники підлягали звільненням та арештам. Найбільша хвиля репресій припадає на 1943 рік, що пов'язано з діями на фронті та радикалізацією оунівської діяльності. Німцями була заборонена п'єса «Бондарівна» в якій український народ закликається на боротьбу проти ворогів, є вираз «Гей на

ворогів!» [1, арк. 123]. Арештовані німцями були Б. Н. Федченко, П. А. Базен, В. С. Пиндик, І. І. Шевченко. Підсудні показують, що арешти націоналістів відбулися і в інших селах [4, арк. 87].

Більшість націоналістично налаштованого місцевого населення зазнали репресивних заходів, як у довоєнні часи так і в період окупаційної влади. Розуміючи подібність радянського та нацистського режимів, основним завданням вони ставили перед собою боротьбу з проявами тоталітаризму та відновлення української державності на принципах свободи та демократії.

У школі за сприяння директора І. І. Шевченка навчання відбувалося в національному дусі. На школі було вивішено Тризуб. Серед учнів запроваджено привітання «Слава Україні» – «Героям слава!» [3, арк. 74]. В кожному класі повісити ікони та Тризуб [3, арк. 170]. На допиті К. Ю. Шаповалова пояснює енкаведистам: «Директор школи доручив мені роз'яснити на зборах, що означає наш національний герб тризуб. Для підготовки він дав мені брошуру, яка так і називалась – «Тризуб» [3, арк. 105].

В. Г. Мезенцева під час вивчення географії вказувала що «більшовики спустошили Україну, знищили українську культуру» [3, арк. 21]. Згадуються на процесі слова підсудної вчительки: «При радянській владі народ пригнічувався, сидів в тюрмах, умирав з голоду» [3, арк. 185]. 1 січня 1942 р. вчителька разом з чоловіком М. С. Удовенком, організували Новорічну вечірку для всіх вчителів. Звався він «Символізація України». Більшість були вдягнені в голубий одяг з «гербом українських націоналістів». Офіційних промов не було [3, арк. 29].

Вчителька української мови та літератури Шаповалова К. Ю. говорила «Українська мова не була чистою, в ній було багато «русизмів», а тепер коли Україну визволили від жидобільшовиків треба розмовляти чистою українською мовою та будувати свою національну культуру» [3, арк. 239]. У звіті донька розкуркуленого селянина: «Більшовики спустошили Україну, знищили українські костюми, біленьку українську хатку. Жидобільшовики не давали можливості розвивати українську культуру» [3, арк. 56]. Зараз нам важко судити про погляди учасників організації по відношенню до інших націй, справді вони були притаманні їм ще до війни, нав'язані оунівськими ідеями, які були справді притаманні деяким українським політичним діячам, чи є вигадками радянських слідчих органів. Серед багатьох звинувачень на адресу червонокам'янської організації, її діячам інкримінували те, що вони, позбавлялися від росіян. Приклад звільнення С. Коцарева із театру, за нібито доносом когось із просвітян, та побиття його німецьким комендантом, мусується на багатьох сторінках кримінальних справ. Але в черговому перегляді справи у матеріалах допиту С. Коцарева у 1961 р. читаємо: «Мені не платили жалування тому я сам взяв частину грошей із збору театру в якості винагородження собі. Хтось доніс на мене коменданту і той мене побив. Тому я був змушений поїхати» [5, арк. 71]. Ось таке «позбавлення» від росіян.

Агітація велася не тільки серед вчителів та учнів, але і серед всього населення. Проводилися націоналістичні лекції, ставилися п'єси, розучувалися пісні тощо [3, арк. 20]. Після закриття школи в січні 1942 р. та заборони «Просвіти» агітаційним майданчиком націоналістів став театр. На сцені червонокам'янського театру йшли п'єси «Наталка Полтавка», «Дай серцю волю», «За двома зайцями», «Безталанна» [4, арк. 50].

Свідчень про створення місцевих військових загонів майже не має. На думку Дж. Армстронга домінування інтелігенції у керівництві націоналістичного руху призвело до деяких негативних тенденцій. Зокрема, нестача досвіду адміністративної роботи та концентрація зусиль, насамперед, в культурній та просвітницькій діяльності [10, с. 166].

Б. Н. Федченко говорить, що зброї у них не було, лише агітаційна робота. Він показує що в боротьбі за незалежність України, націоналісти розраховували на допомогу Заходу. Їх завдання полягало в агітації та вербовці нових членів, які потім за сигналом згори зможуть підняти збройне повстання, вигнати німців та захопити владу в руки українського народу [1, арк. 51].

Протягом війни посилюється репресивна політика щодо учасників націоналістичного руху та радикалізація його антинімецького спрямування. А. Базен показує що ймовірно існувала інша організація, членом якої був І. Н. Пиндик, на його погляд, більш дієва, тому що вони мали зброю. «Крім цього Пиндик мені говорив, – свідчить П. А. Базен, – що його група має наміри напасти на німецьку поліцію та захопити зброю, тому я вважаю цю групу більш прогресивною» [1, арк. 79]. Сам П. А. Базен на допитах засвідчив, що чув розмови з приводу придбання зброї, та наявності у місцевого підпілля одного кулемета та декількох гвинтівок. Також він вказує на зв'язки з групою партизанів, які знаходились в Лозоватському лісі, і про свої наміри боротися проти німців [1, арк. 75]. Г. В. Кравченко свідчить, що Б. Н. Федченко закликав націоналістів убивати німців та забирати у них зброю. Коли буде відповідний сигнал повести за собою маси на боротьбу проти більшовиків та німців [1, арк. 97].

Учасники націоналістичного руху розуміли подібність тоталітарних рис нацистського та радянського режимів. Основною метою їх діяльності було повалення цих режимів, встановлення демократичного ладу, справедливої соціально-економічної системи, необхідною умовою реалізації якої вони вважали досягнення Україною незалежності.

Уроки цих подій полягають в тому, що результативність національного руху полягає не у протиставленні методів та шляхів Західної та Наддніпрянської України, а у єдності його мети боротьби українського народу за свою незалежність.

1. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 5907. Спр. 12715.
2. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 5907. Спр. 13855.
3. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 5907. Спр. 9359. Т. 1.
4. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 5907. Спр. 9359. Т. 2.
5. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 5907. Спр. 9359. Т. 3.
6. *Ковальчук В.* ОУН в Центральній Південній та Східній Україні 1941—1950-ті рр. К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2011. 80 с.
7. *Косик В.* Проблеми дослідження національно-визвольної боротьби ОУН-УПА на східноукраїнських землях [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.schoollife.org.ua/problema-doslidzhennya-borotby-oun-up/>
8. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп. ред.). К.: Наук. думка, 2005. 495 с.
9. *Орел С. В.* Розстріляна «Просвіта» [Текст] / С.В. Орел. Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 2014. 155,[1] с.
10. *Шолох Я. Л.* Соціальна база ОУН і УПА на Східній Україні та її вплив на еволюцію ідеології інтегрального націоналізму (за документами та матеріалами зарубіжних досліджень) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць: у 2 ч. / НАН України, Інститут історії України; відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. К., 2004. Вип. 11. Ч. 2. С. 160-172.

#### References

1. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. F. 5907. Spr. 12715.
2. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. F. 5907. Spr. 13855.
3. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. F. 5907. Spr. 9359. T. 1.
4. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. F. 5907. Spr. 9359. T. 2.
5. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. F. 5907. Spr. 9359. T. 3.
6. *Kovalchuk V.* OUN v Tsentralnii Pivdennii ta Skhidnii Ukraini 1941—1950-ti rr. K.: Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhерeloznavstva NAN Ukrainy, 2011. 80 s.

7. Kosyk V. Problemy doslidzhennia natsionalno-vyzvolnoi borotby OUN-UPA na skhidnoukrain-skykh zemliakh [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://www.schoollife.org.ua/problema-doslidzhennya-borotby-oun-up/>
8. Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armia: Istorychni narisy / NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy / S.V. Kulchytskyi (vidp. red.). K.: Nauk. dumka, 2005. 495 s.
9. Orel S. V. Rozstriliana «Prosvita» [Tekst] / S.V. Orel. Kirovohrad: Tsentralno-Ukrainske vyd-vo, 2014. 155,[1] s.
10. Sholokh Ya. L. Sotsialna baza OUN i UPA na Skhidnii Ukraini ta yii vplyv na evoliutsiiu ideolohii intehrlnoho natsionalizmu (za dokumentamy ta materialamy zarubizhnykh doslidzhen) // Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky: Zbirnyk naukovykh prats: u 2 ch. / NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy; vidp. red. M.F. Dmytriienko. K., 2004. Vyp. 11. Ch. 2. S. 160-172.

**Стьопул И. В.**

**Демократические традиции украинского национализма.**

*В статье на основе архивных материалов показана ведущая роль местного населения и демократических традиций украинского национализма в деятельности националистического движения на территории Центральной Украины в период Второй мировой войны.*

**Ключевые слова:** националистическое движение, «Просвита», демократические традиции украинского национализма.

**Stiopul I. V.**

**Democratic traditions of Ukrainian nationalism.**

*The article on the basis of archival materials shows the leading role of the local population and the democratic traditions of Ukrainian nationalism in the activity of the nationalist movement in the territory of Central Ukraine during the Second World War.*

**Key words:** nationalist movement, "Prosvita", democratic traditions of Ukrainian nationalism.

УДК: 94(477):314.151.3-054.75 «1945/1953»

**Д.Ю. КРАВЧЕНКО**

## **ПРОБЛЕМА «ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ»-НЕПОВЕРНЕНЦІВ У ПЕРІОД ПОВОЄННОЇ РЕПАТРІАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ**

*Проаналізовано праці сучасних українських дослідників щодо проблеми «переміщених осіб»-неповерненців в період репатріації українських громадян після завершення Другої світової війни. Визначено ступінь дослідження у сучасній вітчизняній історіографії проблеми «переміщених осіб»-неповерненців з України після завершення Другої світової війни. Визначено основні напрямки наукових досліджень, присвячених цьому періоду, зазначено перспективи подальшої роботи у даному напрямку.*

*Акцентовується увага на необхідності подальших архівних розвідок та аналітичному аналізі проблеми «переміщених осіб» з України в повоєнний період, які так і не стали репатріантами: «переміщених осіб»-неповерненців. Оскільки зазначена проблема згадується в контексті інших аспектів загально-репатріаційного процесу, де порушуються лише її локальні фрагменти, відсутні спеціальні дослідження присвячені комплексному вивченню даного питання як самостійної історичної проблеми.*

**Ключові слова:** репатріація, «переміщені особи», неповерненці, післявоєнний період, історіографія, новітня історія.

Дослідження проблеми репатріації є на сьогодні надзвичайно актуальною для розуміння складних суспільно-політичних, соціально-економічних, міжнародних процесів у 40-50-ті рр. ХХ століття та їх уроків для сьогодення, відтворення об'єктивної картини подій, осмислення історичної долі українських громадян «переміщених осіб»-неповерненців. Значимість означених проблем актуалізується сьогодні нестабільною ситуацією на Сході України, анексією Криму та активізацією у зв'язку з цим міграційних процесів та інформаційної агресії Російської Федерації проти України і набуває не лише наукової ваги, а й загальнонаціональної та міжнародної, геополітичної.

Метою статті є визначення ступеню дослідження у сучасній вітчизняній історіографії проблеми «переміщених осіб»-неповерненців з України після завершення Другої світової війни.

Отже, виникає потреба у вирішенні таких науково-практичних завдань: проаналізувати праці сучасних українських дослідників щодо проблеми «переміщених осіб»-неповерненців в період репатріації українських громадян після завершення Другої світової війни; зазначити основні напрямки сучасних наукових досліджень, присвячених вказаній проблемі у післявоєнний період; визначити перспективи подальшої роботи у даному напрямку.

Проаналізовані наукові праці дають підставу виділити два хронологічні періоди дослідження проблеми «переміщених осіб» – українських громадян після завершення Другої світової війни. 90-ті рр. ХХ ст. – до початку ХХІ ст.: перші наукові розвідки, виділення української складової, формування нових концептуально-методологічних підходів, звільнення від радянських ідеологічних стереотипів. У перші десятиліття ХХІ століття розробка проблеми «переміщених осіб» знайшла своє подальше продовження та розширення: зростає кількість дисертаційних робіт, монографій що базуються на значному фактологічному матеріалі та теоретичному аналізі.

К. Кейданський у науковій праці «Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії. Погляд на структуру та діяльність» [11] започатковує дослідження історії повсякденності, освітньо-культурної діяльності у таборах, шляхи і методи уникнення їх мешканцями примусової репатріації, вивчає правовий статус переміщених осіб у повоєнній Європі.

Ю. Макар та С. Рудик у публікації «Проблема видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзу після Другої світової війни» [15] досліджують причини еміграції українців після Другої світової війни, які намагалися втекти з-під юрисдикції радянського режиму, прагнучи уникнути переслідувань на політичному, соціальному чи релігійному ґрунті.

Дослідниця Л. Стрільчук у публікації «Примусова репатріація радянських громадян та створення таборів для переміщених осіб у перші повоєнні роки» [29] та кандидатській дисертації «Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни» [30] акцентує увагу на примусовій репатріації радянських громадян з Німеччини та Австрії до СРСР, характеризує засоби і методи репатріації, відслідковує долю репатріантів, висловлює думку, що у ході репатріації Союзом РСР і союзниками були допущені грубі порушення міжнародних угод та приходять до висновку, що дії партійно-державного керівництва СРСР носили по відношенню до репатріантів характер необґрунтованих політичних репресій, яких зазнали всі без винятку, у тому числі військовополонені та значна частина цивільних репатріантів.

Питанню організації та становленню системи органів репатріації в Українській РСР на завершальному етапі війни присвячена наукова розвідка Терентьева М. «Становлення системи органів репатріації в Українській РСР у 1944 році» [31], де увага акцентується на підготовці до репатріації переміщених осіб в Україну, становленню та функціонуванню органів репатріації, перевірно-фільтраційних та збірно-переселенських таборів, мережі інформаторів, поділу репатріантів на категорії.

У кандидатській дисертації С. Рудика «Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945-1953 рр.)» [28] дослідник порушує питання видачі українських втікачів та переміщених осіб, що опинилися на території окупації союзників, Радянському Союзу, обґрунтовує причини еміграції після Другої світової війни. За підрахунками дисертанта на кінець 1947 р. кількість осіб українського походження, які оминули загрозу насильницького повернення до СРСР, скоротилася втричі і



становила близько 250 тис., в тому числі 13-150 тис. колишніх оstarбайтерів, військовополонених та політв'язнів, які не виявили бажання повернутися до Радянського Союзу [28, с. 10].

В. Холодницький звертає значну увагу на агітаційно-пропагандистську роботу по поверненню жителів області з Румунії та інших країн Європи, особливий акцент робиться на організацію написання листів, подається багато цікавих статистичних даних. Зокрема, за підрахунками автора із 68232 жителів Чернівецької області, які стали переміщеними особами в роки війни, станом на 1 січня 1953 р. сюди повернулося 57299 осіб, тобто 83,9%. З них 30702 особи є внутрішніми переміщеними особами, що повернулися із таборів «Трансністрії» і 26597 осіб повернулися із-за кордону [33, с. 132].

У кандидатській дисертації М. Куницького «Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)» [12] спростовано міф про добровільне повернення всіх радянських громадян в СРСР, визначено та проаналізовано політичні, соціально-економічні, національні та релігійні причини, що призвели до небажання повертатися в СРСР частини радянських переміщених осіб. Доведено, що Радянським Союзом та союзниками в ході репатріації допускалися грубі порушення міжнародних угод, обґрунтовано зміну позицій союзних держав з приводу питань репатріації. Показано наслідки примусової репатріації для радянських громадян і політичного іміджу Союзу РСР у світі.

Репатріації цивільних примусових робітників до УРСР присвячені фундаментальні дослідження С. Гальчака, серед них торкається і таких проблем як [5; 2; 8; 4; 3]: «Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб», «Антигітлерівська коаліція і питання репатріації «східних робітників», «Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни», «Діяльність радянських репатріаційних місій на початку «холодної війни». У кандидатській «Остарбайтери з Поділля (1942-1947)» та докторській – «Становище цивільних примусових робітників Рейху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти» дисертаціях С. Гальчака [6;7] на матеріалах Волині і Поділля висвітлено основні причини, юридично-правові засади репатріації переміщених осіб, які в результаті Другої світової війни опинилися за межами держав, громадянами яких вони були. Досліджено хід репатріації за умов «холодної війни», причини неповернення на батьківщину колишніх оstarбайтерів з Поділля та Волині.

Комплексним та системним є історико-аналітичний аналіз нормативно-правового регулювання процедури перевірки переміщених осіб у наукових публікаціях О. Потильчака – «Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» органами внутрішніх справ і державної безпеки в Україні (1944-1947 рр.): історичний аспект», «Спеціальна перевірка та фільтрація репатріантів військовополонених і цивільних осіб в спецтаборі НКВС СРСР № 0310 (м. Ворошиловград) у 1944-1946 рр.» [21; 24]. Дослідник також вивчає організацію та діяльність прикордонних перевірко-фільтраційних пунктів НКВС СРСР на території Української РСР у 1944-1947 рр. (праці: «Перевірко-фільтраційні пункти НКВС СРСР для переміщених осіб на території України у 1944 році», «Проверочно-фильтрационные пункты НКВД-МВД в системе учреждений репатриации перемещенных лиц на территории Украины в 1944-1947 гг.»), а також на території Білоруської РСР («Сборно-пересыльные пункты для репатриантов на территории Белорусской ССР (1945-1949 гг.) по документам Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины») [18;19; 23].

Ще одна тема, що порушується в наукових працях О. Потильчака – це діяльність обласних відділів у справах репатріації. Її аналізу присвячені статті автора: «Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945-1953):

організація, функції, діяльність», «Перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 році», «Створення органів репатріації «переміщених осіб» на Житомирщині у 1945 р.» [20; 22; 25], де розглядаються особливості створення та розбудови цих режимних установ у регіонах, подано демографічно-статистичні показники діяльності.

Кандидатська дисертація А. Андреева «Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб» з України (1944-1953 рр.)» [1] присвячені дослідженню питання організації та проведення радянськими органами репатріації агітаційно-пропагандистської роботи у перевірочно-фільтраційних, збірно-пересильних, перевірочно-розподільчих пунктах та в повсякденному житті «переміщених осіб» у період репатріації у 1945-1946 роках, аналізу специфіки та характерних особливостей діяльності організаторів-агітаторів, їх кількісний склад, професійна підготовка та відношення до репатріаційного процесу, а також визначення місця і ролі періодичної преси в ідеологічно-пропагандистській діяльності радянських органів репатріації в Україні у 1945-1946 рр.

Значимий науковий аналіз вітчизняних сторінок репатріації здійснено дослідницею Н. Мелешко у кандидатській дисертації «Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944-1953): організація, структура, функціонування» [16], де вперше встановлено особливості організації, розбудови та функціонування системи радянських установ репатріації у прикордонній смузі України, центральних і регіональних управлінських структур репатріації у 1944-1953 рр.; простежено структурно-організаційні зміни в мережі перевірочно-фільтраційних пунктів НКВС (МВС) СРСР, ЗПП НКО СРСР, відділу у справах репатріації уряду Української РСР і його регіональних підрозділів, обласних приймально-розподільчих пунктів, проаналізовано результати діяльності цих установ; на основі аналізу джерельної бази розроблено й обґрунтовано періодизацію становлення і розвитку системи радянських органів репатріації переміщених осіб в Українській РСР.

Заслужують на увагу регіональні студії дослідників проблеми репатріації в Південно-Західному регіоні Української УРСР. А. Ліньов у науковій публікації «Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР у 1945-1953 роках» [14] розкриває специфіку процедури фільтрації для різних категорій репатріантів, ставлення до них військовослужбовців та влади.

Т. Пронь у науковій публікації «Повоєнний рух репатріантів та реемігрантів на батьківщину» та кандидатській дисертації «Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей)» [27; 26] в контексті дослідження етнічних та міграційних процесів на Півдні України вказує на значний вплив в їх розвитку державних механізмів репатріації та рееміграції, що формувалися під впливом радянських політико-ідеологічних чинників. Протягом зазначених років поповнення населення Миколаївської і Херсонської областей здійснювалося в тому числі і за рахунок репатріантів із числа цивільних осіб і військовополонених, які добровільно поверталися на Батьківщину із таборів Німеччини, та громадян, які перебували на правах «переміщених осіб» у зоні союзницьких англо-американських військ; репатріантів й реемігрантів (етнічні росіяни та українці), які поверталися з Франції, Болгарії і Румунії; демобілізованих з лав Червоної Армії і колишніх засуджених тощо [26, с. 14].

Окремі розвідки з проблем репатріації до Станіславської області знаходимо у дослідженнях Т. Турчин. Зокрема, у праці «Репатріація примусових робітників з Німеччини до Станіславської області (1944-1953 рр.)» [32] проаналізовано процес репатріації примусових робітників з Німеччини до СРСР, наводяться статистичні дані, де вказує, що протягом 1949-1951 рр. відбувалося поступове зменшення кількості

бажаючих повернутися в СРСР. Якщо до 1 січня 1949 р. до Станіславської області прибуло 44 877 осіб, то у 1949 р. – лише 56 осіб. У 1950 р. до області повернулося 70, а в 1951 р. – 56 репатріантів [32, с. 435, 439].

Специфіка процесу репатріації на Переяславщині стала предметом спеціального студіювання у науковій публікації Н. Кухаревої «Репатріація остарбайтерів: умови повернення додому». Автор наводить статистичні дані: за її підрахунками із Переяслава було вивезено близько 600 осіб, а повернулось – 306, з району було вивезено 6 483 особи, повернулося 2 478 осіб [13].

Дослідження репатріації на Черкащині «Городищенські репатріанти» [34] належить перу відомого краєзнавця, історика М. Щербини. Спираючись на архівні матеріали автор зазначає, що репатріанти фактично були зведені державою до рівня кримінальних злочинців, але щоб змусити повернути на батьківщину якомога більше українських громадян була розгорнута шалена пропаганда про «гарне життя», родичів, знайомих примушували писати патріотичні листи із закликом про повернення. Міжнародна організація у справах біженців, західні союзники, дізнаючись про поведінку з репатріантами в СРСР вже неохоче віддавали вимушених мігрантів, а зосереджували свої зусилля на переселення їх до тих країн, що були готові їх прийняти, тому значна частина переміщених осіб так і не стала репатріантами, але – емігрантами в країни Європи та Америки.

У кандидатській дисертації В. Данильчук «Українські остарбайтери: 1941-1947 рр. (на прикладі Рівненської області)» [10] у другому підрозділі четвертого розділу у результаті співставлення встановленої автором кількості вивезених з Рівненської області остарбайтерів (28783) із чисельністю репатрійованих сюди станом на 1 січня 1947 р. (17842) з'ясовано, що 10941 особа (38 %) з різних причин не повернулася додому. Серед причин, через які люди не повернулися на попередні місця проживання, або повернулися пізніше, зазначаються такі: окремі особи залишалися працювати у німецьких господарствах; за кордоном зав'язувалися подружні стосунки між мешканцями різних регіонів і навіть країн, а тому, новоутворені сім'ї осідали на батьківщині чоловіка або дружини; вдома нікого з близьких не залишилося і нікуди було повертатися; через усвідомлення безперспективності свого повернення на малу батьківщину дехто зупинявся у місті, де знайти роботу було реальніше, ніж у сільській місцевості; унеможлилювали повернення дорожні крадіжки документів та речей; через перебої із транспортним сполученням репатріанти часто залишалися на постійне проживання у суміжних областях, або ж у тих регіонах, куди було зручно дістатися; страх повертатися в СРСР; частина померла під час робіт у райху тощо.

Окрема наукова розвідка М. Головка «Проблема «переміщених осіб» та українські громадські об'єднання зарубіжжя після Кримської конференції» [9] присвячена дослідженню позиції українських громадських об'єднань зарубіжжя до проблеми репатріації переміщених осіб з України до СРСР.

Є. Очеретяний у кандидатській дисертації «Політика західних окупаційних властей щодо українських біженців і переміщених осіб у Німеччині (1945-1949 рр.)» [17] з політологічної точки зору розглядає роль союзників антигітлерівської коаліції західного спрямування – США, Великобританії та Франції, у сприянні вирішення повоєнної проблеми українських «переміщених-осіб», які стали об'єктом їх політичних, економічних та гуманітарних інтересів, а також діяльність міжнародних організацій та діаспори у вирішенні долі «переміщених осіб» з України.

Загалом, попри різнобічне висвітлення процесів репатріації «переміщених осіб» у повоєнний період, безсумнівні наукові здобутки у дослідженнях, цілий ряд питань все ще потребує подальшого вивчення. Зокрема, це стосується тієї частини переміщених осіб, які так і не стали репатріантами: «переміщені особи» – неповерненці. Означена проблема згадується в контексті інших аспектів загально-репатріа-

ційного процесу, де порушуються лише її локальні фрагменти, відсутні спеціальні дослідження присвячені комплексному вивченню означеного питання як самостійної історичної проблеми. Джерельна база та рівень наукового осмислення питання «переміщених осіб»-неповерненців потребують подальших архівних розвідок та їх аналітичного аналізу.

1. Андреев А. С. Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб» з України (1944-1953рр.). Авт. дис... канд. іст. наук. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. 23 с.
2. Гальчак С. Д. Антигітлерівська коаліція і питання репатріації «східних робітників». *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: Збірник наукових праць. Київ, 2005. Вип. 29. С. 157-166.
3. Гальчак С. Д. Діяльність радянських репатріаційних місій на початку «холодної війни». *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2001. Вип. 4. С. 555-561.
4. Гальчак С. Д. Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни». *Сторінки воєнної історії України*. Зб. наук, статей. Київ, 2004. Вип. 8. Част. 2. С. 221-237.
5. Гальчак С. Д. Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб. *Безсмертя подвигу*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 2006. С. 188-200.
6. Гальчак С. Д. «Остарбайтери з Поділля» (1942-1947). Автореф. дис. канд. іст. наук. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2003. 20 с.
7. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти: Авт. дис... д-ра іст. наук. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 43 с.
8. Гальчак С. Д. Фільтрація як обов'язковий елемент репатріації «східних робітників». *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: Збірник наукових статей. К., 2004. Випуск 25. С. 412-420.
9. Головка М. Л. Проблема «переміщених осіб» та українські громадські об'єднання зарубіжжя після Кримської конференції. *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. статей. Київ, 2002. Випуск 6. С. 303-306.
10. Данильчук В. Р. Українські остарбайтери: 1941–1947 рр. (на прикладі Рівненської області). Автореф. дис... канд. іст. наук. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. 18 с.
11. Кейданський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині та Австрії. Погляд на структуру та діяльність. *Українська діаспора*. Київ-Чикаго, 1994. Число 1-2. С. 108-123.
12. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор). Автореф. дис... канд. іст. наук. Чернівці: Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича, 2008. 20 с.
13. Кухарева Н. Репатріація остарбайтерів: умови повернення додому. *Історія повсякденності: теорія та практика*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 161-163.
14. Лінков А. А. Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР у 1945-1953 роках. *Наукові праці. Науково-методичний журнал. Серія «Історичні науки»*. Миколаїв, 2006. Випуск 39. Том 52. С. 38-41.
15. Макар Ю. І., Рудик С. Я. Проблема видачі українських втікачів і переміщених осіб Радянському Союзу після Другої світової війни. *Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки*. Чернівці, 1995. Вип.4. Ч. 2. С. 141-146.
16. Мелешко Н. Б. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944-1953): організація, структура, функціонування. Автореф. дис... канд. іст. наук. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. 22 с.
17. Очеретяний Є. О. Політика західних окупаційних властей щодо українських біженців і переміщених осіб у Німеччині (1945-1949 рр.). Автореф. дис... канд. політ. наук. Чернівці: ЧНУ ім. Юрія Федьковича, 2011. 20 с.
18. Потьільчак А. В. Проверочно-фильтрационные пункты НКВД-МВД в системе учреждений репатриации перемещенных лиц на территории Украины в 1944-1947 годах. *Историк и его время. Памяти проф. В.Б. Конасова*: сб. ст. Вологда: Граффити, 2010. С. 305-316.
19. Потьільчак А. В. Сборно-пересельные пункты для репатриантов на территории Белорусской ССР (1945-1949 гг.) по документам Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины. *Боевое братство славян на защите мира*: сб. науч. ст. Гродно: ГрГУ, 2014. С. 84-87.

20. Потильчак О. В. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945-1953): організація, функції, діяльність. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2013. № 262. С. 114-122.
21. Потильчак О. В. Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» органами внутрішніх справ і державної безпеки в Україні (1944-1947 рр.): історичний аспект. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. № 202. Част. 2. С. 124-131.
22. Потильчак О. В. Перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 році. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Науковий збірник. Матеріали ХХХ Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції*. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. Випуск 30. С. 292-297.
23. Потильчак О. В. Перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР для переміщених осіб на території України у 1944 році. *Воєнна історія*. Київ, 2010. № 3(51). С. 110-117.
24. Потильчак О. В. Спеціальна перевірка та фільтрація репатріантів військовополонених і цивільних осіб в спецтаборі НКВС СРСР № 0310 (м. Ворошиловград) у 1944-1946 рр. *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Київ, 2012. С. 52-65.
25. Потильчак О. В. Створення органів репатріації «переміщених осіб» на Житомирщині у 1945 р. *Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції*. Житомир: ЖДУ ім. Івана Франка, 2012. С. 194-197.
26. Пронь Т. М. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей). Авт. дис... канд. іст. наук. Донецьк: ДНУ, 2005. 21 с.
27. Пронь Т. М. Повоєнний рух репатріантів та реемігрантів на батьківщину. *Гілея*. Київ, 2005. №3. С. 132-141.
28. Рудик С. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945-1953 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук. К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2003. 22 с.
29. Стрільчук Л. Примусова репатріація радянських громадян та створення таборів для переміщених осіб у перші повоєнні роки. *Зб. навч.-метод. матер. і наук. ст. іст. фак-ту*. Луцьк: ВДУ ім. Лесі Українки, 1998. Вип. 3. С. 129-134.
30. Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни. Авт. дис... канд. іст. наук. Чернівці: ЧДУ ім. Ю. Федьковича, 1999. 16 с.
31. Терентьев М. Становлення системи органів репатріації в Українській РСР у 1944 р. *Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наук. праць*. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. Вип. 4. С. 213-219.
32. Турчин Т. Репатріація примусових робітників з Німеччини до Станіславської області (1944-1953 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 23-24. С. 435-441.
33. Холодницький В. Репатріація радянських громадян в 1944-1953 рр. (на прикладі Чернівецької області Української РСР). *Історична панорама*. Чернівці, 2016. Вип. 22-23. С. 132-158.
34. Щербина М. М. Городищенські репатріанти. URL: <http://www.horodysche.org.ua/?id=297> (дата звернення: 19.12.2016).

#### References

1. Andriev A.S. (2017). *Ahitatsiino-propahandystska diialnist radianskykh orhaniv repatriatsii sered «peremishchennykh osib» z Ukrainy (1944-1953rr)* [Agitational and propagandistic activities of the Sovietrepatriation authorities among the «displaced persons» from Ukraine (1944-1953)]. К.: NPU ім. М.П. Драгоманова, 23. [in Ukrainian]
2. Halchak S.D. (2005). *Antyhitlerivska koalitsiia i pytannia repatriatsii «skhidnykh robotnykiv»* [Anti-Hitler coalition and the issue of repatriation of «Eastern workers»]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*[History of Ukraine. Little-known names, events, facts]Kyiv. 29, 157–166. [in Ukrainian]
3. Halchak S.D. (2001). *Diialnist radianskykh repatriatsiinykh misii na pochatku «kholodnoi viiny»* [Activities of Soviet Repatriation Missions at the Beginning of the Cold War]. *Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*. [Visnyk of Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University. Historical sciences]. Kam'ianets-Podilskiy. 2001. 4, 555–556. [in Ukrainian]
4. Halchak S.D. (2004). *Ideolohichni aspekty repatriatsii «ostarbaiteriv»-podolian v umovakh «kholodnoi viiny»*. [Ideological aspects of the repatriation of «ostarbaiters» - podolian in the conditions of the Cold War]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy* [Pages of Military History of Ukraine]. Kyiv. 8.2, 221–237. [in Ukrainian]

5. Halchak S. D. (2006) *Orhanizatsiini zakhody Radianskoho Soiuzu z pidhotovky do repatriatsii peremishchenykh osib* [Organizational measures of the Soviet Union on the preparation for repatriation of displaced persons]. *Bezsmertia podvyhu* [Immortality of feat]. Kyiv, 188 – 200. [in Ukrainian]
6. Halchak S. D. (2003). «*Ostarbaitery z Podillia*» (1942-1947) [Ostarbeiters from Podolia (1942-1947)]. Kharkiv: KhNU im. V.N.Karazina, 20. [in Ukrainian]
7. Halchak S. D. (2012). *Stanovyshche tsyvilnykh prymusovykh robotnykiv Raikhu v Ukraini (1945-2010 rr.): istorichni, sotsialno-pobutovi ta pravovi aspekty*. [The status of civilian forced laborers of Reich in Ukraine (1945-2010): historical, social, domestic and legal aspects]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 43. [in Ukrainian]
8. Halchak S. D. (2004). *Filtratsiia yak obov'iazkovyi element repatriatsii «skhidnykh robotnykiv»* [Filtering as an obligatory element of the repatriation of «Eastern workers»]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty* [History of Ukraine. Little-known names, events, facts]. Kyiv. 25, 412 – 420. [in Ukrainian]
9. Holovko M. L. (2002). *Problema «peremishchenykh osib» ta ukraïnski hromadski obiednannia zarubizhzhia pislia Krymskoi konferentsii* [The problem of «displaced persons» and Ukrainian public associations of abroad after the Crimean conference]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy* [Pages of Military History of Ukraine]. Kyiv. 6, 303–306. [in Ukrainian]
10. Danylchuk V. R. (2011). *Ukraïnski ostarbaitery: 1941–1947 rr. (na prykladi Rivnenskoï oblasti)* [Ukrainian Ostarbeiter: 1941-1947 (on the example of the Rivne region)]. Lutsk: Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky, 18. [in Ukrainian]
11. Keidanskyi K. (1994). *Tabory dlia peremishchenykh osib u Nimechchyni ta Avstrii. Pohliad na strukturu ta diialnist* [Camps for displaced persons in Germany and Austria. A look at the structure and activities]. *Ukraïnska diaspora* [Ukrainian diaspora]. Kyiv-Chykaho. 1-2, 108–123. [in Ukrainian]
12. Kynytskyi M. P. (2008). *Prymusova repatriatsiia radianskykh hromadian do SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (ukraïnskyi vektor)* [Forced repatriation of the Soviet citizens to the USSR after the World War II (Ukrainian Vector)]. Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi un-t im. Yurii Fedkovycha, 20. [in Ukrainian]
13. Kukharieva N. (2010). *Repatriatsiia ostarbaiteriv: umovy povnennia dodomu* [Repatriation of Ostarbeiters: Conditions of returning home]. *Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka* [The History of Everyday Life: Theory and Practice]. Pereiaslav-Khmelytskyi, 161–163. [in Ukrainian]
14. Linov A.A. (2006). *Repatriatsiia z okupatsiinykh zon soiuznykiv antyhitlerivskoi koalitsii meshkantsiv Pivdenno-Zakhidnoho rehionu URSR u 1945-1953 rokakh*. [Repatriation from the occupation zones of the Anti-Hitler coalition of the inhabitants of the South-Western region of the Ukrainian SSR in 1945-1953]. *Naukovi pratsi. Serii «Istorični nauky»* [Scientific papers. Series «Historical Sciences»]. Mykolaiv. 39. 52, 38– 41. [in Ukrainian]
15. Makar Yu. I., Rudyk S. Ya. (1995). *Problema vydachi ukraïnskykh vtikachiv i peremishchenykh osib Radianskomu Soiuzu pislia Druhoi svitovoi viiny* [The problem of the issuance of Ukrainian fugitives and displaced persons to the Soviet Union after the Second World War]. *Pytannia novoi ta novitnoi istorii krain Yevropy i Pivnichnoi Ameriky* [The Issue of Modern and Contemporary History of Europe and North America]. Chernivtsi. 4.2, 141–146. [in Ukrainian]
16. Meleshko N. B. (2014). *Systema orhaniv repatriatsii «peremishchenykh osib» na terytorii Ukraïnskoï RSR (1944-1953): orhanizatsiia, struktura, funktsionuvannia* [The system of repatriation «displaced persons» in the Ukrainian SSR (1944-1953): organization, structure, functioning]. Kyiv: NPU im. M.P. Drahomanova, 22. [in Ukrainian]
17. Ocheretiany Y. O. (2011). *Polityka zakhidnykh okupatsiinykh vlastei shchodo ukraïnskykh bizhentsiv i peremishchenykh osib u Nimechchyni (1945-1949 rr.)* [The policy of Western occupation authorities regarding Ukrainian refugees and displaced persons in Germany (1945-1949)]. Chernivtsi: ChNU im. Yurii Fedkovycha, 20. [in Ukrainian]
18. Potylchak A. V. (2010). *Proverochno-filtratsyonnye punkty NKVD-MVD v systeme uchrezhdeniy repatriatsii peremeshchenykh lits na terytorii Ukrainy v 1944-1947 godakh* [Inspection and filtration points of the NKVD-MVD in the system of institutions for the repatriation of displaced persons on the territory of Ukraine in 1944-1947]. *Istoriik i ego vremia* [Historian and his time]. Vologda, 305–316. [in Russian]
19. Potylchak A. V. (2014). *Sbrno-peresylnye punkty dlia repatriantov naterytorii Belorusskoy SSR (1945-1949 gg.) po dokumentam Tsentralnogo gosudarstvennogo arkhiva vysshnykh organov vlasti i upravleniya Ukrainy* [Packing points for repatriates on the territory of the Byelorussian SSR (1945-1949) according to the documents of the Central State Archive of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine]. *Boevoebratstvoslaviannazashchytymira* [Combat brotherhood of Slavs to protect the world]. Grodno, 84–87. [in Russian]

20. Potylchak O. V. (2013). *Viddily u spravakh repatriatsii vykonkomiv oblasnykh Rad Ukrainy (1945-1953): orhanizatsiia, funktsii, diialnist* [Departments for the Repatriation of the Executive Committees of the Regional Councils of Ukrainian PCP (1945-1953): organization, functions, activities]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Istorychni nauky* [Visnyk of Cherkasy University. Historical Sciences]. Cherkasy. 262, 114–122. [in Ukrainian]
21. Potylchak O. V. (2011). *Normatyvno-pravove rehuliuвання protsedury spetsialnoi perevirky «peremishchenykh osib» orhanamy vnutrishnikh sprav i derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1944-1947 rr.): istorychnyi aspekt* [Normative-legal regulation of the procedure for the special check of «displaced persons» by the bodies of internal affairs and state security in Ukraine (1944-1947): the historical aspect] *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Istorychni nauky*. [Visnyk of Cherkasy University. Historical Sciences ] Cherkasy. 202.2, 124–131. [in Ukrainian]
22. Potylchak O. V. (2009). *Perevirochno-filtratsiini punkty NKVS SRSR dlia «peremishchenykh osib» na Volyni u 1944 rotsi* [NKVD screening and filtration points of the USSR for «displaced persons» in Volyn in 1944]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Storinky voiennoi istorii kraiu* [Past and Present Volyn and Polissya. Pages of the Military History of the Region]. Lutsk. 30, 292–297. [in Ukrainian]
23. Potylchak O. V. (2010). *Perevirochno-filtratsiini punkty NKVS SRSR dlia peremishchenykh osib na terytorii Ukrainy u 1944 rotsi* [NKVD screening and filtration points of the USSR for «displaced persons» on the territory of Ukraine in 1944]. *Voienna istoriia*. [Military History]. Kyiv. 3(51), 110–117. [in Ukrainian]
24. Potylchak O.V. (2012). *Spetsialna perevirka ta filtratsiia repatriantiv viiskovopolonenykh i tsyvilnykh osib v spetsstabori NKVS SRSR № 0310 (m. Voroshylovhrad) u 1944-1946 pp.* [Special check and filtration of returnees of prisoners of war and civilians in the special camp NKVD USSR No. 0310 (Voroshilovgrad) in 1944-1946]. *Viina. Okupatsiia. Pamiat: Prymusovi robitnyky z Ukrainy v okupovanii Yevropi*. [War. Occupation. Memory: Forced Workers from Ukraine in Occupied Europe]. Kyiv, 52–65. [in Ukrainian]
25. Potylchak O. V. (2012). *Stvorennia orhaniv repatriatsii «peremishchenykh osib» na Zhytomyrshchyni u 1945 r* [Creation of repatriation bodies of «displaced persons» in Zhytomyr region in 1945]. *Materialy V Volynskoi mizhnarodnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii* [Materials of V Volyn International Historical and Local History Conference]. Zhytomyr, 194–197. [in Ukrainian]
26. Pron T. M. (2005). *Mihratsiini ta etnichni protsesy na Pivdni Ukrainy za doby radianskoï derzhavnosti (na materialakh Mykolaivskoi ta Khersonskoi oblasti)*. [Migration and ethnic processes in the South of Ukraine in the era of Soviet statehood (on the materials of Mykolayiv and Kherson regions)]. Donetsk: DNU, 21. [in Ukrainian]
27. Pron T. M. (2005). *Povoiennyi rukh repatriantiv ta reemigrantiv na batkivshchyni* [Post-war process returnees and reemigrant to the homeland]. *Hileia* [Hileya]. Kyiv. 3, 132–141. [in Ukrainian]
28. Rudyk S. (2003). *Pereselennia ukraïnskykh bizhentsiv i peremishchenykh osib do SShA ta Kanady pislia Druhoï svitovoi viiny: prychny, osoblyvosti, naslidky (1945 - 1953 rr.)* [Resettlement of Ukrainian Refugees and Displaced Persons to the USA and Canada after the Second World War: Causes, Features, Implications (1945 - 1953)]. K.: KNU im. T.Shevchenka, 22. [in Ukrainian]
29. Strilchuk L. (1998). *Prymusova repatriatsiia radianskykh hromadian ta stvorennia taboriv dlia peremishchenykh osib u pershi povienni roky* [Forced repatriation of Soviet citizens and the creation of camps for displaced persons in the first post-war years]. *Zb. navch.-metod. mater. i nauk. st. ist. fak-tu*. [Collection of teaching materials and scientific papers of the Faculty of History]. Lutsk. 3, 129–134. [in Ukrainian]
30. Strilchuk L. V. (1999). *Ukrainski politychni bizhentsi ta peremishcheni osoby pislia Druhoï svitovoi viiny* [Ukrainian political refugees and displaced persons after the Second World War]. Chernivtsi: ChDU im. Yu. Fedkovycha, 16. [in Ukrainian]
31. Terentiev M. (2005). *Stanovlennia systemy orhaniv repatriatsii v Ukrainskii PCP u 1944 r* [Formation of the repatriation system in the Ukrainian SSR in 1944]. *Naukovyi chasopys NPU im. Drahomanova. Istorychni nauky* [Scientific Journal of the Drahomanov NPU. Historical Sciences]. Kyiv.4, 213–219. [in Ukrainian]
32. Turchyn T. (2013). *Repatriatsiia prymusovykh robitnykiv z Nimechchyny do Stanislavskoi oblasti (1944-1953rr.)* [Repatriation of forced workers from Germany to the Stanislav region (1944-1953)]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriiia*. [Visnyk of the Precarpathian University. History]. Ivano-Frankivsk. 23-24, 435–441. [in Ukrainian]
33. Kholodnytskiy V. (2016). *Repatriatsiia radianskykh hromadian v 1944-1953 pp. (na prykladi Chernivetskoï oblasti Ukrainy PCP)* [Repatriation of Soviet Citizens in 1944-1953 (on the example of the Chernivtsi region of the Ukrainian SSR)]. *Istorychna panorama* [Historical Panorama]. Chernivtsi. 22-23, 132–158. [in Ukrainian]
34. Shcherbyna M. M. *Horodishchenski repatrianty* [Gorodishchenskie returnees]. URL: <http://www.horodysche.org.ua/?id=297> (last accessed: 19.12.2016). [in Ukrainian].

---

**Кравченко Д. Ю.**

**Развитие проблемы «перемещенных лиц» - невозвращенцев в послевоенный период репатриации украинских граждан в современной украинской историографии.**

Проанализированы научные труды современных украинских исследователей по проблемам репатриации «перемещенных лиц»-невозвращенцев из Украины после окончания Второй мировой войны. Определена степень исследования в современной отечественной историографии проблемы «перемещенных лиц»-невозвращенцев из Украины после окончания Второй мировой войны. Определены основные направления научных исследований, посвященных этому периоду, указано перспективы дальнейшей работы в данном направлении.

Акцентируется внимание на необходимости дальнейших архивных исследований и аналитического анализа проблемы «перемещенных лиц» из Украины в послевоенный период, которые так и не стали репатриантами: «перемещенных лиц»-невозвращенцев. Поскольку эта проблема упоминается в контексте других аспектов репатриационного процесса, где затрагиваются только ее локальные фрагменты, отсутствуют специальные исследования посвященные комплексному изучению вопроса как самостоятельной исторической проблемы.

**Ключевые слова:** репатриация, «перемещенные лица», невозвращенцы, послевоенный период, историография, новейшая история.

**Kravchenko D. Yu.**

**The problem of «displaced persons» - nonreturnees in the post-war period of the repatriation of Ukrainian citizens in the contemporary Ukrainian historiography.**

The scientific works of contemporary Ukrainian researchers concerning the problem of «displaced persons» - nonreturnees in the period of repatriation of Ukrainian citizens after the end of the Second World War have been analyzed. The degree of research in the contemporary national historiography of the problem of «displaced persons» - nonreturnees from Ukraine after the end of the Second World War has been determined. The basic directions of scientific research devoted to this period are determined, prospects of further work in this direction are specified, prospects for further work in this direction are indicated.

The emphasis is on the need for further archival intelligence and analytical analysis of the problem of «displaced persons» from Ukraine in the post-war period, which did not become repatriates: «displaced persons»-nonreturnees. Because, this problem is mentioned in the context of other aspects of the general repatriation process, where only its local fragments are violated, there are no special studies devoted to the complex study of the issue as an independent historical problem.

**Key words:** repatriation, «displaced persons», nonreturnees, post-war period, historiography, contemporary history.

УДК 94(477):378.125+001.891

**О.Р. НАГІРНЯК**

**РОЗВИТОК УКРАЇНОЗНАВСТВА У СИСТЕМІ НАУКОВО - ОСВІТНІХ  
ЦЕНТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ (1945 - 1991 РР.):  
ТЕНДЕНЦІЇ, ПРОБЛЕМИ, ДОСЯГНЕННЯ**

У статті охарактеризовано процес становлення та поступу українознавства як наукової системи знань у середовищі української наукової еміграції у другій половині ХХ ст. На основі джерельної бази та наукової літератури здійснено комплексний аналіз українознавчої спадщини вчених – емігрантів того часу, а саме Д. Дорошенка, Б. Крупницького, В. Кубійовича, І. Огієнка, О. Оглоблина, Н. Полонської – Василенко, Л. Винара, Ю. Шевельова, Д. Чижевського, М. Чубатого та багатьох інших, висвітлено головні напрями, зміст і форми українознавчих студій, показано складний процес інституціоналізації української науки за кордоном у 1945 – 1990 рр. Проаналізовано наукову діяльність європейських і північно-американських українознавчих центрів у 50-80-х рр. ХХ ст. і відзначено їхню організуючу роль у становленні вільної національної науки. Встановлено тенденції розвитку основних сфер українознавства цього періоду: історії, історіографії, культурології, філології, філософії, правознавства, мистецтвознавства тощо та їхні наукові проблеми і досягнення.

**Ключові слова:** українознавство, українознавчі дослідження, еміграція, діаспора, історіографія, науковий напрям, теорія.

Термін «українська діаспора» ввів у науковий обіг у 20-х рр. ХХ ст. український етнолог і соціолог В. Старосольський, який зазначив, що це особи українського походження за кордоном. У науковій літературі простежується 4 хвилі масової еміграції українців [31, 253 арк.].



Історіографія цієї проблеми досить складна і неоднозначна, у її розвитку можна виокремити 3 періоди:

### **1. 20-ті – середина 50-х рр. ХХ ст.**

В історіографічних працях радянських вчених українська еміграція – це російська. В Україні (у Галичині) з'явилися поодинокі студії з проблем української еміграції. У праці В. Заїкіна «Історико – правова наука української еміграції» (1937) виділено 3 напрями розвитку української історико – юридичної науки за кордоном: народницький, християнський, націоналістично – державницький.

Різні аспекти науково – освітньої діяльності українців у Європі знайшли відображення у працях діаспорних вчених. Основна їх увага була звернена на висвітлення наукової та громадсько – політичної діяльності окремих діаспорних учених, внеску українознавчих осередків у розробку різних напрямів українознавства. Так, варта уваги стаття Симона Петлюри «Сучасна еміграція та її завдання» (1923). Історія заснування і діяльності центрів українознавства (УГА, УВП, УІК, УІФТ у Празі) простежуються у працях Л. Биковського, М. Добриповського, А. Животка, І. Мирного, С. Наріжного, М. Галагана та ін. Виняткове значення мають роботи С. Наріжного і Д. Дорошенка.

### **2. друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.**

У радянській Україні вказану проблему розглядали як справу «українських буржуазних націоналістів». Яскравим прикладом є праця М. Варварцева «Буржуазне українознавство – знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму» (1976), у якій українознавство названо «буржуазною псевдонаукою». Водночас систематизується значний фактичний матеріал з різних галузей науки. Одним з перших по науковому до цього питання підійшов В. Любченко у дисертації «Українсько – чехословацьке співробітництво в галузі науки і культури (1956-1966)» (К., 1970. 265 с.).

У діаспорі особливе значення мало видання у 1949-1985 рр. фундаментальної «Енциклопедії українознавства» за редакцією В. Кубійовича і З. Кузеля, де визначено предметне поле українознавства і його головних галузей. Тут вміщено загальні статті С. Барана, В. Кубійовича, М. Терлецького про історію формування української еміграції в Європі. Також видані монографії К. Кисилівського і П. Коваліва про життя і діяльність українських філологів І. Зілинського, В. Сімовича, Р. Єндика про Д. Донцова, а В. Дорошенка – про НТШ. У 1985 р. побачила світ насичена статистичними даними книга В. Маруняка «Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Роки 1945-1951».

### **3. 1991 – по сьогодні.**

Історіографічні праці третього періоду за тематичною спрямованістю можна умовно поділити на 3 групи:

1. Роботи з життя української діаспори у Європі у міжвоєнний період як історичного та суспільно – політичного явища та студії з історії діяльності українських науково-освітніх центрів. Одним з перших здійснив цю роботу В. Трощинський у розвідці «Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально – політичне явище» (К., 1994. 259 с.), написана на основі широкого вивчення архівних джерел. Однак власне наукова діяльність еміграції автор розглядає дещо поверхнево.

Наукові роботи В. Євтуха, А. Попка, О. Швачки стосуються теоретико – методологічних проблем міжнаціональних відносин та української діаспори. У праці В. Потульницького створена класифікація основних історико – політичних напрямів тогочасної української зарубіжної науки, показано концепції державності С. Дністрянського, В. Липинського, В. Старосольського та ін. Цінні відомості є у додатках В. і С. Ульяновських до перевиданої у 1993 р. книги «Українська культура» за ред. Д. Антоновича. Неабияке значення має монографія В. Піскун «Політичний вибір української еміграції (20-ті рр. ХХ ст.)» (К., 2006. 672 с.).

У останні роки вчені Т. Бублик, О. Галай, О. Вагіна, Ф. Грицюк, А. Криськів, А. Портнов, Г. Саган, В. Череватюк та інші опублікували праці з історії перебування українців в окремих країнах Європи. Результатом такого наукового дискурсу стало комплексне дослідження української еміграції у 20-30-х рр. ХХ ст. Велика увага надається українознавчим осередкам – Українського Вільного Університету (УВУ), Української Господарської Академії (УГА), Українського Наукового Інституту (УНІ), Українського Соціологічного Інституту (УСІ), Наукового Товариства імені Т. Шевченка (НТШ) тощо (особливо у студіях Т. Сидорчука, О. Гараніна, І. Монолатія). Зокрема, діяльність УСІ, МВБУ, УІК у Празі дослідили І. Матяш, М. Палієнко, УВАН – Г. Костюк, І. Пасемко, Л. Соневицький. Варто відзначити монографію В. Михальчука (1999 р.) про Українську бібліотеку імені С. Петлюри у Парижі. Помітним явищем у науковому житті стала праця Л. Сакади «Український історик» (К., 2003), який був центральним друкованим органом українознавства в еміграції. Також у цьому ракурсі вагомими розвідками Л. Винара.

У 2004 р. побачила світ робота Т. Пішванової «Вивчення історії України у західній діаспорі у другій половині ХХ ст.» (Донецьк, 2004), яка є досить ґрунтовним виданням з цієї проблематики. Також заслуговує на увагу колективна монографія І. Монолатія та О. Вишиванюка «Мюнхенська школа історії України» (Коломия, 2001), у якій докладно вивчено українознавчі пошукування українців повоєнної Німеччини. Окрім того, у 2007 р. вийшло колективне видання «Наукова і видавнича діяльність НТШ в Європі», а ще у 2000 р. праця А. Жуковського «Нарис історії НТШ в Європі».

За останнє 10-ліття вченими в еміграції видано низку праць з історії інших українознавчих центрів. М. Антонович і О. Домбровський висвітлили діяльність Української Вільної Академії наук (УВАН), М. Мушинка – Музею Визвольної Боротьби України (МВБУ). Ці роботи містять широкий фактологічний матеріал з історії українського наукового знання.

2. Праці про діаспорних учених – Д. Дорошенка, В. Кубійовича, О. Кульчицького, О. Лотоцького, І. Огієнка, С. Рудницького, В. Січинського, Д. Чижевського, С. Шелухіна, В. Яніва, Б. Крупницького та інших, а також про різні галузі українознавства. Ця група праць є найбільша і розмаїта. До неї варто віднести сучасні розвідки В. Босого, М. Гордієнка, В. Гришка, П. Стецюка, О. Дудка, В. Логвінової, І. Саламахи, М. Тимошика, В. Майбороди, І. Тюрменка тощо. Усі ці роботи містять великий масив інформаційного матеріалу і значно доповнюють історіографічну основу українознавства.

3. Це праці О. Гомотюк, Т. Горбань, Я. Калакури, П. Кононенка, Л. Токаря, О. Краснодемської, О. Нагірняка, у яких з'ясовуються теоретико – методологічні, історіософські, історичні та історіографічні засади українознавства. Цим студіям притаманні концептуальна ясність, чітка історіософська й теоретико – методологічна визначеність, історична та історіографічна аргументованість. Водночас наявні праці не вичерпують аналіз студій, які прямо чи опосередковано стосуються питань даної проблематики.

Після поразки Української національно – демократичної революції 1917-1921 рр. та утвердження більшовицького режиму в Україні розпочалася друга хвиля української еміграції, яка, на відміну від першої, що називалась трудовою, мала переважно політичний характер, тому серед емігрантів був великий прошарок інтелектуальної еліти, у тому числі науковців. Найбільші осередки українців зосередились у Чехословаччині, Польщі, Німеччині, Франції, Австрії [26, с. 275]. Внаслідок цього українська наука за кордоном набула великого значення. Як зазначив О. Оглоблин, «вона була майже повністю вільною у політичному, академічному та ідейно-методологічному аспекті» [38, с. 94]. Хоча вона була відірвана від власного

грунту та позбавлена доступу до історичних першоджерел, емігрантська наука могла вільно використовувати закордонні історіографічні та документальні матеріали і встановила контакти з європейською і світовою наукою, що мало неоціненне значення для майбутнього.

Друга Світова війна призвела до значних змін у становищі діаспорного українознавства. Було зруйновано усі провідні наукові центри міжвоєнного періоду (УНІ-В, УНІ-Б, МВБУ та ін.). А Українське Історико – Філологічне Товариство (УІФТ) та УВУ змушені покинути Прагу та переїхали до Мюнхена. Одночасно були знищені або втрачені бібліотеки та архіви цих українських закладів, деякі з українських вчених загинули. Однак в цілому українська наука не була знищена. Протягом 1941-45 рр. остання навіть спромоглася розширити свою дослідну та видавничу справу, зокрема у Берліні та Празі. Новим місцем перебування української наукової громадськості наприкінці війни стали Мюнхен і Аугсбург.

Українська наука у деякій мірі розділила нелегку долю радянської України у другій половині ХХ ст. Після завершення Другої світової війни у Німеччині та Австрії перебувало близько 2,3 млн. українців, серед яких було близько 200 вчених, які категорично не хотіли вертатись у СРСР і у майбутньому стануть осердям українознавства у еміграції [40, с. 5]. Панування комуністичного тоталітарного режиму в Україні у цей час привело до того, що видатні українські науковці (серед яких переважали історики) опинились в еміграції після війни.

**Історіографія** з цього питання не велика. Нарис історіографії про українську історію на еміграції в другій половині ХХ ст. подає Н. Полонська – Василенко у «Історії України» (Мюнхен, 1972). Вона вказує на головні осередки українознавства за кордоном – Прага, Берлін, частково Париж, потім Мюнхен з УВУ та НТШ, Аугсбург з УВАН та Рим. Наприкінці 40-х рр. стан української еміграції змінюється – розпочинається масове переселення українців за океан. Переведено було й головні центри науки – УВАН до Канади і США (Вінніпег і Нью-Йорк). Особливо потужним став нью-йоркський відділ УВАН, де працювали такі науковці, як О. Оглоблин, Л. Соневицький, М. Чубатий, І. Левкович, П. Грицак та ін. [40, с. 7].

Патріархом української історіографії за кордоном є О. Оглоблин, який написав цінні синтетичні праці, у яких подається розвиток історичної науки цього періоду у формі історіографічних нарисів, а також ряд аналітичних історіографічних студій.

Багато уваги науковці-емігранти звертали на історіографічні процеси з різних питань в Україні другої половини ХХ ст.

У сучасній незалежній Україні розпочався процес вивчення українознавчої спадщини науковців-емігрантів ХХ ст. Якщо глянути на стан дослідження з цієї проблеми, то варто констатувати, що це лише початок – сучасної наукової літератури з даної теми не багато, а з'явилися тільки деякі розвідки про окремих істориків-емігрантів (зокрема, про О. Оглоблина, Л. Винара та декількох інших). Однак ґрунтовних праць, присвячених висвітленню та аналізу українознавчої науки у діаспорі у другій половині ХХ ст., дуже обмаль, фактично їх майже немає.

Тому **головна мета** цієї роботи – висвітлити на основі джерел та різноманітної літератури розвиток українознавства у західній українській діаспорі у другій половині ХХ ст. Джерельною базою теми є головний науковий журнал української еміграції – «Український історик», а також часописи «Сучасність», «Визвольний шлях», «Записки НТШ».

Взагалі дане дослідження має сьогодні дуже актуальний сенс – це спроба створення об'єктивної розвідки про історію національної науки за кордоном, зокрема й про українознавство, активний розвиток якого на еміграції спочатку підніс національну самосвідомість, а у кінцевому підсумку призвів до становлення сучасної, незалежної України.

Треба зазначити, що повоєнні роки характеризуються появою нових явищ у розвитку українознавства за кордоном.

Зокрема, головні осередки українського наукового життя були зосереджені спочатку у Чехословаччині, а потім у західній Німеччині: НТШ, УВАН, Українська економічна вища школа, Богословсько – педагогічна академія тощо, де працювали відомі дослідники – Д. Дорошенко, В. Кубійович, З. Кузеля, Б. Крупницький, І. Раковський та ін. До них приєдналися О. Оглоблин, Н. Полонська– Василенко та інші, які, опинившись у еміграції, творили праці, альтернативні тодішній радянській історіографії [26, с. 316]. Крім цих постатей, варто відзначити таких учених, як М. Андрусак, М. Чубатий, П. Феденко, В. Гришко, Д. Оленчич, О. Прицак, В. Шугаєвський, І. Витанович, А. Яковлів. Діяльність цього старшого покоління українознавців-емігрантів була присвячена висвітленню проблем української політичної та церковної історії, історіографії, історії права, культури, методологічним питанням історії України та спеціальних історичних дисциплін.

Центральною постаттю у середовищі діаспорних істориків залишався Дмитро Дорошенко. У 1939 р. він видав у США англomовну «Історію України». Учений став одним з фундаторів і президентом УВАН (1945-1951 рр.), продовжував викладацьку роботу в УВУ.

Найвизначнішим науковим проектом учених української діаспори повоєнних років стало створення Енциклопедії українознавства, започатковане З. Кузелею та В. Кубійовичем 1948 р. в Німеччині. Редактором історичного відділу ЕУ був О. Оглоблин, який написав цілу низку наукових статей.

В цілому у Європі дослідження у галузі українознавства здійснюють такі установи: 1. Історична секція УВАН (Мюнхен), яку очолював Б. Крупницький, а потім Н. Полонська – Василенко. 2. НТШ у Франції (Сарсель) під головуванням І. Борщака та О. Шульгина. 3. Василіанський науковий центр у Римі. 4. УВУ та Церковно – Археографічна комісія (Мюнхен) [38, с. 125].

Найпомітнішою науковою установою українознавчого спрямування у цей період була Українська Вільна Академія наук (УВАН), яка була заснована наприкінці 1945 р. в Аусбурзі. Мета цієї організації – відновлення традицій вільної української науки і продовження діяльності київської УАН, яка фактично припинила існування на початку 1930-х рр. У складі УВАН створено історичну секцію, яку очолив Д. Дорошенко. Окрім того, 1946 р. у Мюнхені засновано Українську Православно – Богословську Академію з кафедрами української історії та церковної історії, а також Науково – дослідний інститут української мартирології, який мав збирати і опрацьовувати новітні історичні матеріали.

З 1940-х рр. зростає значення українського наукового осередку у Римі. Завдяки доступу до римських архівів і бібліотек цей центр почав систематичні наукові студії з церковної історії України та видавничу діяльність. Василіани відновили видання часопису «Записки ЧСВВ» латинською мовою, який мав 3 розділи: 1. монографії; 2. власне «Записки ...»; 3. ватиканські пам'ятки, що висвітлюють історію України.

Внаслідок розселення українських мігрантів у Західній Європі та Америці згодом утворилися нові постійні центри українознавства. У Америці найвагомими є УВАН у США з штаб-квартирою у Нью-Йорку (історичну секцію очолив О. Оглоблин) та НТШ з Історичною комісією [38, с. 125].

О. Оглоблин поділив українських науковців-емігрантів на 4 наукові покоління:

1. До першого належать історики, які почали свою наукову кар'єру в Україні та посіли певне місце в науці ще до 1917 р. Це Д. Дорошенко, В. Біднов, О. Лотоцький, А. Яковлів, С. Шелухін, В. Прокопович.

2. Друге покоління продовжувало або розпочало свою роботу за кордоном, у 20-х рр. Це І. Борщак, В. Заїкін, Б. Крупницький, Д. Олянчич, С. Наріжний.

3. Третє покоління з'явилося у 1930-х рр. Це молоді студенти, колишні випускники УВУ, Варшавського університету або УНІ-Б. Серед них виділяються М. Антонович, І. Лоський та ін.

4. Четверта генерація появилась після Другої світової війни. Це Л. Винар, О. Прицак та інші [38, с. 101].

Оскільки українознавча творчість першого і другого поколінь вчених припадає переважно на міжвоєнний період, то у контексті цієї тематики більше уваги треба звернути на діяльність науковців, які творили у другій половині ХХ ст.

Виняток становить Д. Дорошенко (1882-1951), вплив якого на післявоєнну діаспорну українську науку важко переоцінити. Він залишив значну науково-літературну спадщину, зокрема є автором понад 1 тис. праць з української історії, історіографії, культурології, славістики тощо. Хоча апогей різносторонньої діяльності вченого припадає на 20-30-ті рр. ХХ ст., після Другої світової війни він став одним із фундаторів Мюнхенської школи істориків. Щодо українознавства, то Д. Дорошенко посідає у ньому одне з головних місць. Він перший серед істориків розробив наукову концепцію історії України від її початків до сучасності як процес розвитку саме української державності.

Серед українознавців – емігрантів старшого покоління треба відзначити Андрія Яковліва (1877-1955) – професора УВУ з 1924 р. Цей учений написав чимало праць з історії українського права, переважно литовсько-польського та козацького періодів, проаналізував діяльність копних (громадських) судів в Україні. У воєнний і післявоєнний періоди варто відзначити такі його роботи – монографія «Німецьке право в Україні та його вплив на українське право» німецькою мовою (Лейпціг, 1942), «Український кодекс 1743 р. «Права, по которым судится малороссийский народ» (ЗНТШ. – Мюнхен, 1949. – Т. CLIX). Також А. Яковлів вивчав «Історію Русів» та опублікував з цього питання студію «Історія Русів» та її автор» на англійській мові (Нью-Йорк, 1953) [38, с. 111].

Друге покоління українознавців-емігрантів почало свою наукову діяльність за кордоном, головними ознаками якого є: 1. безпосередні контакти із західно-європейськими вченими; 2. ґрунтовне використання західноєвропейських джерел з української історії.

У цьому сенсі показовою є наукова робота Бориса Крупницького та Ілька Борщака.

Борис Крупницький (1894 – 1956) є вихованцем Київського та Берлінського університетів, учнем Д. Дорошенка в УНІ – Б, з 1941 р. – професор УВУ. Свої головні праці цей вчений присвятив політичній історії України XVII – XVIII ст., розшукуючи для них цінні матеріали у німецьких та шведських архівах, а також питанням української історіографії та методологічним проблемам української історії. Б. Крупницький написав такі монографії – «Гетьман Пилип Орлик (1672 – 1742). Огляд його політичної діяльності» (Варшава, 1938); «Гетьман Мазепа та його доба» німецькою мовою (Лейпціг, 1942); «Гетьман Данило Апостол та його доба» (Аусбург, 1948). Крім того, він є автором серії праць на українознавчу тематику (переважно написані німецькою мовою): «Історія України» Й. Х. Ангеля», «Геофан Прокопович і шведи» (Жовква, 1934), «Пилип Орлик і Сава Чалий» (Прага, 1937), цілої низки статей про українсько – шведські стосунки 1708 – 1709 рр., а також «З життя першої української еміграції» (Прага, 1940), «З історії Правобережжя 1683 – 1688 р.» (Прага, 1942), «Замітки про ідеологію «Історії Русів» (Берлін, 1944) та багато інших робіт.

Борис Крупницький видав курс з української історії німецькою мовою «Історія України» (Лейпціг, 1943) та велику працю історіософського характеру «Основні проблеми історії України» (Мюнхен, 1955) [38, с. 114].

Ілько Борщак (1892 – 1959) – історик, який працював у Парижі. Його наукові праці присвячені історії України XVII – XX ст., франко-українським взаєминам та вітчизняній історіографії. Він розшукав у французьких архівах дуже важливі документи про українських емігрантів XVIII ст., особливо про політичну діяльність П. Орлика та його сина, генерала французької армії Григора Орлика. Частина цих матеріалів опублікована – це щоденник П. Орлика та його трактат «Вивід прав України, 1712 р.».

Основний науковий потенціал вченого припадає на міжвоєнний період, коли було видано цінні монографії про І. Мазепу, А. Войнаровського, П. Орлика, Г. Орлика тощо. Після Другої світової учений зосередився переважно на питаннях української історіографії та західноєвропейських студіях з української історії. Так, він написав монографію «Історична легенда України: Історія Русів» (Париж, 1949) французькою мовою. Окрім того, І. Борщак був редактором «України» – журналу українознавчих досліджень, що виходить у Парижі з 1949 р.

До цієї ж наукової генези слід віднести Володимира Січинського (1894-1962), праці якого перебувають на межі між історією культури і мистецтва та загальною історією України. Він – професор УВУ, з 1949 р. проживав у США. Автор близько 300 праць. У післявоєнний період він написав працю «Українська порцеляна» (Філадельфія, 1952), «Українська культура» (1950), «Історія українського мистецтва. Т. 1. Архітектура» (1956). Однак найвагомішим здобутком вченого є те, що він зібрав чимало іноземних описів України з найдавніших часів до кінця XIX ст. та опублікував їх під назвою «Чужинці про Україну» кількома виданнями.

Третє покоління українознавців у діаспорі почало працювати у 1930-х рр. Це були учні вчених першого покоління і так само присвятили себе вивченню західноєвропейських джерел з української історії, цікавились політичною та культурною історією України. Як зазначив О. Оглоблин, ця генерація істориків прагнула працювати на основі методики історичного синтезу, однак їхні перші спроби у цьому напрямі були незрілими і «більше нагадували журналістику» [38, с. 121]. Багато з них стали жертвами чи фінансових негараздів 30-х рр. або нещастя Другої світової війни. До найвизначніших українознавців третього покоління належить Михайло Антонович (1909-1955). Працюючи в архівах Німеччини та Польщі, вчений зібрав нові матеріали з української політичної історії XVI – XVIII ст. Головні наукові студії М. Антоновича – «Студії з часів Наливайка» (Праці УІФТ. Прага, 1942. Т. 4), «Переяславська кампанія 1630 р.» (Прага, 1944), а його монографія про П. Сагайдачного не була видана через воєнні перипетії.

М. Антонович опублікував науково – популярну «Історію України» у 4-х томах (Прага, 1940 – 1942), яка викликала суттєві зауваження з боку наукової спільноти. У ній вчений доводив, що головними чинниками української історії є процеси колонізації, а національний фактор відігравав другорядну роль. Також науковець написав короткий нарис української історії на німецькій мові «Історія української держави». Однак його наукова діяльність перервалася у 1945 р. внаслідок депортації до СРСР, де він і помер на заслання.

Загалом через буремні події Другої світової війни молоді українознавці цього покоління опинилися поза основних течій тодішнього наукового життя.

Після Другої світової війни заявило про себе четверте покоління українських істориків. Продовжуючи національні традиції українознавства першої половини XX ст., ці науковці на той момент вже мали певні напрацювання і посіли значне місце в українській історіографії. Основним об'єктом їх уваги була українська історія князівсько – козацького періоду, XX ст., церковна історія України, історія українського права та суспільних відносин [38, с. 126].

У 1947 р. О. Оглоблин очолив Історико – археографічний інститут УВАН, а також відділ генеалогії Українського науково – дослідного інституту родознавства. Серед тодішніх праць вченого варто назвати «Як більшовики руйнували українську науку» (Прага, 1945), «Завдання української мартирології» (1947), «Українська історична наука у 1920 р.» (1948), «Олександр Лазаревський і українське родознавство» (1947), «Ханенки» (1949) та ін., у яких простежується центральна ідея наукової творчості історика – це національно – державна самостійність України [26, с. 317]. Складним був початок еміграційного шляху Н. Полонської – Василенко, яка читала курс історії України в УВУ у Мюнхені. Важливими студіями вченої того періоду були роботи «Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734-1775 рр.)», «Київ за часів Володимира та Ярослава», «Українське козацтво». Крім того, Н. Полонська – Василенко впродовж 1946-1950 рр. оприлюднила цікаві дослідження про київського митрополита Іларіона, С. Палія та І. Мазепу, Хмельниччину тощо. Вона уклала бібліографічний збірник «Видання ВУАН, знищені більшовицькою владою» (1948).

Зокрема, варто відзначити також праці *Джона Решетеля*, який працював над новітньою історією України – «Українська революція 1917-1920», «Дослідження націоналізму» англійською мовою (Прінстон, 1952). *О. Анатасій Великий* (1911-1982, Рим) (ЧСВВ) працював над проблемами поступу української церкви. Його основні розвідки – «Документи Римських понтифіків, що висвітлюють історію України: 1075-1953» (у 2-х тт., 1953-1954), «Листи Київських католицьких митрополитів: 1613-1839» (у 9-ти тт., 1956-1980), «Документи Берестейської унії та її творців: 1590-1600» (1976), «Причинки до історії української церковної думки» (1969) тощо. *О. Іриней Назарко* опублікував монографію «Святий Володимир Великий, Володар і Хреститель Руси – України» (Рим, 1954). Інший історик церкви *Ісидор Нагаєвський* (1908-1989) відомий своїми виданнями «Кирило – Методіївське християнство в Русі – Україні» (Рим, 1954), «Рим і Візантія» (1956), «Стародавня Україна в світлі історичних пам'яток» (1961), «Історія новітньої Української держави 1917-1923» (1966), «Історія Римських Вселенських архієреїв» у 3-х тт. та ін. *Леонід Соневицький* (1922-1966) надрукував праці «Український єпископат Переяславської та Холмської єпархії у XV – XVI ст.» (Рим, 1955) та «УВАН у США і українська історична наука» (Нью-Йорк, 1966). *Григорій Лужницький* (1903-1990, США), культуролог, написав роботи «Українська Церква між Заходом і Сходом» (Філадельфія, 1954), «50 років українського театру» (1975). *Іван Власовський* опублікував «Нарис історії Української Православної Церкви» у 2-х тт. (Нью-Йорк, 1955-1956).

Окрім релігієзнавчої тематики в українознавстві, у повоєнний період порушувались інші ділянки наукового знання. На це вказують монографії Б. Крупницького про Данила Апостола, Л. Окиншевича про шляху гетьманської України, Н. Полонської – Василенко про «Заселення Південної України (1750-1775)» на англійській мові (Нью-Йорк, 1955), а Ілько Борщак видав «Історію Русів» французькою мовою. Вагомими були розвідки А. Яковліва та О. Оглоблина про Переяславсько – Московський договір 1654 р. В'ячеслав Сенютювич – Бережний (1902-1992, США), історик-генеалог, відомий своїми студіями «Рід В'ячеслава Липинського» (1952), «До родоводу Могил» (1955), «Рід і родина Виговських» (1970) тощо. У меншій мірі виходили роботи з новітньої історії, зокрема деякі праці з історії України ХХ ст. були надруковані в «Українському огляді» та «Українському Збірнику», що випускались Інститутом дослідження СРСР.

Серед інших українознавців повоєнного часу слід назвати Павла Грицака (середньовічна історія України), Володимира Мацяка (Галицько – Волинська Русь), І. Лисяка – Рудницького (XIX ст.), Петра Ісаїва, Івана Левковича (історія церкви),

Богдана Галайчука та Сократа Іваницького (історія права України), Юрія Крохмалюка (військова справа) та інших [38, с. 127].

Треба відзначити українознавчу працю В. Міяковського, В. Шугаєвського, М. Чубатого, І. Витановича та ін. Володимир Міяковський (1888-1972, Нью-Йорк) – український вчений-суспільствознавець і літературознавець. Один із засновників УВАН, був директором Музею-Архіву УВАН у США. Головна праця – «Громадські рухи XIX ст. Новітня українська література» (Нью-Йорк, 1984). Валентин Шугаєвський (1884-1966) – нумізмат, археолог та історик. Основна студія – «Монета і грошова лічба на Україні в XVII ст.» (Науковий Збірник УВАН – Нью-Йорк, 1952. т. 1). Микола Чубатий (1889-1975) – історик права, церкви, педагог, публіцист. Учень М. Грушевського. З 1939 р. проживав у США. Він є засновник і перший голова НТШ у США (1948-1952), редактор наукового українознавчого журналу «Ukrainian Quarterly» (1944-1957). Основною його працею вважається «Історія християнства на Русі-Україні» у 2-х тт. (1965-1976). Ілля Витанович (1899-1973) з 1949 р. жив у США, був одним із засновників Українського Історичного Товариства (УІТ). Його розвідки стосувалися переважно проблематики економічної історії України. Головні роботи вченого – «В. Навроцький» (1934), «Історія українського кооперативного руху» (1964), «Уваги до методології й історіософії М. Грушевського» (1966).

Отже, осередки українознавства за кордоном поповнились новими науковими силами у ході 3-ї хвили еміграції та продовжували розвивати національні традиції в українській науці.

1950-ті – перша половина 1960-х рр. – важливий етап розвитку українознавства у діаспорі як частини української науки загалом. Перед українськими вченими за кордоном постав ряд нових завдань. Вони були чітко викладені у статтях О. Оглоблина «Думки про сучасну советську історіографію» (1963) та «Завдання української історіографії на еміграції» (1963). Суть цих завдань – український історик на еміграції має охороняти права і честь української науки, зберігати її кращі традиції, підтримувати зв'язок зі світовою історичною наукою, створювати нові праці з найактуальніших питань українознавства із залученням зарубіжних джерел та літератури [26, с. 354].

Наприкінці 1950-х рр. активно працювали близько 40 професійних істориків. Головними осередками українознавства в діаспорі були УВАН, НТШ та УВУ, однак головні сили науковців з об'єктивних причин поступово перемістилися з країн Західної Європи до США і Канади, виникали конфлікти у взаємовідносинах існуючих установ та істориків різних методологічних орієнтацій. Водночас українознавча наука зазнала втрат – це смерть Д. Дорошенка (1951), Б. Крупницького, В. Щербаківського, А. Яковліва, П. Грицака та інших корифеїв українознавства.

Саме тоді одне з головних місць посів О. Оглоблин, який у 1970 р. став президентом УВАН. У 1960 р. побачила світ його монографія «Гетьман Мазепа та його доба», яка побудована на великому архівному матеріалі, опрацьованому вченим ще у Києві та Москві, а потім у бібліотеках і архівах західних країн. У роботі «Проблема схеми історії України XIX – XX ст. (до 1917р.)» була продовжена наукова схема М. Грушевського і поширена на XIX – початок XX ст.

Зокрема, О. Оглоблин виклав критерії своєї концепції: 1. процес формування українського територіального масиву; 2. складання єдиного національно – господарського організму; 3. державно – правовий і політичний статус України; 4. консолідація української еліти; 5. соціальна структура українського суспільства; 6. культурний процес; 7. формування модерної української нації. З урахуванням цих критеріїв вчений запропонував макет періодизації історії України XIX – XX ст.



Плідно працювали у сфері української історії Н. Полонська – Василенко, В. Дубровський, І. Борщак, М. Ждан, Д. Климкевич, Л. Винар, активно долучалась молода генерація істориків – емігрантів.

За таких умов постала потреба консолідації українських наукових сил, які були розкидані по країнах Європи і Америки. Тому група істориків (О. Оглоблин, Н. Полонська – Василенко, Л. Винар, М. Антонович, О. Домбровський) у 1963 р. започаткували видання наукового українознавчого журналу «Український історик», який мав бути правдивим дзеркалом здобутків української науки і охороняти її від радянських фальсифікацій. Перший номер журналу був виданий у Денвері (США) завдяки зусиллям Л. Винара, який у 1964 р. став його головним редактором.

Навколо редколегії «У.І.» формувався актив, який підтримував ідею створення самостійної асоціації дослідників історії України. У 4-му числі журналу за 1964 р. було оприлюднене звернення Ініціативної групи про створення Українського Історичного Товариства (УІТ). У 1965 р. воно було офіційно засноване, а його першим президентом став О. Оглоблин, заступником – Н. Полонська – Василенко, яка очолила європейський відділ УІТ. До участі у роботі Товариства стали, крім редколегії «У.І.», археологи П. Курінний та Я. Пастернак, етнограф Є. Онацький, історики М. Чубатий та І. Назаренко тощо [26, с. 355-356].

УІТ представляли дійсні члени – дослідники та члени – прихильники (аматори історії). Були створені відділи Товариства у Німеччині, США, Франції, Великій Британії, Канаді, Австралії. Завданнями УІТ були: 1. об'єднання істориків для наукового вивчення України та сприяння виданню їхніх праць; 2. оборона традицій української історичної науки і спростування фальшивих інтерпретацій історії України; 3. виявлення і публікація джерел з української історії, що знаходилися у закордонних архівах і бібліотеках; 4. співпраця з українськими науковими установами у вільному світі.

Серед пріоритетів УІТ та «У. І.» було визначено вивчення наукової спадщини М. Грушевського. Так, завдяки діяльності цих установ і Л. Винара зокрема в середині 1960-х рр. зароджується нова галузь українознавчих знань – грушевськознавство. Навколо «У. І.» сконсолідувалася творча група дослідників – членів УІТ, які у 1960-х рр. оприлюднили цілу низку наукових розвідок про М. Грушевського. До неї належали Л. Винар, О. Оглоблин, М. Антонович, І. Борщак, І. Витанович, Т. Мацьків, Я. Пеленський, О. Прицак, Є. Онацький та ін. За умов тотального замовчення в УРСР імені найвидатнішого історика українська наукова громадськість в еміграції відзначила у 1966 р. його 100-літній ювілей. Розвиток грушевськознавства показав, що у західних країнах знайшли продовження наукові традиції історичної школи М. Грушевського.

Отже, в середині 1960-х років у середовищі української наукової еміграції головні сили українознавців сконсолідувалися навколо «Українського Історика» та Українського Історичного Товариства.

Наукове життя української діаспори у другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. мало свої риси, які обумовлювались специфічними умовами наукової діяльності в різних країнах, розбіжностями у поглядах на українську історію, появою нових українознавчих осередків, поповненням свіжими дослідницькими силами. Працюючи у західному світі, українознавці опановували модерні методики досліджень, тогочасні історіософські течії – постпозитивізму, конструктивізму, неоромантизму.

Провідна роль залишалась за УІТ і «Українським істориком», які за чільне місце ставили розвиток грушевськознавства. Так, Л. Винар опублікував монографію «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський» (1986), що вийшла також англійською, французькою та німецькою мовами. О. Домбровський написав розвідку

про М. Грушевського у системі НТШ, а А. Процик – про школи М. Грушевського і Д. Багалія як дві наукові течії, І. Витанович – про методологію та історіографію М. Грушевського, О. Пріцак – про історіографічні погляди вченого тощо [26, с. 374].

Тут варто докладніше зупинитися на українознавчій роботі Любомира Винара. Він є засновником журналу «Український історик» та ініціатором створення УІТ. Академік А. Жуковський зазначає, що діапазон наукової творчості Л. Винара є широким і нараховує понад 1,5 тисяч робіт, включаючи понад 60 книг, наукові і публіцистичні статті, видання джерельних матеріалів, рецензії тощо [22, с. 17].

У центрі його дослідів – історія України, її різні сфери та історичні періоди (з середньовічної історії аж до сьогодення). Однак центральні теми – це історія українського козацтва, українська історіографія, історія української культури. Окремою сферою творчості Винара є розвиток наукового грушевськознавства, що його він започаткував у 1960-х рр. [22, с. 17].

Значну увагу Л. Винар звертав на дослідження історичної схеми історії України з її періодизацією та відповідною термінологією, редагував і видавав твори М. Грушевського, О. Оглоблина, Н. Полонської – Василенко.

Спочатку вчений вивчав історію ранньої та середньовічної України, зокрема цікавився етногенезом української нації, питаннями антів, розвитком культури у Київській Русі. В «Енциклопедії українознавства» він опрацював майже усі статті з литовсько – руського періоду. Головні монографії Л. Винара – «Князь Дмитро Вишневецький» (1964), «Андрій Войнаровський» (1962). Окремі розвідки вчений присвятив І. Підкові, С. Наливайку, І. Мазепі та іншим політичним і державним діячам.

Л. Винар прийняв наукову схему М. Грушевського як модель української історіографії, надав нову періодизацію козацької доби, виділивши 4 етапи: 1. початковий («доісторичний») період, у якому козащина виступає як побутове явище, що набуває певного економічного і військового оформлення; 2. ранній козацький період (до кінця XVI ст.), у якому козацтво оформлюється як певна суспільна верства і виступає вже як категорія соціальна; 3. період розквіту козацтва (до першої половини XVII ст.) – козацтво стає політичною силою з власною внутрішньою і зовнішньою політикою та виступає як категорія політична; 4. період козацько – гетьманської держави (друга половина XVII – XVIII ст.), у якій козацтво виступає як категорія державно – політична [22, с. 18].

Першою книгою Л. Винара в Україні була «Силуети епох» (1992), присвячена М. Грушевському та Д. Вишневецькому і з того часу з'явилися його численні історіографічні роботи про О. Оглоблина, В. Антоновича, Д. Дорошенка, Я. Пастернака, Є. Онацького та інших. Водночас він вивчає діяльність українознавчих наукових установ та розвиток української культури. Однак найзначніша кількість праць Л. Винара стосується М. Грушевського та його доби.

Л. Винар вказав, що М. Грушевський є основоположником української національної історіографії. Монографії – «Молодість Михайла Грушевського» (1967), «М. Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка» (1970), «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський» (1985), «М. Грушевський: історик і будівничий нації» (1995), «Грушевськознавство: генеза і розвиток» (2000) тощо, загалом 200 публікацій, присвячених цьому історику.

Л. Винар вивчав поступ української наукової історіографії в XIX – XX ст., висунув концепцію опрацювання біобібліографічного словника українських істориків [22, с. 20].

Окрім того, Л. Винар досліджував окремі ділянки української культури. Він – автор англійської «Історії раннього українського друкарства, 1491 – 1600» (Денвер, 1962), праці «Християнізація України і розвиток писемної культури і освіти в Києві в X–XI ст.» (Мюнхен, 1990). У останній роботі він аналізує давньоукраїнську культуру і

висуває термін «староукраїнський» для означення політичного та культурного розвитку Київської держави.

Вчений займався також питаннями історії української літератури. Його першою монографією є праця, присвячена відомому критикові та літературознавцю Остапові Грицаєві – «Остап Грицай: життя і творчість» (Клівленд, 1960).

Л. Винар у загальних довідкових виданнях завжди вмщував українознавчі матеріали і тим самим поширював українознавство на міжнародному науковому форумі. А. Жуковський з цього приводу зазначив, що цей учений «вказав енциклопедичне знання різних дисциплін, починаючи від дослідів історії України і допоміжних історичних наук, бібліографії, суспільних наук, літературознавства і кінчаючи етнічними студіями» [22, с. 24]. А патріарх української історіографії в діаспорі О. Оглоблин так охарактеризував роботу Л. Винара: «В його діяльності яскраво виявилася глибока відданість українській справі, особлива увага до нашої історичної традиції ... який збагатив історичну науку новими цінними публікаціями» [22, с. 27].

Окрім того, діаспорні учені збагачували джерельну базу історії України, досліджуючи архіви та бібліотеки західних держав. У цьому плані плідно працював Теодор Мацьків – український історик у США, найвідомішою працею якого є «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах: 1687-1709» (1988), у якій І. Мазепа постав як талановитий дипломат і патріот України.

Історик Тарас Гунчак (США), редактор журналу «Сучасність» (з 1983 р.) видав вагомі джерелознавчі розвідки – «Студію про революцію 1917 р.» (1979), «Джерела до новітньої історії України» у 2-х тт. (1980), «Українська революція. Документи 1919-1921 рр.» (1984). Були вперше опубліковані унікальні документи С. Петлюри у 1920 р. Крім того, Т. Гунчак та Р. Сольчаник упорядкували 3-томник «Українська суспільно – політична думка в ХХ ст.» (1983), до якого увійшли документи українських політичних партій, об'єднань тощо.

Період Другої Світової війни вивчав В. Косик – історик у Франції, професор УВУ та Паризького університету, редактор франкомовного журналу «Європейський Схід». Його праці «Україна в Другій Світовій війні», «Україна і Німеччина у Другій Світовій війні» (1980) побудовані на оригінальних джерелах, виявлених в архівах Німеччини та інших країн. Спираючись на ці документи, автор опрацював хронологію бойових операцій Української Повстанської Армії.

Велике значення для збагачення знань з українознавства мала діяльність «Просвіти», НТШ, УВАН, УВУ, створення у діаспорі нових українознавчих центрів у США. При Іллінойському, Пенсільванському, Колумбійському університетах сформувалися осередки українознавства, найпотужнішим серед них був Гарвардський університет, у рамках якого Омелян Пріцак створив Український Науковий інститут і був його директором до 1989 р. Потім його очолив Г. Грабович, який започаткував збірник «Вісті з Гарварда». Крім цього, у США діяли Український соціологічний інститут, Українська асоціація університетських професорів, Фундація кафедри українознавства та ін.

У Канаді при Альбертському університеті з 1976 р. функціонує Канадський інститут українських студій, який очолював Р. Лупул, а згодом Б. Кравченко. Інститут видає наукові праці з історії і права України. З 1980-х рр. діє Центр українознавства при університеті в Торонто, у якому працювали П. Магочий та О. Субтельний. Вагомим здобутком була англomовна Енциклопедія України за редакцією Д. Гусара-Струка. Серед українських істориків у Канаді варто відзначити П. Потічного, М. Марунчака, І. Рудницького та ін. Інші галузі українознавства вивчали Ю. Шевельов, І. Марчук та І. Кошелівець [26, с. 377].

Треба зазначити, що у цей період точилися дискусії і у середовищі українських науковців. Так, 1963 р. виникла суперечка між І. Лисяком – Рудницьким та

О. Пріцаком довкола періодизації українського національного руху. Зокрема, перший відносив українців до «неісторичних» народів, а О. Пріцак спростував цю тезу. Загалом розвиток різних сфер українознавства у діаспорі гальмувався його надмірною політизацією з боку націоналістичних інституцій та їх видань, полемікою між ОУН-Б та ОУН-М. Вони ототожнювали історію України лише з історією національного руху.

Розвивалися різні ділянки українознавства. Так, давню історію України вивчали Я. Пастернак, О. Кандиба, О. Домбровський, М. Міллер та ін. Княжу добу і період розвинутого середньовіччя досліджували М. Ждан, О. Пріцак, І. Назарко. Однак найбільше вивчалася доба Гетьманщини: це праці О. Барана, Л. Винара, В. Дубровського, Т. Мацьківа, О. Оглоблина, які охоплюють широкий спектр проблем – від зародження українського козацтва до гетьмана І. Мазепи.

До зацікавлень діаспорних вчених входили питання з української воєнної історії, історії церкви, історіографії, генеалогії, геральдики (М. Антонович, Л. Биковський, Ю. Бойко).

Історію України першої половини ХХ ст. вивчали І. Витанович, О. Герус, М. Єремеїв, А. Жуковський, І. Каменецький та ін. Період Другої Світової війни, історію ОУН – УПА досліджували В. Косик, П. Мірчук, Л. Шанковський, П. Стерчо.

Таким чином, одним з найголовніших підсумків діаспорного українознавства 1960 – 80-х рр. є те, що воно знайшло свою нішу в європейській історичній науці як історична україністика. В університетах Європи, США, Канади були започатковані лекційні курси з історії України, до якої зростав інтерес з боку провідних наукових шкіл. Було зроблено важливий крок для утвердження місця історії України у світовій історії та її неупередженого осмислення. Хоча українським вченим в еміграції не вдалося уникнути ірраціональних конструкцій, світоглядної обмеженості, працюючи в західних демократіях, вони мали значно ширші можливості для об'єктивного відтворення української історії [26, с. 380].

До того ж українська наука у цей час зазнала великих втрат. Померли О. Навроцький, П. Курінний, Н. Полонська – Василенко, І. Витанович, М. Ждан, М. Чубатий, О. Домбровський та інші, а поповнення когорти діаспорних вчених молодими силами помітно уповільнилося.

«Оксамитові» революції у країнах Східної Європи заклали підвалини для долучення істориків УРСР до надбань національної та світової історіографії. У червні 1989 р. українські науковці з СРСР і діаспори заснували біля Неаполя Міжнародну асоціацію україністів (МАУ), яку очолив І. Дзюба. У тому ж році було відновлено діяльність НТШ у Львові. Перший конгрес МАУ пройшов у 1990 р. у Києві.

Усі ці процеси активізували національно – науковий рух української діаспори. У 1988 р. у США започатковано проект створення «Енциклопедії української діаспори» під керівництвом В. Маркуся (Чікаго). Активізувалися й інші українознавчі осередки – УВАН, УВУ, УІТ, НТШ, УНІ при Гарварді. Зокрема, діяльність УІТ була поширена в Україні. Почали повертатися імена раніше заборонених істориків: М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Василенка тощо, вперше видавалися праці А. Жуковського, О. Субтельного, Н. Полонської – Василенко, І. Лисяка – Рудницького та інших корифеїв української науки.

Поступово, з розпадом СРСР і відновленням Української держави у 1991 р. відбулась соборність української науки і постає актуальне питання розробки нової національної схеми історії України. Головним здобутком того часу стало своєрідне «примирення» істориків УРСР та істориків діаспори на ґрунті національно – державного будівництва. Як зазначає Я. Калакура, соборність національної історіографії – це такий стан, коли у єдиний потік зливаються провідні течії історичної думки, консолідується її представники навколо ідеалів української національно – державної ідеї з метою глибокого, об'єктивного та всебічного вивчення історії України; це не

арифметична сума істориків та їх здобутків, а нова ціннісна категорія, нова якість національної історичної науки [26, с. 447].

В цілому заслугою наукової діяльності представників еміграції у галузі українознавства було створення нової теоретичної парадигми. Шляхом комплексного опрацювання широкого спектру дисциплін діаспорне українознавство здійснило поступ у напрямку вирішення проблем етногенезу українців, їхнього національного державотворення; визначення чинників впливу на розвиток національної свідомості українців; культурно – національних засад майбутньої незалежної України.

Перебуваючи в еміграції, воно окреслило велику кількість тем, заборонених в радянській Україні, будучи при тому менш політизованим, ґрунтуючись на методології плюралізму, послуговуючись принципами наступності і самобутності тощо. Еміграційна наука у системі науково – освітніх інституцій другої половини ХХ ст. була дієвим чинником збереження українського наукового потенціалу. Історичне значення українознавства за кордоном полягало і в тому, що шляхом наукової діяльності зроблено спробу подати світові інформацію про самобутню Україну, яка бореться за свою незалежність.

1. ІР НБУВ. Ф. 318. Особистий фонд Д. Дорошенка. Од. зб. 21. 3 арк.
2. ЦДАВО України. Ф. 3561. Особистий фонд професора О. П. Оглоблина. Оп. 1. Спр. 1. Автобіографія. 35 арк.; Спр.4. Списки наукових робіт. 31 арк.
3. ЦДАВО України. Ф. 3806. Особистий фонд Н. Д. Полянської – Василенко. Оп. 1. Спр. 10. Уривки з друкованих робіт. 275 арк.
4. ЦДАВО України. Ф. 4432. Наріжний С. П. Оп. 1. Спр. 4. 298 арк.
5. ЦДАВО України. Ф. 4433. Сірополко Степан. Оп. 1. Спр. 1. 14 арк.
6. Баран О. Любомир Винар // Український історик. 1997. Т. 34. Ч. 1/4. С. 11-32.
7. Верба І. В. Життя і творчість Н. Полонської – Василенко (1884 – 1973). Ніжин, 2000. 324 с.
8. Винар Л. Біобібліографічний покажчик (1950-1997). Львів, Київ, Париж, Нью-Йорк, 1998. 350 с.
9. Винар Л. Наукова творчість О. П. Оглоблина // Український історик. 1970. № 1-3. С. 5-32.
10. Винар Л. «Український історик»: 40 років служіння науці – 1963-2003. Нью-Йорк – Острог, 2003. 421 с.
11. Винар Л. Українське історичне товариство: 1965 – 2000. Чернівці, 2000. 126 с.
12. Винар Л. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965-2000) // Український історик. 2000. № 4. С. 13-29.
13. Вінтоняк О. Борис Дмитрович Крупницький // Український історик. 1987. № 1-4.
14. Гаранін О. Я. Дослідження історії України в Українському Вільному Університеті (1921-1991): автореф. дис. ... к. і. н. К., 2007. 16 с.
15. Герус О. В. Ювілейний збірник УВАН у Канаді. – Вінніпег, 1976. 657 с.
16. Гомотюк О. Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті роки ХІХ ст. – перша третина ХХ ст.). Тернопіль, 2007. 552 с.
17. Григорук Н. М. Чубатий як історик України. Тернопіль, 2003. 159 с.
18. Гриньох Н. В. Українські науково – історичні центри у Канаді в 50-80-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... к. і. н. Л., 2007. 17 с.
19. Домбровський О. До питання української історичної школи в діаспорі // Український історик. 1977. № 1-2. С. 5-37.
20. Домбровський О. Олександр Оглоблин і Українське Історичне Товариство // Український історик. 1989. № 4. С. 30-37.
21. Євтух В. Б. Закордонне українство. К., 2005. 308 с.
22. Жуковський А. Л. Винар: життя і діяльність // Л. Винар: Біобібліографічний покажчик (1950 – 1997). Львів-Київ, 1998. 350 с.
23. Жуковський А. Нарис історії НТШ в Європі. Львів, Париж, 2000. 138 с.
24. Історія української еміграції / за ред. Б. Лановика. К., 1997.
25. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства. К., 2007. 381 с.
26. Калакура Я. С. Українська історіографія. К., 2004. 496 с.
27. Карпенко В. Українські студії під небом Баварії. К., 1998. 141 с.
28. Качкан В. А. Українське народознавство в іменах. У 2-х ч. К., 1995. 287 с.
29. Кононенко П. Українознавство. К., 1994. 750 с.

30. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України. Чернівці, 1999. 520 с.
31. Краснодемська І. Й. Внесок вчених української діаспори європейських країн у розвиток українознавства (20-60-ті рр. XX ст.): Дис. ... к.і.н. К., 2009. 253 арк.
32. Краснодемська І. Й., Калакура Я. С. Осередок українознавства у Мюнхені // Українознавство. Число 1-2. С. 424-430.
33. Лановик Б., Траф'як М., Матейко Р., Матисякевич З. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення. Тернопіль, 1999. 512 с.
34. Маркусь В. Енциклопедія української діаспори. Чикаго, 1995.
35. Монолатій І., Вишиванок О. Мюнхенська школа історії України (1946-1991): Історіографічне дослідження. Коломия, 2001. 132 с.
36. На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Л. Винара. К., 2000. 817 с.
37. Наукова і видавнича діяльність НТШ у Європі. К., 2007. 524 с.
38. Оглоблин О. Українська історіографія 1917 – 1956 рр. К., 2003. 252 с.
39. Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX – XX ст. К., 1996. 362 с.
40. Пішванова Т. Г. Вивчення історії України в західній діаспорі у другій половині XX ст. Донецьк, 2004. 129 с.
41. Сакада Л. «Український історик»: Генеза, тематика, постаті. К., 2003. 328 с.
42. Сірополько С. Історія освіти в Україні. К., 2004. 750 с.
43. Українські історики XX ст.: Біобібліографічний довідник. К., 2006. 316 с.
44. Шаблій О. Володимир Кубійович. Париж – Львів, 1996. 704 с.

### References

1. IR NBUV. F. 318. Osobystyi fond D. Doroshenka. Od. zb. 21. 3 ark.
2. TsDAVO Ukrainy. F. 3561. Osobystyi fond profesora O. P. Ohloblyna. Op. 1. Spr. 1. Avtobiohrafia. 35 ark.; Spr. 4. Spysky naukovykh robit. 31 ark.
3. TsDAVO Ukrainy. F. 3806. Osobystyi fond N. D. Polianskoi – Vasylenko. Op. 1. Spr. 10. Uryvky z drukovanykh robit. 275 ark.
4. TsDAVO Ukrainy. F. 4432. Narizhnyi S. P. Op. 1. Spr. 4. 298 ark.
5. TsDAVO Ukrainy. F. 4433. Siropolko Stepan. Op. 1. Spr. 1. 14 ark.
6. Baran O. Liubomyr Vynar // Ukrainnyi istoryk. 1997. T. 34. Ch. 1/4. S. 11-32.
7. Verba I. V. Zhyttia i tvorchist N. Polonskoi – Vasylenko (1884 – 1973). Nizhyn, 2000. 324 s.
8. Vynar L. Biobibliohrafichni pokazhchyk (1950-1997). Lviv, Kyiv, Paryzh, Niu-York, 1998. 350 s.
9. Vynar L. Naukova tvorchist O. P. Ohloblyna // Ukrainnyi istoryk. 1970. № 1-3. S. 5-32.
10. Vynar L. «Ukrainskyi istoryk»: 40 rokiv sluzhinnia nautsi – 1963-2003. Niu-York – Ostroh, 2003. 421 s.
11. Vynar L. Ukrainske istorychne tovarystvo: 1965 – 2000. Chernivtsi, 2000. 126 s.
12. Vynar L. Ukrainske istorychne tovarystvo z perspektyvy 35 rokiv (1965-2000) // Ukrainnyi istoryk. 2000. № 4. S. 13-29.
13. Vintoniak O. Borys Dmytrovych Krupnytskyi // Ukrainnyi istoryk. 1987. № 1-4.
14. Haranin O. Ya. Doslidzhennia istorii Ukrainy v Ukrainkomu Vilnomu Universyteti (1921-1991): avtoref. dys. ... k. i. n. K., 2007. 16 s.
15. Herus O. V. Yuvileinyi zbirnyk UVAN u Kanadi. – Vinnipeh, 1976. 657 s.
16. Homotiuk O. Ye. Zlet i trahediia ukrainoznavstva na zlami epokh (90-ti roky XIX st. – persha tretyna XX st.). Ternopil, 2007. 552 s.
17. Hryhoruk N. M. Chubatyi yak istoryk Ukrainy. Ternopil, 2003. 159 s.
18. Hrynokh N. V. Ukrainski naukovo – istorychni tsentry u Kanadi v 50-80-kh rr. XX st.: avtoref. dys ... k. i. n. L., 2007. 17 s.
19. Dombrovskyi O. Do pytannia ukrainskoi istorychnoi shkoly v diaspori // Ukrainnyi istoryk. 1977. № 1-2. S. 5-37.
20. Dombrovskyi O. Oleksandr Ohloblyn i Ukrainske Istorychne Tovarystvo // Ukrainnyi istoryk. 1989. № 4. S. 30-37.
21. Ievtukh V. B. Zakordonne ukrainstvo. K., 2005. 308 s.
22. Zhukovskyi A. L. Vynar: zhyttia i diialnist // L. Vynar: Biobibliohrafichni pokazhchyk (1950 – 1997). Lviv-Kyiv, 1998. 350 s.
23. Zhukovskyi A. Narys istorii NTSh v Yevropi. Lviv, Paryzh, 2000. 138 s.
24. Istorii ukrainskoi emihratsii / za red. B. Lanovyka. K., 1997.
25. Kalakura Ya. S. Istorychni zasady ukrainoznavstva. K., 2007. 381 s.
26. Kalakura Ya. S. Ukrainska istoriografia. K., 2004. 496 s.

27. Karpenko V. Ukrainski studii pid nebom Bavarii. K., 1998. 141 s.
28. Kachkan V. A. Ukrainse narodoznavstvo v imenakh. U 2-kh ch. K., 1995. 287 s.
29. Kononenko P. Ukrainoznavstvo. K., 1994. 750 s.
30. Kotsur V. P., Kotsur A. P. Istoriohrafia istorii Ukrainy. Chernivtsi, 1999. 520 s.
31. Krasnodemska I. Y. Vnesok vchenykh ukrainsoi diaspori yevropeiskykh krain u rozvytok ukrainoznavstva (20-60-ti rr.XX st.): Dys... k.i.n. K., 2009. 253 ark.
32. Krasnodemska I. Y., Kalakura Ya. S. Oseredok ukrainoznavstva u Miunkheni // Ukrainoznavstvo. Chyslo 1-2. S. 424-430.
33. Lanovyk B., Trafiak M., Mateiko R., Matysiakovykh Z. Ukrainska emihratsiia: vid mynuvshyny do sohodennia. Ternopil, 1999. 512 s.
34. Markus V. Entsyklopediia ukrainsoi diaspori. Chykhah, 1995.
35. Monolatii I., Vyshyvanok O. Miunkhenska shkola istorii Ukrainy (1946-1991): Istoriohrafichne doslidzhennia. Kolomyia, 2001. 132 s.
36. Na sluzhbi Klio: Zbirnyk naukovykh prats na poshanu L. Vynara. K., 2000. 817 s.
37. Naukova i vydavnycha diialnist NTSh u Yevropi. K., 2007. 524 s.
38. Ohloblyn O. Ukrainska istoriohrafia 1917 – 1956 rr. K., 2003. 252 s.
39. Onopriienko V. I. Istoriiia ukrainsoi nauky XIX – XX st. K., 1996. 362 s.
40. Pishvanova T. H. Vyvchennia istorii Ukrainy v zakhidni diaspory u druhi polovyni XX st. Donetsk, 2004. 129 s.
41. Sakada L. «Ukrainskyi istoryk»: Heneza, tematyka, postati. K., 2003. 328 s.
42. Siropolko S. Istoriiia osvity v Ukraini. K., 2004. 750 s.
43. Ukrainski istoriky XX st.: Biobibliohrafichni dovidnyk. K., 2006. 316 s.
44. Shablui O. Volodymyr Kubiiovykh. Paryzh – Lviv, 1996. 704 s.

**Нагірняк О. Р.**

**Развитие украиноведения в системе научно – образовательных центров украинской эмиграции (1945 – 1991 гг.): тенденции, проблемы, достижения.**

*В статье охарактеризован процесс становления и продвижения украиноведения как научной системы знаний в среде украинской научной эмиграции во второй половине XX века. На основе источников и научной литературы осуществлен комплексный анализ украиноведческого наследства ученых - эмигрантов того времени, а именно Д. Дорошенко, Б. Крупницького, В. Кубийовича, І. Огієнко, О. Оглоблина, Н. Полонської – Василенко, Л. Винара, Ю. Шевелева, Д. Чижевського, Н. Чубатого и многих других, отражены главные направления, содержание и формы украиноведческих студий, показан сложный процесс институционализации украинской науки за рубежом в 1945 – 1990 гг. Проанализирована научная деятельность европейских и североамериканских украиноведческих центров в 50-80-х гг. XX ст. и отмечена их организующая роль в становлении свободной национальной науки. Установлены тенденции развития основных сфер украиноведения этого периода: истории, историографии, культурологии, филология, философии, правоведения.*

**Ключевые слова:** украиноведение, украиноведческие исследования, эмиграция, диаспора, историография, научное направление, теория.

**Nagirnyak O. R.**

**Development of Ukrainian studies in the system scientifically – educational centers of Ukrainian emigration (1945 – 1991): tendencies, problems, achievements.**

*In the article, becoming and advancement of Ukrainian studies is described as a scientific system of knowledge in the environment of Ukrainian scientific emigration in the second half of XX of century. On the basis of a spring base and scientific literature the complex analysis of Ukrainian studies inheritance of scientists - emigrants is carried out that time, namely D. Doroshenko, B. Krupnischkiy, I. Kubyovych, I. Ogienko, O. Ogloblin, N. Polonska – Vasilenko, L. Vinar, Y. Shevelov, D. Chijevskiy, N. Chubaty and many other, main directions, maintenance and forms of ukrainian studies, are reflected, the difficult process of institutionalitation of Ukrainian science is shown abroad in 1945 – 1990 scientific activity of the European and North-American Ukrainian studies centers is analysed in 50-80th XX of century and their organizing role is marked in becoming of free national science.*

*Progress of basic spheres of Ukrainian studies of this period trends are set: histories, historiography, philology, philosophy, jurisprudences, studies of art and others like that and their scientific problems and achievements.*

**Keywords:** Ukrainian studies, ukrainian studies research, emigration, diaspora, historiography, scientific direction, theory.

**ТОРГІВЛЯ КНИГАМИ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УРСР  
У 1950-80-ИХ РР.**

*В статті аналізується стан забезпечення книгами сільської місцевості Української РСР у 1950-80-ті рр. На основі вивчення літератури та архівних джерел визначено основні форми і методи торгівлі книгами на селі, визначено жанрову специфіку літератури, що постачалась у село у визначений період через систему споживчої кооперації.*

**Ключові слова:** книги, село, споживча кооперація, торгівля, Українська РСР.

Одним із показників економічного та соціального розвитку будь-якої держави є розвиток власного книговидання та кількість книжок на душу населення. На жаль Україна, незважаючи на певний прогрес, за останнім показником все ще відстає від розвинених європейських країн. Починаючи з 1994 року, в Україні продукується в межах однієї книги на душу населення. В різні роки ця цифра коливається від 1,69 – це найбільший показник, якого було досягнуто у 2013 р., до 0,4, який був у 1999 р. [4]. Корисним на нашу думку буде ретроспективний погляд на стан книжкової торгівлі у останні десятиліття існування СРСР у сільській місцевості, оскільки на сьогодні інфраструктура книжкової торгівлі на селі практично відсутня. Окремі аспекти досліджуваної проблеми у новітню добу висвітлювались у працях Н. Марціняк, О. Афоніна, М. Сенченко, З. Григорової, Ж. Ковби, О. Барзилович, Л. Костіва [2; 3; 5; 6]. Однак комплексного дослідження книжкової торгівлі саме у сільській місцевості у окреслений період так і не з'явилося. Тому у даній розвідці ми ставимо за мету визначити механізми книжкової торгівлі та окреслити жанрову специфікацію літератури, що отримувало українське село у 1950-80-их рр.

Торгівля книгами на селі стала активно розвиватись після ухвалення відповідних рішень державно-партійними органами влади. Так, Рада міністрів Союзу РСР та ЦК КПРС у постанові «Про заході по подальшому розвитку радянської торгівлі» зобов'язали Центроспілку збільшити продаж книг у сільській місцевості в 1955 р. у два рази порівняно із 1953-м [1, с. 16]. Рішенням уряду та ЦК партійної організації УРСР від 10 лютого 1956 року на Укоопспілку було покладено обов'язок по організації закупки підручників для сільських шкіл у кількості і назвах погоджених із Міністерством освіти УРСР [8]. Станом на 1963 рік Укоопспілка повинна була забезпечувати 25 тис. сільських шкіл навчальною літературою. Непоодинокими були випадки, коли установи споживчої кооперації не встигали забезпечити всі школи до початку нового навчального року [13, арк. 15-17]. У багатьох селах на початку навчального року не вистачало необхідних речей, щоб зібрати дітей до школи: зошитів, підручників, олівців, шкільної форми. Перебої в цій царині набули настільки масового характеру, що правління Укоопспілки після проведеного аналізу ситуації в розрізі всієї республіки за 1964 рік прийняло відповідне звернення до ідеологічного відділу ЦК КПУ із проханням вплинути на видавництво «Радянська школа», щоб шкільні підручники в поточному році були надруковані якомога раніше [13, арк. 25].

Однак ключовою у торгівлі книгами на селі була постанова Ради міністрів СРСР у 1957 році, згідно якої споживча кооперація перейняла торгівлю всією, не тільки навчальною літературою у сільській місцевості від міністерства торгівлі СРСР [9, с. 9]. Згідно цієї постанови споживча кооперація повинна була збільшити продаж книг у сільській місцевості, розширити мережу книжкових магазинів, у тому числі спеціалізованих у районних центрах, організувати у кращих сільських магазинах книжкові відділи і книжкові полиці залучивши до цієї справи найбільш грамотних працівників, всебічно розвивати розвізну торгівлю книгами, а також поширювати літературу на селі через більш активне залучення книгонош із числа працівників культурно-просвітницьких закладів, сільського активу і комсомольців [11, арк. 9].



Саме після цих змін у структурі апарату Укоопспілки з'явилося управління книжкової торгівлі, яке згідно із штатним розписом взяло на роботу 25 працівників, а на обласному рівні – відповідні відділи [11, с. 28].

Внаслідок цих змін протягом 1957-1959 рр. Укоопспілкою було збудовано 785 нових книжкових магазинів. Станом на 1 серпня 1959 р. торгівлю книгами в кооперативній системі здійснювали 1012 книжкових магазинів, у тому числі безпосередньо на селі – 440 [12, арк. 6]. У 1965 р. споживча кооперація вже мала книготорговельну мережу, що складалась із 1682 книжкових магазинів та 829 кіосків і 147 автолавок, у 1970-му – 2085 магазинів і 1208 кіосків [18, арк. 12]. Однак майже половина товарообігу друкованої продукції споживчої кооперації УРСР (47,2%) забезпечували книжкові магазини, що розташовувались у містах і районних центрах [14, арк. 20].

Зростала також в досліджуваний період торгівля літературою як художньою, так і спеціалізованими виданнями. У 1976 році було реалізовано літератури на 41 млн. крб. Реалізація книжкової продукції населенню відбувалася не лише через мережу спеціалізованих крамниць, а й в автокрамницях, бібліотеках, шкільних товариствах «Юні друзі книги». Однак у цілому питома вага друкованих видань у загальному товарообігу Укоопспілки залишалась незначною: 0,49% у 1964 р. [14, арк. 18].

У подальшому Укоопспілка керуючись відповідними рішеннями керівництва країни продовжувала розвивати і удосконалювати книжкову торгівлю на селі. Зокрема згідно до постанови ЦК КПУ від 12 листопада 1964 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню видавничої діяльності і усуненню недоліків у книжковій торгівлі республіки» відповідне управління Укоопспілки вжило заходів до перегляду замовлень на літературу та зміцнення матеріально-технічної бази книжкової торгівлі. Відповідні зміни було внесені і в підготовку кадрів у кооперативній освіті. Так, у Вінницькому кооперативному технікумі було відкрито спеціальне відділення для підготовки інструкторів і товарознавців книготорговельної діяльності із щорічним набором у 100 осіб [14, арк. 3].

Варто відзначити, що до розповсюдження книг у сільській місцевості через відсутність спеціалізованої торгівельної мережі, а також задля виконання планових показників залучались не тільки працівники кооперації, а й «добровольці», які брали на себе відповідні зобов'язання і працювали книгоношами. Зокрема книгоноша В. Ровенська із Лебединського району Сумської області у 1959 р. розповсюдила серед сільського населення літератури на 50 тис. крб. Книгоноша Приколотнянського сільСТ А. Кривоконенко на Харківщині продав літератури на 42 тис. крб.; книгоноша, домогосподарка Н. Аксенич зі Сталінської області – на 100 тис. крб. [12, арк. 10]. Працювали у цьому напрямку у вигляді виконання відповідних «громадських доручень» і комсомольські організації. Найбільш активно у 1960-их рр. через організацію соціалістичних змагань працювали у цій сфері комсомольські активісти Вінницької області, котрі щороку реалізовували літератури на понад 200 тис. крб [14, арк. 8]. В цілому ж по Україні комсомольці тільки за 1965 рік реалізували літератури майже на 2,5 млн. крб. [17, арк. 123].

Хоча постачання книжковою продукцією мешканців села із року в рік зростало, все ж в сільській місцевості не вистачало художньої літератури особливо дитячої і зрослий попит на неї не задовольнявся [10, арк. 123]. Так, у 1968 р. Укоопспілка замовила трьом видавництвам республіки («Дніпро», «Радянський письменник», «Молодь») художньої літератури на 76 млн. крб., а одержала лише на 2 млн. 770 тис. крб.; видавництву «Веселка» – книг на 3 млн. 700 тис. крб., а отримала – лише на 1 млн. 250 тис. Фактично станом на кінець 1960-их рр. у мережі споживчої кооперації загальна кількість дитячих книжок в продажу перебувала на рівні меншому ніж по одному примірнику на одну дитину, яка проживала на селі [17, арк. 32]. Зокрема у своєму виступі на XI з'їзді споживчої кооперації в 1971 р. вчителька Козієвської

середньої школи Краснокутського району на Харківщині зазначала, що книги в село потрапляють в дуже малій кількості і немає ніякої можливості задовольнити потреби дітей, немає можливості придбати твори П. Тичини, М. Рильського інші твори класичної літератури [19, арк. 124].

В цілому дитячої та художньої літератури у сільській крамниці потрапляло в рази менше, ніж у міську книготорговельну мережу. Так статистичні дані по витратах на придбання літератури Укоопспількою та книготорговельним об'єднанням «Укркнига», що забезпечувало міську торгівлю, засвідчують перевагу міста у цій царині. Зокрема у 1967 році Укоопспілка завезла у свою мережу художньої літератури на 1 млн. 535 тис. крб., а «Укркнига» – 4 млн. 545 тис., дитячої – 1 млн. 42 тис. крб. та 1 млн. 967 тис. крб. відповідно [17, арк. 63]. Ще більш різюча різниця впадає в око, якщо проаналізувати кількість примірників творів окремих, найбільш популярних у 1960-70 рр. авторів художньої літератури., які постачались у сільську та міську книготоргівельні мережі. Зокрема науково-фантастичні твори А. Беляєва Укоопспілка отримала в кількості всього 2 % від накладу, твори Л. Фейхтвангера – 1,9 %, Е. Хемінгуей – 13 % тощо [17, арк. 66].

Однак не виконували своїх договірних зобов'язань по постачанню літератури у сільську мережу і галузеві видавництва. Так видавництво «Урожай» у 1963 р. виконало план поставок літератури для споживчої кооперації лише на 51 % від плану, в 1964 – 88 %, в 1965 – 72 %, в 1966 – 68 % [16, арк. 20]. Більше того, ряд книг призначених для сільської місцевості передано не споживчій кооперації, а – Укркнизі (книготорговельній мережі у містах). Зокрема «Довідник по заготівлях сільськогосподарської продукції» повним тиражем у 35 тис. примірників передано до міських крамниць. Туди ж пішов повний тираж по 45 тис. примірників підручників по підготовці кадрів механізаторів: «Трактори» та «Ремонтно-слюсарна справа» [16, арк. 58].

Всі ці проблеми викликали справедливі нарікання з боку пайовиків, що зафіксовано в протоколах в зборах уповноважених сільських споживчих товариств [7, арк. 101]. Натомість книжок політико-ідеологічного спрямування в сільській торгівлі було вдосталь. Часто замовлення суспільно-політичної літератури для села набагато перевищували замовлення об'єднання Укркнига. Зокрема брошуру «Листи до американських робітників» Укоопспілка замовила для продажу в роздріб – 10 тис. примірників, а Укркнига – 6 тис., «Статут Комуністичної партії Радянського Союзу» відповідно – 105 тис. і 69,5 тис. примірників для міста відповідно [17, арк. 3].

Книготорговельні установи споживчої кооперації «просували» суспільно-політичну літературу на село через організацію різноманітних заходів, як-то: місячники, декади і дні політичної книги, під час яких здійснювались подвірні обходи населення книгоношами, книжкові базари, читацькі конференції тощо. Так, у Луганській облспоживспільці під час місячника розповсюдження політичної книги із 1 квітня по 1 травня 1967 р., присвяченого дню народження В. Леніна реалізовано 1720 томів передплатних видань творів В. Леніна та 500 томів Української радянської енциклопедії. У Вінницькій облспоживспільці за цей же період продано політичної літератури на 69 тис. крб., у тому числі передплатних видань К. Маркса та Ф. Енгельса – 1475 примірників [16, арк. 34].

Окремим методом роботи книготорговельних організацій у цьому напрямку було комплектування і продаж індивідуальних бібліотечок політичної літератури. Клієнтами кооперативних книжкових крамниць у даному випадку були представники партійного і радянського апарату, слухачі сітки партійної освіти, комсомольські працівники, вчителі, сільська інтелігенція. Зазвичай такі бібліотечки комплектувались такими працями як «Про ідеологічну роботу», «В.І. Ленін. Короткий біографічний нарис», «Матеріали ХХІІІ з'їзду КПУ», «Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС», «Нариси з історії Комуністичної партії України», «Основи політичних знань», «Основи

політичної економії», книжки з питань партійного будівництва тощо. Так, у 1966 році кооперативними організаціями України було укомплектовано і реалізовано близько 73,5 тис. таких індивідуальних бібліотечок [16, арк. 36]. Звичайно із часом комплектація таких бібліотечок змінювалась, з'являлись більш актуальні матеріали наступних партійних з'їздів, видання доповідей і творів Л. Брежнєва тощо.

Звичайно ж просуванню такої літератури в маси партійне керівництво республіки надавало великого значення. Виконання поточних планів по продажах суспільно-політичної літератури на селі контролювалось відповідними відділами райкомів партії, що керувались у своїй роботі, зокрема, такими постановами ЦК КПУ як «Про поліпшення якості і підвищення дійовості суспільно-політичної літератури» від 28 березня 1967 р. Зрозуміло, що насичення сільської торгівельної мережі подібними виданнями відбувалось за рахунок дійсно затребуваної художньої чи навчальної літератури

Велика кількість суспільно-політичної літератури, що потрапляла у сільську торгівлю доповнювалась іншими виданнями, які для збільшення планових показників публікували великими накладом. Так, у 1967 р. видавництво «Маяк» випустило добре ілюстровану книжку «Вилково» накладом у 13 тис. екземплярів. Із цієї кількості вилковські кооператори отримали 11 тис. примірників, які не могли розпродати протягом багатьох років. Однак у 1970 р. ця ж книга вийшла трьохтисячним тиражем і вже на молдавській мові, хоча у самому Вилково і навколо нього у радіусі 70 км не проживало жодного молдаванина. За весь рік вилковські кооператори змогли реалізувати тільки 20 примірників цього видання і то – по лотереї [18, арк. 33].

Такі принципи роботи видавництва і система забезпечення сільської книготорговельної мережі літературою, що не відповідала смакам, запитам і потребам людей призводили до наднормативних запасів літератури, позбавлялись яких кооператорам доводилось через різні способи: уцінку, продаж по лотереї, продаж «у довісок» до якогось дійсно дефіцитного товару чи книжки, а у багатьох випадках – просто через списання у макулатуру. Для мінімізації збитків Укоопспілка виступала із пропозиціями перед ЦК КПУ запровадити порядок згідно якого 50 % збитків при списанні непроданої літератури мали б брати на себе і видавництва [18, арк. 50].

Серед іншого Укоопспілка пропонувала для покращення книготорговельної роботи та повноцінного забезпечення села художньою та фаховою літературою зобов'язати видавництва друкувати масовим тиражем книги цільовим призначенням тільки для села, а інструкторів книжкової торгівлі райспоживспілок як працівників «ідеологічного фронту» включити до номенклатури райкомів [18, арк. 24].

Вказані недоліки та невиконання планових показників спричинили прийняття відповідного рішення радянсько-партійним керівництвом республіки, що втілилось у постанові ЦК КПУ від 4 вересня 1967 року «Про серйозні недоліки в організації книжкової торгівлі в сільській місцевості республіки». Це у свою чергу змусило правління Укоопспілки вдатись до вжиття ряду адміністративних заходів: створення в усіх облспоживспілках госпрозрахункових книжково-асортиментних контор, а в райспоживспілках, що мали розгалужену книготорговельну мережу – книго-торговельних об'єднань [16, арк. 53-56].

Дуже неритмічно сільське населення отримувало літературу по передплаті за системою «Книга – поштою». Зокрема відповідно до постанови ЦК КПУ від 14 березня 1968 р. видавництво «Радянська школа» у цьому ж році розпочало видання серії із 48-ми книжок «Бібліотечки вчителя історії та суспільствознавства». Книготорговельні працівники споживчої кооперації провели значну роботу по передплаті, охопивши майже всіх вчителів історії та суспільствознавства у сільській місцевості. Проте передплатники обіцяних книг не одержували. За три роки після

проведення передплатної кампанії вийшло тільки 6 книжок із запланованої серії [18, арк. 48].

Отже, книготорговельна діяльність у сільській місцевості починаючи із 1950-их рр. здійснювалась виключно через мережу споживчої кооперації. Саме Укоопспілка відповідала за розбудову як спеціалізованих магазинів, так і забезпечення шкільної мережі навчальною літературою. Значна частина літератури, що постачалась в українське село носила політико-ідеологічний характер, натомість популярної художньої та фахової літератури не вистачало.

1. *Альтшуль Г.* Торговля книгами на селе / Г. Альтшуль, Д. Макашев. М.: Изд-во Центросоюз, 1954. 127 с.
2. *Афонін О. В.* Українська книга в контексті світового книговидання / О. В. Афонін, М. І. Сенченко. К.: Кн. палата України, 2009. 277 с.
3. *Григорова З.* Добре забуте старе?: (ще раз про книжкову торгівлю в Україні) / Зоя Григорова, Жанна Ковба, Ольга Барзилович // Вісник Книжкової палати. 2010. № 1. С. 7–11.
4. В Україні зростає книговидання – голова асоціації видавців [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2215475-v-ukraini-zrostaє-knigovidanna-glava-asociacii-vidavciv.html>
5. *Костів Л.* Між втраченим вчора і туманним завтра / Л. Костів // Книжковий клуб +. 2003. № 6. С. 24–30.
6. *Марціняк Н.* Форми та методи книжкової торгівлі в Україні (друга половина 1940-х — кінець 1980-х років) / Вісник Книжкової палати. 2013. № 3. С. 1–4.
7. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області, ф. 6334, оп. 2, од.зб. 72.
8. Постанова РМ УРСР «Про торгівлю шкільними підручниками в Українській РСР» від 10 лютого 1956 р. // Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Держ. вид-во політичної літератури УРСР. К. 1963. Том третій. 1952-1956 рр.
9. Потребительская кооперация СССР: учебник [для кооп. техникумов] / [Вахитов К.И.]. 3-е издание перераб. М., 1991. 176 с.
10. *Сидорович О. С.* Соціально-економічні наслідки діяльності споживчої кооперації УРСР на селі в повоєнний період / О.С. Сидорович // Вісник аграрної історії: збірник наукових праць. 2015. Вип. 11-12. С. 121–126.
11. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 1300.
12. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 1756.
13. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 2268.
14. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 2675.
15. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 2679.
16. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 3055.
17. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 3225.
18. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 3622.
19. ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 3739.

#### References

1. *Altshul G.* Torgovlya knigami na sele / G. Altshul, D. Makashev. M.: Izd-vo Tsentrosoyuz, 1954. 127 s.
2. *Afonin O. V.* Ukrayinska kniga v konteksti svitovogo knigovidannya / O. V. Afonin, M. I. Senchenko. K. : Kn. palata Ukrayini, 2009. 277 s.
3. *Grigорова Z.* Dobre zabute stare? : (sche raz pro knizhkovu torgivlyu v Ukrayini) / Zoya Grigорова, Zhanna Kovba, Olga Barzilovich // Visnik Knizhkovoyi palati. 2010. № 1. S. 7–11.
4. V Ukrayini zrostaє knigovidannya – golova asotsiatsiyi vidavtsiv [Elektronniy resurs]. Rezhim dostupu: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2215475-v-ukraini-zrostaє-knigovidanna-glava-asociacii-vidavciv.html>
5. *Kostiv L.* Mizh vtrachenim vchora i tumannim zavtra / L. Kostiv // Knizhkoviy klub. 2003. № 6. S. 24–30.
6. *Martsinyak N.* Formi ta metodi knizhkovoyi torgivli v Ukrayini (druga polovina 1940-h — kinets 1980-h rokiv) / Visnik Knizhkovoyi palati. 2013. № 3. S. 1–4.
7. Nizhinskiy viddil Derzhavnogo arhivu Chernigivskoyi oblasti, f. 6334, op. 2, od. zb. 72.
8. Postanova RM URSR «Pro torgivlyu shkolinimi pidruchnikami v Ukrayinskiy RSR» vid 10 lyutogo 1956 r. // Hronologichne zibrannya zakoniv, ukaziv prezidiyi Verhovnoyi radi, postanov i

- rozporyadzen uryadu Ukrayinskoyi RSR. Derzh. vid-vo politichnoyi literaturi URSSR. K. 1963. Tom tretiy. 1952-1956 rr.
9. Potrebitelskava kooperatsiya SSSR: uchebnik [dlya koop. tehnikumov] / [Vahitov K.I.]. 3-e izdanie pererab. M., 1991. 176 s.
  10. Sidorovich O. S. Sotsialno-ekonomichni naslidki diyalnosti spozhivchoyi kooperatsiyi URSSR na seli v povoennyi period / O.S. Sidorovich // Visnik agrarnoyi Istoriyi: zbirnik naukovih prats. 2015. Vip. 11-12. S. 121–126.
  11. TsDAVOUkrainy, f. 296, op. 8, spr. 1300.
  12. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 1756.
  13. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 2268.
  14. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 2675.
  15. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 2679.
  16. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 3055.
  17. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 3225.
  18. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 3622.
  19. Ibidem, f. 296, op. 8, spr. 3739.

**Сидорович О. С.**

**Торговля книгами в сельской местности УССР в 1950-80-е гг.**

*В статье анализируется состояние обеспечения книгами сельской местности Украинской ССР в 1950-80-е гг. На основе изучения литературы и архивных источников определены основные формы и методы торговли книгами на селе, определены жанровую специфику литературы, поставившаяся в деревню в определенный период через систему потребительской кооперации.*

**Ключевые слова:** книги, село, потребительская кооперация, торговля, Украинская ССР.

**Sidorovich O. S.**

**The sale of books in the countryside of the Ukrainian SSR in the 1950-80s.**

*The article analyzes the state of providing books of rural areas of the Ukrainian SSR in the 1950s-1980s. Based on the study of literature and archival sources, the main forms and methods of trade in books in the countryside were determined, the genre specificity of literature that was supplied to the village during a certain period through the system of consumer co-operation*

**Keywords:** books, village, consumer cooperatives, trade, Ukrainian SSR.

УДК 94(477.8):323.12/.13

**Б.В. Паска**

## **РОЗПРАВА РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ НАД ГОРОДЕНКІВСЬКОЮ ГРУПОЮ ДИСИДЕНТІВ**

*У статті проаналізовано антирежимну діяльність городенківської групи дисидентів у першій половині 1970-х рр. На основі раніше закритих матеріалів архівів КДБ розкрито хід і основні методи розправи радянського режиму над учасниками групи. Автор робить висновок, що городенківська група була одним із останніх в Україні осередків шістдесятницького правозахисту та спромоглася здійснювати активну опозиційну діяльність у період загального спаду дисидентського руху після другої хвилі арештів.*

**Ключові слова:** городенківська дисидентська група, радянський режим, Микола Гуцул, Микола Гамула, Роман Гайдук, Оксана Попович.

Друга хвиля арештів 1972 р. мала катастрофічні наслідки для українського національного руху. У ході «великого погрому» було репресовано провідних його діячів – В. Чорновола, І. Світличного, Є. Сверстюка, М. Плахотнюка, З. Антонюка, Ірину та Ігоря Калинців та ін. Радянські органи держбезпеки домоглися значного зменшення обсягу поширюваного у дисидентських колах самвидаву та призупинення видання найбільшого нелегального часопису «Український вісник», редактором якого був В. Чорновіл. Опозиційне середовище у своїй більшості було здеморалізованим. Незважаючи на складні умови та значне посилення тиску зі сторони радянського режиму, окремі осередки національного руху продовжили боротьбу. На території

Покуття у цей період розпочала активну антирадянську діяльність група дисидентів у м. Городенка, районному центрі Івано-Франківської області.

Предметом статті є розкриття основних аспектів протистояння дисидентів м. Городенка із радянським тоталітарним режимом у першій половині 1970-х рр. Історіографічні напрацювання із даної проблеми майже відсутні; можна відзначити тільки фрагментарний її розгляд у контексті дисидентського руху в працях О. Бажана [1], Ю. Данилюка [7] та І. Геля [5], а також енциклопедичні статті, присвячені учасникам городенківської групи у довіднику «Рух опору в Україні. 1960–1990» [11]. Основу джерельної бази становлять матеріали ф. 16 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) [2–5], а також спогади учасників подій [8; 9].

Відповідно до схеми науковця Я. Секо, в українському національному русі у 1950–80-х рр. співіснували дві парадигми – національно-визвольна (опиралася на досвід збройної боротьби ОУН та УПА, реалізувалася у формі підпільних організацій) і націоналізаційна (передбачала боротьбу за реальну суверенізацію УРСР, проявилася у легальній діяльності інтелігенції, її представники поділялися на культурників і політиків). У політичному крилі націоналізаційної парадигми основними формами боротьби були ревізіонізм та правозахист (шістдесятницький – 1965–1971 рр. та гельсінський – 1976–1988 рр.) [12]. У діяльності городенківської групи проявилися елементи як першої, так і другої парадигм.

За матеріалами спеціальних повідомлень голови КДБ УРСР В. Федорчука на адресу ЦК КПУ можна зробити висновок, що початки активної діяльності городенківської групи дисидентів датуються 1972 р., а до її складу входило 7 осіб. Антирадянська діяльність дисидентів охопила ще близько 50 осіб, серед яких були представники освітньої сфери [2, арк. 115–116]. Основою для формування групи стало місцеве товариство охорони природи. До її ядра увійшли відповідальний секретар товариства Микола Гамула (1917–1981), заступник голови Федір Вережак і бухгалтер Василь Яшан, а також зчіплювач вагонів Городенківського цукрокомбінату Микола Гуцул (1926–2005). Усі вони тією чи іншою мірою виступали проти окупаційного радянського режиму та зазнали репресій ще у 1940–50-х рр. В. Яшан та М. Гуцул були засуджені за участь у збройному підпіллі ОУН та відбували покарання у виправно-трудових таборах. М. Гамулу у 1943 р. засудили на 10 років ув'язнення за дезертирство, а Ф. Вережак був обвинувачений у «присвоєнні державного майна» та провів два роки за ґратами. М. Гамула та М. Гуцул завели знайомство у виправно-трудових таборах та з того часу залишалися близькими приятелями. Активну участь у діяльності городенківської групи брали також житель м. Чернівці, завідуючий товарами спецуправління тресту «Центростальконструкція», журналіст Роман Гайдук (1937–2010), його земляк Т. Шевчук, а також мешканець м. Коломия П. Кучирко [2, арк. 115–118].

Основними методами боротьби учасників городенківської групи проти радянської системи були зберігання, розмноження і поширення самвидавної літератури, розповсюдження серед оточення ідей самостійності України, прослуховування та запис зарубіжних радіопередач. У середовищі городенківців «ходили по руках», зокрема, 300-сторінковий збірник праць В. Мороза (включав есе «Репортаж із заповідника імені Берії», «Хроніка опору», «Серед снігів», «Мойсей і Датан»), твір Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», № 2 нелегального часопису «Український вісник», трактат Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання», книга югославського політика Мілована Джиласа «Новий клас», твори Є. Сверстюка, І. Світличного, Бориса Антоненка-Давидовича [2, арк. 116–118]. Абсолютна більшість забороненої літератури була результатом інтелектуальної праці української дисидентської інтелігенції із середовища шістдесятницького правозахисту.

Самвидав упродовж 1972–1973 рр. надходив до учасників городенківської групи через два канали. Основним постачальником забороненої літератури була жителька м. Івано-Франківська Оксана Попович, колишня оунівка, яка була репресована і протягом 1945–1956 рр. відбувала термін покарання у ВТТ. На рубежі 1960–70-х рр. вона зблизилася із середовищем українських дисидентів, була знайома із В. Морозом, О. Мешко, Б. Антоненком-Давидовичем, О. Заливахою. Доля О. Попович була тісно пов'язана із Городенкою. У цьому місті проживала її родина, саме тут вона провела свої роки навчання в гімназії. Дисидентка була добре знайома із місцевим патріотичним середовищем та учасниками городенківської групи [10]. Через М. Гуцула вона неодноразово передавала їм праці В. Мороза, Б. Антоненка-Давидовича, І. Світличного, Є. Сверстюка. Іншим джерелом самвидаву, через який до Городенки потрапили твори І. Дзюби та М. Джиласа, був Р. Гайдук із Чернівців. За свідченнями Р. Гаїдука, ці праці він отримав від колишнього робітника єврейського походження Карданського, який у 1973 р. емігрував до Ізраїлю [2, арк. 118].

У середовищі групи відбувався постійний обмін забороненою літературою. Із самвидавом ознайомлювалися на квартирах М. Гамули та Ф. Вережака [2, арк. 119]. Основним способом розмноження літератури була зйомка за допомогою фотоапарата «Зоркий-4» [1]. Вочевидь, виготовленням фотокопій займалися М. Гамула та меншою мірою Р. Гайдук [2, арк. 117–118]. У той же час Ф. Вережак виявляв найбільшу активність щодо поширення забороненої літератури серед знайомих [4, арк. 129]. Із метою збільшення ефективності та якості копіювання самвидаву члени городенківської групи виношували плани щодо купівлі друкарської машинки [3, арк. 6].

У ідеологічному плані група, судячи із характеру поширюваної самвидавної літератури, не була однорідною. Микола Гуцул, завдяки якому в середовищі городенківців появилися «10 заповідей українського націоналіста», «Молитва націоналіста» і твори В. Мороза, належав до покоління колишніх оунівців, був прихильником інтегрального націоналізму та національно-визвольної парадигми боротьби за незалежність України. У той же час дещо молодший Р. Гайдук, який розповсюджував твори І. Дзюби та М. Джиласа, очевидно, був вихідцем із генерації шістдесятників, adeptом націоналізаційної парадигми, націонал-комунізму та ревізйонізму.

У 1970-х рр. у Західній Україні діяло чимало підпільних дисидентських груп, які виникли в першу чергу як реакція на придушення режимом в ході «великого погрому» легальної опозиції та були репрезентантами національно-визвольної парадигми. Найбільш відомими з-поміж них були Український народно-визвольний фронт (УНВФ), Спілка української молоді Галичини (СУМГ), Розсохацька (Чортківська) група та ін. [13]. Городенківську групу, активний період діяльності якої припав на 1972–1974 рр., поєднував із цими дисидентськими організаціями в першу чергу нелегальний характер методів боротьби. При цьому її особливостями були відсутність чіткої організаційної структури, програми дій, поміркованість учасників. У той час як більшість підпільних груп 1970-х рр. носили молодіжний характер, середній вік учасників городенківської групи становив 53 роки. Фактично, на відміну від УНВФ та СУМГ, городенківське середовище було одним із останніх осередків шістдесятницького правозахисту із певним залученням елементів національно-визвольної парадигми.

Зважаючи на досить значний як на районний центр розмах активності, городенківська група досить швидко привернула увагу КДБ. Вже у січні 1973 р. за підозрою у проведенні антирадянської націоналістичної діяльності були взяті в оперативне вивчення М. Гамула, Ф. Вережак та В. Яшан. Станом на початок 1974 р. у близькому оточенні дисидентів вже діяла широка агентурна мережа КДБ. Таємні співробітники органів держбезпеки змогли увійти в довіру до учасників групи та

неодноразово, виконуючи вказівки керівництва, отримували від них самвидавну літературу [2, арк. 117].

Зрештою, у березні 1974 р., «... з метою припинення подальшого поширення ідейно шкідливих і наклепницьких документів, їх вилучення ... повного розкриття злочинної діяльності об'єктів ...» було прийнято рішення про початок репресій проти учасників городенківської групи. Управління КДБ Івано-Франківської області за згодою обкому КПУ передало прокурору області матеріали про дисидентську діяльність Ф. Вережака, на основі яких 22 березня проти нього було порушено кримінальну справу за ст. 187-І КК УРСР («поширення завідомо неправдивих вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний устрій»). Протягом декількох днів кадебісти здійснили сім обшуків у помешканнях членів групи. На квартирах П. Кучирка у Коломиї, М. Гамули та М. Гуцула у Городенці, Р. Гайдука і Т. Шевчука в Чернівцях було виявлено не менше 16 самвидавних документів. У ході перших допитів працівникам КДБ вдалося отримати компрометуючі покази щодо ключових учасників городенківської групи [2, арк. 117–119]. Уже 26 березня 1974 р. було заарештовано М. Гамулу, М. Гуцула та Р. Гайдука [4, арк. 128]. Федору Вережаку вдалося уникнути затримання через похилий вік та перебування у лікарні, проте за його поведінкою було встановлено оперативний контроль КДБ [2, арк. 119].

Після того як у ході слідства було виявлено численні факти поширення та розмноження самвидавної літератури М. Гамулою, М. Гуцулом та Р. Гайдуком, 6 травня 1974 р. прокурор прийняв рішення про перекваліфікацію обвинувачень на ст. 62 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») та передачу справи в Управління КДБ Івано-Франківської області [4, арк. 129]. Під час допитів підслідні під тиском зі сторони кадебістів змушені були визнати свою «провину» [4, арк. 130]. Зокрема, проти Р. Гайдука застосовували хімічні препарати; його було піддано психіатричній експертизі [11, с. 127]. Слідством було виявлено 9 близьких знайомих обвинувачених, серед яких вони поширювали заборонену літературу; було прийнято рішення здійснити щодо них профілактичні заходи [4, арк. 130]. Кадебісти домоглися дачі М. Гуцулом під час одного із допитів показів про канал надходження самвидаву до Городенки через О. Попович [2, арк. 118; 9]. Було розпочато збір доказів на івано-франківську дисидентку з метою притягнення її до кримінальної відповідальності [3, арк. 200–201].

У той же час для Ф. Вережака, який теж пішов на співпрацю зі слідчими, було обрано міру запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд. Після виходу із лікарні з урахуванням похилого віку та стану здоров'я (інвалід 2 групи) його профілактовано із одночасним припиненням кримінального переслідування [4, арк. 298]. Припинення репресій проти Ф. Вережака спричинило поширення у дисидентському середовищі інформації про те, що нібито він був таємним агентом КДБ [8]. Проте серед матеріалів ГДА СБУ не виявлено підтвердження цих припущень.

Арешт М. Гамули та М. Гуцула, яких добре знали на Городенківщині, викликав певний суспільний резонанс. Протести проти репресій носили поодинокий характер. Зокрема, 27 червня 1974 р. житель с. Серафінці Роман Онуцький виготовив та вивісив у Городенці листівку із вимогою звільнити ув'язнених. Уже на початку вересня цього ж року сміливця теж було заарештовано [5, арк. 4].

Після закінчення попереднього слідства у справі городенківської групи її було передано до Івано-Франківського обласного суду. 13–15 серпня 1974 р. відбувся судовий процес, який носив відкритий характер. За інформаційним повідомленням КДБ УРСР, у ході суду «матеріали попереднього слідства повністю підтвердились». Вирок був достатньо суворим: М. Гуцул отримав шість років позбавлення волі у виправно-трудовах колоніях суворого режиму і три роки заслання, М. Гамула та Р. Гайдук – по п'ять років позбавлення волі і три роки заслання [4, арк. 242]. Оксану



Попович, яка влітку – восени 1974 р. перебувала на лікуванні, було заарештовано тільки 3 жовтня цього ж року; під час слідства вона здійснила 48-денне протестне голодування. Зрештою, 14 січня 1975 р. дисидентку було засуджено до восьми років колоній суворого режиму та п'яти років заслання [10].

Отже, основним методом боротьби дисидентського гуртка у м. Городенка проти радянського режиму було поширення самвидавньої літератури. Городенківська група спромоглася здійснювати активну опозиційну діяльність у період загального спаду дисидентського руху після другої хвилі арештів, будучи одним із останніх осередків шістдесятницького правозахисту. Проте у результаті спецоперації КДБ радянському режиму вдалося припинити роботу гуртка, а його лідери були засуджені на досить тривалі терміни ув'язнення.

1. *Бажан О.* «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках / О. Бажан [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://chtyvo.org.ua/authors/Bazhan\\_Oleh/Samvydav\\_iak\\_zasib\\_poshyrennia\\_obiektivnoi\\_informatsii\\_pro\\_Ukrainu\\_v\\_6080-kh\\_rokakh/](http://chtyvo.org.ua/authors/Bazhan_Oleh/Samvydav_iak_zasib_poshyrennia_obiektivnoi_informatsii_pro_Ukrainu_v_6080-kh_rokakh/).
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп. 4, спр. 1033, 351 арк.
3. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1034, 375 арк.
4. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1036, 402 арк.
5. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4, спр. 1037, 329 арк.
6. *Гель І.* Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2013. 392 с.
7. *Данилюк Ю.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ століття) / Ю. Данилюк, О. Бажан. К.: Рідний край, 2000. 616 с.
8. Інтерв'ю з Гуцулом М. Д., 1926 р. нар., с. Глушків, Городенківський р-н, Івано-Франківська обл. Запис 17.04.2001, м. Київ, інтерв'юєр Овсієнко В. / В. Овсієнко [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1195852804>.
9. Інтерв'ю з Попович О. З., 1926 р. нар., с. Жуків, Тлумацький р-н, Івано-Франківська обл. Запис 6.02.2000, м. Івано-Франківськ, інтерв'юєр Овсієнко В. / В. Овсієнко [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://archive.khpg.org/en/index.php?id=1121202927>.
10. *Карасик С.* Попович Оксана Зенонівна / С. Карасик [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=113936659>.
11. Рух опору в Україні: 1960-1990. Енциклопедичний довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. К.: Смолоскип, 2010. 804 с.
12. *Секо Я.* Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр. / Я. Секо [Електронний ресурс]. Режим доступу: [file:///C:/Users/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%BD/Downloads/Ues\\_2015\\_15\\_21.pdf](file:///C:/Users/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%BD/Downloads/Ues_2015_15_21.pdf).
13. *Секо Я.* Нелегальні організації УРСР другої половини ХХ ст.: загальна характеристика / Я. Секо [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://chtyvo.org.ua/authors/Seko\\_Yaroslav/Nelehalni\\_orhanizatsii\\_URSR\\_druhoi\\_polovyny\\_KhKh\\_st\\_zahalna\\_kharakterystyka/](http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Nelehalni_orhanizatsii_URSR_druhoi_polovyny_KhKh_st_zahalna_kharakterystyka/).

#### References

1. *Bazhan O.* «Samvydav» yak zasib poshyrennia obiektivnoi informatsii pro Ukrainu v 60–80-kh rokakh / O. Bazhan [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: [http://chtyvo.org.ua/authors/Bazhan\\_Oleh/Samvydav\\_iak\\_zasib\\_poshyrennia\\_obiektivnoi\\_informatsii\\_pro\\_Ukrainu\\_v\\_6080-kh\\_rokakh/](http://chtyvo.org.ua/authors/Bazhan_Oleh/Samvydav_iak_zasib_poshyrennia_obiektivnoi_informatsii_pro_Ukrainu_v_6080-kh_rokakh/).
2. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (dali – HDA SBU), f. 16, op. 4, spr. 1033, 351 ark.
3. HDA SBU, f. 16, op. 4, spr. 1034, 375 ark.
4. HDA SBU, f. 16, op. 4, spr. 1036, 402 ark.
5. HDA SBU, f. 16, op. 4, spr. 1037, 329 ark.
6. *Hel I.* Vyklyk systemi: ukrainskyi vyzvolnyi rukh druhoi polovyny XX stolittia / red. ta upor. I. V. Yezerska; Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu. Lviv: Chasopys, 2013. 392 s.
7. *Danyliuk Yu.* Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX stolittia) / Yu. Danyliuk, O. Bazhan. K.: Ridnyi kraj, 2000. 616 s.
8. Interviu z Hutsulom M. D., 1926 r. nar., s. Hlushkiv, Horodenkivskiy r-n, Ivano-Frankivska obl. Zapys 17.04.2001, m. Kyiv, interviuer Ovsiienko V. / V. Ovsiienko [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1195852804>.

9. Interviu z Popovych O. Z., 1926 r. nar., s. Zhukiv, Tlumatskyi r-n, Ivano-Frankivska obl. Zapys 6.02.2000, m. Ivano-Frankivsk, intervuiuer Ovsiienko V. / V. Ovsiienko [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/en/index.php?id=1121202927>.
10. Karasyk S. Popovych Oksana Zenonivna / S. Karasyk [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113936659>.
11. Rukh oporu v Ukraini: 1960-1990. Entsyklopedychnyi dovidnyk / peredm. O. Zinkevycha, O. Obertasa. K.: Smoloskyp, 2010. 804 s.
12. Seko Ya. Kontseptualni problemy rozvytku ukrainskoho natsionalnoho rukhu v seredyni 1950-kh – seredyni 1980-kh rr. / Ya. Seko [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: [file:///C:/Users/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD/Downloads/Ues\\_2015\\_15\\_21.pdf](file:///C:/Users/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD/Downloads/Ues_2015_15_21.pdf).
13. Seko Ya. Nelehalni orhanizatsii URSSR druhoi polovyny XX st.: zahalna kharakterystyka / Ya. Seko [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: [http://chtyvo.org.ua/authors/Seko\\_Yaroslav/Nelehalni\\_orhanizatsii\\_URSSR\\_druhoi\\_polovyny\\_KhKh\\_st\\_zahalna\\_kharakterystyka/](http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Nelehalni_orhanizatsii_URSSR_druhoi_polovyny_KhKh_st_zahalna_kharakterystyka/).

**Паска Б. В.**

**Расправа советского режима над городенковской группой диссидентов.**

*В статье проанализирована антирежимная деятельность городенковской группы диссидентов в первой половине 1970-х гг. На основе ранее закрытых материалов архивов КГБ раскрыто ход и основные методы расправы советского режима над участниками группы. Автор делает вывод, что городенковская группа была одним из последних в Украине ячеек шестидесятницкой правозащиты и смогла осуществлять активную оппозиционную деятельность в период общего спада диссидентского движения после второй волны арестов.*

**Ключевые слова:** городенковская диссидентская группа, советский режим, Николай Гуцул, Николай Гамула, Роман Гайдук, Оксана Попович.

**Paska B. V.**

**The Soviet regime's repression of Horodenka dissident group.**

*The article analyzes the anti-regime activity of the Horodenka group of dissidents in the first half of the 1970's. On the basis of the previously closed materials of the KGB archives, the course and the main methods of repression of the Soviet regime over the group's participants were revealed. The author concludes that the Horodenka group was one of the last Ukrainian centers of the sixtiers' human rights protection and managed to engage in active opposition activities during the general decline of the dissident movement after the second wave of arrests.*

**Key words:** Horodenka dissident group, Soviet regime, Mykola Hutsul, Mykola Gamula, Roman Haiduk, Oksana Popovych.

УДК 94:[329.15:394.2] «1965/1985»

**П.А. ЮЩЕНКО**

## **НОВІ РАДЯНСЬКІ «ІСТОРИЧНІ ЮВІЛЕЇ І ДАТИ» ТА ЇХ ВІДЗНАЧЕННЯ В ПЕРІОД НАРОСТАННЯ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ КОМУНІСТИЧНОГО ЛАДУ (1965–1985 РР.)**

*На прикладі відзначення 1500-річчя заснування Києва і 1000-річчя хрещення Русі проаналізовано особливості формування нової моделі радянської історичної пам'яті та місце у ній нових «історичних ювілейних дат». Доведено, що в роки «застою» посилення політики русифікації проявлялося як в нівелюванні української самобутності, так і у формуванні нових історичних міфів про спільність історії «трьох братніх народів». Вказано, що метою масштабної ідеологічної кампанії з утвердження нової інтерпретації історичних передумов утворення «радянського народу», яка мала доповнити концепцію «єдиної колицки» і «давньоруської народності» було створення «нової історичної спільності». Деталізовано розглянуто процес формування ювілейних дат; зазначено, що до їх створення було залучено як партійно-державні органи влади, так і наукову, освітянську, театральну, мистецьку і музичну громадськість. Зроблено висновок, що новостворені ювілейні дати по-суті означали перемогу неоімперської історичної концепції пам'яті в СРСР.*

**Ключові слова:** застій, русифікація, історична пам'ять, історичні ювілейні дати, історичний міф, ідеологічна кампанія, 1500-річчя заснування Києва, 1000-річчя хрещення Русі.

Роль історичної пам'яті, ювілейних дат у формуванні державницької свідомості народу, нації, важко переоцінити. Кожна держава має свій календар офіційних свят та

знакових історичних дат, які визнаються її народом епохальними подіями, що стали основою його історичної пам'яті. Ці дати символізують собою велич народу, свідомість та тяглість його культурно-державницької історії. Історичну пам'ять у різних державах формують різні події та герої. Пам'ять може змінюватись під впливом нових ідеологем, які формують нові історичні обставини, або ідеологи-пропагандисти на замовлення партійних чи державних структур. Історія Радянсько-російської імперії яскраво ілюструє процеси формування нової історичної пам'яті, яка використовувалась компартійними органами для формування нової історичної спільності – радянського народу. У наш час питання ідеологічної протидії гібридній агресії Росії, з її модернізованою моделлю радянської історичної пам'яті, є особливо важливим для збереження української держави. Тому питання розуміння особливостей формування радянської моделі історичної пам'яті є особливо актуальним. До вивчення проблем, пов'язаних з історією радянських історичних міфів, історичних ювілеїв та пам'ятних дат, зверталися у своїх роботах С. Громенко, С. Плохій, Я. Грицак, А. Киридон, інші вчені-історики. Однак дане питання залишається все ж малодослідженим.

Тому метою статті є спроба з'ясувати особливості формування нової моделі радянської історичної пам'яті та місце у ній нових «історичних ювілейних дат» – 1500-річчя заснування Києва і 100-річчя Хрещення Русі; визначити впливи історичних міфів на процес створення нової радянської людини з її русифікованою свідомістю.

Два десятиліття «застою» характеризувалися посиленням русифікації в усіх сферах життя Української РСР. Русифікація була складовою частиною тривалої ідеологічної роботи партійно-державних органів із створення «нової радянської людини», яка мала говорити однією мовою, мати спільну ідеологічно правильну історію та рухатися в напрямі побудови нового комуністичного раю. Державні чиновники ретельно маскували свої продумані методи русифікації, наголошуючи на об'єктивності й прогресивності асиміляційних процесів [1, с. 273]. Окремим напрямом в політиці русифікації владні ідеологи визначали формування нових історичних міфів про спільність історії «трьох братніх народів» та їх історичне прагнення до об'єднання і нівелювання культурно-історичних надбань.

Загальна партійна лінія щодо нівелювання української самобутності в роки «застою» не лише залишилася незмінною але й набула певного розвитку. Це засвідчила велетенська ідеологічна кампанія, пов'язана із святкуванням 1500-річчя від заснування Києва (1982 р.). Надуманість цієї дати була більше ніж очевидно навіть для організаторів самого свята. Очевидно, масштабна ідеологічна кампанія мала на меті утвердити нову інтерпретацію історичних передумов утворення «радянського народу», особливо з огляду на майбутнє святкування 1000-річчя хрещення Русі (1988). Згідно з цією інтерпретацією, сучасний СРСР з радянським народом і російською мовою, як мовою міжнаціонального спілкування, мав свого попередника у формі Київської Русі з єдиними давньоруською народністю і давньоруською мовою, спільною для всіх, хто проживав на її території. Новим у цій теорії було твердження, що окрім росіян, білорусів та українців, свої перші кроки у суспільно-політичному і культурному розвитку у рамках Київської Русі робили більш як двадцять неслов'янських народів балтійського, волзького, кавказького і чорноморського регіонів. Можна припустити, що раніше партійні ідеологи вважали втягнення «молодших братів» у русло загальноруської ідентичності завершеним процесом; тепер же йшлося про те, щоб поширити цей досвід на неслов'янські народи СРСР. Непряме підтвердження цьому можна знайти у факті, що з кінця 1970-х років В. Щербицький став постійно вживати термін «народ України» замість «український народ» [2, с. 214].

Підготовка до відзначення ювілею Києва тривала досить довго. ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР видала постанову про підготовку до святкування 1500-річчя

заснування міста Києва. Постанова передбачала створення відповідного республіканського організаційного комітету, який мав розгорнути ідеологічну роботу серед партійних і радянських органів, профспілок та трудящих республіки із відзначення нової ювілейної дати.

22 травня 1979 р. ЦК КПУ затвердило перелік заходів програми з підготовки до святкування 1500-річчя заснування м. Києва. Вона включала в себе організацію ювілейних виставок, фестивалів, зустрічі в трудових колективах республіки з діячами радянської науки, літератури і мистецтва; підготовку ряду художніх та науково-популярних історичних стрічок з історії Київської Русі; проведення всесоюзних і республіканських конкурсів із створення нових монументальних та мистецьких робіт, присвячених ювілейній даті [3, арк. 39].

28 грудня 1979 р. Рада Міністрів УРСР видала постанову № 597 «Про будівництво, реконструкцію об'єктів соціально-культурного призначення і реставрації пам'ятників історії та культури у зв'язку з підготовкою до 1500-ліття міста Києва». Постанова передбачала виділення коштів на будівництво ряду монументів, присвячених ювілейній даті та увіковіченню дружби українського та російського народів. Зокрема, у Києві мали з'явитися монументи возз'єднання України з Росією, західних областей України у складі УРСР, пам'ятники видатним історичним та радянським діячам, вченим, робітникам культурно-мистецького цеху [3, арк. 152].

У грудні 1980 р. підготовка до відзначення ювілейної дати вийшла на всесоюзний рівень. На спільному засіданні творчих спілок Російської Федерації, Білорусії та України було затверджено спільний план заходів із відзначення ювілею м. Києва. Загальносоюзний уряд виділив під нього чималі кошти. До відзначення ювілейної дати залучили всіх працівників ідеологічного фронту. Історики та літератори мали підтвердити датування заснування Києва та доповнити ідеологічний концепт «давньоруської народності» й спільної історії східнослов'янських народів; кінематографісти зняли серію історичних фільмів за мотивами Києворуської історії. Скульптори-монументалісти мали підготувати ряд монументальних скульптурних композицій, які б символізували непорушність радянського народу та спільність україно-російської історичної пам'яті.

27 жовтня 1980 р., за клопотанням радянської делегації та Українського товариства дружби і культурних зв'язків з закордоном, Генеральна конференція ЮНЕСКО на XXI сесії в Белграді прийняла рішення про участь міжнародної громадськості у святкуванні 1500-ліття заснування міста Києва [3, арк. 40].

Ідеологічне завдання отримали і українські кіномитці. У 1978 р. Київська кіностудія ім. О. Довженка відзначила своє 50-річчя. Її працівники, які мали досвід зйомок історичних фільмів, мали виконати ідеологічне замовлення зі створення серії фільмів з історії Київської Русі. У другій половині 1970 – на початку 1980-х рр. з'явилися монументальні історичні стрічки українських режисерів – «Ярослав Мудрий» (1981) Г. Кохана та «Легенда про княгиню Ольгу» (1983) Ю. Ілленка.

Академія наук УРСР, Держкомвидав УРСР, Головна редакція Української радянської енциклопедії (УРЕ), опублікували серію монографій і збірок з історії міста Києва, зокрема окремий том «Київ» із серії про історію міст і сіл Української РСР, видали монографію «Київ – місто-герой», монографію «Нове в археологічному дослідженні Києва», фотоальбоми «Київ», «Пам'ятники Києва», «Київ-древній», «Київ-сучасний», інші роботи.

У 1981 р. для координації діяльності міністерств і відомств УРСР, творчих спілок республіки і вирішення оперативних ідеологічних питань, пов'язаних із підготовкою і проведенням основних масово-політичних і культурно-спортивних заходів, присвячених 1500-річчю заснування міста Києва, ЦК КПУ було створено комісію зі святкування ювілейної дати.

У 1982 р. в столиці УРСР з'явилась ціла низка монументальних споруд, які мали символізувати велич слов'янської історії та «історичну єдність і дружбу трьох слов'янських народів». На площі Перемоги було споруджено обеліск місту-герою Києву. На площі перед схилами Дніпра, якою закінчувався Хрещатик, побудували металеву арку, яка мала символізувати єднання двох братніх народів – російського і українського. На Дніпровській набережній постав пам'ятний знак на честь літописних засновників Києва братів Кия, Щека і Хорива та їхньої сестри Либеді, відкрито пам'ятник Героям Дніпровської флотилії. Крім того, відбулась історична «відбудова-реконструкція» Золотих Воріт як пам'ятника, що символізував велич міста.

У республіці 1982 р. місцеві партійно-радянські органи, спільно із секцією суспільних наук Академії наук УРСР та товариством «Знання», організували ряд масово-пропагандистських заходів, присвячених історії Київській Русі, боротьбі українського народу за об'єднання з російським народом, розвитку революційних, бойових і трудових традицій радянського народу. Окремо в районних та обласних центрах, колгоспах і підприємствах було проведено виїзні фотовиставки «Києву – 1500 років» [3, арк. 70].

Архівні документи яскраво ілюструють роботу радянської пропагандистсько-ідеологічної машини із відзначення нової ювілейної дати, яка мала сприяти єднанню народів та формуванню нового історичного міфу про спільну україно-російську історію. Зокрема, упродовж 1979-1982 рр. на підприємствах республіки організувалися соціалістичні змагання на відзначення 1500-річчя заснування м. Києва, 1 серпня 1979 р. в Києві було проведено єдиний політдень, присвячений ювілею міста. 3 1979 р. в газеті «Вечірній Київ» діяла колонка під рубрикою «Роздуми про рідне місто» та тематична сторінка «Пам'ятники Києва». Газета «Прапор комунізму» під рубрикою «У пам'ять 1500-річчя Києва» публікувала виступи вчених, письменників, передовиків і новаторів виробництва. Ювілею міста присвячувалась щотижнева програма на республіканському телебаченні «Київ – місто моє». В університетах та педінститутах республіки в 1981-1982 рр. проводилися наукові конференції, присвячені ювілейній даті та спільній історії трьох слов'янських народів.

Не забула влада і про випуск сувенірної продукції, присвяченої ювілею та україно-російській дружбі. Упродовж 1979-1982 рр. на випуск значків, пам'ятних монет, листівок, пам'ятної медалі, календарів було витрачено близько 2 млн. крб. [3, арк. 174]

До організації пропагандистського ювілею залучили і музичну громадськість. Українські композитори написали ряд музичних творів, присвячених киево-руській тематиці. Зокрема, В. Рибальченко написав оперу «Слово о полку Ігоревім», Г. Майборода оперу «Ярослав Мудрий».

У квітні 1981 та травні 1982 р. в Києві, під егідою Всеросійського та Українського театральних товариств, відбулись спільні творчі конференції «Українська драматургія на сцені театрів РРСФР» та «Російська класична і радянська драматургія на сцені київських театрів». В 1981-1982 рр. в Києві гастролювали актори Малого театру, Ленінградського театру опери та балету, Ленінградського академічного театру драми ім. А. С. Пушкіна, театру Моссовета [3]. Заходи мали символізувати мистецьке та культурне єднання слов'янських народів у спільній радянській державі та показати позитивні впливи політики партії на зростання нової радянської культури.

Загалом у 1979-1982 рр. за рішенням ЦК КПУ всі реконструкції історичних об'єктів, будівництво соціально-побутових, культурних споруд, відкриття пам'ятників були приурочені до 1500-ліття заснування Києва. Складалося уявлення, що ідеологічна машина радянської України працювала лише на гідне відзначення нової ювілейної дати.

Після всесоюзного відзначення 1500-річчя заснування Києва, влада почала ідеологічну роботу, пов'язану із відзначенням 1000-річчя хрещення Русі. В атеїстичній державі, де все релігійне життя перебувало під контролем спецслужб, партійні ідеологи звернулися до здавалось би «чужої» для радянської людини дати хрещення князем Володимиром Русі. Однак нова ювілейна дата мала продовжити створення нової історичної пам'яті і історичного міфу, символізуючи релігійну, духовну та культурну єдність українців, білорусів, росіян. Як і сто років до того, відзначення 900-ліття хрещення Русі, в імперській Росії символізувало єдність влади, церкви та народу. Подія мала стати ще одним підтвердженням правильності курсу влади на створення єдиного радянського народу, з єдиною мовою, історією та вірою.

У офіційних періодичних виданнях друкувалися цензуровані публікації на тему хрещення та історії православ'я. У популярному журналі «Україна» надруковані статті з ілюстраціями про церковне мистецтво та хрещення Русі. У 1985 р. виходить пропа-гандистська брошура І. Никитенка та Й. Оксіюка «Православ'я на Україні». В «Українському історичному журналі» у червні 1988 р. вийшла стаття М. Ковалю «Запровадження християнства у Давньоруській державі»; він же автор статті у журналі «Всесвіт» «Константинополь чи Рим?», де заперечується теза про «важливу роль Риму у хрещенні Русі». У журналі «Радянське літературознавство» 1000-річчю прийняття християнства присвячено статті О. Мишанича «Прийняття християнства і давнє українське письменство» і В. Горського «Християнство і духовність Київської Русі». Найбільше за темою тисячоліття виходило статей у журналі «Київ». У Рубриці «Крізь віки» друкувалися статі М. Брайчевського, С. Білоконя, В. Рички, О. Мишанича та єпископа переяславського Палладія [4, с. 148]. Вийшла друком монографія Михайла Брайчевського «Утвердження християнства на Русі».

На думку Л. Залізняка, саме святкування 1000-річчя хрещення Русі стало перемогою неоімперської історичної концепції пам'яті в СРСР. У 1987 р. відбулася зустріч М. Горбачова з патріархом всієї Русі Піменом. За результатами зустрічі православна церква ставала офіційним елементом радянського суспільства, а релігія переходила в ранг одного з елементів радянського побуту. Влада стала передавати церкві культові споруди, а в дні Великодня на вулицях з'являлися розтяжки з написом «Христос Воскрес!»... «У світських виданнях стали писати слово «Бог» з великої літери» – згадує голова Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР Констянтин Харчев [5]. А головним наслідком зустрічі стала повна реабілітація російського православ'я та домовленість про відзначення «воцерковлення» східно-слов'янських народів. Реабілітована Російська православна церква стала виконувати роль зв'язкового між ідеологічними російськими імперськими проектами. Церква з її тисячолітньою історією репрезентувала собою єдину автентичну російську національну інституцію [6, с. 189].

Святкування хрещення мало показати велич російського православ'я та державницьку імперську традицію Московського царства – Російської імперії – Радянського Союзу. Саме тому урочисте святкування відбувалося не в Києві, де власне відбулося хрещення русичів, а в Москві, якої під час хрещення киян взагалі не існувало. У Москві, у Великому театрі Союзу РСР, 10 червня відбулося урочисте зібрання та концерт, присвячений 1000-річчю хрещення Русі. Київські місцеві партійці дозволили святкувати 1000-річчя хрещення лише після його відзначення у Москві. Під час підготовки урочистостей у Москві влада остаточно визначила роль православної церкви в історії Московської-Російської-Радянської держави. Російська православна церква отримала можливість друкувати релігійні тексти та Новий заповіт. Церква отримала релігійні реліквії, які перебували на зберіганні в музеях московського Кремля, – частку Хреста Господнього, камені Гробу Господнього, правицю апостола Андрія Первозванного, главу святителя Іоанна Златоуста, частки мощей князів

Володимира Великого та Олександра Невського. Влада вже не чинила спротиву реєстрації нових парафій.

Урочистості в Києві були менш помпезними. Вони включали в себе передачу РПЦ дальніх печер Києво-Печерської лаври [7], хресну ходу навколо Володимирського собору та молебень на Володимирській гірці [8]. На відміну від московських урочистостей, у Києві зібралось духовенство мало не з усього світу: предстоятелі автокефальних православних церков – Єрусалимської, Румунської, Болгарської та Кіпрської, кардинали римо-католицької церкви на чолі з держсекретарем Ватикану Агостіно Казаролі, глави протестантських церков, англіканської церкви, церковні ієрархи з Америки, Азії та Африки. Серед гостей були і представники української діаспори. Пізніше окремі святкування відбулися в Харкові, Львові та Тернополі [5].

Окрему акцію провела проукраїнська громадськість. 5 червня 1988 р. Український культурологічний клуб на Володимирській гірці провів зібрання, присвячене християнізації України-Руси. З урочистою промовою до активістів звернувся Євген Сверстюк. У ній йшлося про тисячолітню історію українського християнства у формі православ'я, протестантизму, римо – та греко-католицизму. Є. Сверстюк наголошував на необхідності єднання українства незалежно від їх релігійної приналежності [4, с. 142].

Таким чином, спільна для українців, білорусів та росіян «колиска» опинилася там, де й вона й з'явилася на світ – в імперській Москві. Концепція давньоруської народності – типовий витвір кремлівських ідеологів і по своїй суті не є науковою. Адже сформувався вона з ініціативи ЦК КПРС, основою її став згаданий партійний документ 1954 р. Не дивно, що не тільки М. Костомаров чи М. Грушевський, а й С. Соловйов та В. Ключевський навіть не підозрювали про існування єдиного давньоруського етносу. Не маючи переконливих контраргументів, прибічники цієї псевдонаукової конструкції були змушені демонстративно ігнорувати глибоко аргументовану наукову схему етногенезу східнослов'янських народів, колективно вироблену класиками української та російської науки кінця XIX – початку XX ст. [9, с. 17.].

Декретований ЦК КПРС міф про «давньоруську колиску трьох братніх народів» є, по-суті, радянською модифікацією імперського міфу «Москва – третій Рим». Насправді радянська імперія постала не з киеворуської державницької традиції, її основою є татарська деспотія, доповнена самодержавною історією Московського царства та Російської імперії. Ця свідомо фальсифікація лежить ганебною плямою на радянській історіографії. Справжньою матір'ю давньоруської народності був не княжий Київ, а сталінська Москва.

Отже, «нова історична спільність», радянська за формою і російська за змістом, винайдена партійною пропагандою, постала міфом, що підводив теоретичну основу під процес денационалізації всіх народів і народностей СРСР. Це була спроба за допомогою сконструйованої радянської історичної пам'яті, радянських історичних міфів створити і підтримувати єдність радянської імперії, поставити радянський народ на один щабель з природно-історичними спільнотами світового рівня.

1. *Кульчицький С.* Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. К.: Темпора, 2013. 388 с.
2. *Грицак Ярослав.* Нариси з історії України: формування української модерної нації / Я. Грицак. [2-ге вид.]. Київ: Генеза, 2000. 249 с.
3. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 14. Спр. 5582-А.
4. *Жуковський А.* Підсумки відзначення тисячолітнього ювілею хрещення Русі-України / А. Жуковський // УДЖ. 1993. № 1. С. 140-151.
5. Друге хрещення Русі. Святкування 1000-ліття християнства наблизило крах СРСР // Кореспондент, 3 лютого 2012 р.

6. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна-Росія-Польща / Р. Шпорлюк. К.: Дух і літера, 2013. 552 с.
7. Радянська Україна, 9 червня 1988 р.
8. Культура і життя, 19 червня 1988 р.
9. Залізник Л. Л. Давньоруська народність: нова версія старого міфу / Л. Л. Залізник // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. К.: Київський ун-т, 1999. Вип. 9: Історично-етнологічні дослідження і національна ідея. К., 2001. С.14–21.

#### References

1. Kulchytskyi S. Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. Knyha 3. K.: Tempora, 2013. 388 s.
2. Hrytsak Yaroslav. Narysy z istorii Ukrainy: formuvannia ukraïnskoi modernoi natsii / Ya. Hrytsak. [2-he vyd.]. Kyiv: Heneza, 2000. 249 c.
3. TsDAVO Ukrainy. F. R-2. Op. 14. Spr. 5582-A.
4. Zhukovskiy A. Pidsumky vidznachennia tysiacholitnoho yuvileiu khreshchennia Rusi-Ukrainy / A. Zhukovskiy // UIZh. 1993. № 1. S. 140-151.
5. Druhe khreshchennia Rusi. Sviatkuвання 1000-littia khrystianstva nablyzylo krakh SRSR // Korespondent, 3 liutoho 2012 r.
6. Shporliuk R. Formuvannia modernykh natsii: Ukraina-Rosiia-Polshcha / R. Shporliuk. K.: Dukh i litera, 2013. 552 s.
7. Radianska Ukraina, 9 chervnia 1988 r.
8. Kultura i zhyttia, 19 chervnia 1988 r.
9. Zalizniak L. L. Davnoruska narodnist: nova versiiia staroho mifu / L. L. Zalizniak // Etnichna istoriia narodiv Yevropy: zb. nauk. prats. K.: Kyivskiy un-t, 1999. Vyp. 9: Istorychno-etnologichni doslidzhennia i natsionalna ideia. K., 2001. S. 14–21.

#### Ющенко П. А.

##### **Новые советские «исторические юбилеи и даты» и их празднование в период нарастания системного кризиса коммунистического строя (1965 – 1985 гг.).**

На примере празднования 1500-летия основания Киева и 1000-летия крещения Руси проанализированы особенности формирования новой модели советской исторической памяти и место в ней новых «исторических юбилейных дат». Доказано, что в годы «застоя» усиление политики русификации проявлялось как в нивелировании украинской самобытности, так и в формировании новых исторических мифов об общности истории «трех братских народов». Указано, что целью масштабной идеологической кампании по утверждению новой интерпретации исторических предпосылок образования «советского народа», которая должна была дополнить концепцию «единой колыбели» и «древнерусской народности» было создание «новой исторической общности». Детализировано рассмотрен процесс формирования юбилейных дат; указано, что к их созданию были привлечены как партийно-государственные органы власти, так и научная, образовательная, театральная, художественная и музыкальная общественность. Сделан вывод, что вновь юбилейные даты по сути означали победу неоимперской исторической концепции памяти в СССР.

**Ключевые слова:** застой, русификация, историческая память, исторические юбилейные даты, исторический миф, идеологическая кампания, 1500-летие основания Киева, 1000-летие крещения Руси.

#### Yushchenko P. A.

##### **New Soviet "historical anniversaries and dates" and their celebration in the period of growing systemic crisis of the communist system (1965 – 1985).**

On the example of the celebration of the 1500-th anniversary of the founding of Kiev and the 1000-th anniversary of the baptism of Russia, the features of the formation of the new model of the Soviet historical memory and the place in it of the new "historical anniversaries" are analyzed. It was proved that in the years of "stagnation", the strengthening of the Russification policy was manifested both in the leveling of the Ukrainian identity and in the formation of new historical myths about the common history of the "three fraternal peoples". It is indicated that the goal of a large-scale ideological campaign to assert a new interpretation of the historical prerequisites for the formation of the "Soviet people", which was to complement the concept of "single cradle" and "ancient Russian people", was to create a "new historical community". Considered in detail the process of forming anniversaries; It is indicated that both party-state authorities and the scientific, educational, theatrical, artistic, and musical public were involved in their creation. It was concluded that the anniversary dates again signified the victory of the neo-imperial historical concept of memory in the USSR.

**Key words:** stagnation, Russification, historical memory, historical anniversaries, historical myth, ideological campaign, 1500-th anniversary of the founding of Kiev, 1000th anniversary of the baptism of Russia.



**БІДНІСТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ЯК КУЛЬТУРНЕ І СОЦІАЛЬНО – ЕКОНОМІЧНЕ ЯВИЩЕ: СЕРЕДОВИЩА, НОСІЇ, ЖИТТЄВІ СТИЛІ (1990 – 2000-І РР.)**

*В статті на основі вивчення різнопланової літератури і джерел, статистичної інформації розглядається явище бідності в українському селі у вимірі суспільно – політичних та соціально – економічних процесів, що відбувалися після 1991 р. Окремі сюжети статті присвячені аналізу змін світогляду селянства, соціальної сфери села, виробничому потенціалу, матеріальному благополуччі селянства.*

**Ключові слова:** село, культури, селяни, економіка, підприємства, власність, послуги, радіо, добробут, заробітна плата, сім'я.

В українській історії практично завжди траплялося так, коли за умов різких суспільних зламів, соціальних катаклізмів, змін траєкторій розвитку державності село потрапляло у найдраматичніші умови, найболючіше їх переживало, несло величезні соціально – економічні втрати. Після 1991 р. чисельність сільського населення скоротилася на 2,5 млн. чол., з карти України зникло 350 сіл. Селяни, які не полишали село у суспільній свідомості все більше починали, сприйматися такими собі «залишенцями». Психологи визнавали за селом головного носія культури бідності, соціологи демографи вказували на його глибокий культурний і соціально – економічний занепад. Село все більше поставало середовищем, у якому чисельно переважали носії культури бідності і яке затягувало в загальний спосіб життя кожного, хто в ньому залишався. Сільська молодь, яка перебувала в даному середовищі, продовжувала відтворювати спосіб життя батьків, як найбільш правильний, зрозумілий і зручний. В суспільному сприйнятті зберігалася доволі спрощення розуміння бідності, як соціальних відносин, що характеризувалися відсутністю необхідних матеріальних засобів для того, щоб проводити «нормальне» (відповідно до норм прийнятих суспільством) життя, наприклад, неможливість прогледувати свою родину, дати освіту дітям чи забезпечити сім'ю якісним медичним обслуговуванням, обмеженість у забезпеченні товарами довгостроковою використання, низькою комфортністю житла, а також недостатнім доступом до суб'єктів соціальної інфраструктури.

Водночас, бідність це складне і багатоаспектне соціально – економічне явище, яке характеризувало стан суспільного розвитку країни, серед об'єктивних ознак якої відсутність роботи як джерела існування сім'ї і належних умов життя, низька якість харчування і високий відсоток витрат доходів на харчування, неможливість користуватися платними медичними та освітніми послугами, коротке життя [11]. Крім цього мешканці села потрапили в умови обмеження участі у суспільному житті та певну соціальну ізоляцію. Така дефініція є цілком зрозумілою. Але доповнимо дане визначення ще й тим, що феномен бідності окрім зазначених характеристик, несе у собі й іншу інтегральну ознаку, а саме: неможливість усебічного, вільного і повноцінного розвитку особистості. Крім того, бідність, на наш погляд, варто розглядати одночасно як чинник і результат поглиблення відчуження людини від продуктів своєї праці, від суспільства, від самої себе, від своєї людської сутності [18, с. 43 – 50].

Важке економічне та фінансове становище багатьох сільськогосподарських підприємств (а подекуди й їх відсутність) суттєво обмежувала можливості щодо утримання соціальної сфери сіл. Сільське господарство розвивалося за сценарієм, коли великі агрохолдинги використовували сучасну техніку, що неухильно вело до скорочення робочих місць. Негативні процеси у соціальній сфері зумовлювалися хронічною нестачею коштів у місцевих бюджетах, практично повним припиненням

державою фінансування соціальної інфраструктури сіл, а також низьким попитом населення на платні послуги. Всі ці чинники сприяли зростанню бідності на селі.

В 1990 – і роки українське селянство у своїй більшості переживало світоглядну кризу, коли за умов різкого соціального розшарування докорінно змінювалися ціннісні орієнтири, втрачалася впевненість у світовому у світлому майбутньому, відбувалося потрапляння у стан відносної свободи, коли діяв принцип: «Живи і заробляй як хочеш, і нікого твої проблеми не цікавлять». Хліборобські знання та практичні виробничі навички, кваліфікація сільського населення виявилася непотрібною. Селяни втрачали відчуття приналежності до суспільства, залишаючись сам на сам з проблемами [14]. Потрапивши у стан такої соціальної нерівноваги, селянство у своїй більшості виявляли почуття безсилля, брак контролю за своїм життям, економічну залежність, конформізм, низьку самооцінку, пасивність, слабку волю до соціальної мобільності. Для всіх соціальних і вікових груп села, включаючи і працюючу молодь властивим був патерналізм, небажання брати відповідальність на себе, зберігання звички, що за благополуччя мав відповідати хтось інший – держава чи сільський господар. На селі склалися умови, за яких не могли сформуватися необхідні соціальні відносини де б селяни могли добиватися економічного виживання. Особливо потерпали селяни які мешкали у селах віддалених від великих міст. Психологи вважали, що молодь яка втрачала сподівання в тому що будуть створені сприятливі умови для життя і полишала такі села, чинила правильно. В такий спосіб молодь намагалася змінити психологічний стан бідності на психологію достатку і багатства.

Таким чином, бідність на селі виступала результатом тієї кризи, яка охопила не лише сільське господарство, але і в цілому сільський уклад. Зберігалася посилення соціальних відмінностей між містом і селом, а отже сільськими і міськими жителями. Селяни суттєво поступалися міським жителям за доходами, витратами, рівнем споживання, обсягом приватної власності. Вони переживали відповідні обмеження, позбавлення у соціальному житті, що насправді засвідчувало страждання певної їх частини. Доходи і видатки сільських сімей залишалися суттєво нижчими, ніж у жителів міст. На споживчі потреби селяни витрачали до 60% доходів, що було ознакою їх бідності. В 2013 р. 43, 8% селяни на харчування витрачало 60% і більше доходів [13, с. 32 – 43]. Вони витрачали значно менше коштів на послуги. Це зумовлювалося недостатнім забезпеченням сіл об'єктами соціальної інфраструктури та наявності якісних соціальних послуг. Залишався низький рівень споживчих можливостей селян. Більшість сільських сімей переживали труднощі з придбанням сучасної побутової техніки, транспортних засобів. На селі важливу роль відігравав такий транспортний засіб як велосипед. В 2013 р. 63,2% сільських сімей у яких були діти не мали комп'ютера чи ноутбука [10, с. 38].

Сільське населення переживало обмеження та нерівність у доступі до життєво важливих ресурсів, пов'язаними радше не з поточними можливостями, а з накопиченим домогосподарством ресурсами. В 2013 р. 45, 7% селян через брак на селі об'єктів побутових послуг були позбавлені можливості одержання даних послуг. Третина опитаних селян вказували на відсутність медичних установ, аптек, своєчасні послуги швидкої медичної допомоги – 41,8% [10, с. 39].

Проблема функціонування соціальної сфери загострилося на селі в 2000 – х роках, адже до цього ще тривалий період об'єкти, збудовані в радянський період ще зберігались в ненайгіршому стані. У нових соціально – економічних умовах вони опинилися без належного фінансування та управління.

Поставала потреба транспортного сполучення жителів сіл з районними центрами, адже реально доступ до закладів освіти, охорони здоров'я і торгівлі в селах зменшувався. Враховуючи обмежене, а то і зникнення автобусних маршрутів через

нерентабельність і погані дороги, сільські мешканці часто залишалися відрізнаними від цивілізації та поверталися на десятиліття назад у розвитку, у тому числі у сфері інформаційного забезпечення. Тривалий час важливим джерелом інформації було дротове радіо, яке залишалося основним ЗМІ для людей пенсійного віку в селах, проте через збитковість все більше сіл втрачали його. Протягом 1991 – 2013 рр. кількість радіоточок в Україні скористалася з 18 млн. до 1,9 млн. [10, с. 39].

Згідно економічних категорій визначальними показниками добробуту виступають розміри доходів і витрат. Протягом досліджуваних років на селі ці показники змінювались головним чином структурно. Так би мовити «живі» гроші селяни одержували від зайняття підприємницькою діяльністю, samozайнятості в ОПГ, а також це були пенсії, стипендії, субсидії в готівці. До 2002 р. заробітна плата не була головним джерелом доходів. Цю функцію виконувала продукція особистих господарств.

Оплата праці у сільськогосподарських підприємствах втратила стимулюючу функцію. Організовувалась вона традиційно за правилами, що були введені 35 років тому і відповідали умовам жорсткого централізованого управління виробництвом. Зрівнялівка і знеособка призводила до безвідповідальності, безгосподарності, зловживань, розкрадань. За інформацією Міністерства аграрної політики України, у 2001 р. лише третя частина працюючих у сільському господарстві укладала з роботодавцем колективний договір [2, с. 349]. Керівники нових агроформувань неохоче йшли на введення вищих тарифних ставок і посадових окладів. Практично не застосовувалась договірна система. Укладались договори найчастіше формально.

Для сільського господарства властивою була сегментація оплати праці залежно від форми власності. Найвища зарплата зберігалась у підприємствах, що мали комунальну форму власності. За ними йшли державні, колективні і приватні підприємства. Мінімальні зарплати на селі значно були нижчими від мінімального споживчого «кошика». За умов переведення раніше безкоштовних послуг в платні ще більше позначилося на матеріальному благополуччі селян. Не завжди спрацьовував принцип, коли одночасно з подорожчанням послуг зростала і зарплата. Розмір заробітної плати на селі часто визначався добровільно роботодавцями і не включав кількісного і якісного внеску працюючого, а також умов праці. Відомо, що на Заході оплата здійснювалась не за обсяг зробленого, а за інтелект працюючого. В Україні послаблення державного контролю за додержанням тарифних відносин призвело до того, що підприємства часто порушували міжрозрядні і міжпосадові співвідношення в оплаті праці. Як наслідок складалось так, що висококваліфікований спеціаліст в одному підприємстві одержував менше, ніж малокваліфікований в іншому. В сільському господарстві таким чином починали діяти антистимулюючі фактори, коли зарплата не виконувала стимулюючу, відтворювальну функцію. Селяни, привчені радянською державою працювати в колективі за умов зрівнялівки, за інерцією схильні були бажати, аби різниця між їх прибутками не була великою. Водночас вони вважали, аби верхня межа зарплати не обмежувалася. Це означало, що більшість селян намагалась по можливості мати додатковий заробіток, прагнули заробити все більше коштів. Регіони України мали різну динаміку економічного розвитку, а тому від успішності виробництва і реалізації продукції залежали і обсяги виділених сум коштів на оплату праці. В 2004 р. середньомісячна зарплата в сільському господарстві Донецької області перевищувала таку ж у Хмельницькій в 2,4 рази [20, с. 221]. Малися і статеві розбіжності. Чоловік за ту ж саму виконану роботу, що і жінка, одержував 306 грн., або на 31 грн. більше. Морально-психологічне пригнічення селян відбувалося внаслідок соціальної несправедливості, коли високі заробітки були не в тих галузях, де створювався продукт, а відтак і багатство країни, а у фінансовій і управлінській сфері [21, с. 223]. За даними бюджетних обстежень сільських сімей, протягом 1990-1997 рр. оплата праці в загальному доході зменшилась з 59,4% до

23,2%, при зростанні частки від особистих господарств з 28,8 до 52,7% [1]. В 1997 р. середньомісячна оплата праці в сільгоспвиробництві становила 82 грн. і значно відставала від оплати в народному господарстві. У КСП оплата праці здійснювалась не за рахунок збільшення обсягів виробництва продукції, економії, прибутковості, а внаслідок зростання частки валового доходу на оплату праці, тобто не на здоровій економічній основі. Відбувалась девальвація значення грошової оплати через заміну її натуральною. Ще більші контрасти спостерігають у порівнянні розмірів оплати праці у країнах ЄС, Америки. Тут частка оплати праці у собівартості продукції досягали 30%, а у структурі ВВП – до 65% [19, с. 96 – 99]. В Україні ж зарплата була просто мізерною. Крім того, затримувались її виплати, постійно зростала заборгованість. В 2005 р. вона становила 275,9 млн. грн. [24, с. 6]. В 2006 р. у 15 областях України середній розмір зарплати на селі був меншим середнього прожиткового мінімуму (423 грн.), а в окремих областях – Волинській, Житомирській, Тернопільській, Чернівецькій та Хмельницькій – нижче 300 грн. Майже половина працівників галузі одержували менше мінімуму [15, с. 134]. Протягом 1990 – 2005 рр. у структурі загальних витрат на виробництво сільськогосподарської продукції доля заробітної плати знизилась з 33,6% до 14%. У зарубіжних країнах вона досягала 55-60% [7, с. 30]. В Україні порівняно з іншими країнами світу частка зарплати у ВВП була значно нижчою. В 2000 р. вона в Японії досягала 76%, США – 72%, Євросоюзі – 84%, Росії – 40%, а Україні – 41% [9, с. 116 – 117]. Отже, в Україні відбувалась узаконена на рівні держава значна експлуатація найманої праці. Протягом 1990 – 2003 рр. питома вага витрат на оплату праці скоротилась з 37,8% до 14,6%, або у 2,6 рази і досягла 210 грн. [23, с. 54].

Протягом 1990 – 2000-х років реальна заробітна плата на селі зменшилась утричі, а реальна пенсія – у чотири рази. Щоправда, починаючи з 2000 р. реальні доходи почали зростати, але навіть у 2002 р. середньодушові грошові витрати 90,3% селян Сумщини були нижчими прожиткового мінімуму. Рівень доходів стрімко поляризувався. Якщо у 2001 р. співвідношення між сукупними витратами 10% найбільш забезпечених і 10% найменш забезпечених груп населення становила 7,7 рази, то аналогічний показник у 2002 р. уже зріс до 8,3 рази [22, с. 197 – 203]. З нижченаведеної таблиці помітно, що у структурі сукупних грошових доходів незначною була частка надходжень від зайняття підприємництвом.

У 2005 р. середня зарплата працівника сільського господарства становила лише 415 грн., що майже в двічі менше, ніж у середньому по галузях економіки, і в 2,3 рази, ніж в промисловості [5, с. 87 – 91]. Зарплата на селі не забезпечувала нормальної життєдіяльності і перестала практично виконувати соціально-економічну функцію. Цим самим принижувалась гідність селянина і жителя села. У досліджувані роки великі землекористувачі часто вдавались до таких кроків, як виплату зарплати у натуральному вигляді, формування бюджету оплати праці за залишковим принципом. Водночас в Україні були, правда поодинокі приклади, коли використовувались дієві мотиваційні механізми праці. ВСАТ «Агрокомбінат Слобожанський», що на Харківщині, в 1990 – 2000-і роки був «роботодавцем» більш ніж для тисячі працюючих, свою фінансову політику вибудовував у спосіб, коли заробітна плата працівників перевищувала не тільки середню по галузі, але й була вищою за прожитковий мінімум. Протягом 2000 – 2005 рр. вона зросла утричі – з 287 до 724 грн. [5, с. 90].

Політика незалежної держави в царині доходів громадян, спрямовувалась головним чином на створення передумов, аби кожний з них ніс персональну відповідальність за свій матеріальний добробут. В політичних рішеннях, нормативно-правових актах ішлося головним чином про підняття середнього рівня життя громадян. Протягом 1990 – 2003 рр. частка зарплати в сукупних доходах громадян

скоротилась з 70,1 до 41,0% [9, с. 117]. Отже, змінювались трудові і ціннісні пріоритети.

У структурі доходів зростала доля соціальних допомог і трансферів. У 2003 р. вони становили 38,6%, тоді як в 2002 – 39,0%. Далі ішли доходи від підприємницької діяльності (18,7%) [9, с. 118]. Це свідчило, що більше третини громадян одержували дохід від держави, і лише менше п'ятої частини їх заробляло підприємницькою діяльністю або використовуючи свою власність. Держава таким чином брала на себе практично непосильні зобов'язання і діяла не зовсім правильно. Логічно, що її субсидії бракувало для того, аби забезпечити нормальне проживання громадян. Отже, сама держава спонукала ріст безробіття, звужувала підприємницьку ініціативу. На Заході соціальні трансфертні виплати коливались в межах 10-15%.

Фермери в основному сплачували податки до держбюджету. Водночас більшість їх намагалася приховати своїх реальні прибутки. Часто податкові органи, дізнавшись про рентабельне виробництво, посилювали інспектування цих господарств. Крім того, фермери намагалися захистити себе від зазіхань та нападів кримінальних осіб та груп. Пересічне господарство мало прибуток, що коливався від 300 грн. до 40 тис. грн. Навіть якщо він і невеликий, то все одно прибуток, на відміну від КСМ, що мали збитки.

Таким чином, протягом 1990 – 2000-х рр. відбувалася безпрецедентна соціально-економічна поляризація населення. За даними відділу соціальної сфери, доходів і рівня життя населення Інституту економіки НАН України: 2% населення України мали доходи до 4 тис. дол. в місяць, 8% – 1 тис., тоді як значна частина мала прибутки нижче рівня малозабезпеченості [6, с. 432].

Протягом 1990 – 2000-х років зберігалася тенденція, коли при загальному зниженні доходів населення різко зросла майнова диференціація груп населення українського села. З одного боку, підвищились доходи і поліпшувався рівень життя двох груп селян – частини фермерів і засновників приватних, приватного-орендних підприємств і господарських товариств, з другого – знизилась доходи основної частини селянства – найманих працівників, власників індивідуальних господарств. Ці зміни – посилення диференціації сільських жителів за рівнем їх сукупних доходів, посилення майнового розшарування селян – відбувалися на тлі зниження загального (середнього) рівня доходів селян. Прямі наслідки цих процесів – зниження споживання матеріальних благ і послуг, деградація соціальної сфери, занепад моралі, поширення антигромадських явищ, посилення соціальних розчарувань серед населення [8, с. 597].

В 2000 р. в Україні до бідних відносилось 26,7%, вкрай бідних – 14,7% населення. Основну частину бідних (75%) становили селяни, зайняті ОСГ і мали дітей до 18 років. Значну групу бідних становили пенсіонери [16, с. 135 – 139]. У 2001 р. в Україні 72% населення проживало за межею бідності [2, с. 341].

Про бідність як суспільне явище почали говорити в Україні лише в 1990-і роки. В радянські часи з ідеологічних міркувань не цю категорію було накладено табу. В 1995 р. зубожіння на селі досягло катастрофічних масштабів. Погіршилися показники Індексу людського розвитку. Погіршення матеріального самопочуття за роки державної незалежності відчували практично прошарки сільського люду. Прорахунки у соціальній політиці держави призвели до того, що сільські пенсіонери, інваліди виявились найбільш нужденними. На селі було також немало громадян, що в силу власних індивідуальних особливостей, набутих ціннісних орієнтацій, виявили інертність, задовольнялись мінімальними матеріальними потребами. Як-то кажуть, змирились з реальним станом речей. Причин падіння життєвої мотивації було кілька. Небажання працювати, в тому числі і на себе, у селян з'явилось відразу після того як держава послабила контроль за участю у суспільному виробництві, тобто відмовилась

від командно-адміністративних методів управління. В 1990-і роки на тлі сплеску алкоголізму, наркоманії відбувалась життєва дезорієнтація та морально-психологічний злам селянства. Саме працюючий селянин найбільш відчував матеріальні нестатки. Мізерної заробітної плати часто не вистачало навіть на росте відтворення фізичних сил. Безробіття та бідність спонукали зміни у традиційно раціональну структуру споживання селян. За визнанням соціологів і економістів-аграрників, в кінці 1990-х років різко зросли витрати коштів на придбання продуктів харчування і досягли навіть 72%. У розвинутих країнах цей показник значно нижчий. Для порівняння: ці витрати становили у Великобританії – 10,9, Німеччині – 12,4, Франції – 14,7, Італії – 16,2% [17, с. 21]. За визнанням вітчизняного демографа Е. Лібанової, поріг цього показника – 60% [14, с. 381].

У 1999 – 2000 роках пересічна селянська сім'я лише 25 доходу витратила на навчання, освіти, оздоровлення, культурний розвиток [3, с. 96]. Безумовно, що такого роду тенденції мали негативні наслідки і були небезпечні з точки зору майбутнього формування якісного потенціалу сільського трудівника. В українському селі відбулося те, про що говорив свого часу Макс Вебер у своїй відомій праці «Протестантська етика і дух капіталізму», і на зміну жорсткій організації прийшов плюралізм цінностей та принцип самоорганізації [4, с. 142]. Очевидно трапилося так, що у більшості своїй сільський люд насолоджувався правом економічної свободи, політичного плюралізму і психологічного розкріпачення, у значній мірі легковажачи та сподіваючись на прихисток з боку держави, а не на власні можливості. Держава у свою чергу не сформувала і не проголосила зрозумілі ідеологічні месиджі, які б відобразили нові цілі розвитку. Громадяни України зрозуміли хибність радянської практики, коли людина жила і працювала для економіки і загального блага, дотримувалась принципу «раніше думай про Вітчизну, а потім про себе», а суспільний прогрес бачився нею виключно як лише зростання матеріального багатства. Тобто в пересічного українського селянина деформованим виявилось розуміння категорії прогресу, яке за визначення Всесвітньої конференції із соціального розвитку, що проходила у Копенгагені у 1995 р., включало в себе три ключові мети людини: прожити довге і здорове життя; здобути й поновлювати знання; одержати доступ до засобів існування. Особливо ущербними селяни почувались у плані реалізації останньої мети. На поч. 2000-х років вони так і не стали реальними власниками основного засобу виробництва землі, залишались скутими у можливості розвитку власної підприємницької ініціативи, соціально найнезахищенішими.

Неефективність державної системи регулювання доходів спричинила різку диспропорцію у розшаруванні населення на багатих і бідних. За даними статистики у 2001 р. в Японії співвідношення багатий і бідний дорівнювало 4:1, Європі – 5:1, США – 9:1. В Україні ж при низькій якості продуктивних сил і недосконалості суспільних відносин цей показник становив 13:1 [12, с. 12]. Деякі вітчизняні фахівці вважали, що реальне співвідношення – 40:1 [9, с. 119]. В міжнародній економіці переважала думка, що в тій країні, де цей показник перевищує десятикратну величину, існують загрози соціальної стабільності.

1. Агропромисловий комплекс України // <http://test.minagro.gov>
2. Актуальні питання аграрної політики. Збірник робіт 2002 – 2003. 341 с.
3. *Бородіна О. М.* Методологічні підходи до визначення шляхів подолання бідності на селі // Економіка АПК. 2006. № 3. С. 95.
4. *Вебер Макс.* Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. О. Погорілого. К. Основи. 1994. 216 с.
5. *Данилів Б. В.* Оплата праці та її вплив на функціонування великомасштабного виробництва тваринницької продукції // Економіка АПК. 2006. № 10. С. 87-91.
6. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / НАН України, Ін-т економіки; За ред. В. Стешенко. К., 2001. 560 с.

7. *Попова О. Л., Скурська Н. М.* Зайнятість на селі: наслідки аграрного реформування // *Економіка АПК*. 2006. № 7. С. 30.
8. *Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.).* К.: Наук. думка, 2006. Т. 2. 653 с.
9. *Кваснікова Г. С.* Доходи населення та економічний стан держави // *Економіка АПК*. 2005. № 1. С. 116-121.
10. *Когатько Ю. Л.* Бідність сільського населення України // *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 1. С. 32 – 43.
11. *Кравченко М. В.* Шляхи подолання бідності в контексті сучасного соціального захисту населення України. Теорія та практика державного управління. 2010. Вип. 3. С. 214-220.
12. *Крупка М. І.* Фінансові методи активної соціальної політики // *Фінанси України*. 2002. № 7. С. 3-13.
13. *Лібанова Е.* Бідність населення України: причини, масштаби, наслідки // *Демографія та соціальна економіка*. 2008. № 2. С. 181-182.
14. *Лібанова Е. М.* Безробіття в перехідній економіці // *Перехідна економіка: Підручник /В.М. Геєць, С.Г. Панченко.* К.: Вища школа. 2003. 381 с.
15. *Лупенко О. О.* Добробут сільського населення в пореформений період // *Економіка АПК*. 2007. № 3. С. 134.
16. *Мазур Н. А.* Соціально-економічні чинники відтворення трудового потенціалу сільського населення Хмельниччини // *Економіка АПК*. 2002. № 7. С. 135-139.
17. *Матеріальний добробут сільських жителів: навч. посіб. / Авт. колектив: П. П. Боршевський. В. В. Вітвіцький. В. С. Лієсперов та ін. Ред.: П.Т. Саблук. М.К. Облатий : Ін-т аграр. економіки УААН. Укр. акад. держ. упр. при президентові України. Наук.-дослід. центр нормативів праці М-ва аграр. політики України.* К.: ІАЕ УААН, 2002. 368 с.
18. *Мельниченко С. В.* Проблеми дослідження феномену бідності в соціально – філософській традиції // *Вісник НГУУ «КПШ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2009. Вип. 3. С. 43 – 50.
19. *Положенко Д. В., Іваницький Д. О.* Фінансова політика у сфері видатків бюджетів // *Економіка АПК*. 2006. № 1. С. 96-99.
20. *Праця України 2004.* Держкомстат України. К., 2005. 233 с.
21. *Статистичний щорічник України за 2004 р.* Держкомстат України. К., 2005. 433 с.
22. *Стратегія соціально-економічного розвитку Сумської області на період до 2015 р.* НАН України. К., 2004. 247 с.
23. *Хорунжий М. Й.* Завдання національної аграрної політики на сучасному етапі // *Економіка АПК*. 2014. № 2. С. 22-29.
24. *Шебаніна О. В.* Стан та проблеми розвитку виробництва сільськогосподарської продукції // *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2010. № 2 (53). С. 13-21.

#### References

1. *Ahropromyslovyi kompleks Ukrainy* // <http://test.minagro.gov>
2. *Aktualni pytannia ahrarnoi polityky. Zbirnyk robot 2002 – 2003.* 341 s.
3. *Borodina O. M.* Metodolohichni pidkhody do vyznachennia shliakhiv podolannia bidnosti na seli // *Економіка АПК*. 2006. № 3. С. 95.
4. *Veber Maks.* Protestantska etyka i dukh kapitalizmu /Per. z nim. O.Pohoriloho. K. Osnovy. 1994. 216 s.
5. *Danyliv B. V.* Oplata pratsi ta yii vplyv na funktsionuvannia velykomasshtabnoho vyrobnytstva tvarynnytskoi produktsii // *Економіка АПК*. 2006. № 10. С. 87-91.
6. *Demohrafichna kryza v Ukraini. Problemy doslidzhennia, vytoky, skladovi, napriamky protydyi / NAN Ukrainy, In-t ekonomiky; Za red. V.Steshenko.* K., 2001. 560 s.
7. *Popova O. L., Skurska N. M.* Zainiatist na seli: naslidky ahrarnoho reformuvannia // *Економіка АПК*. 2006. № 7. С. 30.
8. *Istoriia ukrainskoho selianstva: Narisy v 2-kh t. / NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy / V.A. Smolii (vidp.red.).* K.: Nauk. dumka, 2006. Т. 2. 653 s.
9. *Kvasnikova H. S.* Dokhody naselennia ta ekonomichni stan derzhavy // *Економіка АПК*. 2005. № 1. С. 116-121.
10. *Kohatko Yu. L.* Bidnist silskoho naselennia Ukrainy // *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*. 2015. № 1. С. 32 – 43.
11. *Kravchenko M. V.* Shliakhy podolannia bidnosti v konteksti suchasnoho sotsialnoho zakhystu naselennia Ukrainy. Teoriia ta praktyka derzhavnogo upravlinnia. 2010. Vyp. 3. С. 214-220.
12. *Krupka M. I.* Finansovi metody aktyvnoi sotsialnoi polityky // *Finansy Ukrainy*. 2002. № 7. С. 3-13.
13. *Libanova E.* Bidnist naselennia Ukrainy: prychny, masshtaby, naslidky // *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*. 2008. № 2. С. 181-182.

14. Libanova E. M. Bezrobittia v perekhidnii ekonomitsi //Perekhidna ekonomika: Pidruchnyk / V.M. Heiets, S.H. Panchenko. K.: Vyshcha shkola. 2003. 381 s.
15. Lupenko O. O. Dobrobut silskoho naselennia v poreformenii period // Ekonomika APK. 2007. № 3. S. 134.
16. Mazur N. A. Sotsialno-ekonomichni chynnyky vidtvorennia trudovoho potentsialu silskoho naselennia Khmelnychchyny // Ekonomika APK. 2002. №7. S. 135-139.
17. Materialnyi dobrobut silskykh zhyteliv: navch. posib. / Avt. kolektyv: P. P. Borshchevskiy, V. V. Vitvitskiy, V. S. Diiesperov ta in. Red.: P.T. Sabluk, M.K. Orlaty ; In-t ahrar. ekonomiky UAAN. Ukr. akad. derzh. upr. pry prezidentovi Ukrainy. Nauk.-doslid. tsentr normatyviv pratsi M-va ahrar. polityky Ukrainy. K.: IAE UAAN, 2002. 368 s.
18. Melnychenko S. V. Problemy doslidzhennia fenomenu bidnosti v sotsialno – filosofskii tradytsii // Visnyk NTUU «KPI». Filosofiia. Psykholohiia. Pedagogika. 2009. Vyp. 3. S. 43 – 50
19. Polozenko D. V., Ivanytskyi D. O. Finansova polityka u sferi vydatkiv biudzhetyv // Ekonomika APK. 2006. № 1. S. 96-99.
20. Pratsia Ukrainy 2004. Derzhkomstat Ukrainy. K., 2005. 233 s.
21. Statystychnyi shchorichnykh Ukrainy za 2004 r. Derzhkomstat Ukrainy. K., 2005. 433 s.
22. Stratehiia sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Sumskoi oblasti na period do 2015 r. NAN Ukrainy. K., 2004. 247 s.
23. Khorunzhyi M. I. Zavdannia natsionalnoi ahrarnoi polityky na suchasnomu etapi // Ekonomika APK. 2014. № 2. S. 22-29.
24. Shebanina O. V. Stan ta problemy rozvytku vyrobnytstva silskohospodarskoi produktsii // Visnyk ahrarnoi nauky Prychornomia. 2010. № 2 (53). S. 13-21.

**Падалка С. С.**

***Бедность в украинском селе как культурное и социально – экономическое явление: среды, носители, жизненные стили (1990 – 2000 - е гг.).***

*В статье на основе изучения разнообразной литературы и источников, статистической информации рассматривается явление бедности в украинском селе в измерении общественно – политических и социально – экономических процессов происходивших после 1991 г. Отдельные сюжеты посвящены анализу изменений мировоззрения крестьянства, социальной сферы, производственному потенциалу, материальному благополучию крестьянства.*

**Ключевые слова:** деревня, культуры, крестьяне, экономика, предприятия, собственность, услуги, радио, благосостояние, заработная плата, семья.

**Padalka S. S.**

***Poverty in the Ukrainian countryside as a cultural and socio - economic phenomenon: environments, carriers, life styles (1990 – 2000 - ies).***

*In the article, based on the study of diverse literature and sources, statistical information, the phenomenon of poverty in the Ukrainian countryside is considered in the dimension of socio - political and socio - economic processes that took place after 1991. Individual subjects of the article are devoted to the analysis of changes in the worldview of the peasantry, the social sphere of the village, production potential, the material well-being of the peasantry.*

**Keywords:** village, cultures, peasants, economy, enterprises, property, services, radio, welfare, wages, family.

УДК 378.311 (477) «199» Г 13

**І.А. АРТЮШЕНКО**

## **ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ ЯК ІНСТИТУЦІЙНИЙ ЧИННИК ДЕРЖАВИ В АНТИКОРУПЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ (1990 – 2000-І РОКИ)**

*На основі історичних джерел, теоретичних напрацювань фахівців досліджуються місце і роль Верховної Ради України у формуванні і реалізації державної антикорупційної політики впродовж 1990 – 2000 років. З'ясовано деякі політичні, суспільні, економічні аспекти поширення корупції, вивчені мотиви корупційної поведінки чиновників, показані деякі комунікативні компанії по викриттю і запобіганню корупції. Підтверджено, що в Україні були створені відповідні законодавчі умови для запобігання і протидії корупції у різних суспільних сферах.*

**Ключові слова:** Верховна Рада, держава, політика, корупція, хабар, чиновник, закон, програма, депутат, комітет.



Протягом 1990 – 2000 – х років в Україні відбувався болісний процес формування відповідних інститутів на які поклалися завдання по реалізації державної антикорупційної політики. До одного з таких інститутів належала Верховна Рада України, яка формувала смисли антикорупційної політики, створювала і удосконалювала нормативно правову основу протидії і запобіганню корупції тощо.

Особливість корупції «українського зразка» полягає, зокрема в тому, що це корупція кризового типу, оскільки породжується кризою сучасного українського суспільства. Корупція у свою чергу здатна поглиблювати кризу суспільства, маючи властивість зводити нанівець будь – які політичні, економічні, правові. Особливість корупції кризового типу є те, що в суспільстві через кризу соціального порядку немає альтернативних корупційних засобів правомірного використання влади в приватних інтересах. Громадянам для того, щоб скористатися послугами влади, не залишається, як правило, нічого іншого, як вдатися до корупції [3].

Міжнародні і українські аналітичні організації за оцінкою корупції практично однозначно відносять Україну до групи країн «підвищеного ризику» ставлять її у ряд з Угандою, Коморськими островами і Російською федерацією. Називаються основні причини фронтального поширення корупції: ціннісний вакуум суспільства; спонтанність суспільних трансформацій; непослідовність реалізації антикорупційних програм; відсутність твердої волі у керівників держави стосовно налагодження роботи відповідних державних органів.

В ціннісному вимірі показовим є ставлення українського суспільства до корупції. Опитування фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», виявили, що 0,5% респондентів вважали що проблема корупції є надуманою, решта, що це серйозна проблема.

Протягом 2017 – 2018 рр. число тих хто усвідомлював серйозність проблеми корупції зросло з 44 до 61%. 61% опитаних вважали, що основна причина відсутності позитивних зрушень у боротьбі з корупцією полягає в тому, що ті, хто має з нею боротися, самі ж корумповані. Далі ішли причини: корумпованість майже завжди лишається безкарною (38%), відсутність «сильної руки», яка навела б порядок у суспільстві (31%), недосконалість законів (28%). Так 55% громадян підтримували каральні методи викорінення корупції. Розділення думок з питання: Чи можна вважати корупцію проявом української ментальності: 38% опитаних вважали, що корупція є частиною ментальності, а 46% – що ні. Таким чином для суспільства властивим був стереотип терпимого (пасивного) до корупції. Воно у більшості своїй сподівалося, що держава має надбати і «сильною рукою» здолати корупцію. Те, що в українському суспільстві занадто велика концентрація уваги на власне встановленні ефективної політичної влади було ознакою недотрансформації суспільства, тобто в суспільстві не досягла критичної кількості маса громадян здатних брати на себе відповідальність за власне життя і за країну.

Суспільна більшість залишалася за тими, що були вражені вірусом патерналізму і не вірили у власні сили, відмовлялися від ініціативи і відповідальності, покладатися передусім на владу. Таким чином, проблема корупції засвідчила наявний в Україні розрив у трикутнику: інституційні реформи, трансформація державних інститутів і зміна якості суспільства, передусім цінностей на основі яких вибудовуються відносини між людьми. Революція Гідності виявила ту частину суспільства яка сказала, що не хоче жити в корупційному середовищі, не бажає вести справу з Росією, де корупція сприймається за норму. Таким чином масштаб такого прояву корупції є наслідком ціннісних недотрансформації суспільства в Україні.

Тягар минулого заважав українському суспільству вирватися з тенет корупції. В 2005 – 2008 рр. були зроблені спроби для протидії корупції. Бракувало волі панівному класу та згоди суспільства на проведення реформ. Досвід колишніх комуні-

стичних країн засвідчив, що ті з них, що спромоглися радикально змінити траєкторію розвитку легше долали корупцію. Пов'язувалося це з впливом релігійного чинника (протестантська Естонія), якістю державності, чи засвоєнням європейських цінностей. Якщо наприкінці 1990 – х років у Литві і Білорусі були близькі за індексом корупції, то в 2000 – і роки країни розійшлися: у Білорусі корупція росла, у Литві яка входила від свого південного сусіда і наближалася до заходу падала.

На посилення заходів щодо протидії корупції спрямовувалася дія законів ухвалених Верховною Радою на регулювання діяльності різних сфер суспільного життя. Закон «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. передбачив низку заходів, щодо попередження проявів корупції у діяльності закладів освіти. У вищих навчальних закладах України робилися спроби утвердження таких антикорупційних принципів як правила академічної доброчесності, попередження прихованого чи реального конфлікту інтересів тощо.

В Україні ріст масштабів корупції був можливим через відсутність твердої політичної волі у керівництва держави, невмінні або небажанні належно організувати антикорупційну роботу. Протягом 1990 – 2000 – х років в Україні було ухвалено три концепції боротьби з корупцією, два закони про боротьбу з корупцією (а всього близько 100 антикорупційних нормативних актів) [4, с. 12].

Серед основних причин поширення корупції в Україні став ціннісний вакуум що виник в українському суспільстві за умов відмови від цінностей радянської доби й повільного формування нових. Заповнюючи його псевдоцінності пропагували насамперед збагачення, всездозволеність, досягнення особистої мети в будь який спосіб, нівелювання моральних цінностей.

Поширенню корупції сприяла також і фактично спонтанна демократизація суспільного життя, яка за слабких державних і громадянських інститутів набувала ознак хаосу, перетворювалася на продаж посад, привілеїв, пільг, вигідних економічних і політичних рішень [4, с. 11].

Не спрацьовувала норма законів про експертизу правових актів органів влади на їхню антикорупційність. Експертиза таких актів обласної та районної влади, де приймалися основні рішення в законах непередбачалися, хоча в кожній області і районі були органи, зокрема управління юстиції які мали проводити цю роботу. Не випадково, зберігалася безконтрольність при роздачі земельних угідь навколо міст.

Слід зазначити, що Україні довелося спочатку створювати вітчизняне антикорупційне законодавство, оскільки не збереглася історична тяглість даного процесу. Відомо, що закони Російської імперії XIX ст. що діяли на території України втратили з певних причин своє значення. В кінці XX ст. Україна також не поспішала освоювати міжнародний досвід антикорупційної діяльності. Невиправдані затягувалася імплементація до вітчизняного законодавства принципів антикорупційної роботи міжнародних організацій відображених у відповідних документах.

В такий спосіб зневажалася дія такого документу як Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 3514 ухвалена 15 грудня 1975 р., у якій містився заклик до урядів усіх країн вжити на національному рівні всіх необхідних заходів щодо запобігання і протидії корупції. В 1990 р. на восьмому конгресі ООН, який відбувся у Гавані були ухвалені «Практичні заходи боротьби з корупцією», за якими уряди країн мали вирішити такі завдання для подолання корупції: проаналізувати адекватність свого кримінального законодавства, включаючи процесуальні норми, з тим щоб реагувати на всі види корупції і розробити адміністративні та регулятивні механізми попередження корупції і встановити процедури виявлення, розслідування та засудження корумпованих посадових осіб і розробити правові положення для кодифікації коштів та майна, набутих в результаті корупції; вжити відповідних заходів по відношенню до підприємств, причетних до корупції.

Антикорупційне законодавство мало репресивний характер. Воно регламентувало односторонній підхід до подолання даного явища, зокрема передбачало покарання лише державних чиновників. При цьому ним не передбачалися заходи, які б усували фактори, що живили і породжували корупцію [3, с. 60]. Вітчизняні антикорупційні закони односторонньо формували коло суб'єктів корупції. Закон України «Про боротьбу з корупцією», закріплювали положення що корупція це діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, тобто державних чиновників, в українському суспільстві сформувався стереотип що лише вони вчиняють такі дії. Крім того, в суспільстві формувалося толерантне ставлення до даного явища, зберігалось прагнення його використати в якості «ефективної рушійної сили» соціальних відносин. Таке ставлення суспільства до корупції спричиняла її поширення практично в усіх сферах.

Для України особливе значення мала практика країн, які успішно реалізували антикорупційні програми на державному і громадському рівні. Найуспішнішими в цьому плані виявилися Німеччина, Сінгапур, Великобританія, Нідерланди. В Нідерландах діяла трьох ступенева система протидії корупції. Перший і другий рівень представляли відповідно відділи внутрішніх справ, які функціонували у більшості державних установ і організацій, а також так звана Служба Громадського Звинувачення. Дієву антикорупційну складову в Нідерландах мали положення чинного кримінального законодавства, які забезпечені широким набором правових засобів, зокрема положення Кримінального Уложення Королівства Нідерланди від 1881 р. Наприкінці минулого і початку нинішнього століття в протиставлення з корупцією в країні було долучена і державну антикорупційну стратегію під назвою «політика національної чесності», яка включає численні соціальні і правові норми та інститути, спрямовані на виховання і закріплення в суспільстві стійких моральних принципів, встановлення юридичних дозволів і заборон, які зарекомендували себе найбільш ефективними. Важливу роль у протидії корупції відігравала культура, як форма взаємодії людей у суспільстві. Основним принципом національної антикорупційної політики Нідерландів було «стимулювання чесності», що мало безпосереднє відношення до культури [7, с. 65]. Антикорупційна система Великобританії характеризувалася наявністю високих стандартів громадянської поведінки, ефективним соціальним контролем за державними службовцями, скасування парламентського імунітету для депутатів які вчинили корупційні дії. Основу антикорупційного законодавства складають Закон про хабарництво в публічних організаціях 1889 р. і закони про попередження корупції 1906 і 1916 рр. [7, с. 64].

Закон України «Про засади запобігання корупції» від 2009 р. зафіксував визначення корупції як використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки. Крім того, він пропонував антикорупційні дії впроваджувати шляхом обмежень і заборон.

За оцінками правознавців, антикорупційне законодавство ухвалене Верховною Радою України упродовж 2000 – х років в цілому врахувало напрацьовані світовою практикою принципи запобігання та протидії корупції. Це дозволяло сформулювати відповідні засади суспільно – політичної і державної діяльності в цьому напрямі. Конституція України та інші закони України виконують роль гаранта верховенства права у державному і громадському житті, їх діяльність була направлена на збереження прав людини, попередження дискримінації, забезпечення рівності перед законами, доступ до правосуддя. Антикорупційні закони України враховували принцип законності, коли законодавчі, виконавчі та судові гілки влади організовували свою діяльність на засадах прописаних у законах. Закони України формувалися з врахуванням комплексного підходу до протидії корупції, що включали в себе не лише правові, а й політичні, соціально – економічні та інформаційні та інші заходи. Врахо-

увався принцип комплексності, який закріплювався Конвенцією ООН проти корупції, яка визначала не лише конкретні види відповідальності за них, а й діяльність відповідних органів по реалізації заходів протидії та запобігання цьому явищу. Закон України «Про запобігання корупції» закріпив такі принципи як невідворотність відповідальності за вчинення корупційних та пов'язаних з корупцією правопорушень, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, участі громадськості у заходах по запобіганню, забезпечення відновлення порушених прав і законних інтересів, відшкодування збитків тощо [2].

Разом з тим міжнародні експерти зазначали що створена Верховною Радою України та іншими законодавчими суб'єктами, система залишалася багато в чому викривленою і описовою. В правових, демократичних державах, традиційно правова система вибудовувалася і працювала на засадах Конституції, яка вказувала на ідею, закону, який встановлював правила, та процедур, за допомогою яких забезпечувався порядок. Українські ж закони, залишалися тим, що в Європі і США називали процедурами, в яких детально описувалися речі.

Перші ухвалені Верховною Радою антикорупційні закони лише частково відповідали міжнародним правовим актам, зокрема, Конвенції ООН проти корупції. Прийнятий Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» став лише першим кроком у цьому напрямі.

Очевидно, що політичним прорахунком законотворців стало і скасування закону «Про відповідальність юридичних осіб за корупційні правопорушення», з огляду на те що наявність такої відповідальності закріплювалася у ратифікованій Україною Конвенції ООН проти корупції. Такі ж рекомендації містилися і в Конвенції Ради Європи «Про корупцію у контексті кримінального права» ухваленій в 1999 р., яка передбачала відповідальність осіб за давання хабара, посередництво та відмивання грошей.

В Україні протягом тривалого часу продовжували переважати лише кримінальні норми протидії корупції. Інші галузі права, і особливо цивільне законодавство практично не використовувалося у якості інструмента протидії незаконному збагаченню чиновників. Відомо, що більшість країн, які досягли успіху пішли шляхом введення в кримінальний процес презумпції вини чиновника, коли той чиновник, який не міг пояснити походження власних статків вважався корупціонером.

В українському законодавстві зберігалася лише одна презумпція – презумпція невинуватості, яка закріплювалася ст. 62 Конституції України та Кримінально – процесуальним кодексом України. Її суть полягала в тому, що не обвинувачений повинен доводити свою невинуватість, а держава – доказувати висунуте обвинувачення [4, с. 13]. Таким чином, в Україні при запобіганні незаконному збагаченні невикористовувалися норми цивільного права, а також набутий світовий досвід боротьби з службовими зловживаннями. Доповнення українського цивільного законодавства нормою про відповідальність за незаконне збагачення в руслі презумпції вини постійно відкладалося Верховною Радою України.

Не спрацьовували норми антикорупційних законів про декларування доходів чиновників. Передбачалося обов'язкове декларування доходів і витрат чиновників. Проте, кампанія з декларування не мала успіху і не впливала на зменшення корупції в Україні. За всі роки дії цієї норми за необ'єктивність декларування доходів не було притягнуто до відповідальності жодного чиновника. Закони «Про державну службу» і «Про засади запобігання та протидії корупції» не прописували на яку саме державну структуру покладалася контроль за об'єктивним декларуванням доходів і витрат чиновників різних рівнів влади.

Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. дав визначення понять корупційне правопорушення і корупція, суб'єктів відпо-

відальності за дане правопорушення. Законом корупційне правопорушення прописувалося як умисне діяння, що містило ознаки корупції, за яке законом установлювалося кримінальну, адміністративну, цивільно – правову та дисциплінарну відповідальність. Корупція розглядалася як використання особою, наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей [1].

В центр вітчизняної корупційної системи постав новий чиновник, який уже без страху перед репресіями тоталітарного радянського режиму, опинився в суспільстві без керма і вітрил, і по – своєму керувався принципом: усе дозволено, що не заборонено законом. Це в умовах, коли значна частина суспільних відносин залишалася законодавчо не врегульованою [4, с. 15].

Законодавство України не забезпечувало належного рівня для продуктивності у підходах до формування державного адміністративного апарату. В Україні складалася традиція коли часто з приходом до влади того чи іншого Президента України чи політичної сили змінювався і державний апарат згори до низу, що сприяло поширенню корупції. Тому чиновники, знаючи, що на посаді вони тимчасово, у більшості випадків, поспішали взяти від влади все, що можна. В результаті склалася система, за якої чиновники користувалися державною кишенею, як власною, їздили на найдорожчих автомобілях і жили у розкошах. Виконання професійних обов'язків пов'язувалося з бізнесом, політичними інтересами, що вступало в конфлікт інтересів. Розпочата адміністративна реформа кординально не могла забезпечити формування нових правил діяльності державних службовців. Реформування влади було передано до рук бюрократичного апарату, коли структурні зміни лягли на плечі міністерських чиновників. Довільно формувалося конкурентне середовище в надрах державного апарату, коли б перевагу мали ті чиновники, які пройшли спеціальну управлінську підготовку, мали ґрунтовні освіти тощо.

В Україні ріст масштабів корупції був можливим через відсутність твердої політичної волі у керівництва держави, невмінні або небажанні належно організувати антикорупційну роботу. Протягом 1990 – 2000 – х років в Україні було ухвалено три концепції боротьби з корупцією, два закони про боротьбу з корупцією (а всього близько 100 антикорупційних нормативних актів) [4, с. 12].

Серед основних причин поширення корупції в Україні став ціннісний вакуум що виник в українському суспільстві за умов відмови від цінностей радянської доби й повільного формування нових. Заповнюючи його псевдоцінності пропагували насамперед збагачення, всюдозволеність, досягнення особистої мети в будь який спосіб, нівелювання моральних цінностей.

Поширенню корупції сприяла також і фактично спонтанна демократизація суспільного життя, яка за слабких державних і громадянських інститутів набувала ознак хаосу, перетворювалася на продаж посад, привілеїв, пільг, вигідних економічних і політичних рішень [4, с. 11].

Не спрацьовувала норма законів про експертизу правових актів органів влади на їхню антикорупційність. Експертиза таких актів обласної та районної влади, де приймалися основні рішення в законах непередбачалися, хоча в кожній області і районі були органи, зокрема управління юстиції які мали проводити цю роботу. Не випадково, зберігалася безконтрольність при роздачі земельних угідь навколо міст.

Проте в цілому ефективність діяльності правоохоронних органів по виявленню і запобіганню корупції у земельній сфері залишалася низькою. Викривалися

правопорушення і притягувалися до відповідальності в основному посадові особи нижчої ланки.

Вітчизняне антикорупційне законодавство тривалий час не передбачало єдиного органу, який би координував роботу усіх правоохоронних органів у цьому напрямку. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 7 квітня 2011 р. цю діяльність закріплював за органами прокуратури, спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю. Міністерства внутрішніх справ України, та податкової поліції, Служби безпеки України, Військовою службою правопорядку, Збройних сил України [1]. Правоохоронними органами регулярно (хоча і незавжди ефективно) викривалися факти одержання неправомірної вигоди та корупції з боку посадовців, уповноважених здійснювати розпорядчі функції під час здійснення операцій із землею. Найчастіше предметом посягань були землі сільськогосподарського призначення. На 2017 р. із загальної кількості виявлених кримінальних правопорушень майже третина пов'язувалася з протиправними оборудками саме з ними [6]. Земельна корупція зачіпала практично всі гілки влади, оскільки вони прямо чи опосередковано мали відношення до земельних відносин. Найбільш масштабними вони залишалися в органах влади, які безпосередньо розпоряджались земельними ресурсами. За підрахунками аналітиків через корупційні схеми у земельних питаннях Україна щороку втрачала близько 7 млрд. дол. США інвестицій [5].

1. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» // Відомості Верховної Ради, 2011, № 40 // <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3206-17>
2. *Іванцов В. О.* Принцип запобігання та протидії корупції: аналіз антикорупційного законодавства // Правові, економічні та соціальні аспекти протидії корупції: матеріали наук. практ. семінару, Миколаїв, 20-21 травня 2016 р. Миколаїв : НУК, 2016. 67 с.
3. *Костенко Б. О.* Імплементация европейских стандартов запобігання та боротьби з корупцією в національне законодавство: навч. – метод матеріали. К.: НАДУ. 2013. 60 с.
4. *Невмерзичський С.* Політико – правовий аналіз механізмів протидії зловживання у державному апараті. Віче. 2012. № 2. С. 12 – 15.
5. *Рибаківа І.* Через корупційні схеми у «земельній» сфері країна втрачає сім мільярдів доларів інвестицій. Газета по – українськи, 2011. 4 – 9 листопада.
6. *Цвіркун Н. Ю.* Деякі аспекти корупції в сфері земельних відносин / Н. Ю. Цвіркун / Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції : Зб. тез доп. V Міжнар. наук.-практ. конф. (31 берез. 2017 р., м. Харків, Україна / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Кримінологічна асоціація України. Харків.ХНУВС. 2017. 228 с.
7. *Шкуронат О. В.* Ефективність антикорупційної політики у сфері земельних відносин. Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Управління. 2013. Вип. 4. С. 371-384.

#### References

1. Zakon Ukrainy «Pro zasady zapobihannia i protydii koruptsii» // Vidomosti Verkhovnoi Rady, 2011, № 40.//<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3206-17>
2. *Ivantsov V. O.* Prynysyp zapobihannia ta protydii koruptsii: analiz antykoruptsiinoho zakonodavstva // Pravovi, ekonomichni ta sotsialni aspekty protydii koruptsii: materialy nauk. prakt. seminaru, Mykolaiv, 20-21 travnia 2016 r. Mykolaiv : NUK, 2016. 67 s.
3. *Kostenko B. O.* Implementatsiia yevropeiskykh standartiv zapobihannia ta borotby z koruptsiieiu v natsionalne zakonodavstvo: navch. – metod materialy. K.: NADU. 2013. 60 s.
4. *Nevmerzhytskyi Ye.* Polityko - pravovyi analiz mekhanizmv protydii zlovzhyvannia u derzhavnomu aparati. Viche. 2012. № 2. S. 12 – 15.
5. *Rybakova I.* Cherez koruptsiini skhemy u «zemelnii» sferi kraina vtruchaie sim miliardiv dolariv investysii. Hazeta po – ukrainsky, 2011. 4 – 9 lystopada.
6. *Tsvirkun N. Iu.* Deiaiki aspekty koruptsii v sferi zemelnykh vidnosyn / N. Iu. Tsvirkun / Kryminalno-pravovi ta kryminolohichni zasady protydii koruptsii : Zb. tez dop. V Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (31 berez. 2017 r., m. Kharkiv, Ukraina / MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kryminolohichna asotsiatsiia Ukrainy. Kharkiv.KhNUVS. 2017. 228 s.
7. *Shkuropat O. V.* Efektyvnist antykoruptsiinoi polityky u sferi zemelnykh vidnosyn. Naukovyi visnyk Akademii munitsypalnoho upravlinnia. Serii: Upravlinnia. 2013. Vyp. 4. S. 371-384.

---

*Артюшенко І. А.*

**Верховная Рада Украины, как институциональный фактор государства в антикоррупционной деятельности: исторический аспект (1990 – 2000 - е годы).**

На основе исторических источников, теоретических наработок специалистов исследуются место и роль Верховной Рады Украины в формировании и реализации государственной антикоррупционной политики на протяжении 1990 – 2000 годов. Выяснено некоторые политические, общественные, экономические аспекты распространения коррупции, изучены мотивы коррупционного поведения чиновников, показаны некоторые коммуникативные компании по разоблачению и предотвращению коррупции. Подтверждено, что в Украине были созданы соответствующие законодательные условия для предотвращения и противодействия коррупции в различных общественных сферах.

**Ключевые слова:** Верховная Рада, правительство, политика, коррупция, взятка, чиновник, закон, программа, депутат, комитет.

*Artyushenko I. A.*

**The Supreme Rada of Ukraine, as an institutional factor of the state in anti-corruption activity: historical aspect (1990 – 2000 - s).**

On the basis of historical sources, theoretical developments of experts, the place and role of the Verkhovna Rada of Ukraine in the formation and implementation of state anti-corruption policy during the 1990-2000 years are researched. Some political, social, economic aspects of corruption have been clarified, motives for corruption officials' behavior have been studied, some communicative companies have been shown to reveal and prevent corruption. It has been confirmed that in Ukraine, appropriate legal provisions were created to prevent and combat corruption in various social spheres.

**Keywords:** Verkhovna Rada, state, politics, corruption, bribe, official, law, program, deputy, committee.

УДК 94:271.222(477)

М.В. МОРОЗ

## СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛІЇ В МІЖЦЕРКОВНОМУ ДИСКУРСІ СВІТОВОГО ПРАВОСЛАВ'Я

Досліджується історія становлення Православної Церкви в Україні та питання надання їй повноцінної автокефалії. На основі відкритих матеріалів та джерел в ЗМІ подано розгорнуту характеристику основних етапів становлення та утвердження помісної церкви в Україні, з'ясовуються причини та наслідки проголошення 15-ї автокефальної церкви, прослідковується питання міжцерковного дискурсу у вселенському православ'ї щодо даного питання. Зроблено висновки щодо процесу становлення незалежної української церкви, встановлено причинно-наслідкові зв'язки рішень різних сторін щодо даного питання.

**Ключові слова:** УПЦ (МП), УПЦ (КП), УАПЦ, РПЦ, Константинопольський патріархат, Кирил, Алексій II, Варфоломій I, Віктор Ющенко, Петро Порошенко, автокефалія, Собор, архиєреї, патріарх, митрополит.

Питання створення Помісної православної Церкви в Україні відносять ще до початку минулого століття. У 1918 році було скликано Всеукраїнський Церковний Собор, який виступив за створення незалежної від Московської патріархії української церкви. Проте, 19 січня 1918 року, у зв'язку з наступом більшовиків, робота Собору припинила свою діяльність.

4-30 жовтня 1921 року в Києві відбувся Перший Всеукраїнський Церковний Собор, що підтвердив автокефалію УАПЦ, проголошену Всеукраїнською Православною Церковною Радою 5 травня, і вписав її до канонів УАПЦ, як одну з головних засад: «Українська Православна Церква є автокефальною, ніякому духовному урядові інших Православних Церков не підлегла, і сама порядкує своїм духовним життям за провідництвом Святого Духа». Протягом 1917—1921 років УАПЦ вже мало понад 1500 парафій і в кожній з них священиків, 30 окружних церковних рад, 30 єпископів, в Києві відбувся випуск 300 слухачів теологічних курсів [7]. В ситуації, коли неможливо було провести канонічне поставлення єпископів, собор вирішив провести висвячення

єпископів через рукоположення самих священників, що є грубим порушенням згідно з Православними канонами (1 правило святих Апостолів). Таким чином канонічне визнання УАПЦ з боку Вселенського патріарха було неможливим.

Все священство та більшість вірних УАПЦ було заарештовано та розстріляно на засланнях працівниками НКВС протягом 1930-37 рр.

Декретом від 24 грудня 1941 року митрополит Варшавський і Польський Діонісій затвердив єпископа Полікарпа на посаду адміністратора «Православної Автокефальної Церкви на звільнених землях України» з наданням йому сану архієпископа. Від цього бере свій початок існування Української Автокефальної Православної Церкви. Свій канонічний статус юрисдикція архієпископа Полікарпа базує на зв'язку з митрополитом Діонісієм — першоієрархом помісної церкви визнаної всіма православними церквами (окрім РПЦ).

З кінця 1980-х років під впливом проголошення політики «перебудови» та «гласності» в Українській РСР, за сприяння членів політичної платформи «Народний Рух» та членів Українського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка на території Західної України постають перші парафії відновленої УАПЦ [3]. Статут УАПЦ було зареєстровано 2 жовтня 1990 р. Радою у справах релігій при Раді Міністрів України [8, с. 27].

Легалізація УАПЦ з одного боку, закріпила складну ситуацію православної церкви в Україні, а з іншого – посилила свій вплив на частину населення, переважно Західної України.

Відродження Української Греко-Католицької Церкви та Української Автокефальної Православної Церкви змусило шукати механізми протидії цим спільнотам у Московському Патріархаті, а зокрема в українському Екзархаті РПЦ, який очолював митрополит Київський та Галицький Філарет (Денисенко). Митрополит Філарет зайняв непримиренну позицію у відношенні як до греко-католиків, так і до Української Автокефальної Православної Церкви.

У середовищі Екзархату серед багатьох кліриків, переважно з західних областей, побутувала думка, що українська митрополія РПЦ не зможе зберегти своїх позицій в Україні, якщо не стане повноцінною автокефальною Церквою, завдяки чому зможе протистояти греко-католикам і УАПЦ. На адресу митрополита Філарета і Патріарха Московського надходило багато листів з проханням надати київському Екзархату автокефалію. У відповідь на це на Архиєрейському Соборі, який відбувся в Москві 9-11 жовтня 1989 року, було прийняте рішення про перегляд Положення про Екзархати РПЦ [2]. Розробку нового положення було доручено митрополиту Смоленському і Калінінградському Кирилу (Гундяєву).

27 жовтня 1990 року Патріарх Московський Алексій II дарував Київському митрополитові «Грамоту», згідно з якою екзархат перетворювався на Українську Православну Церкву, яка «користується правами широкої автономії», але в межах Російської православної церкви. Де-юре, ця «Грамота» або «Томос» нічого не змінили в положенні української Церкви в міжправославному вимірі, тому що визначення «широкої автономії» в офіційних документах не існує. Фактично, Алексій II та Московська патріархія перетворювала свій екзархат в митрополію, надаючи їй певні права і можливість офіційно змінити власну назву на «Українська православна Церква» (далі «УПЦ (МП)»). Вочевидь, ієрархи Москви вбачали перепону «просування» УПЦ(МП) на Захід та боротьбу з УГКЦ та УАПЦ в Україні, лише в назві структури.

З проголошенням незалежності України, 1-3 листопада 1991 року в Києво-Печерській лаврі митрополит Філарет скликав Помісний Собор (він на це мав канонічне право, згідно з Статутом і Патріаршою Грамотою) за участю всього україн-



ського єпископату, духовенства, мирян, представників монастирів і духовних навчальних закладів. Помісний Собор одностайно прийняв постанову про автокефалію Української Православної Церкви. Це означало відокремлення Української Православної Церкви від Московського Патріархату [5]. Дане рішення Помісного Собору підписали абсолютно всі єпископи УПЦ (МП), включаючи і нинішнього Предстоятеля митрополита Онуфія (Березовського).

Після цього, 31 березня – 4 квітня 1992 року в Москві в Даниловому монастирі відбувся Архиєрейський Собор Московського Патріархату, на якому УПЦ було фактично відмовлено в автокефалії. На даний Собор приїхали частина архиєреїв УПЦ (МП), які відкликали свої підписи під «Зверненням Собору УПЦ», а також була зроблена спроба усунути митрополита Філарета від керівництва Українською Православною Церквою, замінивши його своїм ставлеником, який би відмовився від автокефалії Української Церкви і міцно тримався б Московського Патріархату. Митрополит Філарет не визнав рішення даного Собору РПЦ, так як, відповідно до «Грамоти» від 1990 року – таке рішення розглядалося як втручання у внутрішні справи УПЦ.

27 травня 1992 р. у Харкові відбувся неканонічний, так званий «Архиєрейський Собор», інспірований Москвою, з благословення Патріарха Алексія II та спецслужбами, для усунення митрополита Філарета з посади Предстоятеля УПЦ і обрання його «наступником» митрополита Володимира (Сабодана), керуючого справами Московської Патріархії. Але даний «Собор» не було визнано Філаретом, частиною єпископату, так як було порушено основне правило Статуту діяльності УПЦ – «Право скликати і головувати на Помісному Соборі має лише Перший серед єпископів (митрополит)», яким на той час був Філарет, а не Никодим.

Частина єпископату УПЦ на чолі з Філаретом, почали шукати шляхи до єдності українського православ'я, налагоджуючи зв'язки з єпископами УАПЦ, наслідком яких було скликання Всеукраїнського Православного Собору 22 червня 1992 року, що об'єднав частину архиєреїв УПЦ (МП) та УАПЦ в єдину помісну Церкву – Українську православну церкву Київського патріархату (далі – «УПЦ (КП)») і обрали предстоятелем очільника УАПЦ на той час Патріарха Мстислава (Скрипника), з титулом «Святійший патріарх Київський і Всієї Руси-України».

Дані події призвели до розділення українського православ'я на два табори, одні з яких визнавали предстоятелем Блаженнішого Володимира (Сабодана), а інші – Святослава (Скрипника). Маючи сильні позиції у міжправославних відносинах РПЦ домоглася просунути легітимізацію рішень «Харківського» Собору і визнанням світовим православ'ям митрополита Володимира у якості «єдиного канонічного» предстоятеля УПЦ, а опонентів виставити в статусі «розкольників» та, у 1997 році, накладти анафему на Патріарха Філарета [1]. В Україні почався справжній виток боротьби за вплив на віруючих, на суспільство, за святині між двома юрисдикціями. УПЦ (КП) мало вплив на Заході та в Центральній частині України, УПЦ (МП) орієнтувалося на промосковську частину єпископату, приходів, та віруючих у на Сході, Півдні, Південному Сході – в основному на російськомовну частину суспільства.

Але не все так просто було і всередині самої УПЦ (КП). По смерті патріарха Мстислава, 5 вересня 1993 р. відбувається рукоположення в єпископи колишнього настоятеля Петропавлівської церкви, ініціатора відродження УАПЦ в Україні 78-річного о. Володимира Яреми. Перед тим о. Володимир і його дружина Юлія прийняли монаший постриг з іменами Дмитрій і Юліянія. Другий Помісний собор УАПЦ 7 вересня 1993 р. обрав владика Дмитрія на патріарха Київського і всієї України. Інтронізація відбулася 14 жовтня 1993 р. [4]. Таким чином, УАПЦ вийшла зі

складу УПЦ (КП) і стала третьою офіційною православною юрисдикцією в Україні, що поглибило кризове становище українського православ'я.

УПЦ (КП) та УПЦ (МП) почали активно розбудовувати власні структури всередині України: відкривалися храми, монастирі, недільні школи та духовні заклади, здійснювалися хіротонії, складався потужний священницький штат. УПЦ (КП) почала просуватися закордон: відкриття парафій у США, Канаді, Японії і т. д. Але існувала центральна та найважливіша проблема, яка прослідковувалася до жовтня 2018 року – розділення становища православної церкви та нерівність в статусі юрисдикцій. УПЦ (МП) – визнавалася канонічною і визнаною помісними церквами як частина РПЦ, в той же час, УАПЦ та УПЦ (КП), незважаючи на велику кількість віруючих, були невизнаними, тобто не мали офіційного зв'язку з помісними церквами.

У 1995 році, після смерті патріарха Володимира (Романюка) новим предстоятелем УПЦ (КП) стає митрополит Філарет (Денисенко), який очолює її до сьогодні. Основними тезами та ідеями його предстоятельства стали: об'єднання православних українців в одній юрисдикції; позиціонування УПЦ (КП) саме як повноцінну помісну автокефальну церкву; боротьба за визнання УПЦ (КП) Вселенським Патріархом як Церквою-Матір'ю; ведення перемовин з УАПЦ та «проукраїнською» частиною УПЦ (МП), з метою спільного об'єднання.

У 1991 році, після смерті патріарха Димитрія, архієпископом Константинополя і Нового Рима, Вселенським Патріархом став Варфоломій I. Центральною ціллю його правління було скликання Всеправославного Собору, який відбувся в червні 2016, підготовка до якого провадилася понад 50 років.

Усвідомлюючи складність ситуації церковно-релігійного життя, що склалася в Україні, майже кожний Президент нашої держави, намагався у своїх зносинах з Константинопольським Патріархом порушувати питання об'єднання українських православних церков, відкликання Патріаршої Грамоти 1686 року, напрацювати «дорожню карту» – план створення Помісної української православної церкви [6]. Проте, дане питання мало бути предметом міжцерковного діалогу Вселенського патріарха, РПЦ та трьох юрисдикцій, що існували в Україні. Так як відбувалася паралельно підготовка до Всеправославного Собору (на якому, до речі, і мало розглядатися питання принципу надання автокефалій православним церквам), повернення і активного обговорення «українського питання» на початку «нульових» не провадилося задля спокійного вирішення основного питання, пов'язаного із Собором. Окрім цього, від 1996 року існувала криза відносин між Патріархами Константинополя–Нового Риму і Москви, пов'язана зі створенням Естонської Апостольської православної церкви, включно зі скасуванням евхаристійного спілкування.

У 2005 році Президентом України було обрано Віктора Ющенка, який особливо активно відзначався своєю проукраїнською позицією, спробою нового відродження української ідентичності і об'єднання навколо національної ідеї всього суспільства. Як він зазначав у власному інтерв'ю виданню «Hromadske.ua», Україна впритул наблизилася до об'єднання, створення та визнання власної помісної Церкви влітку 2008 року. Тоді, на урочистості до 1020-річчя Дня Хрещення Русі, на запрошення державної влади, до Києва прибув Патріарх Варфоломій I. За його словами під час візиту Варфоломія до Києва, Його Святість домовився з президентом підготувати «дорожню карту» для надання автокефалії.

«Процедурна частина, як вона в фіналі виглядала, виходила з того, що кожний владика автокефальної церкви, української православної церкви київського патріархату, пише петицію на ім'я Константинопольського патріарха з приводу його підтримки і бажання утворення єдиної української помісної церкви», — сказав Ющенко [11]. Але на той час розглядалося питання не надання автокефалії, а

відновлення Київської митрополії Константинопольського патріархату, зі ставропігіями, які існували станом на 1686 рік. Проте, у справі втрутилися представники УПЦ (МП). Паралельно з візитом Варфоломія I до Києва завітав Святійший Патріарх Московський Алексій II. Після офіційних заходів, до константинопольської сторони надійшло запрошення відвідати Києво-Печерську Лавру, де було організовано обід та перемовин між двома патріархами. Суть перемовин звелася до наступного: між церквами відновлюється євхаристичне спілкування, РПЦ повертається до міжцерковного діалогу з приводу підготовки до Великого і Святого православного Собору, визнає документи та бере участь у даному Соборі в обмін на збереження «status quo» в українському церковному питанні. Для Варфоломія це була «пропозиція, від якої було складно відмовитися».

Не дивлячись на те, що між Патріархами було домовлено про збереження «status quo» в українському питанні, а в релігійному українському житті залишався поділ на «канонічних» та «розкольників», в другій половині 2008 року була реальна можливість налагодити діалог між представниками УПЦ (МП) та УПЦ (КП). У той період, за благословінням Синодальних відділів обох релігійних структур була прийнята пропозиція про створення переговорного майданчика для вирішення питання роз'єднання і повернення до конструктивного діалогу в цьому питанні. Цьому сприяло декілька чинників: по-перше, у керівництві УПЦ (МП) на той час переважала «проукраїнська фракція» на чолі з митрополитом Володимиром (Сабоданом), Олександром (Драбинко), Георгієм (Коваленко), митрополитом Черкаським Софронієм, які і формували «порядок денний», а по-друге – мінімальне звертання уваги з боку патріарха Алексія II.

Проте, ці перемовини зазнали фіаско ще на підготовчому, т.зв. «синодальному» етапі. Річ у тім, що у сторін було різне бачення процедури нормалізації відносин. УПЦ (МП) стояла на позиції «спочатку покаюння від кліриків УПЦ (КП), «повернення «розкольників» в лоно Церкви» через перехрещення та рукоположення», фактично влиття до УПЦ(МП), а УПЦ (КП) стояли на позиціях, слідуючи Правилу святого Василя Великого, за яким ті, хто зберігають Східну «Троїсту» традицію, повинні визнаватися в лоні Церкви в суцільному сані, та не перехрещуватися. У цей же період всередині самої РПЦ відбулися важливі зміни – за нез'ясованих і скандальних обставин помирає Алексій II, і патріархом обирають митрополита Смоленського, місцеблюстителя Патріаршого престолу Кирила (Гундяєва). Ці процеси істотно вплинули на подальше загострення відносин всередині України між представниками православних структур України.

Абсолютно новий та якісний етап утворення Автокефальної Церкви в Україні розпочався з 2014 року. Цьому посприяла низка факторів: «Революція Гідності», зміна влади в Україні, зміна політичної кон'юнктури, зміни в свідомості населення, анексія Криму Росією, підтримка єпархіями УПЦ (МП) сепаратизму та колабораціонізму на теренах південного Сходу України і т. д. Як зазначає радник президента України, директор Національного інституту стратегічних досліджень Ростислав Павленко в етері програми «Facetoface з Тетяною Даниленко», сам процес перемовин з приводу надання автокефалії українській церкві розпочався ще з 2014 року: розроблялися певні процедурні рішення та моменти, проте в активну фазу вони вийшли саме в квітні 2018, після перемовин Петра Порошенка та Варфоломія I в фанарській резиденції [10].

У 2015-му році, за посередництва представників патріарха Варфоломія єпископа УПЦ в Канаді Іларіона та УПЦ в США Даниїла на засіданні спільної комісії з об'єднання УПЦ (КП) та УАПЦ було досягнуто угоди про скликання спільного об'єднавчого Собору на вересень 2015 року [9]. Все йшло майже за планом, погодженим Константинопольським патріархом: УПЦ (КП) та УАПЦ об'єднуються в єдину

церковну структуру, від імені Архиєрейського Собору звертаються до Константинопольського патріарха з проханням розглянути питання надання автокефалії Української церкви. Проте, справі об'єднання двох «проукраїнських» юрисдикцій завадило декілька речей: неузгодженість кандидатури предстоятеля, назви та статуту Помісної Церкви. І даний процес «завис» у повітрі, у зв'язку з фінальним етапом підготовки та узгодження проведення Всеправославного Собору влітку 2016 року.

Справа в тім, що в Православній Церкві відсутня чітко визначена процедура надання автокефалії. Існує два варіанти: надання автокефалії від Вселенського патріарха напряму і поступове визнання сестринськими Церквами, а також – надання автокефалії з боку Церкви-Матері. Така неузгодженість процедури тягне за собою дуже багато суперечностей в міжцерковних відносинах православного світу, до прикладу: суперечки довкола автокефалій Польської, Чеської, Американської, Грузинської православних Церков. На даному Соборі мало остаточно бути розглянутим і вирішеним дане питання, яке стояло в його повісті на 7 місці з-поміж важливих запитань. Важливим цей Собор був також з тої точки зору, що процес його підготовки і проведення показав розкол православних церков на два табори, центрами яких стали Константинополь та Москва. Не зважаючи на підписання представниками московської патріархії документів підготовчого зібрання в Швейцарії, РПЦ зробила демарш, не поїхавши на нього разом з власними сателітами, такими як Грузинська, Антіохійська та Болгарська Церкви (в останній момент, Сербська православна церква долучилася до участі у Всеправославному соборі). Інші Церкви взяли участь у роботі Собору, чим продемонстрували власну єдність та євхаристійну спільність. Така ситуація з Всеправославним собором мала як позитивний, так і негативний вплив для процесу надання автокефалії української церкви. Негатив полягав у тому, що питання встановлення єдиного механізму надання автокефалії в православ'ї не було погоджено. З іншого боку, попередня «київська» угода патріархів Константинополя та Москви від липня 2008 року про збереження «status quo» в «українському» питанні втрачала сенс і Варфоломій, спільно з Синодом могли перевести свій погляд на вирішення даного питання.

Активізація процесу створення помісної Православної Церкви в Україні розпочалася з квітня 2018 року, коли на наступний день після Великодня, президент України П. Порошенко зустрівся з Його Всесвятістю Варфоломієм I у його резиденції у Фанарі. По завершенню цих перемовин було досягнуто консенсусу щодо «дорожньої карти» створення української автокефальної церкви, яка була схожою з 2008 роком, проте тепер питання ставилося не відновлення митрополії Константинопольської Патріархії, а саме надання автокефалії і становлення нашої об'єднаної та єдиної церкви рівноправною сестрою для 14-ти інших помісних церков.

Підводячи підсумки зазначимо, що питання надання автокефалії Православній церкві в Україні має довгу і складну історію розвитку. Проект помісної церкви в Україні став по-справжньому випробувальним як для українського духовенства, так і для Вселенського патріарха. Протягом останніх 25 років українське релігійне життя було поділене на «правильне» та «неправильне». Створення помісної єдиної церкви – це процес насамперед об'єднання українців довкола єдиної Церкви та прагнення до відновлення історичної справедливості, зміна статусу українського православ'я з об'єкта на суб'єкт міжправославних відносин. На останньому Синоді Константинопольського патріархату було ухвалено позитивне рішення про дарування Томосу про автокефалію Православній Церкві в Україні, а також було підготовлено пропозиції щодо Статуту помісної церкви. На грудень заплановано Архиєрейський Собор в Києві, який об'єднає єпископів трьох православних юрисдикцій в Єдину Церкву, а новообраний Предстоятель отримає Томос з рук Вселенського патріарха.

1. Акт об отлучении от Церкви монаха Филарета (Денисенко) // Церковно-Научный Центр «Православная Энциклопедия». – Электронный ресурс: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/429343/>
2. Драбинко О. Православие в посттоталитарной Украине (веки истории). К., 2002. 288 с.
3. Єремєєв О. С. Проблеми та перспективи становлення Української Помісної Православної Церкви на сучасному етапі розвитку українського суспільства. // Сучасні проблеми духовності в українському суспільстві. // V міжнародна наукова конференція «Православ'я в Україні». с. 215.
4. З історії УАПЦ // Офіційний сайт Української автокефальної православної церкви. Електронний ресурс: <https://church.net.ua/detalno/uapc/z-istoriji-uapc.html>
5. Історія УПЦ Київського Патріархату // Українська православна церква Київського патріархату в США та Канаді. Електронний ресурс: <https://www.uockp.net/historyuockp.html>
6. Лише один Президент України не просив у Вселенського патріарха автокефалію для УПЦ // 24 канал. Електронний ресурс: [https://24tv.ua/lishe\\_odin\\_prezident\\_ukrayini\\_ne\\_prosiv\\_u\\_vselenskogo\\_patriarha\\_avtokefaliyu\\_dlya\\_upts\\_n1039293](https://24tv.ua/lishe_odin_prezident_ukrayini_ne_prosiv_u_vselenskogo_patriarha_avtokefaliyu_dlya_upts_n1039293)
7. Митрополит Василь Липківський, «Відродження Церкви в Україні 1917—1930» (160 випуск), укр. вид. «Добра книжка» (друкарня оо. Василян), м. Торонто, 1959 р., с. 236—238.
8. Протокол засідання Ради у справах релігій при Раді міністрів України № 10 від 2.10.1990 р. Поточний архів Державного комітету України у справах релігій. Оп. 1. Спр. 18. арк. 27-38.
9. УАПЦ і УПЦ-КП домовилися об'єднатися у вересні // ТСН. Електронний доступ: <https://tsn.ua/ukrayina/uapc-i-upc-kp-domovilisya-ob-yednatisya-u-veresni-435072.html>
10. Що довше затягуємо зі створенням помісної церкви – то більше даємо шансів Росії. – Павленко. // «Facetoface». Електронний доступ: <https://www.vectornews.net/news/society/84207-scho-dovshe-zatyaguyemo-z-stvorenyam-pomsnoyi-cerkvi-to-blshe-dayemo-shansv-rosyi-pavlenko.html>
11. Ющенко: У 2008 році наданню томосу завадив патріарх РПЦ Алексій II // Громадське.ua. Електронний ресурс: <https://hromadske.ua/posts/yushenko-u-2008-roci-nadannyu-tomosu-zavadiv-patriarh-rpc-aleksij-ii>

#### References

1. Akt ob otluchenii ot Tserkvi monakha Filareta (Denisenko) // Tserkovno-Nauchnyi Tsentri «Pravoslavnaia Entsiklopediia». –Elektronnyi resurs: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/429343/>
2. Drabynko O. Pravoslavie v posttotalitarnoy Ukraine (vekhy istorii). K., 2002. 288 s.
3. Yermieiev O. S. Problemy ta perspektyvy stanovlennia Ukrainskoi Pomisnoi Pravoslavnoi Tserkvy na suchasnomu etapi rozvytku ukrainskoho suspilstva // Suchasni problemy dukhovnosti v ukrainskomu suspilstvi. // V mizhnarodna naukova konferentsiia «Pravoslavia v Ukraini». s. 215.
4. Z istorii UAPTs. // Ofitsiinyi sait Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy. Elektronnyi resurs: <https://church.net.ua/detalno/uapc/z-istoriji-uapc.html>
5. Istoriia UPTs Kyivskoho Patriarkhatu // Ukrainka pravoslavni tserkva Kyivskoho patriarkhatu v SShA ta Kanadi. - Elektronnyi resurs: <https://www.uockp.net/historyuockp.html>
6. Lyshe odyin Prezydent Ukrainy ne prosyv u Vselenskoho patriarkha avtokefaliuu dlia UPTs // 24 kanal. Elektronnyi resurs: [https://24tv.ua/lishe\\_odin\\_prezident\\_ukrayini\\_ne\\_prosiv\\_u\\_vselenskogo\\_patriarha\\_avtokefaliyu\\_dlya\\_upts\\_n1039293](https://24tv.ua/lishe_odin_prezident_ukrayini_ne_prosiv_u_vselenskogo_patriarha_avtokefaliyu_dlya_upts_n1039293)
7. Mytropolyt Vasyl Lypkivskiy, «Vidrodzhennia Tserkvy v Ukraini 1917—1930» (160 vypusk), ukr. vyd. «Dobra knyzhka» (drukarnia oo. Vasyliian), m. Toronto, 1959 r., s. 236—238.
8. Protokol zasidannia Rady u spravakh relihii pry Radi ministriv Ukrainy № 10 vid 2.10.1990 r. Potochnyi arkhiv Derzhavnoho komitetu Ukrainy u spravakh relihii. Op. 1. Spr. 18. ark. 27-38. s.27.
9. UAPTs i UPTs-KP domovylysia obiednatisia u veresni // TSN. Elektronnyi dostup: <https://tsn.ua/ukrayina/uapc-i-upc-kp-domovilisya-ob-yednatisya-u-veresni-435072.html>
10. Shcho dovshe zatiahuiemo zi stvorenniam pomisnoi tserkvy – to bilshе daiemo shansiv Rosii. Pavlenko. // «Facetoface». Elektronnyi dostup: <https://www.vectornews.net/news/society/84207-scho-dovshe-zatyaguyemo-z-stvorenyam-pomsnoyi-cerkvi-to-blshe-dayemo-shansv-rosyi-pavlenko.html>
11. Iushchenko: U 2008 rotsi nadanniu tomosu zavadyv patriarkh RPTs Aleksii II // Hromadske.ua. Elektronnyi resurs: <https://hromadske.ua/posts/yushenko-u-2008-roci-nadannyu-tomosu-zavadiv-patriarh-rpc-aleksij-ii>

**Мороз М. В.**

**Становление украинской автокефалии в межцерковном дискурсе мирового православия.**

Исследуется история становления Православной Церкви в Украине и вопрос предоставления ей полноценной автокефалии. На основе открытых материалов и источников в СМИ подано развернутую характеристику основных этапов становления и утверждения поместной церкви в Украине, выясняются причины и последствия провозглашения 15-й автокефальной церкви, прослеживаются вопросы межцерковного дискурса во вселенском православии по данному вопросу. Сделаны выводы о процессе становления независимой украинской церкви, установлены причинно-следственные связи решений различных сторон по данному вопросу.

**Ключевые слова:** УПЦ (МП), УПЦ (КП), УАПЦ, РПЦ, Константинопольский патриархат, Кирилл, Алексий II, Варфоломей, Виктор Ющенко, Петр Порошенко, автокефалия, Собор, архиереи, патриарх, митрополит.

**Moroz M. V.**

**The development of the Ukrainian autocephalia in the international civil orthodox world discussion.**

The article examines the history of the formation of the Orthodox Church in Ukraine and the issue of giving it a complete autocephaly. On the basis of open source materials and sources in the mass media, a detailed description of the main stages of the establishment and establishment of a local church in Ukraine is presented, the causes and consequences of proclamation of the 15th autocephalous church are clarified, the question of inter-church discourse in the Orthodox Church on this issue is followed. The conclusions about the process of becoming an independent Ukrainian church are made, causal relationships of decisions of different sides of this issue are established.

**Keywords:** UOC (MP), UOC (CP), UAOC, ROC, Patriarchate of Constantinople, Cyril, Alex II, Bartholomew I, Viktor Yushchenko, Petro Poroshenko, autocephaly, Cathedral, bishops, patriarch, metropolitan.

\*\*\*

### КОНЦЕПТ СТАРОДАВНЬОГО СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОСУ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ

*Язичництво давніх слов'ян саме по собі не є унікальним явищем у світовій історії культур, це – слов'янський варіант загальнолюдського язичницького масиву, однак варіант неповторний, унікальний. Це цілий світогляд, тобто цілісна система уявлень про світ і місце людини в ньому. Проте в науці ця тема не достатньо вивчена, чим і приваблює багатьох дослідників, перетворюючись на актуальну тему.*

*На сьогоднішній день нема чіткого визначення соціокультурного розвитку давніх слов'ян. У цій статті спробуємо розглянути дві проблеми, які на думку автора є досить важливими та актуальними через праці та свідчення науковців.*

**Ключові слова:** етногенез, соціокультура, формування системи дохристиянських поглядів.

При дослідженні слов'янської культури, в першу чергу, потрібно звернути увагу на питання етногенезу – розселення слов'ян, їх географічне й природне розташування. Етнографія слов'ян дає нам багатий матеріал для вивчення й порівняння історії та культури слов'янських етносів, їх традицій, мови, побуту, релігійних вірувань. Проте в науковому сенсі постає досить багато теорій.

У XIX ст. значну увагу дослідженню питання приділив Шафарик. В основі його історичного ланцюжка лежить аналіз свідчень античних авторів про венедів та етнографічних даних Йордана. Слов'яни заселяли просторні землі Середньої Європи. Слов'янська мова вперше зазвучала у напрямку півночі та північного сходу від Карпат, на території Волині та Поділля [1].

В 1901 році Погодін на основі свідчень древніх авторів видає нариси з історії слов'ян, починаючи з перших віків нашої ери. Дослідник приходять до висновку, що ранні слов'янські племена населяли території Польщі, Поділля та Волині, де знайдено багато слов'янських гідронімів. Ці області слов'яни заселяли з давнини до раннього середньовіччя [2].

Одним з важливих є дослідження Нідерле, в яких поєднані досягнення різних наук – історії, лінгвістики, антропології, етнографії та археології. На сході територія слов'ян досягала верхів'я Дніпра та окремих районів басейна Дона, на півночі підходила до Нарева та Прип'яті, на заході – до Ельби [3; 4].

Автохтонна або аборигенна теорія стверджує, що слов'яни були незмінними жителями тієї самої території з часів неоліту. По історичній вертикалі зміцнювались культури, але етнос залишався той самий. Численні дослідження О. Шахматова, В. Хвойки, Б. Рібакова, В. Петрова дають підстави вважати автохтонну теорію максимально наближеною до істини [5; 6; 7].

Те, що народ на цій території жив і займався матеріальним виробництвом, засвідчують численні писемні, лінгвістичні, археологічні, культурні пам'ятки, а також прямо й опосередковано історичні хроніки стародавніх авторів — Йордана, Прокопія Кесарійського, Менаандра Протектора, Феофілакта Сімоката, Маврикія Стратега, Нестора [8; 9; 10; 11].

Отже, слов'яни — це автохтони-аборигени, а їх прабатьківщиною було межиріччя Одри і Вісли або середнє Наддніпров'я. Зазначимо, що «Повість временних літ» виводить праукраїнські слов'янські племена з-над Дунаю. Тезу про «дунайську епоху» в житті праукраїнських слов'ян висунув ще М. Драгоманов у 70-х роках XIX ст.,

а М. Грушевський називає добу українського розвитку (IV–IX ст. н.е.) «чорноморсько-дунайською».

Висувалася також компромісна гіпотеза про прабатьківщину слов'ян між Дніпром і Віслою. Ю. Кухаренко, І. Русанова вважали, що вона — на західному Поліссі; І. Ляпушкін — на Прикарпатті; І. Вернер — у верхів'ях Дніпра, Десни й Угри; А. Попов — у нижній течії Дунаю; М. Рудницький — на південному узбережжі Балтійського моря [12; 13; 14].

Отже, на підставі аналізу пам'яток, джерел, історичних хронік і наукових розвідок можна визначити спільні ознаки на користь автохтонного походження українців. Головні з них такі: спільний фізично-етнічний тип; мовний фактор, ґрунтовно досліджений і вивчений мовознавцями, зокрема топоніми і гідроніми; археологічні пам'ятки, які мають спільні риси, характерні тільки для однієї території; основні види господарської діяльності — землеробство і скотарство, що спостерігаються по всій історичній вертикалі; мистецькі твори, зокрема кераміка, які мають характерні ознаки лише певного географічного ареалу; світоглядно-обрядова система, що сформувалась і функціонувала впродовж тривалого часу в праслов'янських і слов'янських народів.

Досить цікавим є спроба польського ботаніка Ростафінського, який виявляв територію слов'ян через флоростичні дослідження. За його свідченнями «дерево бук не являється докорінно слов'янським, а назви граба та тиса — слов'янського походження». Отже, слов'янська прабатьківщина знаходилася не в ареалі бука, проте в межах поширення рослин з слов'янськими назвами. Такою областю були Прип'ятське Полісся та Верхнє Подніпров'я [15].

Оригінальну теорію слов'янського етногенезу розробив Шахматов. «В отдаленной древности восточные индоевропейцы занимали бассейн Балтийского моря. Часть их (предки индоиранцев и фракийцев) отсюда переселилась в более южные районы Европы, а в юго-восточной Прибалтике остались балто-славяне. В I тысячелетии до н. е. балто-славянское единство распалось, в результате чего образовались славяне и балты. Отсутствие в славянском языке собственного фитонима для бука и неславянский характер названий крупных рек Среднего Поднепровья и Повисленья исключают эти территории из славянской прародины. Славяне первоначально жили в низовьях Западной Двины и Немана, где соседнили с балтами, германцами, кельтами и финнами. Во II в. н. е., когда германцы ушли из Повисленья, славяне продвинулись на запад, на территорию современной Польши, и оттуда уже позднее расселились в те области Европы, где они известны по средневековым источникам» [7].

Свідчення Шахматова є більш об'єктивні та несуть в собі історично-науковий досвід. Проте, як і інші свідчення, теорія зазнала критики.

У своїх лекціях «Походження слов'ян» М. І. Артамонов говорив про те, що найбільш розробленим є питання про західний кордон праслов'янської території, яку проводять від моря по Одеру до ріки Варти та далі по цій річці і Віслі і по ній до річки Сала. На півночі праслов'яни сусідствували з предками литовців — угро-фінами. Межею з першими служила річка Прип'ять. На сході слов'яни досягали Дніпра і навіть, як вважають деякі дослідники, аж за нього, захоплюючи, принаймні, частину басейну річки Десни [16].

У 20-х роках думку про прип'ятсько-середньодніпровську прабатьківщину слов'ян спробував аргументувати відомий славіст М. Фасмер. Крім ботанічних доводів Ю. Ростафінського і даних порівняльно-історичного мовознавства, дослідник широко використовував матеріали гідроніміки. Аналіз водних назв Західної Європи виявив давні ареали кельтів, германців, іллірійців і фракійців, після чого слов'янам не залишилося тут місця. Тому слов'янську прабатьківщину М. Фасмер локалізував у басейні Прип'яті та середнього Дніпра, де є кілька десятків річок зі слов'янськими



назвами. Інші дані, на думку цього дослідника, не заважають такій локалізації, а навпаки, підкріплюють її. М. Фасмер вважав, що на цій території слов'янська мова виділилася з балто-слов'янської спільності і почала самостійний розвиток. Загально-слов'янський період дослідник визначав між 400 р. до н. е. і 400 р. н. е., а балто-слов'янську спільність — більш раннім часом [17, с. 118–143].

20–30-ті роки характеризуються бурхливим розвитком славістики в Польщі. Багато уваги приділяється проблемі походження та еволюції слов'ян та їхньої мови. Майже всі польські дослідники цього періоду відстоювали західне походження слов'ян, вважаючи, що їх прабатьківщина знаходилася в міжріччі Вісли та Одери (Одри). Думка про західне походження слов'ян зародилася ще в кінці XVIII ст., але до 20-х років XX ст. вона залишалася неаргументованою. В період між Першою і Другою світовими війнами польські та деякі чеські археологи наполегливо стали пов'язувати з ранніми слов'янами лужицьку культуру, поширену в період пізньої бронзи та раннього заліза в басейнах Одери і Вісли і у верхів'ях Ельби [18; 19; 20].

До того часу роботи з палеоботаніки виявили, що рослини, на основі назв яких будувалися гіпотези про локалізації ранніх слов'ян на схід від лінії Калінінград – Одеса, в давнину мали інші ареали, що дозволяють включати межиріччя Вісли і Одери в територію слов'янської прабатьківщини. Надаючи велике значення давнім слов'яно-німецьким мовним взаєминам, Я. Чекановський проводив західну межу ранніх слов'ян по Одери [21].

У той же час польські лінгвісти переглянули топонімічні матеріали і дійшли до висновку, що у верхів'ях Вісли і Одери, тобто в ареалі лужицької культури, багато водних назв мають слов'янський характер [19, с. 169–185].

За теорію Т. Лер-Сплавинського до 2000 р. до н. е. Північно-Східна Європа (аж до Сілезії й Померанії) була заселена фінно-уграми, які залишили культуру гребінцевої кераміки. Близько 2000 р. до н. е. із Центральної Європи в східному напрямку відбувається міграція носіїв культури шнурової кераміки. На сході ці племена досягають Середнього Поволжя і Північного Кавказу. В результаті їх взаємодії з фінно-угорським субстратом на території між Одером і Окою формуються балто-слов'яни (чи прабалти, що включали племена, діалекти яких пізніше розвинулися в слов'янську мову). Лужицьку культуру Т. Лер-Сплавинський відносив до індоєвропейців-венетів. Розселення їх у межиріччі Вісли та Одери (1500–1300 рр. до н. е.) призвело до відокремлення частини прабалтів, що було першим кроком до утворення слов'янських народів [22].

Протягом довгого шляху становлення слов'яни пройшли кілька етапів, з яких переломним був період III ст. до н. е. – II ст. н. е., коли в правобережному лісо-степовому Подніпров'ї на базі культур скіфського часу, на рубежі нашої ери виникла зарубинецька культура, спільна для всього слов'янства. У цей час слов'янство було осілим землеробським населенням з розвиненими ремеслами, ювелірною справою і торгівлею. Основні складові частини культури зарубинецьких племен були тим ґрунтом, на якому відбувався подальший історичний розвиток східнослов'янських племен.

Загальнослов'янську назву венедів дослідники вважають характерною для ранньої доби слов'янської спільності, тобто до часу розмежування слов'ян на західних, південних і східних (венедів, склавів та антів), що відбулося у IV–VI ст. У II ст. н. е. германські племена готів з південного узбережжя Балтики рушили на південь. Пройшовши через територію балтів (предків литовців, латвійців, прусів) і слов'ян, готи осіли у Північному Причорномор'ї (III ст.). Цей похід германців остаточно розділив слов'ян на східних та західних. Усі слов'яни досі називають германців «німцями», тобто «німими», такими, що говорять на незрозумілій мові. Напевно, тоді,

у III ст., на противагу «німцям» і з'явилась сама назва «словени» – слов'яни, тобто люди, що володіють словом, розбірливою мовою.

Згідно з уявленнями В. Гензеля, в III і II тисячоліттях до н.е. існувала балто-слов'янська мовна спільність. Балто-слов'яни мали територію між Віслою і Дніпром, при цьому майбутнім слов'янам (протослов'янам) належала її південна частина. Лужицька культура Вісло-Одерського межиріччя була іллірійською. Між 900 і 700 рр. до н. е. протослов'яни заселили області між Одером і Віслою і асимілювалися з венетами. На великому просторі між Одером і Середнім Подніпров'ям сформувалися праслов'яни. Межі праслов'янської території протягом століть не залишалися стабільними, зокрема в останні століття до нашої ери в південно-західні райони її проникали кельти, а пізніше, можливо, й деякі інші племена. На рубежі нашої ери слов'янам належали пшеворська, оксивська і зарубинецька культури [23, с. 29–47].

Остаточно слов'яни склалися до середини I тисячоліття до н.е. після розселення носіїв поморської культури з Нижнього Повіслення в південному напрямку. Наслідком цього було формування у Вісло-Одерському межиріччі пшеворської і оксивської культур, які роздивлялись за Т. Лер-Сплавинським як ранньослов'янські [22, с. 23–30].

Б. А. Рибаків (слідом за Б. В. Горнунгом) починає праслов'янський період з XV ст. до н. е. і намічає п'ять етапів його еволюції. Перший з них відповідає тишинецько-комарівській культурі (XV–XII ст. до н. е.). Другий (XI–III ст. до н. е.) умовно іменується лужицько-скіфським етапом, оскільки слов'яни в цей час були носіями різнохарактерних культур: лужицької, білогрудівської, чорноліської та скіфської лісостепової. Третій етап (II ст. до н. е.–II ст. н. е.) представлений пшеворською і зарубинецькою культурами, четвертий (II–IV ст. н. е.) – пшеворською та черняхівською, а п'ятий (V–VII ст. н. е.) – культурою празького типу. Приналежність слов'янам всіх цих культур визначається Б. А. Рибаківим тим, що ареали їх вписуються в один і той же простір від Дніпра до Одера, «північніше європейського гірського бар'єра (Карпати — Судети — Гарц)» [5, с. 182–196].

Говорячи про спільність народів (у нашому випадку слов'янських), не можна ґрунтуватися тільки на мовній спільності, важливо, щоб народи не були різні і за культурою. Під «культурою» археологи розуміють стійку сукупність ознак, властивих залишкам минулого певного періоду розвитку суспільства: обряд поховання, форми прикрас, одяг, типи знарядь, зброї і т. д. і т. п.

В останні десятиліття експедиційні дослідження українських археологів значно розширили наукову базу. На висновках цих вчених, історія слов'ян починається з пізнього латинського періоду. На думку В. Д. Барана, формування ранньосередньовічних слов'янських культур було результатом інтеграції декількох культур римського часу: празько-корчацької культури, яка склалася на основі черняхівської культури Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя за участю елементів пшеворської і київської культур; пенківська культура склалася в умовах злиття елементів київської та черняхівської з кочівницькими культурами; колочинська культура виникла при взаємодії пізньозарубинецьких і київських елементів з балтійськими. Провідна роль у становленні слов'янства, на думку В. Д. Барана, належала київській культурі [24].

Концепція слов'янського етногенезу викладена В. Д. Бараном, Р. В. Терпиловським та Д. М. Козаком. Рання історія слов'ян за висновками цих вчених починається з перших століть нашої ери, коли відомості про слов'ян, званих тоді венетами, з'являються в працях античних авторів. Венеди жили на схід від Вісли, їм належали зарубинецька і пшеворська культури Волинського регіону. Надалі зі слов'янами пов'язані зарубинецька і пізньо-зарубинецька культури, а через них – київська і частково черняхівська, на основі яких формувалися ранньосередньовічні слов'янські культури [24].

В останні десятиліття проблемі етногенезу слов'ян присвячено ряд робіт В. В. Седова. Найдавнішою слов'янською культурою він вважає культуру підкльошових поховань (400-100 рр. до н. е.), яка відповідає першому етапу історії праслов'янської мови за періодизацією Ф. П. Філіна. У кінці II ст. до н. е. під сильним впливом кельтської культура підкльошових поховань трансформується в нову, що отримала назву пшеворської. У складі пшеворської культури виділяються два регіони: західний – Одерський, заселений, головним чином, східнонімецьким населенням, і східний – Вісленський, де переважаючим етносом були слов'яни. Хронологічно пшеворська культура відповідає, згідно періодизації Ф. П. Філіна, середньому етапу розвитку праслов'янської мови. Зарубинецьку культуру, він вважає особливою в мовному відношенні групою, яка займала проміжне становище між праслов'янською і західнобалтською мовами. З пшеворською культурою пов'язана своїм походженням слов'янська празько-корчацька культура. На думку В. В. Седова, слов'яни становили один з компонентів поліетнічної черняхівської культури [25].

У дореволюційній історичній літературі склалася думка, що жителям півночі належала вся територія Середнього Подніпров'я — від лівого берега Дніпра до надріччя Дону. Однак аналіз письмових і географічних даних, проведений Б. А. Рибаким, виявив хибність цього подання. Перші узагальнюючі роботи були написані в 19-20 столітті, в яких археологи почали відрізняти два основні методологічні підходи, що зрештою оформилися у «міфологічну» та «релігійну». Міфологічна вирішувала дискусійні питання світоглядних уявлень давньоруського суспільства на користь язичництва (О. С. Уваров, Л. Нідерле), релігійна – з боку християнства.

У радянській історіографії 1960-70-х рр. християнізація Давньої Русі розглядалася як тривалий процес, археологічні свідчення ж поєднання світоглядних проявів язичництва та християнства зараховують на бік першого (язичництва). За словами Б. О. Рибакіна язичництво зберігало пласти різночасових світоглядів, християнство ж нашарувалося на попередні вірування, у свою чергу являючи собою лише офіційну «оболонку», наповнену старою вірою [26, с. 753–782].

Такому напрямку досліджень сприяло радянське упереджене ставлення до християнської культури в цілому, в свою чергу, піднімаючи інтерес до язичницької Давньої Русі [5; 24; 27; 28].

З початком 90-х рр. змінюється не тільки суспільна свідомість, але й напрямки в дослідженнях духовної культури. На це вплинули два фактори.

Перший – втрата ідеологічних орієнтирів радянської епохи, другий же – тисячолітня річниця хрещення Русі. Саме другий фактор дав поштовх дослідникам та вдихнув життя в історію Давньої Русі. Починають масово друкуватися монографії, збірки публікацій, проблемі присвячено багато круглих столів та наукових конференцій. Водночас, відбувається поділ історіографії, історії та археології відповідно до наукових інтересів: українську, білоруську, російську. Дух національного піднесення активізував механізм пошуку витоків походження слов'ян. З іншого боку, у питанні археології давньоруського періоду «національна» історіографія відіграла другорядну роль, так як, на «регіональні» питання дослідники знаходили відповідь за межами даного регіону Давньої Русі.

Концептуальні зміни у вирішенні питання «язичництво-християнство» позначалися ще у 80-х рр. 20 ст., коли поряд з традиційними поглядами на проблему давньоруського світогляду як язичницького у своїй основі, з'явилися і нові погляди, що спонукали багатьох дослідників на перегляд уже сталих точок зору [29, с. 99–106].

Станом на середину 1990-х рр. в археологічній науці виділилося кілька основних напрямків досліджень, відповідно до характеру джерельної бази, серед яких основними об'єктами дослідження ставали поховальна обрядовість, язичницькі культові місця й великий комплекс різноманітних речових знахідок, що асоціюються з

категорією амулетів. Певні дослідники фіксують зміни X–XI ст. на різних територіях слов'ян. На сучасному етапі ці напрямки продовжують розвиватися [30, с. 280].

Сьогодні досить важко реконструювати систему дохристиянських поглядів на природне, як зрештою, і реставрувати язичницький світогляд загалом. Більшість фольклорно-етнографічних матеріалів можна класифікувати швидше, як поза християнські, такі, що співіснували паралельно з новою релігією, а в окремих елементах синтезувалися з нею. Серед міфологій, які ми називаємо архаїчними, можна виділити, принаймі, два типи: ті, що функціонують у текстах казок, переказів та легенд, записаних уже в 19-20 ст. і ті, про які згадується у текстах давньої української літератури. При цьому кожна з названих груп містить свої, специфічні образи чудесного. На відміну від християнських чудес, їхні архаїчні прообрази не руйнують звичного ходу подій, а є його невід'ємною частиною [31, с. 38, 44].

У сучасній лінгвістиці немає однозначного тлумачення первісної структури та етимологічного значення лексеми «чудо» на слов'янському ґрунті. Одні дослідники пов'язують його з праслов'янським «*cuti – чути*», а його у свою чергу, з давнішим індоєвропейським «*keu-dos*» – слава [32, с. 281].

Першу із стадій, що мала у дохристиянському суспільстві статус релігії, сьогодні можна описати лише у загальних рисах, за аналогією до загальнослов'янської моделі. Так, на підставі збережених матеріалів можна говорити про пантеон богів цього періоду на чолі з Даждьбогом, Перуном, Велесом, Стрибогом, Мокошшю. Орієнтовано реконструюється також коло функцій цих міфологічних постатей у природному і життєвому циклі. Серед них виділяються «сонячні» божества (Сварог, Даждьбог, Хорс), бог вітру (Стрибог), бог грому (Перун), «тваринний» бог Велес, духи предків та урожайності (культ Роду та Чур), тощо [33, с. 109–201].

Принесений у культуру Давньої Русі східнохристиянський образ надприродного був багатоаспектним, пов'язаним і з аскетичними ідеалами, і з ідеологією імператорської влади, і з інтелектуальною вченістю, і з містичним досвідом [32, с. 327–332].

Взагалі, вирішення питання про перехід від язичництва до християнства – особлива галузь наукових пошуків, де важко виробити конкретну дослідницьку процедуру для гарантованого об'єктивного результату та існує великий ризик відірватися від ґрунту джерел та потрапити на шлях фантазій. Водночас, це аж ніяк не впливає на дослідницьку активність. Інша проблема – це питання етногенезу стосовно мовного та територіального аспектів. Існує тонкий міст між двома факторами, у ході руйнації якого починають виникати «гострі» питання [10; 26].

Отже, у цій статті розглянуто дві важливі проблеми: дослідження етногенезу давніх слов'ян, різні концепції науковців щодо походження слов'янських народів; а також питання формування системи дохристиянських соціокультурних поглядів слов'янської спільності та її трансформацію під впливом християнства.

1. *Шафарик П.* Слов'янські старожитності. т. 1. М., 1837. 462 с.
2. *Погодин А. Л.* Из истории славянских передвижений. СПб., 1901.
3. *Niderle L.* Slovanske Starozitnosti, S. 165 [https://archive.org/details/slovanskstaroit\\_01satugoog/page/n6](https://archive.org/details/slovanskstaroit_01satugoog/page/n6)
4. *Нидерле Л.* Славянские древности. М.: Изд-во иностр. лит., 1956.
5. *Рыбаков Б. А.* Исторические судьбы праславян. В кн.: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. М., 1978, с. 182–196.
6. *Хвойко В. В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). Киев, 1913.
7. *Шахматов А.* Разіскание о древнейших руських летописних сводах. Летопись занятий Археологической комиссии, 1908 г.
8. *Jordanis.* De origine actibusque Getarum.

9. Менандр Протектор.[Выдержки] / Пер. и комм. И. А. Левинской, С. Р. Тохтасьева. // Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. I. М., 1994.
10. Нестор Літописець. Повість Времених Літ. Л., 1950.
11. Прокопій Кесарійський. Історія війн з Готами.<http://weblib.pp.ua/voynyi-gotami-prokopiya.html>
12. Кухаренко Ю. Полесье и его место в процессе этногенеза славян (По материалам археологических исследований) // Полесье. М., 1968.
13. Rudnicki M. Sur l'etablissement des preslaves dans les bassins de la Vistule et de l'Odra aux temps prehistoriques.— *Slavia occidentalis*, XIII, 1934, p. 169–185.
14. Русанова В. Славянские Древности. Археология: Наука, г. Москва, 1976.
15. Rostafinski J. O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w przedhistorycznych czasach. Sprawozdania Akademii Umiejetnosci, XII, 1908.
16. Артамонов М. И. Происхождение славян. Москва, 1950.
17. Vasmer M. Die Slavenin Griechenland. В., 1941. Переизд.: Leipzig, 1970.
18. Кислюк К. Релігієзнавство / Язичництво. 3-є вид., перероб. і доп. К.: Кондор, 2004. С. 646.
19. Kozłowski L. Kultura luzyska a problem pochodzenia Słowian. In: Pamiętnik IV Zjazdu historyków polskich, I. Lwow, 1925.
20. Кухаренко Ю. Видиборские курганы // Средневековая археология Восточной Европы. М., 1983. (Краткие сообщения АН СССР, вып. 175).
21. Czekański J. Wstępow do historii słowian. Lwow, 1927.
22. Лер-Сплавинский Т. К современному состоянию проблемы происхождения славян. ВЯ, 1960, № 4, с. 23–30.
23. Hensel W. Szkicewczesnodziejowe. L'ethnogeneseles Slaves. *Slaviaantiqua*. XVIII, 1971, p. 29–47.
24. Баран В. Давні слов'яни. К: Альтернативи, 1998. С. 336.
25. Седов В. Происхождения и ранняя история славян. М. 1979.
26. Рибаків Б. Язичество древних славян. М.:Видавництво: Наука, 1981.
27. Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. М., 1974.
28. Кривошеев Ю. Религия восточных славян накануне крещения Руси. Л.: Знание, 1988.
29. Шаян В. Віра предків наших. Канада: Гамільтон, 1987.
30. Андрощук Ф. О. Ранні етапи формування давньоруської культури у межиріччі Дніпра та Десни (9 – сер. 10ст.): дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Київськ. ун. ім. Шевченка. К., 1997. 180 с. + дод. Бібл.: с 146–180.
31. Голик Р. Й. Уявлення про надприродне в українській культурі 10 – 18 ст.: дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. Крип'якевича. Л., 2005. 200 арк.Бібл.: арк. 185–200.
32. Борейко Ю. Г. Язичництво у контексті встановлення народного християнства (2 пол. 9 – сер. 13 ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.00 / Волинськ. дер. ун. ім. Лесі Українки, Луцьк. 2001. 176 арк. Бібл.: арк. 158–176.
33. Тутик О. О. Язичницькі традиції в духовній культурі України (90 pp. 20 ст.):дис... канд. іст. наук: 07.00.04 / Київськ. нац. ун. ім. Шевченка. К., 2002. 253 арк. Бібл.: арк. 213–253.

#### References

1. Shafarik P. Slovanski starozhytnosti. t. 1 М., 1834. 462 s.
2. Pogodin A. L. Izistoriy slovanskikh peredvizhenij. SPb., 1901.
3. Niderle L. Slovanski Starozitnosti, S. 165 <https://archive.org/details/slovanskstaroit01satugoog/page/n6>
4. Niderle L. Slovanskie drevnosti. М.: Izd-vo inostr. lit., 1956.
5. Rybakov B. Istoricheskie sudby praslavan. V kn.: Istorija, kultura, etnografija i folklor slavanskikh narodov. М., 1978, s. 182–196.
6. Khvojko V. V. Drevnie obitateli Sredneho Pridneprov'ia i ikh kultura v doistoricheskie vremena (po raskopkam). Kiev, 1913.
7. Shakhmatov A. Raziskanie o drevnejshikh ruskikh letopysnykh svodakh. Letopis zanatij Arkheograficheskoi komissii, 1908 g.
8. Jordanis. De origine actibusque Getarum.
9. Menandr Protektor. [Vverzhi] / Per. i komm. I. A. Levinskoj, S. R. Tokhtaseva // Svod drevnejshikh pismennikh izvestij o slavanakh. Т. I. М., 1994.
10. Nestor Litopysech. Povist Vremennykh Lit. L., 1950.
11. Prokopij Kesarijskij. Istorija vijn z Gotami.<http://weblib.pp.ua/voynyi-gotami-prokopiya.html>
12. Kykharenko Yu. Polesee i ego mesto v prozhese etnogeneza slavan (Po materialam arkheologichnikh issledovanij) // Polese. М., 1968.

13. *Rudnicki M.* Sur l'etablissement des preslaves dans les bassins de la Vistule et de l'Odra aux temps prehistoriques. *Slavia occidentalis*, XIII, 1934, p. 169–185.
14. *Rysanova V.* Slavanskie Drevnosti. Arkheologija: Nauka, g. Moskva, 1976.
15. *Rostafinski Y.* O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w przedhistorycznych czasach. Sprawozdania Akademii Umiejetności, XII, 1908.
16. *Artamanov M. I.* Proiskhozhdenie slavian. Moskva, 1950.
17. *Vasmer M.* Die Slaven in Griechenland. V., 1941. Pereizd.: Leipzig, 1970.
18. *Kysluk K.* Religioznavstvo/Yazychnutstvo 3-e vyd., pererob. i dop. K.: Kondor, 2004. S. 646.
19. *Kozłowski L.* Kultura luzycka a problem pochodzenia Słowian. In: Pamietnik IV Zjazdu historyków polskich, I. Lwow, 1925.
20. *Kyharenko Yu.* Bydyborskie kurgany // Srednevekovaja arkheologija Vostochnoj Evropy. M., 1983. (Kratkie soobsheniye AN SSSR, vyp. 175).
21. *Czekanowski J.* Wstup do historii słowian. Lwow, 1927.
22. *Ler-Splavinskij T.* K sovremennomu sostojaniyu problemy proiskhozhdenija slavan. VJA, 1960, № 4, s. 23–30.
23. *Hensel W.* Szkice wczesnodziejowe. L'ethnogenese les Slaves. *Slavia antiqua*. XVIII, 1971, p. 29–47.
24. *Baran V.* Davni slovany. K: Alternativy, 1998. S. 336.
25. *Sedov V.* Proiskhozhdenie i rannaja istorija slavan. M., 1979.
26. *Rubakov B.* Yazuchestvo drevnikh slavan. M.: Vudavnichtvo: Nauka, 1981.
27. *Ivanov V. V., Toporov V. N.* Issledovania v oblasti slavanski drevnostej. M., 1974.
28. *Kryvoshejev Yu.* Religija vostochnykh slavan nakanyne kresheina Rusi. L.: Znanie, 1988.
29. *Shajan V.* Vira predkiv nashukh. Kanada: Gamilton, 1987.
30. *Androshuk F. O.* Ranni etapy formyvannia davnoruskoj kultury u mezhurichi Dnipra ta Desny (9 – ser. 10 st.): dus...kand. is. nauk: 07.00.01 / Kyivsk. un. im. Shevchenka. K., 1997. 180 s + dod. Bibl.: s. 146–180.
31. *Golyk R. J.* Ujavlenna pro nadpnyrodne v ukrainskij kulturi 10 – 18 st.: dys... kand. is. nauk: 07.00.01 / NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. Krypjakevicha. L., 2005. 200 ark. Bibl.: ark. 185–200.
32. *Borejko Yu. G.* Yazuchnutstvo u konteksti vstanovlennia narodnoho khrystyjanstva (2 pol. 9 – ser. 13 st.): dus. kand. ist. nauk: 07.00.00 / Volynsk. der. un. im. Lesi Ukrainky, Luzhk. 2001. 176 ark. Bibl.: ark. 158–176.
33. *Typuk O. O.* Jazuchnutski tradutziji v dukhovnij kulturi Ukrainy(90 rr. 20 st.)/ Dus... kand. ist. nauk: 07.00.04 / Kyivsk. nats. un. im. Shevchenka. K., 2002. 253ark. Bibl: ark. 213–253.

**Коваленко А. И.**

**Концепт древнеславянского этносоциогисторического дискурса.**

*Язычество древних славян само по себе не является уникальным явлением в мировой истории культур, это – славянский вариант общечеловеческого языческого массива, однако вариант неповторимый, уникальный. Это целое мировоззрение, то есть целостная система представлений о мире и месте человека в нем. Однако в науке эта тема недостаточно изучена, чем и привлекает многих исследователей, превращаясь на актуальную тему.*

*На сегодняшний день нет четкого определения социокультурного развития древних славян. В этой статье попробуем рассмотреть две проблемы, которые, по мнению автора являются достаточно важными и актуальными через труды и свидетельства ученых.*

**Ключевые слова:** этногенез, социокультура, формирование системы дохристианских взглядов.

**Kovalenko A. I.**

**The concept of the age of Slavic ethnos in the historiographic discourse.**

*Paganism of the ancient Slavs in itself is not a unique phenomenon in the world history of cultures, it is a Slavic variant of the universal pagan massif, but the variant is unique, unique. This is a whole worldview, that is, a holistic system of ideas about the world and the place of man in it. However, in science, this topic is not sufficiently studied, and attracts many researchers, turning into an actual topic.*

*To date, there is no clear definition of the socio-cultural development of ancient Slavs. In this article, we will try to consider two problems which, in the opinion of the author, are very important and relevant due to the work and testimony of scientists.*

**Key words:** ethnogenesis, socioculture, formation of the system of pre-Christian views.

**УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА В РОСІЇ: ПОЯВА ТА ПРИЧИНИ МІГРАЦІЇ**

*Українська інтелігенція XVIII – XIX століть, яка працювала і творила на території Російської імперії розглядається як феномен російської історії. В силу останніх подій та протистоянь між двома незалежними державами – Україною та Росією, інтерес до російсько-українських стосунків надзвичайно зріс та піддається гострому обговоренню в суспільстві. Досліджено історію зародження української діаспори в Російській імперії; висвітлена громадсько-політична ситуація та причини відтоку вітчизняних кадрів. Зроблено висновок щодо значення вкладу української культури в розвиток російської, який і досі відіграє чималу роль в сучасному житті держави-сусіда.*

**Ключові слова:** українська культура, діаспора, інтелектуальна еліта.

Присутність українців на території сучасної Росії починається від часів Київської Русі. По суті, це власне руси (русичі) — українці з берегів Дніпра принесли на північні і східні терени Русі християнську культуру. Але тоді вони виступали частіше як завойовники і підкорювачі нових земель і народів, а священники — як місіонери. Зрозуміло, що частина княжих дружинників-дніпрян, священнослужителі-християни часто назавжди залишалися на північно-східних землях Київської Русі. З приходом татаро-монгол (1243–1480 рр.) цей потік людей та культури з Дніпра на Північний Схід практично припинився. Друга хвиля русько-української людності на землі тепер уже Московського царства припадає на добу Козаччини. Українські козаки у різні часи і ходили походами на цю державу (похід 20-тисячного війська Гетьмана Петра Сагайдачного на Москву у 1618 р.), і виступали як союзні війська разом з московськими стрільцями (війни проти Польщі та Туреччини), інколи назавжди переселялися на вільні землі на схід, несли військову службу за винагороду. Крім того, Україна виступала культурним і науковим донором для Московії, бо саме тут знаходилися єдині в Східній Європі вищі школи — Острозька (з 1576 р.) та Києво-Могилянська Академії (з 1632 р.), вихованці яких часто жили і діяли на сучасних російських землях. Запрошуючи з України «лучших людей», тобто кваліфікованих спеціалістів, російська адміністрація заохочувала їх переїздити зі всім своїм статком, назавжди. Після Переяславської угоди з'являються і політичні в'язні — полковник Іван Нечай, зять Богдана Хмельницького, гетьмани Петро Дорошенко, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович, козацькі старшини, особливо ті, хто підтримав Гетьмана Івана Мазепу і незалежність України [5, с. 152].

За даними українського дослідника К. В. Харламповича, серед 127 архиєреїв, які в 1700–1762 рр. обіймали російські кафедри, — 70 — українці, 43 — росіяни, 3 — греки, 3 — румуни, 2 — серби, 2 — грузини. П'ять українців були митрополитами, причому Дмитрія Ростовського, Іоасафа Білгородського, Інокентія Іркутського, Іоанна Максимовича канонізовано як святих. До 1758 р. на 10 кафедр призначено 9 українців і лише 1 росіянин. За статистичними підрахунками О. Брюкнера, український вплив європеїзував Москву. Але відірвані від основного народного українського дерева переселенці самі асимілювали. Однак саме їхня клопітка праця на широких просторах Російської імперії визначила саме європейський шлях розвитку Росії [12, с. 25-26].

За офіційними статистичними джерелами, у 1719 р. чисельність українців в Росії становила 262,9 тисяч осіб, у 1795 р. вона зросла до 810,9 тисяч осіб. Відповідно до перепису, число українців в Росії у 1897 р. досягло 3,6211 млн, а у 1926 р. — 7,873 млн. [3, с. 172-173].

З кінця вісімнадцятого століття українці і росіяни були в більш тісному контакті один з одним. Росія отримала сюзеренітет над частиною України в середині сімнадцятого століття, але ще до Катерини II українські землі були в центрі уваги російської влади. У 1648 році Богдан Хмельницький розпочав повстання проти

Польщі, в ході якого в руках росіян опинилися Київ і Лівобережна Україна. Хмельницький створив гетьманську автономну військову республіку. Один з його наступників, Мазепа, був досить сміливим, щоб в 1708 році приєднатися до Карла XII в ході війни з Росією. Союзники зазнали поразки в битві під Полтавою в 1709, але Гетьманщина вижила в ослабленій формі. Хоча Петро I мав амбіції, які були втілені на південних землях, і хоча він захопив Азов і бився на річці Прут, він втілював їх завдяки перемозі на півночі, де заснував свою нову столицю на березі Фінської затоки – Санкт-Петербург. Географічна орієнтація Російської імперії змінилась. Григорій Вінський писав, що у 1770-х рр. українці не знали іноземців, крім поляків і греків. Але час йшов вперед. У першій половині царювання Катерини II граф Микита Панин був ще в змозі вступати в «північну систему» союзів, але Катерина вибрала інший шлях [1, с. 44-46].

Росія почала концентрувати увагу на Чорному морі, а не на Балтиці. У 1768 р. імператриця приступила до першої з двох великих воєн з Туреччиною; в 1772 р. вона взяла участь у першому розподілі Польщі; У 1783 році вона приєднала Крим. Вона скасувала українську Гетьманщину в 1764 р. і запорізьких козаків в 1775 р. В 1793 р. в результаті другого розподілу Польщі, вона отримала більшу частину Правобережної України. Центральний уряд направив всю увагу на врегулювання та експлуатацію нових південних земель. Григорій Потьомкін писав: «Росія тепер не лише на півдні, а також і на півночі країни» [1 с. 35].

Українська культура частково отримала вплив із Західної Європи, але в кінці XVIII століття вона виглядала більш «слов'янською», ніж культура освіченого суспільства в столицях імперії. У той час як інтеграція земель означало втрату українських установ і соціальних форм [1, с. 36].

Після того, як Санкт-Петербург став столицею імперії, українці показали, що розуміння ситуації на півдні може сприяти на обличчя імперії в цілому. Саме тому що вони не були виховані в західно-орієнтованій атмосфері Санкт-Петербурга, вони, як правило, були «більш російськими, ніж русские». Культурний розквіт Росії на початку дев'ятнадцятого століття, як правило, приписують до впливу французьких воєн і до нових філософських і літературних впливів із Західної Європи, але політичні зміни у віддалених частинах імперії зіграли свою роль [4 с. 712-742].

Термінологічні та історіографічні проблеми затьмарювали дослідження українсько-російських відносин. Для того, щоб навести приклад термінологічної складності, в середині XIX століття українські інтелектуали іноді використовували поняття «Південна Русь», щоб описати свою батьківщину. Українці, які в XIX столітті називали себе «південними росіянами» не мали на увазі, що їх місцева культура була провінційною версією російської культури [6, с. 155].

Русь, врешті-решт, була назвою середньовічної східної європейської держави, основним містом якої був Київ. Хоча місто існувало у той час, коли відмінності між різними східними слов'янськими народами були набагато менш вираженими. Сила полягала в Південній частині земель, які пізніше стали землями Російської імперії. Тому, коли в XIX столітті українець говорив Південна Русь, він мав на увазі південну частину об'єкта, який не завжди був на чолі Москви і Санкт-Петербургу [1, с. 59].

Вплив української культури на російську відбувся в межах цього художнього стилю, але в умовах активного формування в Росії у першій половині XVIII ст. нової світської культури ситуація кардинально змінилась. Замість привнесення здобутків української культури в російську, творцями останньої як культури імперії, стали й українці. Власна українська культура продовжувала розвиватись в межах барокового стилю, процес формування нової світської культури був уповільнений внаслідок таких факторів, як поступова ліквідація автономного політико-адміністративного устрою, політики самодержавства, спрямованої на уніфікації всіх сфер політичного, економіч-



ного, культурного життя, перетворення столиць імперії у провідні культурні осередки, куди прагнула інтелектуальна та творча еліта окраїн [8, с. 259].

На Лівобережній Україні у XVIII ст. склалася певна система освіти з виразними національними ознаками: нижчими сотенними і полковими школами, колегіумами (Чернігівський, Харківський, Переяславський) та Києво-Могилянською академією. За підрахунками О. Лазаревського 5 у семи полках Лівобережної України у XVIII ст. діяло близько 866 шкіл. Число студентів у Києво-Могилянській академії в найбільш благополучні роки досягало тисячі й більше чоловік, але в середньому коливалося у межах 400 — 500 студентів. Любов українців до науки, прагнення дати освіту дітям відзначали як іноземці, так і російські чиновники, зокрема генерал-губернатор Малоросії П. Г. Румянцев. Це було складовою ментальності українця Гетьманщини, представника різних соціальних верств — від простих козаків до старшини, міщан, духовенства. Любов до науки культивувався Києво-Могилянською академією, загально-освітнім учбовим закладом, доступним для всіх верств суспільства. Академія давала гуманітарну освіту — знання мов — латинської, грецької та західноєвропейських, філософії. У курсах поезики і риторики прививався інтерес до літературної творчості [9, с. 93-94].

З середини XVIII ст. Києво-Могилянська академія, будучи сама бароковим явищем, починає відставати від рівня університетів нового часу. Незважаючи на розширення програм, запровадження нового філософського курсу на основі праць німецьких філософів Х. Баумейстера та Х. Вольфа, академія не могла конкурувати з відкритим у 1755 р. Московським університетом. Це відставання усвідомлювала як козацька старшина, провідна політична еліта, так і духовенство, під егідою якого діяла Києво-Могилянська академія. Вони виношували плани створення університету на основі академії, а також відкриття університету у гетьманській столиці Батурині, проект якого був розроблений на замовлення гетьмана К. Розумовського. Здійснити ці плани власними силами було неможливо через нестабільність гетьманської влади, її обмежених фінансів. Й після ліквідації гетьманства (1764 р.) у 1766 р. козацька старшина та духовенство через київського генерал-губернатора Ф. Глебова звернулися до імператриці Катерини II з проханням дозволити відкрити у академії два факультети — медичний і математичний й таким чином перетворити академію в університет. Це прохання, як і інші проекти нагтовхувалися на протидію з боку царизму, оскільки не відповідали імперській політиці перетворення Лівобережної України в провінцію. Востаннє козацька старшина спробувала домогтися відкриття університету у Законодавчій комісії, яка мала укласти новий збір законів. У багатьох наказах депутатам від козацької старшини було записано прохати імператрицю не лише відкрити університет, але й в цілому реформувати освіту, заснувати такі учбові заклади, які діяли в Росії — жіночі школи, кадетський корпус. Глухівська козацька старшина мотивувала це тим, що у «здійсного народу особлива схильність до науки, але внаслідок віддаленості університетів та інших перешкод, вони змушені відсилати своїх дітей у чужоземні університети, що часом розорює батьків» [10, с. 89-90].

Треба відзначити, що значна частина вихідців з Лівобережної України завершувала свою освіту у закордонних, зокрема німецьких університетах. Мова йде не про десятки, а сотні молодих людей з родин козацької старшини, простих козаків і міщан, які часом обмежені у засобах до існування, роками навчалися у європейських університетах, переходячи від одного до іншого, удосконалювалися в знаннях мов, філософії, вивчали право, медицину, здобували дипломи докторів наук. Для багатьох козацько-старшинських родин навчання за кордоном стало сімейною традицією. Це Кулябки, Полетики, Сулими, Дуніни-Бокоські, Милорадовичі, Кочубеї, Гудовичі, Ханенки, Туманські та ін. Така пристрасть до науки, як і смак іншого способу життя інколи таки розорювали батьків, наприклад лубенського полковника І. П. Кулябку,

брата відомого церковного діяча Сільвестра Кулябки. З вісьми синів полковника троє навчалися у Вітенберзькому університеті, троє в Києво-Могилянській академії, а два менших «поспівали до науки». Старші, як писав їх батько у 1762 р., нарobili боргів і в кінцевому результаті розорили його. Менш заможні використовували будь-які можливості, зокрема їхали у складі церковного причету у православні церкви при російських закордонних місіях з тим, щоб мати можливість вчитися. Наприклад, причетники православної церкви у м. Кілі, де протягом тривалого часу священником був українець ієромонах Венедикт, як правило, вписувалися до місцевого університету, серед них були І. Полетика та Г. Тимченко, які стали відомими вченими медиками, здобули у Лейденському університеті дипломи докторів медицини, а І. Полетика навіть викладав у Кільському університеті. Цей справжній суспільний феномен важко було зрозуміти навіть сучасникам. Відомий медик, доктор права, філософії, медицини, син сосницького сотника О. Шафонський, який сам навчався в університетах Галле, Лейдена і Страсбурга, з подивом писав, про свої земляків, які терплять велику скруту, холод і голод: «Охотно и прилежно учатся и многие из них как в духовном, так и в светском звании, достойные выходили люди». Така кількість високоосвічених людей не мала можливості реалізувати себе на батьківщині з її обмеженими державними інститутами, а далі взагалі ліквідованими, відсутністю університетів, гімназій, наукових закладів, навіть світського книгодрукування. На Лівобережній Україні у XVIII ст. діяло лише дві друкарні Києво-Печерського монастиря та чернігівська при Троїце-Ільїнському монастирі (закрита у 1724 р., відновлена 1743 р.). За указом Петра I і Синоду (1720 і 1721 рр.) друкарням заборонялося видавати книги без дозволу Синоду, а власне дозволялося передруковувати ті, які вже вийшли в Росії. Це звузило репертуар друкарень до видання церковнослужебної та богословської літератури. Світське книгодрукування на Україні розпочалося лише з кінця XVIII ст. [10, с. 91-95].

Вихованці колегіумів, Києво-Могилянської академії та закордонних університетів поповнювали Генеральну військову канцелярію, займали полковничі та сотенні уряди, були суддями, ставали священниками, приймали чернецтво й очолювали православну ієрархію не лише на Україні, але й в цілому в Російській державі. Все ж значна частина шукала собі служби, чинів у столицях Російської імперії [1, с. 101]. Поряд з дрібними чиновниками, канцеляристами, копійстами це були перекладачі Синоду, Сенату, Колегії іноземних справ, викладачі Петербурзької та Московської університетських гімназій та університетів, Кадетських корпусів, медичної академії. Вони ж видавці, літератори, вчені медики, співаки придворної капели, художники. Столиці метрополії пропонували їм не лише чини, дворянство, вони давали їм можливість реалізувати себе у інтелектуальній діяльності, те, чого вони позбавлені були на батьківщині. Але часом такий відток освічених талановитих людей мав примусовий характер, особливо це стосувалося набору серед вихованців Києво-Могилянської академії та колегіумів студентів, слухачів медичних шкіл Росії, оскільки всі вони добре знали латинську мову. Протягом 1754 — 1768 рр. лише з Києво-Могилянської академії близько 300 студентів пішли вчитися у медичні школи. Докторами медицини стали більш як 30 вихідців з Лівобережної України і Слобожанщини (дипломи докторів медицини здобували переважно в Страсбурзькому і Лейденському університетах) [2, с. 72].

Відток інтелектуальної еліти збільшився у 60-роках XVIII ст., тут свою роль відіграло кілька факторів. Один з них — ліквідація гетьманства. Очевидно, не випадково Стефан Лукомський, відомий як укладач історичного твору «Собрание историческое» та перекладач з польської та латинської, який вийшов у відставку у 1763 р., писав, що займався літературною працею «утешая скучное время». Козацька старшина опинилася після 1764 р. поза політичним життям, для багатьох її

представників настали справді невтішні часи, а прислужитися своєму суспільству, як вважав той же С. Лукомський, можна було літературною працею. В Росії в цей час розпочинається епоха «золотого віку» Катерини II, яка прагне постати перед європейським світом в образі «просвіченого монарха». Розробляються проекти реформ, для чого складається Законодавча комісія, у суспільстві зростає інтерес до ідей французьких філософів-просвітників. У піднесенні суспільно-політичного і культурного життя в Росії у 60 — 80-х роках велику роль відіграли українці. Вони видавали газети і журнали (П. Богданович, Г. Брайко, В. Рубан, Ф. Туманський), перекладали твори французьких філософів, античну літературу, наукові праці з географії, медицини (Г. Козицький, М. Мотоніс, Г. Полетика, Я. Козельський, І. та Л. Січкарьови, Я. Костенський, С. Десницький, В. Золотницький, В. Крамаренков, В. Рубан та ін.). «Собрание, старающееся о переводе иностранных», засноване для координації перекладацької діяльності при Академії наук, очолював до своєї трагічної смерті (1775 р.) Г. Козицький. Не без його впливу відбиралися праці для перекладу й залучалися досвідчені знавці латинської, грецької, французької та німецької мов. Очевидно, не без участі Г. Козицького Катерина II створювала свій наказ у Комісію по укладанню нового Уложення. Він переклав наказ латинською мовою, розробляв законодавчі акти щодо діяльності Комісії. У можливість реформування Російської імперії, перетворення її у конституційну монархію, поверненні Україні її колишнього автономного політико-адміністративного устрою повірили багато, зокрема і депутати у Комісію, серед них М. Мотоніс і Г. Полетика. В Комісії працював такий знавець права як доктор філософії Кенігсберзького університету І. Хмельницький, який захистив у 1767 р. дисертацію, присвячену проблемі рабства у природньому праві, а також ще один вихованець цього ж університету Я. Хорошкевич. Багато з них пережили тяжкі розчарування, були усунуті від посад, коли зрозуміли, що у здійсненні радикальних реформ самодержавство незацікавлене. Так, М. Мотоніс повернувся на свій хутір близько Ніжина, а Г. Козицький покінчив життя самогубством у Москві [7, с. 5-6].

Незалежні, занадто гоноровиті, по натурі своїй козаки, невгамовні пристрасно до літератури — писали вірші, оди, орації, перекладали, співали, вони часом виглядали диваками у петербурзько-московському оточенні, викликали роздратування як у чиновників, так і колег. Типовим представником Києво-могилянської вченості можна назвати Кирилка Кондратовича, який протягом 15-ти років навчався у Києво-Могилянській академії, де прослухав повний курс. Далі був вчителем у школі в Переславлі-Заліському, в Катеринобурзі, де співпрацював з В. Татищевим, перекладав для нього польські хроніки, зокрема М. Кромера. У 1743 р. вступив на службу в Академію наук як перекладач. Укладав словник російської мови, протлумачив близько 100 тис. слів, хоча вважалося, що основну роботу виконав М. Ломоносов. Його матеріали були використані при виданні академічного словника у 1786 — 1796 рр. Кондратович не дослужився до високих чинів, пішов у відставку з посади старшого перекладача. Він писав вірші, оди, і над усе прагнув бачити свої праці опублікованими, бо «перекладав не для бібліотечних цеглин, а для людей». Його звинувачували у незнанні російської мови, поганому стилі, з ним конфліктував М. Ломоносов. Й це змусило К. Кондратовича визнати, що його мова «природня російська була ушкоджена у Києво-Могилянській академії». А відомий колекціонер П. Дубровський, який привіз із Франції, де під час революції був радником російської дипломатичної місії, велику збірку, близько 11 тисяч рукописних книг і документів V — XVIII ст. на 15 мовах й подарував її Олександрові I, ця збірка стала основою так званого Дело манускриптів Імператорської бібліотеки, не був навіть запрошений на офіційне відкриття бібліотеки. Українська інтелектуальна еліта, живучи й працюючи у Москві та Петербурзі, змушена була пристосовуватись до середовища. Вони писали й

видавали свої твори російською мовою, були урядовими службовцями, що вимагало від них лояльності до влади. Це впливало на трансформацію національної самосвідомості, розвитку так званого комплексу малоросійства — відмови від своєї мови, визнання власної культури менш вартісною ніж російська. Їх соціальна психологія була орієнтована на злиття з панівними верствами імперської нації не лише у правах, але й у мові, звичаях, побуті. Проте цю тенденцію не можна абсолютизувати. Серед української інтелектуальної еліти у столицях імперії жили ідеї відновлення незалежності своєї вітчизни, якою була для них й залишилась Україна. Автономістичні ідеї підтримував Г. Полетика, відомий перекладач, укладач шестимовного словника. Він збирав літописи і документи з історії України, мав велику бібліотеку, яка згоріла у Петербурзі. Не випадково його вважають одним із авторів «Історії Русів», історичної праці, де козацтво змальоване як державотворча сила, втілена у Гетьманщині, що добровільно приєдналася до Російської держави, обумовлюючи собі права і привілеї, які українське шляхетство мало від великих князів литовських і польських королів. На козацькому сеймі у Глухові восени 1763 р. Г. Полетика виступив з полум'яною промовою «порятунку своєї вітчизни, яку любив над життям». Як діяч епохи Просвітництва, він вважав, що удосконалити суспільство можна шляхом поширення освіти, знань, організувавши добрі школи і запровадивши добрі закони. Він говорив про втрату козаками минулої слави і привілеїв, особливостей устрою і судочинства на Лівобережній Україні: «Були у нас суди підкоморські земські, гродські та інші для підтримки правосуддя і порядку, були у нас сейми та генеральні ради, на яких ми спільні і важливі наші справи вирішували... все це виглажено з нашої пам'яті, нібито ніколи цього не було. Полетика вірив у «філософа на троні», яким намагалася представити себе Катерина II, хоча бачив невідповідність заяв і реальної політики царизму. Недосконалість суспільства, у якому ні окремі особистості, ні окремі народи не мали прав, які б гарантувалися законом, боляче вражало Г. Полетику, як це видно з його листа київському митрополиту Арсенію Могилянському (1759 р.): «Ми живемо тепер у такому світі, котрий ще дещо поважає уявлення великих людей, а до малих, які б вони потрібні і справедливі не були, ставиться з презирством і зневажає». Ідеї відновлення автономії Гетьманщини жили й підтримувалися серед української інтелектуальної еліти Петербурга і Москви, про що свідчить проект В. Капніста, поета і сатирика, який у 1791 р. поїхав з таємною місією у Берлін, щоб там знайти прихильників ідеї відновлення гетьманської держави і потенційних союзників [11].

Поряд з такими патріотами як Г. Полетика, В. Капніст серед української інтелектуальної еліти були й такі, які від служіння своїй вітчизні переходили на службу Російській імперії, все більше віддаляючись від життя і проблем України, але вмирати багато з них поверталися на рідні хутори.

Показовою може бути у цьому відношенні постать теж відомого діяча в культурному житті Росії останньої третини XVIII ст. Ф. О. Туманського, з козацької старшинської родини Глухівщини, вихованця Києво-Могилянської академії і Кенігсберзького університету, відомого своїми інтересами до історії України. Він також збирав літописи і документи й мав намір, як писав у листі до академіка Ейлера, коли став у 1779 р. членом-кореспондентом Академії наук, написати історію Малоросії. Одночасно Ф. О. Туманський звернувся до академіка І. Лепехіна з пропозицією відкрити у Глухові академічну книжну лавку, для якої просив по 25 екземплярів кожного академічного видання. Він розробив також проект Академічного зібрання у Глухові як філії Академії наук. Проте відсутність джерел фінансування, а також вчених людей у Глухові не дозволили здійснити цей намір [1, с. 59-63].

Іншим наміром Ф. Туманського було здійснити опис Лівобережної України, для якого він розробив спеціальний опитувальник й запропонував генерал-губер-

натору П. Румянцеву розіслати його по всіх магістратах, містечках, селах. Його проект також не був здійснений, але матеріали використані пізніше О. Шафонським при написанні своєї праці «Черниговского наместничества топографическое описание» (1783 р.) [1, с. 70].

Переїхавши до Петербургу Ф. Туманський активно зайнявся видавничою та перекладацькою діяльністю. Видавав журнали «Зеркало света» (1786 — 1787 рр.), «Лекарство от скуки и забот» (1786 — 1787 рр.), «Российский магазин» (1792 — 1794 рр.). В останньому опублікував документи з історії України — універсал Б. Хмельницького 1648 р., лист Л. Сапеги до Йософата Кунцевича (1622 р.), літопис Грабянки, документ про обрання останнього кошового отамана на Запоріжжі П. Калнишевського, мемуари П. Гордона, який перебував у Києві у 1684 р. та ін. Він став також видавцем «Собрания разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях государя императора Петра Великого». До свого історичного журналу «Российский магазин» Ф. Туманський взяв епіграфом слова Гомера, що «дим вітчизни нам солодкий», проте в його історичній свідомості Україна — «Малоросія» сприймалася як споконвічна і невід'ємна частина Російської держави, яку колись силою приєднали до себе Литва і Польща. І цій державі він служив вірою і правдою [1, с. 71].

1. David Saunders. The Ukrainian impact on Russian culture 1750 — 1850. Edmonton, 1985, p. 415.
2. Акты, относящиеся к истории Киевской духовной академии. От П. Т. III. К., 1906, с. 342.
3. Бакай Н. Н. Южнорусский дворянин 18 в. КС, 1885., № 4, с. 742.
4. Боголюбов А. Н. «Российская наука XVIII века». №4, 1980, с. 250.
5. Гудзенко П. П. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т. М.: Изд-во Академии Наук СССР., 1954, с. 1028.
6. Данилов В. «До історії малоросійських писень М. О. Максимовича». №4. К., 1927, с. 55.
7. Єфіменко О. Я. «Малоросійське дворянство і його доля: історичний нарис». ВС, 1891, с. 515.
8. Киевская старина, 1893. № 1, с. 176.
9. Маслов С. До питання про літературну спадщину С. В. Лукомського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. Ч. П. К., 1928, с. 752.
10. Мокрий В. Україна та українці в російській літературі і культурі від середини XVII до початку XX сторіччя // Схід. 1996. № 7, с. 10.
11. Нічик В. М. Думки Ф. Прокоповича про Бога й природу, матерію і рух. Суспільно-політичні погляди Ф. Прокоповича // Ф. Прокопович. Філософські твори. I — III тт. К.: Наукова думка, 1979, с. 17-35; 77-100.
12. Шун Н. А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII — первой половине XIX в. К., 1988, с. 190.

#### References

1. David Saunders. The Ukrainian impact on Russian culture 1750 — 1850. Edmonton, 1985, p. 415. [in English]
2. Akty, odnosyaschie sya istorii Kievskoy duhovnoy akademii. Ot P. T. III. K., 1906., s. 342. [in Russian]
3. Bakay N. N. Yuzhnorusskiy dvoryanin 18 v. KS, 1885., № 4, s. 742. [in Russian]
4. Bogolyubov A. N. «Rossiyskaya nauka XVIII veka». № 4, 1980, s. 250. [in Russian]
5. Gudzenko P. P. Vossoedinenie Ukrainyi s Rossiey. Dokumenty i materialy v 3-h t. / M.: Izd-vo Akademii Nauk SSSR., 1954., s. 1028. [in Russian]
6. Danylov V. «Do istorii malorosiyskykh pisen M. O. Maksymovycha». № 4, K., 1927, s. 55. [in Ukrainian]
7. Yefimenko O. Ya. «Malorosiiske dvorianstvo i yoho dolia: istorychnyi narys». VE, 1891, s. 515. [in Ukrainian]
8. Kievskaya starina, 1893. № 1, s. 176. [in Russian]
9. Maslov S. Do pytannia pro literaturnu spadshchynu S. V. Lukomskoho // Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika M. S. Hrushevskoho. Ch. P. K., 1928, s. 752. [in Ukrainian]
10. Mokryi V. Ukraina ta ukraintsi v rosiiskii literaturi i kulturi vid seredyny XVII do pochatku XX storichchia // Skhid. 1996. № 7, s. 10. [in Ukrainian]

11. *Nichyk V. M. Dumky F. Prokopovycha pro Boha y pryrodu, materiiu I rukh. Suspilno-politychni pohliady F. Prokopovycha // F. Prokopovych. Filosofskitvory. I — III tt. K.: Naukovadumka, 1979, s. 17-35; 77-100. [in Ukrainian]*
12. *Shiv N. A. Russko-ukrainskoe kulturnoe sotrudnichestvo v XVIII — pervoy polovine XIX v. K., 1988, s. 190. [in Russian]*

**Сазина Т. Ю.**

**Украинская диаспора в России: возникновение и причины миграции.**

*Украинская интеллигенция XVIII-XIX веков, которая работала и творила на территории Российской империи, рассматривается как феномен российской истории. В силу последних событий и противостояний между независимыми государствами – Украиной и Россией, интерес к российско-украинским отношениям вырос и поддается острому обсуждению в обществе.*

*Исследовано историю зарождения украинской диаспоры в Российской империи, освещена общественно-политическая ситуация и причины оттока отечественных кадров.*

*Сделаны выводы вклада украинской культуры в развитие российской, который и сейчас отыгрывает немалую роль в современной жизни государства-соседа.*

**Ключевые слова:** украинская культура, диаспора, интеллектуальная элита.

**Sazina T. Yu.**

**Ukrainian diaspora in Russia: appearance and causes of migration.**

*The Ukrainian intellectuals of the 18th-19th centuries, who worked and lived on the territory of the Russian Empire, were considered a phenomenon of Russian history. In light of recent events and confrontations between the two independent countries of Ukraine and Russia, the interest in Russian-Ukrainian relations has reached a peak and has been lending itself to a very intense discussion worldwide.*

*The history of the emergence of the Ukrainian diaspora in the Russian Empire has been explained in regards to the socio-political situation. In this article we also highlighted the causes of emigration of the domestic specialists. The conclusions have been made about the contribution of Ukrainian culture in the development of Russia, which now plays a significant role in the daily life of the neighboring country.*

**Key words:** Ukrainian culture, diaspora, intellectual elite.

УДК 327.5(63) «XVIII-XIX ст.»

**В.І. Гусєв**

## **ЕФІОПІЯ: НА ШЛЯХУ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ. – 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.)**

*Стаття присвячена боротьбі Ефіопії за свою незалежність, взаємовідносинам з Англією, Францією, Італією та іншими капіталістичними державами, їх намаганням використати Ефіопію для вирішення своїх геополітичних планів в Африці.*

**Ключові слова:** Ефіопія, Еритрея, Італія, Менелік II, Хайле Селассіє I, Уччалійський договір (1889 р.), англо-ефіопська війна (1867-1868 рр.), перша італо-ефіопська війна (1895-1896 рр.), Лондонська угода (1906 р.), італо-ефіопський договір (1928 р.).

Стаття присвячена Ефіопії, стародавній країні на Африканському материка, яка впродовж багатьох віків змогла зберегти та примножити свою самобутню культуру, традиції та звичаї. Вона неодноразово показувала приклади у боротьбі з чисельними ворогами, далекими і близькими, воювничими племенами галласів, арабів, турками та іншими, які зазіхали на її територію, та їх перемагала. При цьому ефіопи зберігали незалежність своєї держави та продовжували складний шлях до надбань світової цивілізації.

Витоки Ефіопії сягають у сиву давнину. Згадки про цю країну залишились у творах елліністичних (Гесіод, Геродот, Страбон, Діодор, Сицилійський) та римських (Поліпоній Мола, Пліній Старший, Птоломей, Геліодор) авторів. Вони писали про могутню державу, яка знаходилася на краю землі, про людей, обпалених сонцем [17, с. 324]. Про те, коли Афіни лише переживали своє дитинство, ефіопська цивілізація була відома далеко за межами Африканського континенту [4, с. 5].

Назва країни походить від грецького слова «Айтьонія». Існує ще одна назва – Абіссінія. Вона походить від назви одного з племен, яке проживало на території

Аксумської держави – «хабашат», що означає арабською мовою «змішана», а «хабашат» тому «змішаний народ» [4, с. 5; 17, с. 327].

На східній частині сучасної Ефіопії близько трьох тисяч років тому існувала могутня рабовласницька Аксумська держава. Її вдале географічне місцезнаходження, жвава торгівля з Єгиптом, Грецією, Аравією сприяли економічному процвітання Аксуму. Через порт Адуліс пролягали торговельні шляхи із Середземномор'я в Індію і Східну Африку. Але утвердження в Північній Африці (VII ст.) Арабського халіфату, який відрізав Аксум від Середземного моря, привело до політичного занепаду та поступового розладу Аксумської держави.

На її території почала складатися Ефіопія, яка вже XIII ст. стає феодальною державою. До неї починає проявлятися інтерес європейців, як до «Землі священника Іоанна», який підігрівався хрестовими походами і їх намаганням залучати до боротьби з мусульманами могутнього християнського повелителя цієї легендарної «Землі». Новий період в історії Ефіопії охоплює XVI-XVII ст. і пов'язаний з безпосереднім перебуванням на її території перших європейців португальців, які прийшли сюди в 1542 р., щоб зав'язати торговельні відносини з цією країною [12, с. 14; 9, с. 17]. Проте західні «гості» видалися гостинним господарям підозрілими й були ними вигнані. Їх навіть звинуватили у тому, що вони мали намір «змінити напрямок витоків Ніла з метою перенесення торгівлі, яка йшла по цій річці, в сторону Червоного моря, де вони змогли б нею повністю оволодіти і зробитися її єдиними господарями» [20, с. 174].

На початку XIX ст. Ефіопія представляла собою державу, яка складалася з декількох провінцій, фактично окремих самоправних князівств, правителі яких мали власні армії і постійно ворогували між собою. Самостійність цих князівств з їх амбітними володарями була настільки великою, що влада верховного правителя була чисто номінальною феодальною роздробленістю і міжусобицями в Ефіопії неодноразово використовували на свою користь європейські держави, насамперед Англія і Франція. Їх агенти, офіцери, дипломати, купці, різні спеціалісти, місіонери сприяли розпалюванню релігійних воєн. Практикувалися підкуп окремих феодалів, постачання їх зброєю та грошима, підписання з правителями князівств «договорів про дружбу», а потім нацькування їх один на одного, криваві сутички між ними з метою перешкоджання об'єднанню Ефіопії в сильну державу.

Європейські держави надзвичайно приваблювали природні багатства в її надрах, можливість їх експлуатації, важливе стратегічне розташування на межі двох континентів, на основних морських шляхах з Європи в Азію. До того, ж в горах брали початок досить важливі притоки Ніла, які мали велике значення для економіки Судану та Єгипту. Без річок Ефіопії, що витікали з озера Сана, Акбара, Сабата, землеробство на цих територіях було б практично неможливе. Тому ефіопські притоки Ніла потрібні були європейським державам, щоб побудувати греблі для регулювання стікання води і тим самим тримати у покорі підлегли їм народи басейна Ніла.

«Того, хто контролює Абіссінію, наполовину контролює Судан. Хто контролює Судан, контролює Єгипет. Хто контролює Єгипет, буде контролювати Африку», – писала німецька газета «Берлінер тагеблат» [10, с. 10].

З середини XIX ст. Англія, Франція, Італія приступили до з'ясування зон впливу в Ефіопії, з майбутнім розподілом її території в свої колоніальні володіння. На той час країна була оточена кільцем їх колоній, які закрили їй вихід до Червоного моря та Індійського океану, що негативно позначалося на її економічному становищі, і перед нею постала реальна загроза поневолення колонізаторами. Щоб протистояти настійливому натиску іноземців, щоб вистояти проти оснащених європейських військ потрібно було створити єдину централізовану державу з сильною і дисциплінованою армією, озброєну належним чином. Цього вимагав й внутрішній розвиток країни.

Адже феодальна роздробленість гальмувала економічний прогрес, зокрема, зростання торгівлі, купецтва і розвиток міст.

З другої половини XIX ст. в Ефіопії проходило укріплення абсолютистської влади правителя і створювалися передумови для економічного і соціального розвитку. Правитель Ахмара, однієї провінції країни, Каса (Касса) переміг своїх деяких суперників, зібрав значні сили і у 1855 р. проголосив себе імператором Ефіопії під іменем Теодроса (Федора) II та продовжив боротьбу з феодальним сепаратизмом. Він створив наємну армію, яка досягала у той період майже 150 тис. [19, с. 39], заборонив работоргівлю, реорганізував систему податків, зосередив у своїх руках всі прибутки держави. Феодальну знать і духовенство він позбавив прав судочинства, збору податків, утримання власного війська, зменшив побори з сільського населення, розпочав будівництво доріг, боровся з бандитизмом і т.д.

Проте його реформи, більшість з яких не було приведено в життя з-за запеклого спротиву феодальної опозиції, йшли врозріз з колоніальними планами Англії щодо Ефіопії. Переконавшись, що Теодрос II має намір йти самостійним, незалежним шляхом, англійські емісари почали підкупляти незадоволених новим режимом феодалів і підбурювати їх на боротьбу з «тираном» – імператором та його однодумцями, що послаблювало Ефіопію.

Потрібен був привід, щоб розв'язати військову операцію проти Ефіопії. Англією було використано вбивство ворогами Теодроса II їх консула, а також вже ним самим його наступника Камерона, який сприяв таємним інтригам проти Ефіопії та розповсюдження в Європі негативних інформацій про імператора. Усі спроби уряду Ефіопії уладнати конфлікт шляхом мирних переговорів та деяких поступок закінчилися провалом. На той час англійському уряду стало відомо, що армія Теодроса II складала лише 15 тис. чол., погано озброєних, а вірними центральному управлінню залишалися лише дві провінції, правителі ж інших виявили бажання воювати проти імператора. До того ж країна була охоплена селянськими виступами, незадоволених своїм економічним становищем та свавіллям феодалів.

Сподіваючись на легку перемогу, 26 липня 1867 р. англійський уряд прийняв рішення послати експедиційний корпус у складі 72 тис. чол. під командуванням генерала Непара, який вторгся на територію Ефіопії восени цього року. Англійські війська, легко долаючи опір ефіопців, вторглися в глиб країни у напрямі до фортеці Магдалу, в якій утримувалися полонені європейці і зберігалася частина зброї. В битві при Аргейле у квітні 1868 р. Теодрос II зміг виставити проти британського корпусу всього 3 тис. воїнів, озброєних двоствольними пістонними або фітільними рушницями, а також списами [5, с. 258].

Ефіопські вояки мужньо билися проти іноземних загарбників, які набагато перевищували їх чисельно, озброєнням та бойовою підготовкою. Але сили були нерівні і Теодрос II потерпів поразку. Його пропозиція командуванню експедиційного корпусу порозумітися була відхилена. Британці вимагали негайної капітуляції [19, с. 44]. Тому Теодрос II прийняв рішення разом із залишками свого війська відступив у фортецю Магдалу, яку 13 квітня 1868 р. після короткого штурму захопили британські вояки. Не бажаючи здатися ворогу, імператор застрелився. В пам'ять про нього ефіопи склали пісню, яка закінчувалася словами: «Дивіться, це була смерть чоловіка, який не знав слабості, це була смерть лева, він вважав соромом вмерти від руки чужої» [7, с. 51; 8, с. 61].

Британські війська вели війну з ефіопами з властивою їм жорстокістю і віроломством. Ефіопські солдати, які відмовлялися кидати зброю, були вбиті, британці розстрілювали кожного чоловіка, у якого знаходили спис або дротик. Всі житла в фортеці Магдалу та на її околицях були спалені, а сама вона була знищена. «Експедиція» Непара пограбувала палаци та храми Ефіопії, вивезла з країни



пам'ятники ефіопської культури, стародавні рукописи, церковні реліквії, твори оригінального мистецтва.

Англійський уряд не наважився надовго залишати в Ефіопії свої окупаційні війська і вже 19 квітня 1868 р. вони почали покидати країну. Така поспішність пояснювалася не тільки тим, що їх «союзники», правителі Гобаце, Менелік, Касса, виставили умову: після перемоги над Теодросом II вони повинні «щезнути зі сцени так швидко, як тільки це буде можливо» [19, с. 48]. Головною причиною було те, що по всій Ефіопії піднялася хвиля народного обурення проти жорстоких загарбників. Відступ британського корпусу супроводжувався в обстановці відкритої ворожнечі до поневолювачів, переслідування та нападів на їх окремі частини, наростаючої партизанської боротьби проти іноземців, яка охопила всю країну.

Боротьба за владу приводить на імператорський престол Касса, який об'єднавши більшу частину Ефіопії, у 1872 р. проголосив себе правителем країни під іменем Іоганнес (Іоанн) IV. При ньому вплив Англії в Ефіопії був переважаючим. Англіїці, пам'ятаючи, що він пропустив їхні війська через свої володіння і полегшив їх боротьбу з Теодросом II, допомагали йому зброєю, боєприпасами, грошима, за що вимагали суттєвих послуг економічного характеру. Вони заповнили країну своїми товарами, отримували низку вигідних концесій на вирощування бавовни та кави. Новий імператор був такий вдячний британцям за їх підтримку його режиму в країні, що навіть брав участь у придушенні антибританського повстання магдистів в Судані, де він загинув в одному з боїв у 1889 р.

Політичний та економічний розвиток Ефіопії у другій половині XIX ст. та на початку XX ст. нерозривно пов'язаний з Менеліком II. Деякі іноземці, які у той час працювали в Ефіопії, вважали, що цю непересічну особистість за наполегливі прагнення пов'язати країну з цивілізаційними процесами, які відбувалися у світі, глибоку повагу до людей праці, за дивовижну скромність його можна порівняти з Петром I, а за безпощадну боротьбу з феодалами, які заважали йому об'єднувати країну, він нагадував Івана Грізного, тільки більш послідовного і менш жорстокого [2, с. 316].

У 24-річному віці у 1865 р. в жорстокій боротьбі з суперниками він проголосив себе правителем Шоа, великої провінції, і прийняв ім'я Менелік II в пам'ять про свого предка, засновника Ефіопської держави, сина Соломона і цариці Савської [17, с. 331]. Саме у цей час Італія робить перші кроки на шляху колонізаторської експансії в Африці – на побережжі Червоного моря. У 1882 р. нею була перетворена в колонію куплена однією пароплавною компанією бухта Ассаб, а потім окуповано порт Массауа. Звідси італійські колонізатори намічали просуватися у глиб території, населеної ефіопськими племенами [16, с. 283]. Менелік II змушений був заключити договір з Італією, яка забезпечила його зброєю і стала підбурювати його до боротьби з Іоганнесом (Іоанном) IV.

Після смерті Іоганнеса IV [11, с. 13], у листопаді 1889 р. Менелік II проголосив себе імператором Ефіопії [2, с. 317] і поставив перед собою завдання створити єдину Ефіопію, примусити коритися собі всіх її великих та дрібних феодалів, створити боєздатну армію та озброїти за європейським зразком і, нарешті, поміряться силами з якоюсь європейською державою, щоб у випадку успіху вступити у сім'ю незалежних держав.

Йому довелося вступити в переговори з Італією, а в 1889 р. заключити з нею Уччалійський договір про дружбу і торгівлю, якому італійці прагнули надати чисто колоніальний характер [14, с. 101]. Договором визначалися кордони Ефіопії з італійськими колоніями по річкам Марєб, Белеза і Май-Муна. Менелік II віддав італійцям провінції Богос, Хамасієм, Окуре-Кучай, які в той час належали його противникам. Передбачався вільний транзит зброї в Ефіопію через порт Массауа. Як компенсацію за ці територіальні поступки Менелік II отримав 30 тис. рушниць,

28 гармат, 2 млн. лір, а також як особистий дарунок від італійського короля 30 тис. лір [2, с. 325].

Укладення Уччалійського договору було платою Менеліка II за допомогу, яку Італія надала йому у боротьбі проти його суперників [8, с. 102]. Імператор не був упевнений у щирості італійців, але сподівався, що підписання договору, та ще й про мир і дружбу, надасть йому тривалий перепоочинок для завершення об'єднання країни. Італія навпаки, використовувала цей документ для підготовки та виправдання своєї наступної агресії проти Ефіопії [14, с. 101].

Про це свідчить італійський переклад ст. 17 Уччалійського договору, який навмисно був сфальсифікований. Справа у тому, що ахмарською (державною) мовою Ефіопії в ній було записано, що у стосунках з іншими державами та їх урядами ця країна «може користуватися» послугами представників італійського уряду [2, с. 225] в той час як в італійському тексті – «повинна (згодна) користуватися».

Отже, у відповідності із італійським перекладом ст. 17 договору Менелік II мав визнати свою залежність від Італії. Використавши це, її уряд 12 жовтня 1889 р. заявив про свій протекторат над Ефіопією, а у січні 1890 р. італійські війська, віроломно порушивши договір, поспішно окупували території Ефіопії, які перейшли до неї згідно з положеннями договору, а потім перейшли річку Марєб і вторглися в Ефіопію.

Переконавшись, що Ефіопія потрапила у дипломатичну пастку, Менелік II опротестував італійський переклад ст. 17 Уччалійського договору і після невдалих спроб порозумітися з Італією з приводу допущеної помилки у квітні 1891 р. розіслав всім європейським країнам циркуляр, в якому були вказані справжні кордони Ефіопії, які не відповідали італійським домаганням. У лютому 1895 р. імператор денонсував Уччалійський договір і одночасно демонстративно повернув Італії 2 млн. лір, як би це не було важко для бідної Ефіопії [2, с. 325].

До того часу Італія захопила територію південно-східного побережжя Сомалійського півострова, створила Італійське Сомалі, відрізавши Ефіопію від Індійського океану, і готувалася до захоплення її території. Загарбницькі плани італійців підтримувала Англія, яка, у відповідь на звернення Менеліка II до її уряду щодо безчинств Італії, радила імператору «захищатися у згоді» з нею. У відповідності з підписаними договорами від 15 квітня 1891 р. і 5 травня 1894 р. «Про розмежування сфер впливу у Східній Африці» британці уступали Італії території Судану і майже всієї Ефіопії, які не належали британцям. Італія, в свою чергу визнавала права Англії на захоплення Західної Ефіопії з озером Тана і річками, які впадали в Ніл, а також основної частини Судану і на Єгипет [10, с. 16].

Менелік II відповів на це посиленням підготовки до війни з агресором, щоб своєчасно дати йому належну відсіч. Його підтримала Франція, яка не визнала англо-італійських угод, так як вони загрожували її власним загарбницьким планом щодо Ефіопії. Вона продала йому зброю і направила офіцерів для навчання ефіопської армії, отримавши як винагороду концесію на будівництво залізниці в Ефіопії.

Наприкінці 1894 р. італійські війська розпочали бойові дії в Північній Ефіопії і захопили декілька провінцій. На той час Менелік II об'єднав всю Ефіопію, сформував військові загони з місцевого населення, озброївши їх рушницями, отриманими раніше від італійців та купленими у Франції. На нараді у імператора було розроблено план військової операції при загарбників: надати можливість противнику зайти у глиб країни, ослабити його, а потім раптово нанести вирішальний удар. Також вирішено не атакувати укріплень, а брати їх з допомогою облоги, уникаючи по можливості битв, в яких ворог мав би перевагу в озброєнні.

У вересні 1895 р. Менелік II звернувся до народу з маніфестом, в якому повідомляв про вторгнення італійських загарбників, в Ефіопію. «Послухайте мене і нехай ваша глухота уражає ворогів нашої віри і батьківщини нашої, ворогів Менеліка

II, ворогів Діви Марії, – йшлося в маніфесті. З моря прийшли до нас вороги, порушили недоторканість наших кордонів і прагнуть знищити нашу віру, нашу вітчизну. Я довго, занадто довго вів переговори. Ворог як крот, риє нашу землю» [25, с. 126; 18, с. 433-434]. Було заявлено, що на захист батьківщини повинен встати кожен, «залишатися вдома ніхто не повинен», так як «всі зобов'язані виступити в похід на захист країни і домашнього вогнища» [14, с. 117].

Населення країни було охоплено нечуваним патріотичним підйомом. При першому ж повідомленні про початок війни з Італією до Менеліка II та до його соратників почали приходити сотні воїнів, які пропонували свої послуги. Їх було так багато, що для всіх не вистачало рушниць і довелося складати списки кандидатів на їх отримання. Ненависть населення до ворога була великою. Вона яскраво висловлена в популярній тоді пісні: «Від укусу чорної змії ви вилікуєтесь. Але від укусу білої змії – ніколи» [25, с. 125]. Війна з колонізаторами набрала характеру народної війни.

Менелік II за короткий час зібрав 120-тисячну армію із загонів правителів окремих областей [5, с. 593], яка перевершувала у шість разів чисельність італійських військ в Африці. На її озброєння був оголошений збір пожертвувань з населення. За короткий строк було зібрано грошима 2 млн. талерів і закуплено 130 тис. рушниць [25, с. 125]. Проте на початку війни італійці досить успішно вели наступальні операції проти ефіопів. У жовтні 1895 р. вони захопили майже всю провінцію Тигре. Але на цьому перемоги загарбників закінчилися. Їх сподівання на підтримку васалів Менеліка II, незадоволених його методами правління, потерпіли поразку. Вони не мали точної інформації про стан справ у справі ефіопів, сподіваючись 15-тисячним корпусом подолати їх опір. Раптовий наступ 45-тисячної армії раса Меконнена на італійський авангард, більша частина якого була знищена у Амба-Алаги 2 грудня 1895 р., став для італійського командування несподіванкою [10, с. 20].

Ця поразка італійських військ нанесла серйозний удар їх престижу. Ефіопи перестали боятися загарбників та почали підніматися на партизанську боротьбу з ними. 8 грудня 1895 р. армія Меконнена розпочала штурм фортеці Макалло, яка контролювала важливі шляхи Північної Ефіопії. Завдяки мужності ефіопських воїнів після декількох штурмів опір італійського гарнізону був зломлений. «Варвари», як ефіопів називали італійці, проявили незрозумілу для цивілізованих європейців людяність до полонених італійських вояків. За розпорядженням Менеліка II їх відпустили, залишили зброю, забезпечили недоторканість аж до з'єднання із своїми військами. У воєнній історії з'явився цікавий факт, коли одна воююча сторона так толерантно поставилася до іншої [25, с. 177-178].

Завдяки блискучому маневру ефіопська армія під проводом Менеліка II успішно зайняла базу поблизу Адуа, куди відступили італійці. Імператор запропонував Італії мир на таких умовах: визначення кордонів по річкам Мереб і Белеса і відміна ст. 17 Уччалійського договору. Але італійський уряд вважав ці умови для себе неприйнятними і відкинув їх, сподіваючись виправити ситуацію на свою користь, у чому його переконували генерали, та, врешті, виграти війну. Командувач італійськими військами генерал Барат'єрі отримав із Риму категоричну вимогу домагатися вирішальної перемоги в Африці, щоб врятувати честь армії і престиж монархії [10, с. 23].

У той час, як італійське командування обрало невдалі позиції для місця майбутньої битви, які не давали можливість для розгортання окремих частин, ефіопські командири уміло використали гірську місцевість біля Адуа, яка надійно приховувала їх від ворожих розвідників. До того ж, перед генеральною битвою при Адуа італійські загарбники нараховували в своїх лавах близько 18 тис. чол., а ефіопські війська – 90 тис. чол. Крім регулярної армії, озброєною вогнепальною зброєю, до її складу входило декілька груп селян-ополченців, озброєних списами, мечами і дротиками.

Історична битва при Адуа, яка стала приголомшливою катастрофою для італійської армії, розпочалася вранці 1 березня 1896 р. Після жорстокого бою шеститисячний корпус італійських військ був оточений і вщент розгромлений. Відбулося ще дві битви між ворожими військами: одна між 30-тисячним ефіопським корпусом, яким командував Менелік II, проти 2,7 тис. італійців, яка теж закінчилася перемогою ефіопів, а друга: 30 тис. ефіопів під орудою раса Меконнена проти бригади італійських військ, яка теж закінчилася ганебною поразкою ворога. Генерал Барат'єрі змушений був з сумом констатувати: «Ну, тепер залишається лише врятуватися нам самим» і разом з генералом Еленом втік у фортецю Ади-Кайе [25, с. 223].

Перша італо-ефіопська війна закінчилася тріумфальною перемогою Ефіопії. Вона була прикладом найбільш успішної антиколоніальної війни того часу [1, с. 10] причинами поразки Італії були, по-перше, ефіопська армія захищала свою вітчизну, а італійці посягнули на її незалежність; по-друге, ефіопські вояки переважали чисельно, а загарбників, які сподівалися на легку перемогу, було значно менше, вони були нездатні воювати в гірській місцевості; по-третє, боротьбу народів Ефіопії очолив видатний державний діяч, полководець Менелік II, який в умовах загального патріотичного піднесення ефіопів зумів націлити їх для нанесення вирішального удару колонізаторам; по-четверте, Італія розпочала агресію в несприятливій для неї міжнародній обстановці. Її не підтримувала Англія, Німеччина та Франція.

Менелік II отримав 4000 вітальних листів у зв'язку з цією знаменною подією, які надійшли з Англії, Німеччини, Франції і інших країн. 9 травня імператор-переможець разом з армією прибув у столицю країни, населення якої чекало його як визволителя від іноземних поневолювачів. Напередодні він видав наказ, щоб всі без винятку жителі одяглися у святкове вбрання і були веселими та життєрадісними, «адже достатньо наплакалися за втрати рідних і близьких і, все рівно, мертвих не воскресити» [25, с. 244].

У своїй промові Менелік II підкреслив, що до того часу жоден африканський народ не зміг перемогти європейську державу. Це зробили ефіопські полководці і солдати. Причому він підкреслив, що його воїни, які і в далекі часи, були озброєні лише списами, мечами, луками і стрілами, а щити були їх єдиним захистом. Ворог же бився сучасною європейською зброєю, яка не могла зламати мужності і сили ефіопських вояків. «Героїзм солдатів витримав випробування і врешті-решт була отримана заслужена, безмежна перемога» – закінчив він свій виступ. Дружина імператора Тауту, яка теж брала участь у цій військовій операції, в пам'ять про неї вділа у вуха чоловіку золоту сережку, що було в Ефіопії ознакою особливого подвигу і відзнаки [14, с. 125].

Розпочалися тривалі переговори про підписання мирного договору між Італією і Ефіопією. Впродовж декількох місяців Рим визначався з наданням необхідних повноважень своєму представникові майору Нероцціні. Нарешті 26 жовтня 1896 р. в Аддис-Абебі договір був підписаний [23, с. 280]. Нерівноправний Уччалійський договір 1889 р. був денонсований [7, с. 57]. Італія беззастережно визнавала незалежність Ефіопії, зазначалося, що впродовж року з часу підписання договору представники сторін визначать кордони між Ефіопією і Еритреєю. Тимчасово вона мала проходити по лінії річок Мереб-Белеса-Муна, що означало відмову Італії від ефіопської Тигре [23, с. 280].

Згідно пункту 5 договору Італія зобов'язувалася не робити ніяких територіальних поступок іншим державам, а у випадку виходу з Еритреї передати її територію Ефіопії. Одночасно була заключена конвенція про звільнення полонених, на утримання яких Ефіопія витратила великі кошти, які повинна відшкодувати Італія. Зазначена сума в обсязі 10 млн. доларів була виплачена Ефіопії у 1897-1898 рр. [25, с. 284]. Одним з таємних пунктів договору було повернення Ефіопії вантажу з

рушницями на борту голландського пароплава, захопленого італійцями [23, с. 282-283]. 10 липня 1900 р. був підписаний договір, з яким тимчасовий кордон між Ефіопією і Еритреєю ставав постійним [23, с. 280].

Отже, Ефіопія з мечем в руках відстояла свою людяність, моральне право, зміцнила свою незалежність. Цим же мечем вона прорубала собі двері у цивілізований світ. В той же час італійський уряд не зміг утримати місце серед керівників великих європейських держав і зберегти гідність своєї країни.

Розгром військ італійських поневолювачів у битві під Адуа забезпечив Ефіопії тривалий перепочинок. Разом з тим капіталістичні держави зрозуміли, що військовою силою цю країну не подолати і розпочали «мирне» проникнення в Ефіопію з урахуванням її слабого економічного розвитку та ізоляції від зовнішнього світу в результаті захоплення європейськими колонізаторами сусідніх з нею африканських країн та перетворення їх у свої колоніальні володіння.

Розуміючи небезпеку такої ситуації, з метою зміцнення незалежності Менелік II енергійно займався перебудовою країни. Він запрошував на роботу європейських інженерів, лікарів, майстрів, архітекторів, вчителів, оточуючи їх особливою увагою, відправляв молодих ефіопів на навчання в школах європейських країн. Було налагоджено будівництво доріг, що полегшувало зв'язок між окремими провінціями, організовував поштове та телеграфне сполучення, заохочував різні напрямки ремісництва, землеробства, удосконалював податкову систему, засновував міністерства та інші органи влади, надавши їм певні повноваження, видав закон про обмеження рабоволодіння та заборону работоргівлю.

Після підписання аддис-абесського мирного договору з Італією Менелік II, використовуючи свої війська, приєднав до Ефіопії великі території аж до Нілу і озера Рудольф, а також велику частину Сомалійського півострова. Ця акція була схвалена Францією, яка сподівалася на допомогу Ефіопії у боротьбі з Англією за Судан. Врешті ця територія дісталася британцям, а боротьба між європейськими країнами за Ефіопію змушувала Менеліка II розширювати дипломатичні і торговельні зв'язки з іншими державами.

У 1903 р. в Ефіопію прибула офіційна дипломатична місія США, яка підписала з Менеліком II американсько-ефіопський торговельний договір і відкрила американське консульство в Аддис-Абебі, яке у 1909 р. перетворилося в посольство. У цьому ж році в столицю Ефіопії прибула німецька дипломатична місія, а незабаром були встановлені дипломатичні відносини між обома країнами. Під видом «допомоги» від впливу французів, англійців і італійців ці країни відправляли Менеліку II спеціалістів та радників, які намагалися стати «радниками» імператора і користуватися великими привілеями.

У той же час суперництво між Англією, Францією за право на будівництво залізниць через територію Ефіопії до їх колоній, які тримали цю країну в кільці і не давали виходу до Червоного моря, зокрема залізниця від порту Джибуті до Аддис-Абеби та спроба Менеліка II споруджувати її власними силами прискорили змову європейських держав проти Ефіопії. Цьому сприяло також загострення на початку ХХ ст. міжнародної обстановки у зв'язку з посиленням агресивності німецького імперіалізму, що загрожувало колоніальним володінням інших країн.

13 грудня 1906 р. в Лондоні була підписана англо-франко-італійська угода про поділ в Ефіопії їх сфер впливу, на обговорення якої не були запрошені представники ефіопського уряду [18, с. 470-472]. Сторони домовилися дотримуватися політичного і територіального статусу кво в Ефіопії, включаючи раніше підписані між ними угоди про розчленування територіальних володінь, прилеглих до Ефіопії. Кожна сторона зобов'язувалася не втручатися у внутрішні справи Ефіопії і не отримувати яких-небудь концесій, торговельних або промислових привілеїв з двома іншими сторонами,

які підписали угоду. Області, які межували з Італійським Сомалі і Еритреєю (Північна і Південна Ефіопія) були визнані сферою італійського впливу; Східна і Центральна Ефіопія, тобто зона будівництва залізниці Джибуті-Аддис-Абеба, а також райони, прилеглі до Французького Сомалі, оголошувалися сферою впливу Франції. Сфера англійських інтересів охоплювала північно-західну і західні частини Ефіопії (райони озера Тана і річка Барі) [24, с. 330].

Більша частина статей угоди стосувалися питань будівництва залізниць трьома державами у відповідності з їх зонами впливу в Ефіопії та режиму їх експлуатації. Для забезпечення свого панування в Ефіопії Англія, Франція, Італія домовилися також про заборону ввозу зброї на територію Ефіопії [24, с. 331].

Про підписання угоди керівники цих держав проінформували Менеліка II, вважаючи, що він повинен беззастережно прийняти їх рішення. 17 травня 1907 р. імператор Ефіопії, ознайомившись з текстом угоди, ввічливо, але достойно її відхилив. Він заявив: «Я отримав угоду трьох держав. Вдячний за ознайомлення з їх бажанням консолідувати і підтримати незалежність нашої держави. Але ця угода, як і інші, заключені деякими державами, порушують нашу суверенну владу; вони ні в якому разі не можуть зв'язувати наші дії» [10, с. 35; 8, с. 472].

Угода 1906 р. підвела підсумок цілому періоду боротьби колоніальних держав за Ефіопією. Незважаючи на зусилля імперіалістичних держав їм не вдалося перетворити Ефіопію в свою колонію. Це відбулося завдяки героїчній боротьбі ефіопського народу за незалежність, а також в результаті протиріч між імперіалістами, вміле використання ефіопським урядом в інтересах своєї держави. І все ж, Англія, Франція, Італія зуміли зайняти важливі позиції в Ефіопії. Угода не тільки закріпила їх, але й намічала плани подальшого грабунку Ефіопії цими державами. Домовленість між ними була також спрямована проти проникнення США та інших держав, яке розпочалося на початку ХХ ст.

У 1909 р. Менелік II тяжко захворів, він був паралізований і не вставав з ліжка. Він не міг, як в попередні роки тримати імперію в своїх руках. Після довгих роздумів імператор вирішив зробити своїм спадкоємцем свого малолітнього внука луджа Іясу, який після смерті Менеліка II у 1913 р. був проголошений імператором, а регентом став рас Тессенму. У результаті гострої боротьби між ним і впливовою вдовою Менеліка II Тауту, вона була змушена визнати свою поразку і відійти від управління державою.

Ефіопія формально не брала участь у Першій світовій війні. Але Лудж Іясу притримувався німецької орієнтації. Він сподівався, що Німеччина підтримає його у боротьбі з англо-франко-італійською експансією у східній Африці, у зазіханням цих європейських держав на незалежну Ефіопію. Тому держави Антанти підтримали великих світських феодалів і духовенства, які були незадоволені його політикою, та підтримали державний переворот 29 вересня 1916 р. [25, с. 34]. До влади в країні прийшов тріумвірат у складі дочки Менеліка II Заудіту, регента Тафари Меконнена, сина легендарного героя першої італо-ефіопської війни 1895-1896 рр., племінника Менеліка II та Хабте Гиоргиса, який став військовим міністром [26, с. 24].

Після завершення Першої світової війни капіталістичні держави, які перемогли Німеччину та її союзників, розпочали на Паризькій мирній конференції у січні 1919 р. вносити зміни в політичну карту світу. Звичайно, вони продовжували дбати про свої колоніальні володіння на Африканському континенті, звертаючи особливу увагу на незалежну Ефіопію. Опір домаганням Англії, Франції, Італії намагалася чинити національна торговельно-промислова буржуазія, яка тільки зароджувалася і була досить слабкою, інтелігенція та частина прогресивно налаштованих світських феодалів [26, с. 36-37].

Лідером цього угруповання нових ефіопів (младоефіопів) став Тафари Меконнен [6, с. 526], який отримав освіту в школі імені Менеліка II у 17-річному віці він став губернатором провінції Сидомо, а через рік – губернатором провінції Харара. Він був прихильником внутрішньої і зовнішньої політики Менеліка II, його методів управління країною. Він розумів необхідність перебудови державних установ феодальної Ефіопії, виступав за централізацію країни, створення сильної армії для забезпечення цілісності і незалежності країни. Його нечисленні однодумці намагалися розвивати виробничі сили Ефіопії, перш за все у власних інтересах, але не ділили їх з іноземними підприємцями, що у цілому відповідало інтересам ефіопського суспільства, яке традиційно не бажало бути під владою іноземних поневолювачів.

Діяльність младоефіопів не влаштовувала великих феодалів і духовенство, які не хотіли втрачати свої середньовікові привілеї, можливість управляти «своїми» провінціями, мати власне військо, збирати податки з місцевих селян, чинити судочинства на свою користь. Вони вважали себе законними претендентами на імператорський престол і шукали будь-якого випадку для захоплення влади. Їх підтримували імператриця Заудіту, військовий міністр Хабте Гиоргис, які не були задоволені всесильним Тафарі Меконненом. За межами країни їх опозиційні, сепаратистські прагнення підтримували представники Англії, Франції, забезпечуючи їх зброєю та грошима, провокуючи на виступи проти нових ефіопів.

Нормативним міжнародним документом у відносинах Англії, Франції та Італії щодо розподілу сфер впливу в Ефіопії залишалася угода 1906 р. Разом з тим у листопаді 1919 р. італійський уряд звернувся до Англії з проханням надати Італії ряд економічних і політичних позицій в Ефіопії. Йшлося про заключення сепаратного договору з Англією, в обхід Франції, щоб отримати від уряду цієї країни концесії на будівництво і експлуатацію залізниці з Масауа (Еритрея) через Ефіопію на сході від Аддис-Абеби в Могадишо (Італійське Сомалі). При цьому італійські політики пообіцяли підтримати Англію в отриманні від ефіопського уряду концесії на будівництво греблі на Голубому Нілі [7, с. 73-74] поблизу озера Тана і на проведенні дороги між цим озером і Суданом [24, с. 292-293].

Проте Англія не могла допустити переважаючого впливу Італії в Західній Ефіопії і тоді це прохання було відхилено. Вона сама хотіла колонізувати Ефіопію економічно підірвати її політичну незалежність і підірвати вплив французької залізничної компанії.

У той же час Тафари, прагнучи зміцнити міжнародне становище Ефіопії, у 1923 р. звернувся в Лігу націй щодо прийняття Ефіопії до її складу, сподіваючись знайти в цій міжнародній організації захист своєї країни від зазіхань великих капіталістичних держав. Проти такого зухвальства відсталого феодальної країни категорично виступив уряд Англії, передбачаючи ускладнення у розв'язанні своїх загарбницьких планів в Ефіопії. Лондон мотивував свою позицію посиленнями на відсутність у неї єдиного стабільного уряду, можливість державних переворотів, а головне існуванням рабства та работоргівлі. Проте Франція підтримала прохання Ефіопії, яка, до того ж, обіцяла покінчити з рабством, розраховуючи використовувати трибуну Ліги націй для протистояння з Англією та Італією, щоб ґрунтовно закріпитися у цій країні [26, с. 45, 55-58]. У вересні 1923 р. Ліга націй на четвертій сесії прийняла Ефіопію до свого складу [9, с. 34].

У квітні 1924 р. регент Тафари виїхав до країн Західної Європи. До складу своєї багаточисельної делегації він навмисно включив лідерів феодальної опозиції – староефіопів, остерігаючись захоплення ними влади в його відсутність в країні. Крім того, йому хотілось показати своїм суперникам досягнення капіталістичної техніки в Європі і якимсь переконати їх підтримати його реформи.

Своїм візитом до Франції, Італії, Англії, Бельгії, Голландії, Люксембургу, скандинавських країн, Німеччини, Австрії і Швейцарії він прагнув утвердити престиж Ефіопії в Європі, налагодити з європейськими країнами партнерські економічні і політичні відносини і, головне, домогтися вільного виходу його країни до моря через колоніальні володіння однієї з європейських держав. Адже Англія, Франція та Італія тримали Ефіопію в ізоляції від зовнішнього світу [9, с. 10], що гальмувало торгівлю, перешкоджало зв'язкам з іншими європейськими державами, позбавляло ефіопів придбати життєво важливі товари, в першу чергу, зброю для захисту від нападу агресора [13, с. 535].

Прорубати «вікно» до моря збройним шляхом ефіопський уряд не вважав можливим, бо це означало б війну проти однієї з цих країн, тому Тафари намагався досягти своєї мети шляхом порозуміння, мирних переговорів. Великі надії він покладав на французький уряд. Тому перша країна, які йому довелося відвідати була Франція. Адже свого часу Менелік II видав концесію її представникам будувати залізницю від Джибуті до Аддис-Абеби, яка була запущена в дію в 1917 р. і була вигідно обом державам.

Ділові переговори ефіопської урядової делегації з членами французького кабінету проводилися за закритими дверима. Тафари не вдалося домовитися з ними щодо Джибуті, отримання ділянки побережжя поблизу залізниці для будівництва порту. Певні сподівання він покладав на переговори з Італією. Характерно, що лідер італійських фашистів Муссоліні прийняв представників Ефіопії не в своїй резиденції, а в Міністерстві колоній, тим самим підкресливши, що Ефіопія є нерівноправним партнером для переговорів. Зрозуміло, що італійський уряд відмовив цій африканській країні у виході до моря.

Незважаючи на те, що Тафари був прийнятий королем Великобританії Георгом V, який пообіцяв повернути імператриці Заудіту корону імператора Ефіопії Теодроса II, захопленої англійцями в 1867-1868 рр., в переговорах з англійським урядом щодо виходу до моря він наштовхнувся на крижану недоброзичливість. Уряд виставив вимогу – отримання концесії на будівництво греблі на озері Тана, з чим не міг погодитися Тафари. Він остерігався установа британського контролю над басейном озера Тана і Голубого Ніла, що могло привести до втрати цієї території.

Отже, основна мета візиту до Європи не була досягнута. Три європейські держави не хотіли «порушувати» вигідну для них угоду 1906 р. і йти на поступки Ефіопії, надати їй можливість самостійно вести зовнішню торгівлю, безперешкодно ввозити озброєння для своєї армії, тим самим зміцнювати обороноздатність і незалежність країни у боротьбі з колонізаторами [26, с. 58].

У грудні 1925 р. між англійським послом в Римі Грехемом і Муссоліні відбувся обмін нотами щодо ефіопського питання. В англійській ноті відтворювався текст італійської пропозиції Англії від 1919 р. про розподіл сфер впливу в цій країні і заявлялося про згоду британського кабінету співробітничати з Італією на цих умовах [7, с. 76-77; 15, с. 341]. Англія вимагала від Італії «... не будувати у верхів'ї Білого Ніла і Голубого Ніла, на їх протоках і рукавах ніяких споруд, які б могли чуттєвим чином змінити їх впадіння в глибоке русло ...» [20, с. 177].

Муссоліні з радістю схопився за пропозицію Англії, сподіваючись задовольнити колоніальні зазіхання Італії, «обділеної» на Паризькій мирній конференції. У своїй ноті він погодився на умови Англії і підкреслив, що вона повинна визнати виключний економічний вплив його країни в західних регіонах Ефіопії, а також підтримати перед її урядом всіх італійських вимог на економічні концесії в районі італійської зони впливу [10, с. 46; 15, с. 341].

Англійський уряд розраховував використати можливу експансію фашистської Італії для зміцнення своїх позицій в Західній Ефіопії. «Розмірковуючи холоднокрвно,



– писав член англійського парламенту Кенверті, – Абіссінія, може бути, повинна стати тією кісткою, яку необхідно кинути Італії, щоб примусити її заспокоїтися і направити її спрямування в іншу область, ніж Мала Азія, Албанія або французькі колонії в Африці».

Франція ревно відслідковувала хід англо-італійських переговорів, що загрожувало її інтересам в Ефіопії. У квітні 1925 р. вона забила тривогу з цього приводу. Французький уряд нагадав Англії зміст договору 1906 р. і зажадав від партнерів роз'яснення їх намірів порушити чітко визначені угодою сфери впливу. Італійський уряд змушений був офіційно заявити, що англо-італійська угода не загрожує французьким позиціям в Ефіопії [10, с. 47].

Ефіопський уряд, підтримуваний Францією, яка турбувалася, перш за все, за долю своєї залізниці, відкинув ультимативні вимоги урядів Англії і Італії щодо вище визначених концесій, як зговір проти Ефіопії і бажання нав'язати їй свою волю і заявив, що це питання буде винесено на розгляд Ліги націй. В ноті ефіопського уряду англійському послу в Аддис-Абебі говорилося, що «ми ніколи не підозрювали, що британський уряд прийде до згоди з іншим урядом щодо питання про наше озеро». У червні 1926 р. регент Тафари передав англо-італійське листування щодо угоди та висловив протест з приводу порушення Англією і Італією статуту Ліги націй.

У заяві ефіопського уряду зазначалося: «За всю історію нашого народу ми рідко зустрічалися з іноземними, які не хотіли б захопити територію Ефіопії і знищити нашу незалежність. З божою допомогою і завдячуючи мужності наших солдатів ми завжди до цих пір, що б не відбулося в майбутньому, стояли і будемо стояти гордо і незалежно на наших горах» [26, с. 60-61].

Тверда позиція ефіопського уряду і обурення світової громадськості змусили уряди Англії і Італії виступити із заявленнями, що вони зовсім не мали на увазі розподіл Ефіопії. Протест Ефіопії в Лізі націй дав привід італійській пресі розпочати шалену компанію проти підступів Франції. Особливо різко на шпальтах газет звинувачували французьких дипломатів в тому, що, начебто, вони указали Абіссинії «дорогу в Женеву» і тим самим створили «небезпечний інцидент» [15, с. 342].

Ефіопію підтримали й США, тому Італії довелося відступити. У квітні 1927 р. вона почала прямі дипломатичні переговори з Ефіопією, які проходили складно і довго. Завдяки підтримці Великобританії Італії вдалося завершити їх підписанням 2 серпня 1928 р. договору про дружбу і арбітраж між Італією і Ефіопією. В ст. 1 договору урочисто проголошувалися «тривалий мир і постійна дружба між Італійським королівством і Ефіопською імперією» [22, с. 886].

Обидві держави зобов'язувалися не здійснювати ніяких дій, які б могли нанести ущерб інтересам і незалежності любій із сторін, розвивати торговельні відносини, розв'язувати непорозуміння, що виникають, мирними дипломатичними засобами, не вдаючись до зброї. Заключаючи договір, уряд Ефіопії керувався бажанням зміцнити добросусідські відносини і налагодити економічні зв'язки з Італією. Для Італії він був потрібен як засіб заспокоїти тривогу Ефіопії, приховати свої загарбницькі плани від світової громадськості і більш планомірно підготуватися до військового захоплення Ефіопії [26, с. 67].

Відслідковуючи прагнення уряду Ефіопії бути готовим до відсічі зовнішнього ворога, який посягне на її незалежність, колоніальні держави підозріло ставилися до його заходів щодо забезпечення боєздатності армії. Вони були не зацікавлені у зміцненні військової могутності Ефіопії та блокували отримання озброєння, яке доводилося увозити з-за кордону контрабандним шляхом. Відмовлялися допомогти у розв'язанні цієї проблеми й США. Двічі, у 1927-1928 рр., у відповідь на прохання Ефіопії продати їй гвинтівки, кулемети, гармати, а також літак, два танка. Держдепартамент США відповів відмовою, посилаючись на відсутність зайвого озброєння.

Збентежені активним прагненням ефіопського уряду забезпечити свою армію зброєю, Англія, Франція, Італія в серпні 1930 р. нав'язали йому нерівноправний договір про контроль над увезенням озброєння в країну. Передбачалася складна процедура оформлення і перевірки документів на увіз в Ефіопію через колонії цих держав. Останній пункт договору підкреслював, що у випадку виникнення в Ефіопії обстановки, яка загрожувала миру або громадському порядку на території, що прилягала до неї, три держави заборонять експорт зброї в Ефіопію [10, с. 56; 26, с. 85]. Використовуючи цю умову, можна було в будь-який момент заявити про загрожуючу спокою Англії і Франції ситуацію в Ефіопії, або ж її спровокувати за допомогою своєї агентури.

Одним з головних завдань Тафари була боротьба за створення централізованої влади в країні, що наштовхувалося на сильну протидію феодалів-староефіопів, яких підтримувала імператриця Заудіту. У вересні 1926 р. проти регента була організована змова, яку йому вдалося подолати шляхом переговорів із заколотниками. Влітку 1929 р. проти Тафари виступив чоловік Заудіту Гукса Оліє, якому допомагали Англія і Італія, натякаючи йому на можливість створення незалежної від центральної влади держави від озера Тана до Еритреї.

У критичний момент, коли до Аддис-Абеби наступало угруповання на чолі з Гуксою, на допомогу Тафари прийшла Франція і надала його армії військову авіацію, яка була вперше задіяна під час генеральної битви наприкінці березня 1930 р. під столицею країни. В результаті серед повстанців розпочалася паніка, а смерть Гукса остаточно деморалізувала його вояків і вони кинулися навітки.

4 квітня 1930 р. Тафари був проголошений імператором Ефіопії під іменем Хайле Селассіє [6, с. 528]. На урочистостях з приводу його коронації, які відбулися у листопаді цього року, були присутні представники Англії, Франції, Італії, США, Японії, Польщі, Швеції, Бельгії, Голландії, Греції, Німеччини та Єгипту.

У липні 1931 р. була оприлюднена перша Конституція Ефіопії, яка затверджувала спадкоємницьку монархію [7, с. 15] про що імператор повідомив Лігу націй. В ст. 1 і 2 Конституції [6, с. 588] йшлося про єдність і неділимість Ефіопії, що було спрямовано проти феодальної роздробленості і свавілля великих феодалів. З метою попередження міжусобиць між ними і для зміцнення влади династії Хайле Селассіє I (його спадкоємцем проголошений старший син Асфа Воссена) було запроваджено престолоуспадкування по низхідній лінії [22, с. 887-890].

У відповідності з Конституцією у листопаді 1931 р. був створений парламент з двох палат: сенату і палати депутатів. Сенатори призначалися імператором із числа представників вищої знаті і вищого духовенства; члени палати депутатів обиралися із середовища офіцерів армії, провінційної знаті. Рада міністрів формувалася Хайле Селассіє I із представників феодальної знаті і вищого чиновництва, яких він призначав і увільняв від виконання обов'язків [7, с. 20]. У такий спосіб, зміцнивши свою владу, Хайле Селассіє I став рішуче усувати опозиційно налаштованих намісників і губернаторів окремих провінцій держави. Невдачею закінчилися їх антиурядова змова з метою повалення влади імператора у 1932 р., спровокована італійцями [10, с. 59].

Хайле Селассіє I розумів, що колоніальні держави в умовах економічної кризи 1929-1933 рр., негативні наслідки якої позначалися і на економіці Ефіопії, не залишать його країну і продовжать шукати шляхи для її економічного закабалення та позбавлення політичної незалежності. Особливо агресивну позицію щодо цієї африканської держави продовжувала займати фашистська Італія. Вона не могла забути ганебної поразки у першій італо-ефіопській війні 1895-1896 рр. Англія і Франція, з урахуванням власних інтересів, заохочували Італію до агресивних дій проти Ефіопії, щоб скористатися її стратегічним положенням в цій країні для утвердження свого впливу в Африці.

Прихід до влади в Німеччині Гітлера, утворення в Європі вогнища війни сприяли зростанню експансіоністських прагнень італійських фашистів. При цьому враховувалася гостра зацікавленість англійських і французьких урядів у спрямуванні зусиль Італії здобути нові колоніальні володіння за рахунок Ефіопії. Як показав розвиток міжнародних подій в Європі в 30-ті роки ХХ ст. навколо цієї країни в своїх передбаченнях імператор Хайле Селассіє I не помилився.

1. Губер А. А., Миллер А. Ф. Политические и экономические изменения в странах Азии и Африки в ХХ в. / А.А. Губер, А.Ф. Миллер // Народы Азии и Африки. 1965, № 6. С. 3-25.
2. Доклад министру иностранных дел С. Сазонову А. Кохановского, бывшего врача императорской российской миссии 1 июня 1913 г. / Новый Восток, 1922, № 1. С. 316-333.
3. Андреа Марабини. Колониальная политика фашистской Италии / Андреа Марабини. // Революционный Восток. 1936, № 2-3. С. 233-245.
4. Степунина А. Н., Степунина И. Л. Эфиопия. М.: «Мысль», 1965. 85 с.
5. Африка. Энциклопедический справочник в двух томах. Т. 1. А-К. М.: Советская энциклопедия, 1987. 672 с.
6. Африка. Энциклопедический справочник в двух томах Т. II. К-Я. М.: Советская энциклопедия, 1987. 671 с.
7. Александров Б., Зусманович А. Абиссиния. М.: Молодая гвардия, 1936. 158 с.
8. Цыпкин Г. В., Ягья В. С. Эфиопия в новое и новейшее время. М.: «Наука», 1989. 405 с.
9. Эфиопия. М.-Л.: «Соцэкгиз», 1932. 80 с.
10. Вобликов Д. Р. Эфиопия в борьбе за сохранение независимости (1860-1960). М.: Издательство социально-политической литературы, 1961. 218 с.
11. Вобликов Д. Р. Эфиопия. Историко-экономический очерк. М.: Издательство восточной литературы, 1959. 87 с.
12. Сно Е. Е. Италияно-абиссинская война. Л.: Лениноблиздат, 1936. 95 с.
13. Ванин И. Абиссиния. / И. Ванин // Новый Восток, 1922, № 2. С. 525-543.
14. Васин И. И. Политика капиталистических стран в Эфиопии (80-90-е годы XIX в.). М.: «Наука». 224 с.
15. История дипломатии. Т. 3-й. Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919-1939 гг.). М.-Л.: Огиз – Госполитиздат, 1945. 884 с.
16. История Италии. В трех томах. М.: «Наука», 1970. 687 с.
17. Лукницкий К. Н. Абиссиния с древнейших времен до эпохи империализма. / К.Н. Лукницкий. // Абиссиния (Эфиопия). Сборник статей. М.: Издательство Академии наук СССР, 1936. С. 313-394.
18. Лукницкий К. Н. Борьба империалистических держав за Абиссинию (до 1914 г.) / К.Н. Лукницкий // Абиссиния (Эфиопия). Сборник статей. М.: Издательство Академии наук СССР, 1936. С. 395-472.
19. Райт М. В. Теодрос II и англо-японская война (1867-1868 гг.) / М.В. Райт. // Эфиопские исследования. История. Культура. М.: «Наука». С. 38-59.
20. Джаллон М. Итало-Абиссинский конфликт. / М. Джаллон. // Революционный Восток, 1936, № 2. С. 174-189.
21. Лисовский П. Абиссинская авантюра итальянского фашизма. М.-Л.: Государственное социально-политическое издательство, 1936. 223 с.
22. Хрестоматия по новейшей истории в трех томах. Т. 1. 1917-1939. Документы и материалы. М.: Издательство социально-политической литературы, 1960. 896 с.
23. Ключников Ю. В., Сабонин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах, декларациях. Ч. 1. От французской революции до империалистической войны. М.: Издание Литиздата НКВД, 1925. 543 с.
24. Ключников Ю. В., Сабонин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. III. Вып. II. М.: Издание Литиздата НКВД, 1929. 605 с.
25. Елец Ю. Император Менелик и война с Италией. По документам и походным дневникам Н.С. Леонтьева. СПб.: Типография Евдокимова, 1898. 302 с.
26. Ягья В. С. История Эфиопии в новейшее время. М.: «Мысль», 1978. 337 с.

#### References

1. Guber A. A., Miller A. F. Politicheskie i ekonomicheskie izmeneniya v stranah Azii i Afriki v HH v. / A.A. Guber, A.F. Miller // Narodyi Azii i Afriki. 1965, № 6. S. 3-25.
2. Doklad ministru inostrannyih del S. Sazonovu A. Kohanovskogo, byivshego vracha impera-torskoj rossiyskoj missii 1 iyunya 1913 g. / Novyiy Vostok, 1922, № 1. S. 316-333.

3. Andrea Marabini. Kolonialnaya politika fashistskoy Italii / Andrea Marabini // *Revolutsionnyiy Vostok*. 1936, № 2-3. S. 233-245.
4. *Stepunin A. N., Stepunina I. L.* Efiopiya. M.: «Myisl», 1965. 85 s.
5. Afrika. Entsiklopedicheskiy spravochnik v dvuh tomah. T. 1. A-K. M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1987. 672 s.
6. Afrika. Entsiklopedicheskiy spravochnik v dvuh tomah T. II. K-Ya. M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1987. 671 s.
7. *Aleksandrov B., Zusmanovich A.* Abissiniya. M.: Molodaya gvardiya, 1936. 158 s.
8. Tsyipkin G. V., Yagya V. S. Efiopiya v novoe i noveyshee vremya. M.: «Nauka», 1989. 405 s.
9. G. Efiopiya. M.-L.: «Sotsekgiz», 1932. 80 s.
10. *Voblikov D. R.* Efiopiya v borbe za sohranenie nezavisimosti (1860-1960). M.: Izdatelstvo sotsialno-politicheskoy literaturyi, 1961. 218 s.
11. *Voblikov D. R.* Efiopiya. Istoriko-ekonomicheskiy ocherk. M.: Izdatelstvo vostochnoy literaturyi, 1959. 87 s.
12. *Sno E. E.* Italyano-abissinskaya voyna. L.: Lenoblizdat, 1936. 95 s.
13. *Vanin I.* Abissiniya. / I. Vanin // *Novyy Vostok*, 1922, № 2. S. 525-543.
14. *Vasin I. I.* Politika kapitalisticheskikh stran v Efiopii (80-90-e godyi XIX v.). M.: «Nauka». 224 s.
15. Istoriya diplomatii. T. 3-y. Diplomatiya v period podgotovki Vtoroy mirovoy voyni (1919-1939 gg.). M.-L.: Ogiz – Gospolitizdat, 1945. 884 s.
16. Istoriya Italii. V trekh tomakh. M.: «Nauka», 1970. 687 s.
17. *Luknitskiy K. N.* Abissiniya s drevneyshih vremen do epohi imperializma. / K.N. Luknitskiy. // Abissiniya (Efiopiya). Sbornik statey. M.: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1936. S. 313-394.
18. *Luknitskiy K. N.* Borba imperialisticheskikh derzhav za Abissiniyu (do 1914 g.) / K.N. Luknitskiy // Abissiniya (Efiopiya). Sbornik statey. M.: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1936. S. 395-472.
19. *Rayt M. V.* Teodros II i anglo-yaponskaya voyna (1867-1868 gg.) / M.V. Rayt. // Efiopskie issledovaniya. Istoriya. Kultura. M.: «Nauka». S. 38-59.
20. *Dzhallon M.* Italo-Abissinskiy konflikt. / M. Dzhallon. // *Revolutsionnyiy Vostok*, 1936, № 2. S. 174-189.
21. *Lisovskiy P.* Abissinskaya avantyura italyanskogo fashizma. M.-L.: Gosudarstvennoe sotsialno-politicheskoe izdatelstvo, 1936. 223 s.
22. Hrestomatiya po noveyshey istorii v treh tomah. T. 1. 1917-1939. Dokumentyi i materialyi. M.: Izdatelstvo sotsialno-politicheskoy literaturyi, 1960. 896 s.
23. *Klyuchnikov Yu. V., Sabonin A. V.* Mezhdunarodnaya politika noveyshego vremeni v dogovorah, notah, deklaratsiyah. Ch. 1. Ot frantsuzskoy revolyutsii do imperialisticheskoy voyni. M.: Izdanie Litizdata NKID, 1925. 543 s.
24. *Klyuchnikov Yu. V., Sabonin A. V.* Mezhdunarodnaya politika noveyshego vremeni v dogovorah, notah i deklaratsiyah. Ch. III. Vyip. II. M.: Izdanie Litizdata NKID, 1929. 605 s.
25. *Elets Yu.* Imperator Menelik i voyna s Italiej. Po dokumentam i pohodnyim dnevnikiam N.S. Leonteva. SPb.: Tipografiya Evdokimova, 1898. 302 s.
26. *Yagya V. S.* Istoriya Efiopii v noveyshee vremya. M.: «Myisl», 1978. 337 s.

**Гусев В. И.**

***Эфиопия: на пути за сохранение политической независимости (вторая половина XIX в. – 20-е годы XX в.).***

*Статья посвящена борьбе Эфиопии за свою независимость, взаимоотношениям с Англией, Францией, Италией и другими капиталистическими государствами, их попыткам использовать Эфиопию для решения своих геополитических планов в Африке.*

**Ключевые слова:** Эфиопия, Эритрея, Италия, Менелик II, Хайле Селассие I, Уччалийский договор (1889 г.), англо-эфиопская война (1867-1868 гг.), первая итало-эфиопская война (1895-1896 гг.), Лондонское соглашение (1906 г.), итало-эфиопский договор (1928 г.).

**Gusev V. I.**

***Ethiopia: on the way to maintaining political independence (second half of XIX century – 20<sup>th</sup> century).***

*The article is devoted to the struggle of Ethiopia for its independence, relationship with the United Kingdom, France, Italy and other capitalist countries, their efforts to use Ethiopia to solve their geopolitical plans.*

**Keywords:** Ethiopia, State of Eritrea, Menelik II, Haile Selassie I, Italy, Uchchalsky treaty (1889), anglo-ethiopian war (1867-1868), first italo-ethiopian war (1895-1896), italo-ethiopian Treaty (1928).

## ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ ТА ІНШИХ АМЕРИКАНСЬКИХ ФІЛАНТРОПІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ВІДНОВЛЕНІЙ ПОЛЬЩІ В 1918-1922 РР.

*Період становлення другої Речі Посполитої, яка фактично стала квінтесенцією прагнення польського народу на відновлення власного суверенітету та національної цілісності в межах етнічних польських територій відбувався в умовах надзвичайно важких зовнішніх загроз. Розорення Першої світової війни, колапс державних інститутів та фактична криза управління призвели до того, що єдиним порятунком новоутвореної польської держави стали США, які розгорнули величезну компанію із соціального порятунку. Провідними американськими організаціями, що надали допомогу новоутвореній Республіці Польща, були Американська адміністрація допомоги, об'єднаний єврейській розподільчий комітет Джойнт та інші релігійні гуманітарні організації. В статті розглянуто діяльність американських філантропічних організацій в межах відновленої Республіки Польща. Надано характеристику внутрішнього та зовнішньополітичного становища Польщі. Наведено основні засади діяльності АРА, Джойнт та інших гуманітарних організацій за часів Радянсько-польської війни, на територіях Білорусі, які опинились під зверхністю Польщі.*

**Ключові слова:** Відновлена Польща, Друга Річ Посполита, міжвоєнний період, Американська адміністрація допомоги, АРА, Східна Європа, Джойнт, американські філантропічні організації.

Останнім часом значна увага вітчизняних науковців присвячена діяльності міжнародних гуманітарних організацій. В межах цих досліджень виокремлюють політичні, економічні, військові, релігійні та репутаційні чинники. Окремим конгломератом таких установ є американські гуманітарні організації, які почали діяти на теренах європейського континенту відразу після закінчення Першої світової війни.

Варто зазначити, що американці добре розуміли, що після закінчення «великої війни» Європу чекає надзвичайно важкий період, коли потрібно буде відновлювати економічні, політичні та соціальні стандарти, адже спустошення спричинені Першою світовою війною були безпрецедентні, а економічні втрати були вкрай важкі. Без зовнішньої допомоги ліквідувати кризові явища було фактично неможливо.

Однією з перших держав, де США вирішили надати допомогу, була відновлена Польща. Адже розпад Російської Імперії явив світу певну кількість суверенних держав, які прагнули отримати незалежність на основі територіальної, мовної та політичної цілісності. Тож, можна цілком об'єктивно стверджувати, що Сполучені Штати Америки відіграли значну роль в утвердженні демократичних режимів в Східній Європі, що утворились після розпаду імперіалістичної системи. Формування демократичних форм правління в країнах Східної Європи проходило в стані тотальної кризи та післявоєнної депресії. Недостатність практичного досвіду управління та розпорядження цілими секторами економіки призводив до поглиблення економічної та управлінської кризи. Польські території фактично стали взірцем пост воєнної економіки та управління. Прикладом відновлення державного суверенітету в новій післявоєнній Європі, фактично новою надією на мир та справедливість.

Основним завданням запропонованої публікації є аналіз діяльності американських допорогових організацій в один із найважчих періодів існування Польської держави новітнього періоду – 1918-1922 рр. За ці роки Польща пережила багато потрясінь – наслідки Першої світової війни, відцентрові тенденції в середині країни, збройний конфлікт із більшовицькою Росією, який мало не закінчився катастрофою для Республіки Польщі. Зрозуміло, що в цей період гуманітарне становище в країні було надзвичайно складне, а економічні можливості вкрай обмежені.

Щодо історіографії обраної теми дослідження, варто констатувати, що в межах вітчизняної історичної науки та гуманітарного напрямку наукового пізнання обрана тема була фактично виключена із наукового обігу. Певні поодинокі дослідження висвітлювали лише контекстно певні аспекти дослідження. Ці розробки жодним чином не наближались до обраної нами тематики. Серед наукового надбання пострадянського простору варто відзначити дослідження Зашкільняк Л.О. [1], де є згадки про діяльність гуманітарних організацій в період після Першої світової війни. Однак, відомості жодним чином не відображають роботу американських гуманітарних організацій в Польщі. Цінні відомості наявні у роботі О. Лукашук [2, с. 47]. Розглядаючи Європейське історичне надбання, варто звернути увагу на одну з перших наукових робіт присвячених діяльності, існуванню та політичним процесам у відновленій Польщі, автором якої був Хенрі Граффін [11]. В ній автор аналізує становище Польщі після Першої світової війни, проте він дуже побіжно згадує міжнародну допомогу у справі відновлення країни, фактично оминаючи американські гуманітарні організації. Ще одним автором, хто взявся за дослідження повоєнної Польщі став Оскар Халецькій [12]. Хоча його робота і вийшла у США, але О. Халецькій відноситься до європейської історичної спільноти. Щодо англomовних видань, то тут вирізняється певний ряд робіт. Базові відомості стосовно діяльності американських гуманітарних організацій у відновленій Польщі можна отримати із енциклопедичного видання «Сполучені Штати у Першій світовій війні: енциклопедія» [9, с. 286-288]. Певні відомості про діяльність американських організацій можна знайти в досить ґрунтовній роботі американського дослідника Бертранада Патенауеда «Велике шоу в Бололенді» [17, с. 713]. Особливо це актуально у розрізі висвітлення діяльності АРА та інших організацій в Західній Білорусі та Східній Польщі. Неможна не згадати дослідження американського історіографа АРА Гарольда Фішера та його роботу «Голод в радянській Росії (1919-1923) операція Американської адміністрації допомоги», де наявні відомості про діяльність у Польщі, особливо за часів Радяно-Польської війни 1918-20 рр. [10], і ряд інших авторів – М. Адамс [7, с. 3].

Серед досліджень польських авторів виділимо роботи П. Небжидовського [16, с. 7], П. Мажевського [14, с. 306-307], М. Сохала [18, с. 190].

Серед української історіографії слід виділити наукові розвідки В.О. Погромського «Значення порту Гданськ в діяльності американських благодійних організацій на території Польщі і Східної Європи» [6, с. 269-279], «Американська адміністрація допомоги та її діяльність у радянській Білорусі у 20-ті рр. ХХ ст.» [5, с. 69-75], «Радянська історіографія 20-60-х рр. ХХ століття про діяльність АРА (Американська адміністрація допомоги) на території країн Східної Європи і республік СРСР в 20-х рр. ХХ століття» [3], «Діяльність американської адміністрації допомоги на території Польщі за часів Другої Республіки: початковий етап» [4]. Необхідно звернути увагу, що у запропонованому формулюванні наукова проблема в межах української історичної науки досліджена не була. Спостерігались окремі поодинокі спроби аналізу проблем діяльності американської філантропії в країнах Східної Європи та Польщі зокрема. Однак зазначені дослідження були складовими частинами більш об'ємних наукових пошуків. Таким чином, наше наукове дослідження можна вважати актуальним та вчасним. Положення та факти, що були наведені нами можуть стати підґрунтям для подальших наукових пошуків та більш повного розкриття проблеми.

Починаючи з 1918 р. на території Польщі розгорнула свою діяльність американська гуманітарна організація Герберта Гувера – Американська адміністрація допомоги або АРА (American Relief Administration). Її основною метою було продовольче забезпечення нужденних польських дітей. АРА розгорнула цілу мережу столових по всій Польщі. Треба відзначити, що для подолання наростаючої гуманітарної катастрофи в Польщі, АРА виділила 300 000 тон продовольства. Майже

весь цей обсяг товарів було ввезено в Польщу через порт Гданськ [8, с. 8].

Скрутне економічне становище призвело до того, що після початку своєї діяльності в Польщі АРА годувала в перші 6 місяців своєї діяльності більше 1 500 000 нужденних осіб [19].

У той час, коли гуманітарна ситуація в Польщі почала стабілізуватися, і зусилля представників Американської адміністрації допомоги та представників польського уряду майже досягли необхідного рівня результативності, почалася більшовицька навала. Величезні загони червоної армії долали в день 15-20 миль, загрожуючи стрімкою окупацією значної частини польської території. Незважаючи на стрімке просування більшовиків, завдяки мужності і рішучості польсько-американського комітету допомоги дітям вдалося евакуювати 9200 тон гуманітарних товарів зі складів АРА, що опинились в окупації більшовиків. До серпня 1920 року більшовики захопили майже половину території Польщі [15, с. 13-14].

Хоча АРА і вважалась гуманітарною філантропічною організацією, однак, її значення в радянсько-польській війні було достатньо значне. Як зазначає у своєму дослідженні польський історик Пауль Небжидовський [16, с. 7], їжа від АРА зупинила потяг поляків до більшовизму. Адже значення марксистської ідеології важко переоцінити у зазначений період. Їжа була найбільш ефективною контрпропагандою. Але коли ситуація на фронті набула катастрофічного характеру для польської армії, непоодинокими були випадки реквізиції гуманітарної допомоги зі складів АРА, на що співробітники АРА скаржилися до польського уряду. П. Небжидовський приходиться до висновку, що саме ця війна збільшила тривалість діяльності Американської адміністрації допомоги в Польщі ще на два роки [16, с. 3].

Під час радянсько-польського конфлікту АРА опинилась у досить не простому становищі. Значна частина мережі харчових пунктів, що діяла у Польщі, опинилась на захоплених радянськими військами територіях. АРА не мала людських ресурсів для забезпечення їх діяльності. Але, найголовніше, Американська адміністрація допомоги не мала жодної угоди з більшовиками, що ставило її діяльність поза договірного поля з непередбачуваними наслідками для американського персоналу. Відсутність договору також робила цілком вірогідним реквізицію більшовиками гуманітарного продовольства та використання його для потреб Червоної армії [10, с. 34]. Через ці обставини діяльність АРА призупинялась на зайнятих більшовиками територіях Польщі. Робітники АРА евакуюувались. Треба також зазначити, що російські більшовики вбачали в підкоренні Польщі та утвердженні в ній радянської влади шанс на розгортання світової революції, хоча місцеві польські комуністи попереджали московських вождів, що революційної ситуації у відновленій Польщі немає. Та попри це, Росія твердо визначилась у підкоренні Польщі, тим більш що військові успіхи були на боці Червоної армії. Ще однією проблемою для АРА був той факт, що деякі американці служили в польській авіації в якості пілотів та воювали проти більшовиків. Через це більшовицьке військове командування дало розпорядження ставитися до всіх американців, як до ворогів. Проте розуміючи гуманітарний стан територій Польщі, що опинились в радянській окупації, Герберт Гувер виступив із зверненням, в якому наголошував, що ті співробітники АРА, які мають достатню сміливість, повинні у добровільному порядку залишитись на окупованих територіях, особливо в великих містах для продовження годування польських дітей [10, с. 37]. Не чикаючи на дипломатичну підтримку самої Польщі чи країн Європи, АРА самостійно вступила у переговори з більшовиками. Уолтер Браун, керівник Європейського відділу АРА, звернувся до Л.Б. Красіна та Л.Б. Каменєва, також була відіслана телеграма за посередництвом Джона Ленсбері, редактора лондонського видання «Дейлі Херальд». Представникам радянської влади було повідомлено про базові засади діяльності АРА у Польщі. Було порушено питання щодо діяльності

Американської адміністрації на окупованих більшовиками польських територіях. До відома більшовиків доводилося, що АРА не має політичного забарвлення і функціонує виключно як гуманітарна організація. Роздуми більшовиків затягнулись на 11 діб, після цього було отримано відповідь, що радянський уряд готов надати дозвіл на діяльність АРА, але за певних умов. Головною з останніх було: контроль діяльності АРА радянською гуманітарною організацією [10, с. 38]. Варто зазначити, що в той момент становище Польщі було вкрай важке, і падіння Варшави під ударами Червоної армії вбачалось неминучим. Виходячи з цього Уолтер Браун зазначив, що в незалежності від того, під чийм контролем залишаться польські території, робота місії АРА має бути продовжена задля порятунку тисяч польських дітей. І головним принципом Американської адміністрації допомоги залишається надання допомоги нужденним людям Європи в незалежності від політичних вподобань, етнічної належності чи релігійних вірувань [10, с. 40]. Загалом стан співробітників АРА на окупованій більшовиками території Польщі був невизначеним і досить непевним. Але розгром Червоної армії під Варшавою та стрімке звільнення захоплених території автоматично зняли проблему [15, с. 14]. Варто зазначити, що за часів радянсько-польської війни представництво АРА у Польщі зазнало втрат. Не витримавши нервового напруження та надмірної фізичної роботи, важко захворів голова місії АРА у Польщі Вільям Палмер Фуллер. Він заразився поліомієлітом [13].

Вагомим фактом була діяльність АРА на окупованих територіях Білорусі. Під час Радянсько-Польської війни 1919-1920 рр. польська армія окупувала територію із 4 млн. білоруського населення. Це була територія тотальної розрухи та злиднів. Як тільки встановилося перемир'я, АРА негайно скористалася цим на польсько-російському фронті і почала відкривати кухні для харчування, постачати медикаменти, надавати допомогу на території на захід від лінії фронту. У березні 1920 р. поляки, які контролювали Мінськ і значну частину Білорусі, додатково захопили Мозир, Калинковичі і Речицу. Варто зазначити, що ще на початку 1920 р. голова АРА Герберт Гувер постановив збільшити допомогу для східних регіонів Польщі. У травні 1920 р. почалися регулярні поставки продуктів в пункти харчування АРА в «Kresy Wschodnie» (польська назва Західної Білорусі). Це було: борошно, рис, боби, перлова крупа, свинина і яловичина, сухе і згущене молоко, какао, цукор, масло, риб'ячий жир, сіль, галети. Сотні кухонь АРА відкрилися близько Новогрудка, Барановичів, Кобрини, Пружан, Несвіжа, Ліди, Волковиська, Берестовица, Ошмян, Богданова, Пінську, Бреста і Городно [2].

У травні 1920 р. кухні АРА в Мінську видали 59 520 обідів дітям і їх матерям, в червні – 45 407. Разом з цим до Мінська прийшли вагони з одягом: пальто, черевики, панчохи. Але після цього допомога АРА була припинена – більшовики завдали контрудар, і почався стрімкий польський відступ. Кухні АРА опинилися під загрозою захоплення більшовиками, бо ніякої угоди з радянською владою у Петрограді, як було зазначено вище, не існувало. Через це треба було рятувати склади запасів та обладнання. Поляки швидко відступали, і іноді евакуація майна АРА закінчувалася, коли більшовицькі частини входили в місто. 11 липня Червона армія взяла Мінськ, 18-го – Барановичі, 19 липня Гродно, 23-го – Пінськ. Більшовики рухалися так швидко, що постало питання вже не про порятунок майна, а більш істотне, вона торкалось американського персоналу в Польщі. Чи є можливість продовжувати роботу після захоплення країни більшовиками? Через те, що кілька американських пілотів служили в польській ескадрильї імені Костюшка, більшовицьким декретом всі американці були оголошені ворогами радянської влади та підлягали розстрілу на місці [2, с. 48-49].

Глава Європейської штаб-квартири АРА в Лондоні Уолтер Браун послав телеграму в Москву, в якій запитував, чи зацікавлений радянський уряд, щоб АРА продовжувала підтримувати дітей на білоруських територіях, зайнятих Червоною



армією. Відповідь прийшла майже через два тижні. Радянській уряд погоджувався, але за умови, що американці діятимуть під контролем державних органів допомоги. Але ці органи сповідували класовий підхід, що повністю суперечило принципу АРА допомагати «незалежно від національності, політики або релігії». У серпні Червона армія наблизилася до Варшави, посольство США у Польщі та безпосередньо Держдепартамент США рекомендували всім американським громадянам негайно покинути територію, окуповану більшовиками. Однак, місії АРА не довелося евакуюватися з Варшави. Вже 15 серпня розпочався контрнаступ польської армії, і червоні частини покотилися назад так само швидко, як наступали до того. Діяльність АРА в Західній Білорусі відновилася в листопаді 1920 р., коли було підписано угоду про перемир'я. Постачання продовольства і одягу відразу повернулося на довоєнний рівень, кухні працювали в повну силу. Тільки в Брестсько-Пинському регіоні щомісячно відпускали 50-70 тисяч обідів для дітей і дорослих, переважно біженців (з травня 1920 р. по травень 1922 р. тут було видано понад 1 432 000 обідів). З травня 1920 р. по квітень 1922 р. польська АРА розподілила на території сучасної Білорусі близько 15 300 тонн продовольчої допомоги на суму близько 3 млн. 670 тис. доларів США. Також доставлялися засоби гігієни і окремо – речі. Було видано 150 318 пальто, 133 759 пар черевиків і 137 522 пари панчо на суму близько 900 тис. доларів США. Університети Польщі надавали Гуверу звання доктора, міська влада називала площі і присвоювала звання почесного громадянина, скульптори ліпили бюсти. Вулиця імені Герберт Гувера з'явилася в Гродно [2, с. 50].

Після закінчення військових дій між Польщею та російськими більшовиками керівництво АРА, виходячи із гуманітарної ситуації, що склалася після цього конфлікту, прийняло рішення про подовження своєї місії. У травні 1920 р. АРА оголосила про розширення програми допомоги. Американська адміністрація допомоги сповістила про наміри годувати 500 тис. дітей, починаючи з червня 1920 р. і до кінця літа 1921 р. Польський Уряд також підтвердив необхідність діяльності АРА на території країни та взяв кредит у розмірі 1 млн. доларів США для закупівлі продуктів харчування по лінії АРА з подальшим їх розподіленням серед нужденних дітей.

Варто зазначити, що окупація більшовицькими військами майже половини польської території призвела до тотального спустошення цих регіонів, які піддалися грабунку та реквізиціям з боку Червоної армії. Це затримало темпи відновлення Польщі ще на рік. Однак, оцінюючи становище населення, особливо у Східній частині Польщі, Герберт Гувер затвердив плани АРА, що становили на листопад 1920 р. план годування 700 000 дітей, на грудень 1920 р. – 900 000 і на лютий 1920 р. – 1 300 000 дітей [15, с. 14].

Таким чином, можна дійти висновків, що діяльність АРА та інших гуманітарних американських організацій фактично була зумовлена закінченням Першої світової війни, розпадом імперіалістичної системи в Європі, намаганням протистояти більшовицькій загрози в межах країн Східної Європи та підтримці з боку США нових політичних гравців в межах європейського континенту, що сповідували демократичні цінності. Відновлення державного суверенітету та державної незалежності Республіки Польщі проходило за умов, які були надзвичайно важкими та несприятливими. Окрім важкої економічної кризи Польща зіткнулась із військовою загрозою з боку російських більшовиків. Адже підкорення Польщі та встановлення в цій країні комуністичного режиму розглядалося росіянами як перший етап розгортання світової революції. Значну допомогу в цих скрутних умовах було отримано від американських гуманітарних організацій, де провідну роль відігравала Американська адміністрація допомоги Герберта Гувера. Саме її діяльність допомогла відновити баланс в соціальному секторі Республіки Польщі, скорегувати гуманітарні зусилля і створити підґрунтя відновлення економіки та адміністративного апарату. Тож, вважаємо за

доцільне наголосити, що діяльність американських гуманітарних організацій сприяла встановленню демократичного режиму у відновленій Польщі, а американська гуманітарна компанія збільшила шанси Польщі на збереження суверенітету та національної цілісності.

1. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, Інститут історичних досліджень, Центр історичної полоністики. Львів, 2002. 752 с.
2. Лукашук А. Прыгоды АРА ў Беларусі. Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода. 2005. С. 46-49.
3. Погромский В. А. Советская историография 20-60-х гг. XX столетия про деятельность АРА (Американской Администрации Помощи) на территории стран восточной Европы и республик СССР в 20-х гг. XX столетия // Современное общество и власть./ Тамбов. 2016. №4(10). С. 7-16
4. Погромський В. О. Діяльність американської адміністрації допомоги на території Польщі за часів Другої Республіки: початковий етап / В. О. Погромський // «Ольвійський форум. 2018: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі»: XII Міжнародна науково-практична конференція 7-10 червня 2018 р., м. Миколаїв / Чорноморський національний університет ім. Петра Могили. – Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2018. С. 58-60.
5. Погромський В. Американська адміністрація допомоги та її діяльність у радянській Білорусі у 20-ті рр. XX ст. / В. Погромський, В. Тетеннова // Емінак. 2014. № 3-4. С. 69-75.
6. Погромський В. О. Значение порта Гданськ в деятельности американских благотворительных организаций на территории Польши и Восточной Европы // Научный сборник Вроцлавского университета «Wshodoznavstvo» г. Вроцлав., Республика Польша. 2014. № 1. 412 с.
7. Adams M. L. Herbert Hoover and the Organization of the American Relief Effort in Poland (1919-1923)/ Matthew Lloyd Adams// European journal of American studies. 2009. Vol 4, № 2. P. 16.
8. American relief administration European children's fund. Danzig port mission 1919-1922 // Drukarnia techniczna. Sp. Akc. Warszawa. 40 p.
9. Cipriano Venzon A. The United States in the First World War: An Encyclopedia. Elena Danielson. Herbert Hoover. Routledge, New-York. 1995. P. 850.
10. Fisher H. The Famine in Soviet Russia (1919-1923), the operation of the American Relief Administration / Harold H. Fisher. New York: The Macmillan Company, 1927. 609 p.
11. Grappin H. Histoire de la Pologne des origines à 1922. Paris-Vienne : Larousse, 1922. 446 p.
12. Halecki O. Histoire de Pologne. Roy, New York et Montréal, 1945. 416 p.
13. Ligowska R. Report on ARA and PAKPD relief to agriculturors in territories of the Polish Republic destroyed by the Bolshevik invasion, September 10, 1920, ARA Europe, Box 106, Folder 1, Hoover.
14. Majewski P. Posłowie i Senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny, tom IV M-P, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa, 2009, s. 306–307
15. Message from the president of the United States. Document no. 449. Receipts and expenditures under the act approved February 25, 1919.
16. Niebrzydowski P. The American Relief Administration in Poland after the First World War, 1918-1923. Ohio State University, 2015.
17. Patenaude Bertrand M. The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921. Stanford: Stanford University Press, 2002. 817 p.
18. Sochala M. Wielka akcja ratownicza - działalność Polsko-Amerykańskiego Komitetu Pomocy Dzieciom (1919-1922). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica. 2010. № 85. P. 185-206.
19. Trei L. Traveling exhibit showcases Herbert Hoover's humanitarian efforts in Poland. / Lisa Trei// Stanford Report, July 26, 2006 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://news.stanford.edu/news/2006/july26/hoover-072606.html>. Час звернення 21.02.2016

#### References

1. Istoriiia Polshchi: vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv / L. O. Zashkilniak, M. H. Krykun ; Lvivskiyi natsionalnyi un-t im. Ivana Franka, Instytut istorychnykh doslidzhen, Tsentr istorychnoi polonistyky. Lviv, 2002. 752 s.
2. Lukashuk A. Pryгоды АРА ў Беларусі. Радыю Svabodnaya EHўропа / Радыю Svaboda. 2005. s. 46-49.
3. Pogromskij V. A. Sovetskaya istoriografiya 20-60-h gg. XX stoletiya pro deyatelnost' ARA (Amerikanskoj Administracii Pomoshchi) na territorii stran vostochnoj Evropy i republik SSSR v 20-h gg. XX stoletiya // Sovremennoe obshchestvo i vlast'./ Tambov. 2016. №4(10). S. 7-16.

4. *Pohromskyi V. O.* Diialnist amerykanskoï administratsii dopomohy na terytorii Polshchi za chasiv Druhoï Respubliky: pochatkovii etap / V. O. Pohromskyi // «Olviyskiy forum – 2018 : stratehii krain Prychornomorskoho rehionu v heopolitychnomu prostori»: XII Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia 7-10 chervnia 2018 r., m. Mykolaiv / Chornomorskiy natsionalnyi universytet im. Petra Mohyly. Mykolaiv: Vyd-vo ChNU im. Petra Mohyly, 2018. S. 58-60.
5. *Pohromskyi V.* Amerykanska administratsiia dopomohy ta yii diialnist u radianskii Bilorusi u 20-ti rr. KhKh st. / V. Pohromskyi, V. Tetenova // Eminak. 2014. № 3-4. S. 69-75.
6. *Pogromskij V.* Znachenie porta Gdans'k v deyatelnosti amerikanskih blagotvoritel'nyh organizacij na territorii Pol'shi i Vostochnoj Evropy // Nauchnyj sbornik Vroclavskogo universiteta «Wshodoznavstvo» g. Vroclav., Respublika Pol'sha. 2014. № 1. 412 s.
7. *Adams M. L.* Herbert Hoover and the Organization of the American Relief Effort in Poland (1919-1923) / Matthew Lloyd Adams // European journal of American studies. 2009. Vol 4, № 2. p. 16.
8. American relief administration European children's fund. Danzig port mission 1919-1922 // Drukarnia techniczna. Sp. Akc. Warszawa. – 40 p.
9. *Cipriano Venzon A.* The United States in the First World War: An Encyclopedia. Elena Danielson. Herbert Hoover. Routledge, New-York. 1995. P. 850.
10. *Fisher H.* The Famine in Soviet Russia (1919-1923), the operation of the American Relief Administration / Harold H. Fisher. New York: The Macmillan Company, 1927. 609 p.
11. *Grappin H.* Histoire de la Pologne des origines à 1922. Paris-Vienne : Larousse, 1922. 446 p.
12. *Halecki O.* Histoire de Pologne. Roy, New York et Montréal, 1945. 416 p.
13. *Ligowska R.* Report on ARA and PAKPD relief to agriculturers in territories of the Polish Republic destroyed by the Bolshevik invasion, September 10, 1920, ARA Europe, Box 106, Folder 1, Hoover.
14. *Majewski P.* Posłowie i Senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939. Słownik biograficzny, tom IV M-P, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa, 2009, s. 306–307.
15. Message from the president of the United States. Document no. 449. Receipts and expenditures under the act approved February 25, 1919.
16. *Niebrzydowski P.* The American Relief Administration in Poland after the First World War, 1918-1923. Ohio State University, 2015.
17. *Patenaude Bertrand M.* The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921. Stanford: Stanford University Press, 2002. 817 p.
18. *Sochala M.* Wielka akcja ratownicza - działalność Polsko-Amerykańskiego Komitetu Pomocy Dzieciom (1919-1922). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica. 2010. № 85. P. 185-206.
19. *Trei L.* Traveling exhibit showcases Herbert Hoover's humanitarian efforts in Poland. / Lisa Trei // Stanford Report, July 26, 2006 [Elektronnij resurs]. Режим доступу: <http://news.stanford.edu/news/2006/july26/hoover-072606.html>. Час звернення 21.02.2016

#### **Погромский В. А.**

#### **Деятельность американской администрации помощи и других американских филантропических организаций в восстановленной Польше в 1918 – 1922 гг.**

*Период становления второй Речи Посполитой, которая фактически стала квинтэссенцией стремления польского народа на восстановление собственного суверенитета и национальной целостности в пределах этнических польских территорий происходил в условиях чрезвычайно тяжелых внешних угроз. Разорение Первой мировой войны, коллапс государственных институтов и фактический кризис управления привели к тому, что единственным спасением вновь образованного польского государства стали США, которые развернули огромную кампанию по социальному спасению населения. Ведущими американскими организациями, что оказали помощь новообразованной Республике Польша, были Американская администрация помощи, объединенный еврейской распределительный комитет Джойнт и другие религиозные гуманитарные организации. В статье рассмотрена деятельность американских филантропических организаций в пределах восстановленной Польши. В публикации охарактеризованы особенности внутреннего и внешнеполитического положения Польши. Также приведены основные принципы деятельности АРА, Джойнт и других гуманитарных организаций во времена Советско-польской войны, на территориях Беларуси, оказавшихся под управлением Польши.*

**Ключевые слова:** *восстановленная Польша, Вторая Речь Посполитая, межвоенный период, Американская администрация помощи, АРА, Восточная Европа, Джойнт, американские филантропические организации.*

---

**Pogromskiy V. A.**

**Activities of the American relief administration and other American philanthropic organization in the restored Poland in 1918 – 1922.**

*The period of the formation of the second Polish Republic, which in fact became the quintessence of the desire of the Polish people to restore their own sovereignty and national integrity within the boundaries of the ethnic Polish territories, took place under extremely difficult external threats. The devastation of the First World War, the collapse of state institutions and the actual crisis of governance have led to the United States, the only salvation of the newly formed Polish state, which launched a huge social rescue company. The leading American organizations that provided assistance to the newly formed Republic of Poland were the American Relief Administration (ARA), the Joint Jewish Distribution Committee, and other religious humanitarian organizations. The article deals with the activities of American philanthropic organizations within the restored Republic of Poland. The article describes the internal and foreign political situation in Poland. The main principles of activity of the ARA, the Joint and other humanitarian organizations during the Soviet-Polish War, in the territories of Belarus, which were under the control of Poland, are presented.*

**Keywords:** Restored Poland, Second Polish Republic, interwar period, American Relief Administration, ARA, Eastern Europe, Joint, American philanthropic organizations.

УДК 94 (55):327.019.5/.82 : 355.01/.4 «19»

**М.М. ГІДРЕВИЧ**

## **ПРОПАГАНДА ТА ІДЕОЛОГІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТИ НАЦИСТСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ В ІРАНІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

*У статті показано роль інформаційного сегменту як впливового фактора зовнішньої політики держав, зокрема з тоталітарними режимами. Вказано місце ідеологічного та пропагандистського вимірів діяльності нацистської дипломатії в Ірані напередодні Другої світової війни. Зовнішня політика нацистської Німеччини являла собою яскравий приклад використання нестандартних інструментів її реалізації. Поряд із цілком прагматичним використанням Ірану, як постачальника сировини, Німеччина намагалась перетворити його на політичний плацдарм, завдяки постійній присутності і навіть домінуванню в регіоні. Відмічено, що різноманітний інформаційний компонент дозволив нацистському керівництву зайняти міцні позиції в важливому геополітичному східному регіоні, мати можливість чинити серйозний тиск на політику іранського уряду та розраховувати на використання Ірану у своїх подальших планах по завоюванню світового панування.*

**Ключові слова:** пропаганда, ідеологія, Друга світова війна, дипломатія, Іран, нацистська Німеччина.

Впродовж ХХ ст. інформаційна складова відіграла дедалі більш важливу роль у зовнішній політиці держав. Найбільшого значення їй надавали тоталітарні режими, для яких ідеологічний аспект мав важливе значення. 1930-ті рр. стали періодом, коли інформаційна складова була масштабно випробувана в зовнішній політиці таких держав як Італія, СРСР та Німеччина.

Проблема даного дослідження набуває особливої актуальності в зв'язку з тим, що на сучасному етапі Близький Схід зберігає свій характер однієї з гарячих точок планети, де стикаються інтереси багатьох держав. Глобальне протистояння в регіоні і прагнення Заходу приборкати ядерні амбіції та встановити контроль над ядерною програмою Ірану приковують увагу до цієї держави.

Попри високий інтерес і достатньо широке коло аспектів німецько-іранських відносин напередодні Другої світової війни, що були вивчені радянськими та зарубіжними науковцями, питання ідеологічного та пропагандистського вимірів діяльності нацистської дипломатії в Ірані має, на нашу думку, високий дослідницький потенціал.

### **Постановка проблеми.**

Зовнішня політика нацистської Німеччини являла собою яскравий приклад використання нестандартних інструментів її реалізації. Активізація близькосхідного вектору та німецько-іранських відносин вимагали від німецького керівництва якісно

нових підходів, що були здатні нейтралізувати традиційне домінування Великої Британії на території Близького та Середнього Сходу. Висвітлення методів та визначення місця інформаційної складової в процесі реалізації зовнішньополітичних планів Німеччини щодо Ірану дозволить доповнити знання з декількох важливих питань, а саме: складових успішної політики для західних держав в регіоні, специфіки зовнішньополітичних методів тоталітарних держав та історії інформаційної війни як явища сучасного світу.

#### **Історіографія та джерельна база.**

При написанні статті було використано багатий фактологічний матеріал – доробок радянської історіографії, що була присвячена історії Ірану та німецько-іранських відносин в ХХ ст. Попри зрозумілу тенденційність оцінок доробок радянських істориків відзначається ґрунтовністю джерельної бази та комплексним підходом.

Серед досліджень цього періоду особливе місце займають праці С. Л. Агаєва [15; 16], який на основі опублікованих документів зовнішньої політики СРСР, США, Англії, Німеччини, Ірану, збірників законів і постанов іранського парламенту, щорічних офіційних митних звітів Ірану, мемуарів іранських, західних, радянських політичних і громадських діячів, а також преси відобразив історію німецько-іранських відносин в період 30 – 40-х рр. Значний акцент в дослідженнях С. Л. Агаєва зроблено на висвітленні політичних та економічних аспектів німецько-іранських дипломатичних відносин. На думку С. Л. Агаєва, орієнтація на Німеччину як на «третю силу» не забезпечила Ірану економічну незалежність від Англії [5; 6]. Але, вона сприяла ідеологічному зближенню цієї держави з нацистською Німеччиною. Головну причину зближення Ірану з Третім рейхом С. Л. Агаєв бачив в «страху Реза-шаха перед комунізмом». Тісний характер німецько-іранським відносинам надавали, як стверджував учений, особисті симпатії Реза-шаха до Гітлера.

Іншою є оцінка успішності німецької політики в Ірані автора фундаментальної праці з історії Ірану ХХ в. С. М. Алієва [7; 8]. Автор зробив спробу «відмовитися від традиційної для радянської історіографії значно перебільшеної інтерпретації «про німецької» політики Реза-шаха». Більш за те, С. М. Алієв висунув версію про те, що поява в Ірані яскравої пронімецької течії була пов'язана з посиленням росту перського націоналізму і опозиційних до диктатури Реза-шаха сил.

Деякі аспекти політики нацистської Німеччини щодо Ірану знайшли відображення в дослідженнях англомовних істориків. Успіхи нацистів в Ірані напередодні Другої світової війни більшість істориків Великобританії і США пояснювали тим, що іранські правителі бачили в особі Німеччини своєрідну «Третю силу», за допомогою якої вони розраховували створити в країні сучасну промисловість і послабити тим самим залежність Ірану від Радянського Союзу. У цьому ключі виконані зокрема роботи американського історика Джеффри Херфа [1].

Особливо корисними для роботи над проблемою стали праці сучасного російського науковця А. Оришева. Його монографії «Таємні місії абверу» [10] та «Політика нацистської Німеччини в Ірані» [12] висвітлюють цілий комплекс проблем німецької політики в Ірані – починаючи від економічних відносин і закінчуючи діяльністю спецслужб. Автор звертає особливу увагу на методи та інструментам німецької дипломатії в Ірані. Серед яких, зокрема, наголошується на вагомому значенні інформаційних методів.

Вивчення інформаційної складової в політиці нацистської Німеччини забезпечується на сьогоднішній день доволі широким масивом джерел, що розміщені в Інтернеті. Джерельну базу дослідження склали матеріали тематичних сайтів, що містять наочну агітаційну та пропагандистську продукцію Німеччини періоду 1930-х рр. [1]

**Виклад основного матеріалу.**

В силу природи нацистського режиму особливе значення при реалізації зовнішньої політики нацистської Німеччини мав ідеологічний компонент. Ідеологи націонал-соціалізму претендували на відкриття нового знання про світ, а свій рух розглядали як революційне, покликане вирішальним чином перевлаштувати світ за новим, націонал-соціалістичним зразком. У створеному ними расово-ідеологічному «новому порядку» кожному народу або групі народів відводилося певне місце. Виключне становище на ідеологічному й політичному полі нацистської Німеччини займав Гітлер. Його геополітичні погляди, уявлення про зовнішньополітичну стратегію і тактику Третього рейху, а також його бачення окремих країн і народів задавали тон і німецькій близькосхідній політиці.

Нацистська Німеччина аж до початку Другої світової війни проводила доволі успішну політику щодо Близького Сходу та Ірану, що знайшло свій прояв зокрема у пропагандистки трюках Третього рейху. Їх метою було зміцнення власних позицій в регіоні в такий спосіб, щоб не вступати у відкриту конфронтацію з Великобританією і Францією, з одного боку, та зберегти як головного союзника Італію – з іншого [7, с. 87].

Поряд із цілком прагматичним використанням Ірану, як постачальника сировини, Німеччина намагалась перетворити його на політичний плацдарм, завдяки постійній присутності і навіть домінуванню в регіоні.

Саме тому Третій рейх приділяв велику увагу ідеологічній обробці громадської думки в Ірані. В тому числі розробкою і здійсненням пропагандистських заходів, займалися кілька відомств, що конкурували між собою: Міністерство закордонних справ, зовнішньополітична служба НСДАП, «бюро Ріббентропа», утворене в 1934 р, Міністерство народної освіти і пропаганди на чолі з Й. Геббельсом, іноземний відділ Військового міністерства. Представники цих відомств висловлювали різні, нерідко протилежні погляди на політику Німеччини в регіоні [9, с. 67]. Німеччина, за задумом нацистського керівництва, повинна була не тільки всередині країни, але й за її межами, в тому числі в арабському світі, постати як нація, згуртована єдиною ідеологією та керівним партійно-державним апаратом на чолі з фюрером. А головне, країною, що повернула собі статус великої держави. Нацистські ідеологи не без підстав вважали, що німецька модель відродження сильної держави, втілена в Третьому рейху, стає привабливою для значної частини політичної інтелектуальної еліти країн Сходу.

Використовувався й потенціал місцевого населення. Так, публіцист Сейф Азад за фінансової та технічної допомоги урядових кіл нацистської Німеччини видавав у Тегерані в 1933-1935 рр. перською мовою багато ілюстрований тижневик із зображенням свастики на обкладинці. Він називався «Ірані бастан» – «Стародавній Іран». Видавець журналу був відомий своїми пронімецьким налаштуванням ще з часів Першої світової війни, коли він входив у групу німецького розвідника В. О. Хентинга. Тижневик, на сторінках якого відверто проповідували ідеї фашизму і у зв'язку з цим підкреслювалася приналежність іранців до арійської раси, після двох з невеликим роком існування був закритий владою. Автору довелося емігрувати до Індії [10, с. 31].

Пропагандистська діяльність держав «вісі», через німецько-італійські радіостанції, пресу, літературу, місцевих і засланих агентів, з особливою інтенсивністю розгорнулася на Близькому Сході і в Північній Африці напередодні Другої світової війни [9, с. 67].

Одним з основних завдань нацистської пропаганди напередодні Другої світової війни і після її початку полягала у перешкоджанні мобілізації арабів Північної Африки та Близького Сходу в британські і французькі колоніальні військові формування, а також у провокуванні заворушень і дезертирства всередині цих підрозділів. Німецьке

радіо називало арабських бійців «гарматним м'ясом», «цапами відбувайло» в імперіалістичній війні, ніяк не пов'язаній з їх національними прагненнями [2].

Пропагандистська активність держав «вісі» примусила Великобританію зробити відповідні кроки у цьому напрямку – з вересня 1939 р. на хвилі Бі-бі-сі «Радіо Лондон» почало мовлення арабською мовою. Воно також транслювало витяги з Корану, що повинно було схилити арабських слухачів до думки, що Великобританія визнає найважливіші засади їх культури. Акцент в англійській контрпропаганді робився на те, що Великобританія здійснює цивілізаторську місію і несе прогрес людству, уособлює добро, якому протистоїть втілене зло тоталітарних сил (Німеччина, Італія, Японія), спраглих до крові й прагнуть усіма засобами до військового зіткнення і «рабства» народів [3, с. 215-216].

20 листопада 1939 р. німецьке радіо з Берліна також приступило до передач на перській мові. Його роботою керував іранець-емігрант Бахрам Шахрох, син впливового і заможного іранського політичного діяча Арбаба Кейхосрова Шахрохи, члена парламенту Ірану від персів. Програми склалися з докладного викладу уривків з Корану, арабської музики, арабських літературних текстів і політичних коментарів, транслювалися також витяги з промов Гітлера. Однак якщо в початковий період передачі перської редакції німецького радіо щодо Ірану мали дещо компліментарний тон, то з розширенням переможних воєнних кампаній гітлерівців, у програмі стали переважати явно критичні сюжети. Більш того, в передачах робилися натяки на те, що, мовляв, Реза шах посаджений на трон англійцями [8, с. 199 – 200].

Одним з факторів, що забезпечив успіх нацистської пропаганди, було врахування специфіки релігійних почуттів іранських мусульман. До того ж, щоб успішно вести пропаганду в релігійній сфері, німці не могли не враховувати антиклерикальні настрої Реза-шаха. Тому був зроблений спритний пропагандистський трюк – шиїтський напрямок в ісламі було оголошено істинною арійською релігією, яка протистоїть арабському ісламу «семітсько-сунітського толку». Такий підхід не викликав опору з боку правлячих кіл і одночасно дозволяв знайти нових прихильників німецького фашизму. Не обмежуючись цим, німецькі пропагандисти поширювали серед іранців – шиїтів слух, що нібито Гітлер є «Махді» – прихованим дванадцятим імамом, і навіть точно визначили дату його пришествя.

Нацисти проводили паралель між боротьбою, яку пророк Моххамед вів з євреями в VII ст. з боротьбою Гітлера за «остаточне вирішення єврейського питання». Німці поширювали листівки, в яких говорилося, що Німеччина в роки Першої світової війни воювала на одній стороні з іншою країною Сходу – Туреччиною, і ніколи не мала мусульманських колоній. Залякуючи іранців радянською загрозою, німецькі агенти розпускали чутки про звірства більшовиків в населених мусульманами районах Радянського Союзу, про приниження, яким нібито піддавалися «правовірні» в СРСР. Вони переконували простих іранців, що проголошене ще В. Леніним гасло про відсутність суперечностей між соціалізмом і ісламом, є всього лише хитрим тактичним кроком комуністичної пропаганди, і що справжні друзі ісламу знаходяться в Берліні [10, с. 22 – 23].

Оригінальною «знахідкою» нацистських пропагандистів стали розповсюджені в Ірані своєрідні листівки у вигляді банкнот – американських доларів, англійських фунтів стерлінгів, одна сторона яких відповідала оригіналу, а на іншій був надрукований текст арабською мовою, який закликав населення боротися з англійцями, американцями і євреями [1].

Використання доларів і фунтів стерлінгів – головних символів американського і британського багатства та могутності – як пропагандистських листків не випадкове – в цьому проглядається спроба розвінчати, десакралізувати ці символи, показати, що вони не є чимось цінним, а можуть використовуватися в якості паперу і валятися на

землі. Можливо, автори цієї ідеї прагнули сформувати стійку асоціацію, пов'язану з тим, що долар або ж фунт стерлінгів – це підробка, а, отже, вся американська і британська міць заснована на обмані. Був тут і практичний розрахунок на те, що люди, побачивши банкноти, обов'язково підберуть їх, а значить, і прочитають пропагандистський текст.

Аналіз деяких текстів (переведених з арабської на англійську мову) дозволяє виділити ключові концепції, за допомогою яких нацистські пропагандисти розраховували вплинути на уми і серця арабських читачів.

Головним, основоположним елементом цих текстів було звернення до ісламу. Деякі з листівок починалися зі слів «Брати-мусульмани», «Для наших братів-мусульман», «Мусульмани Північної Африки» [1].

Листівки закликали до боротьби як до справи угодної Алаху, яка до вподоби Богові («Бог з людьми, які борються!»), до захисту своїх країн і підтримці братів-мусульман в інших країнах «Сини Марокко, Алжиру та Ірану! Чи знаєте ви про боротьбу мусульман у Палестині і Сирії, які оголосили війну проти євреїв, які жили, як тварини протягом кількох років? Вони не хочуть, щоб євреї захопили їх власність, поля, корів і т. д., зненацька або силою, а після вкрали їх свободу та гідність» [2].

Пропагандистські матеріали наголошували, що Вороги – євреї, американці й англійці – насамперед є ворогами і гнобителями ісламу і мусульман «Пам'ятаєте, о Мусульманські брати, що кров Ваших братів тече рікою, щоб збільшити стан цих панівних граббників, які паразитують на землях Аллаха і його відданих послідовників». На листівках-банкнотах робився акцент на те, що країни «вороги» багаті, брехливі і за допомогою свого багатства і обману прагнуть підпорядкувати собі весь світ «Для нашого брата, мусульманина: банкноти зображують те, за допомогою чого англійці і американці прагнуть поневолити світ» [1].

Образи ворогів наділялися й іншими негативними характеристиками: вони «не вагаючись розпалили вогонь війни в ісламських країнах з-за своєї жадібності та егоїзму», «вони не мають ніякого відношення до релігії», прагнуть до поневолення людей і довготривалої колоніальної окупації, що приводить до руйнування всіх традицій.

Із зворотного боку однієї з листівки-банкноти з підроблених фунтів стерлінгів був напис, що віщував швидкий і неминучий захід Британської імперії, що відбувається з волі Аллаха: «Ознаки розпаду. Якщо Ви оглянете цю банкноту, то Ви згадайте час, коли вона коштувала в яскравому сонячному золоті в десять разів більше своєї поточної вартості. Це тому, що в той час, силу і багатство могутньої Британської імперії підтримували такі банкноти. Але це велич зникає, як цінність цього нічого не коштуючого листка паперу [2].

Отже, найважливішим завданням для німецької дипломатії все ж було завдання формування пронимецького суспільного налаштування, формування своєї «п'ятої колони». Одночасно спектр сприйняття постаті А. Гітлера, націонал-соціалізму і нацистської Німеччини в арабському світі та Ірані був доволі широкий – від захвату і спроб наслідувати німецький досвід до настороженості, нерозуміння та різкої критики. Нацистські дипломати, зіткнувшись з цією проблемою, спробували спрямувати процес сприйняття Третього рейху в потрібне для Німеччини русло, надавши йому правильні форми, підкресливши одні сторони націонал-соціалізму і заретушувавши інші. Найбільш ефективнимив цьому напрямку виявились методи прямої пропаганди, а саме вплив на свідомість мусульманського населення через радіомовлення та газети.

У німецькій пропаганді, спрямованій на Іран, умовно можна виділити два змістовних пласта: до першого відноситься теза про подібність інтересів і певною мірою навіть положення Німеччини і країн Близького Сходу в постверсальській



період, до другого – теза про відсутність між ними будь-яких ідейних розбіжностей, більше того, робилися спроби обґрунтування ідейної близькості між ісламом і націонал-соціалізмом.

Також в окремий аспект пропаганди можна виділити формування образу ворога та педалювання «єврейського питання». Образи ворогів часом зливалися в єдиний образ «Пам'ятайте, що англо-американці ненавидять тебе так само, як євреї», вони діють разом і окремо, їх положення відносно один одного може замінюватися: так, євреї є агентами злочинних англо-американців, з іншого боку, євреї дають їм гроші на продовження війни [1].

Зрештою, всі ці заходи дозволили нацистському керівництву зайняти міцні позиції в важливому геополітичному регіоні, мати можливість чинити серйозний тиск на політику іранського уряду та розраховувати на використання Ірану у своїх подальших планах по завоюванню світового панування.

1. *Friedman X. A.* Axis Propaganda Currency of WWII. URL: <http://www.psywarrior.com/WWII/GermanBanknotes.html>.
2. *Herf J.* Nazi Germany Propaganda Aimed at Arabs and Muslims During World War II and the Holocaust: Old Themes, New Archival Findings. URL: <http://www.yale.edu/yiisa/jeffrey/herfpaper2509.pdf>.
3. *Гречко А. А.* Битва за Кавказ / Андрей Анатольевич Гречко. М.: Воениздат, 1973. 496 с.
4. *Зорин Л. И.* Особое задание / Леонид Иванович Зорин // Вопросы истории. 1985. № 3. С. 75-87; *Казаков, М. И.* Над картой бывших сражений / М.И. Казаков. М.: Воениздат, 1971. 286 с.
5. *Агаев С. Л.* Германский империализм в Иране / Семен Львович Агаев. М.: Наука, 1969. 156 с.
6. *Агаев С. Л.* Иран: внешняя политика и проблема независимости. 1925-1941 / Семен Львович Агаев. М.: Наука, 1971. 360 с.
7. *Алиев А. А.* Иран VS Ирак / Ариф Али-Гусейнович Алиев. История и современность. М.: МГУ, 2002. 768 с.; *Алиев, С. М.* Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в. / Салех Мамед Алиев. М.: Наука, 1985. 302 с.
8. *Алиев С. М.* История Ирана. XX в. / Салех Мамед оглы Алиев. М.: ИВРАН, Крафт +, 2004. 644 с.
9. *Ланда Р. Г.* Вторая мировая война и страны Магриба // Народы Азии и Африки. 1985. № 1. С. 63-73.
10. *Оришев А. Б.* Тайные миссии абвера. 1936–1945 гг. М.: Вече, 2009. 400 с.
11. *Оришев А. Б.* Особенности модернизации Ирана при Реза-шахе Пехлеви // Восток. 2009. № 6. С. 74–83.
12. *Оришев А. Б.* Политика нацистской Германии в Иране. СПб: Юридический центр Пресс, 2005. 283 с.

#### References

1. *Friedman X. A.* Axis Propaganda Currency of WWII. URL: <http://www.psywarrior.com/WWII/GermanBanknotes.html>.
2. *Herf J.* Nazi Germany Propaganda Aimed at Arabs and Muslims During World War II and the Holocaust: Old Themes, New Archival Findings. URL: <http://www.yale.edu/yiisa/jeffrey/herfpaper2509.pdf>.
3. *Grechko A. A.* Bitva za Kavkaz / Andrey Anatolevich Grechko. M.: Voenizdat, 1973. 496 s.
4. *Zorin L. I.* Osoboe zadanie / Leonid Ivanovich Zorin // Voprosyi istorii. 1985. № 3. S. 75-87; *Kazakov, M. I.* Nad kartoy byilyih srazheniy / M.I. Kazakov. M.: Voenizdat, 1971. 286 s.
5. *Agaev S. L.* Germanskiy imperializm v Irane / Semen Lvovich Agaev. M.: Nauka, 1969. 156 s.
6. *Agaev S. L.* Iran: vneshnyaya politika i problema nezavisimosti. 1925-1941 / Semen Lvovich Agaev. M.: Nauka, 1971. 360 s.
7. *Aliev A. A.* Iran VS Irak / Arif Ali-Guseynovich Aliev. Istoriya i sovremennost. M.: MGU, 2002. 768 s.; *Aliev, S. M.* Neft i obschestvenno-politicheskoe razvitie Irana v XX v. / Saleh Mamed Aliev. M.: Nauka, 1985. 302 s.
8. *Aliev S. M.* Istoriya Irana. XX v. / Salekh Mamed ogly Aliev. M.: IVRAN, Kraft +, 2004. 644 s.
9. *Landa R. G.* Vtoraya mirovaya voyna i strany Magriba // Narodyi Azii i Afriki. 1985. № 1. S. 63-73.
10. *Orishev A. B.* Taynyie missii abvera. 1936–1945 gg. M.: Veche, 2009. 400 s.
11. *Orishev A. B.* Osobennosti modernizatsii Irana pri Reza-shahe Pehlevi // Vostok. 2009. № 6. S. 74–83.
12. *Orishev A. B.* Politika natsistskoy Germanii v Irane. SPb: Yuridicheskiy tsentr Press, 2005. 283 s.

---

**Гидревич М. М.**

**Пропаганда и идеология как инструменты нацистской дипломатии в Иране накануне II мировой войны.**

В статье показана роль информационного сегмента как влиятельного фактора внешней политики государств, в частности с тоталитарными режимами. Указано место идеологического и пропагандистского измерений деятельности нацистской дипломатии в Иране накануне Второй мировой войны. Внешняя политика нацистской Германии представляла собой яркий пример использования нестандартных инструментов ее реализации. Наряду с вполне прагматичным использованием Ирана, как поставщика сырья, Германия пыталась превратить его в политический плацдарм, благодаря постоянному присутствию и даже доминированию в регионе. Отмечено, что широкий информационный компонент позволил нацистскому руководству занять прочные позиции в важном геополитическом восточном регионе, иметь возможность оказывать серьезное давление на политику иранского правительства и рассчитывать на использование Ирана в своих дальнейших планах по завоеванию мирового господства.

**Ключевые слова:** пропаганда, идеология, Вторая мировая война, дипломатия, Иран, нацистская Германия.

**Hidrevich M. M.**

**Propaganda and ideology as tools of national diplomacy in Iran in the event of the Second World War.**

The article shows the role of information segment as an influential factor of foreign policy of states, in particular with totalitarian regimes. The place of ideological and propaganda measures of the activity of Nazi diplomacy in Iran on the eve of the Second World War is indicated. The foreign policy of Nazi Germany was a vivid example of the use of non-standard instruments for its implementation. Along with the pragmatic use of Iran as a supplier of raw materials, Germany has tried to turn it into a political springboard, thanks to the constant presence and even domination of the region.

It was noted that the diverse information component allowed the Nazi leadership to take strong positions in an important geopolitical eastern region, to have the opportunity to exert serious pressure on the Iranian government's policy and to rely on Iran's use of its future plans for the conquest of world domination.

**Key words:** propaganda, ideology, Second World War, diplomacy, Iran, Nazi Germany.

УДК 316.3:005(437)«19»

**М.А. ЖУРБА**

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ОБ'ЄДНАННЯ СХІДНОЇ НІМЕЧЧИНИ  
В АГРАРНИХ ПРОЕКТАХ РАДЯНСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ  
АДМІНІСТРАЦІЇ (1945 – 1950 РР.)**

Аналізуючи історіографічну традицію та залучаючи документальні матеріали вітчизняних та зарубіжних архівосховищ у статті розглядається проблема впровадження у соціум поствоєнного німецького села радянської моделі використання громадсько-політичних утворень у процесі реалізації комуністичної суспільної трансформаційної моделі.

Відтворюються тоталітарні маніпулятивні та індоктринаційні практики за посередництва яких Соціалістична єдина партія Німеччини, спираючись на репресивний апарат Радянської військової адміністрації змогла усунути з політичної арени опозиційні партії, створивши їм противагу в особі сільських кооперативних спілок. Показано, що уніфіковані і побудовані за «класовою» ознакою об'єднання перетворилися на соціальну опору компартійно-державних структур та реалізації прорадянської моделі аграрного розвитку на теренах Східної Німеччини.

**Ключові слова:** політичні партії, громадські об'єднання, кооперація, Радянська військова адміністрація Німеччини, спілки селянської взаємодопомоги.

Мета статті: проаналізувати практику використання громадських об'єднань Радянської військової адміністрації Німеччини у процесі становлення прокомуністичного тоталітарного режиму та проведення аграрних перетворень радянського зразка у повоєнній Німеччині.

Ситуація в різних країнах Центрально-Східної Європи на час закінчення Другої світової війни не була ізоморфною, оскільки розвиток ключових сфер суспільного

життя детермінувався калейдоскопом суперечливих об'єктивних чинників. Найбільш жорстка система впливу на селянство з боку прокомуністичних сил із використанням сільських громадських структур встановилася в Німеччині. В 1945 році німецьке суспільство було деконсолідоване як по лінії місто-село, так і по лінії тоталізації громадськості. При цьому компартія була, по суті, додатком до радянської окупаційної адміністрації і тим зняряддям, яке дозволяло радянському керівництву впроваджувати досвід Радянського Союзу в суспільні структури Німеччини. Національний статус комуністів знаходився під постійним сумнівом населення. Становище компартії, трансформованої в Соціалістичну єдину партію Німеччини (СЄПН), на місцях було вкрай нестабільним. Фактична відсутність в значній частині земель партійних організацій, які б мали можливість виставляти кандидатів на виборах, призводила до неможливості напряму визначати настрої селянського електорату, який у своїй більшості віддавав перевагу власницьким тенденціям, не сумісним із пролетарською доктриною і відповідно тяжів до політичних організацій, які представляли ці інтереси. Так, в регіоні Мекленбурга з 2300 общин – 1200 не мали парторганізацій СЄПН (52,2%) [10, с. 56]. Відсутність партійних осередків не дозволяла також СЄПН тотально контролювати післявоєнну демократію, яка трималася перш за все завдяки паритету у відносинах між різними соціальними групами, репрезентованими певними політичними партіями. СЄПН, спираючись на постійну підтримку Москви, прагнула зруйнувати ці принципи із середини. Найбільш рельєфно сваволя комуністів виявилася в діях місцевих компартійних осередків у селах під час аграрних перетворень. Вони блокували участь інших партій в земельній реформі, демонструючи небажання йти на компроміс із рядом громадсько-політичних організацій, які мали вплив на селі. Політика комуністів зумовлювалася прагненням секуляризувати систему політичного представництва східної частини Німеччини на свою користь, посередництвом збирання компрометуючих матеріалів на членів партій антикомуністичної спрямованості, а також осіб, занесених до списків Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), Християнсько-демократичного союзу (ХДС) та Ліберально-демократичної партії (ЛДП). При цьому тиск на виборців посилювався пропорційно зростанню популярності названих партій в середовищі німецького селянства, яке в переважній більшості підтримувало передвиборчу платформу ХДС. Компартія спільно з представниками Радянської військової адміністрації Німеччини (РВАН) розробляє заходи тактичного характеру, які дозволили зменшити вплив ХДС на його електорат, відповідно до принципу «*divide et impera*». Зусилля комуністів концентрувалися переважно на підтримці лівого крила ХДС і протиставлення його праволіберальній частині цієї партії, що тримала у сфері свого впливу до 15% селянства східної окупаційної зони. За відсутності альтернативних джерел підтримки, лівим з ХДС не залишалося нічого іншого, як цілеспрямовано орієнтуватись на СЄПН-РВАН. У результаті останні одержували розширення підтримки у частини сільського населення, традиційно орієнтованого на гасла соціалізації лівих з ХДС і його структурах на місцях. Особливо загострилися внутрішньопартійні суперечки в ХДС у листопаді 1947 року, коли в низових осередках ХДС в період підготовки чергового з'їзду були створені «прогресивні групи», які ставили за мету організаційне оформлення лівої течії в ХДС. Щоправда, реалізувати цю програму тоді не вдалося. Під час з'їзду консервативні християнські демократи пішли лише на поступку лівоцентристам в центральному правлінні партії [7, арк. 223]. Разом із тим, досягнуті успіхи настільки надихнули комуністів, що вони за допомогою РВАН розробили цілий комплекс заходів впливу на ХДС, що передбачали зміцнення лівого крила, яке фактично утворилося на листопадовому 1947 року з'їзді ХДС. Готувалася позачергова партійна конференція, яка повинна була висловити недовіру попередньому керівництву ХДС. Крім того, передбачалися масований наступ на позиції

правого крила партії засобом розгортання критики теоретичних положень доктрини правого центрizmu та усунення з керівних посад прихильників правоцентристської і праволіберальної орієнтації. Головне ж завдання комуністів щодо ХДС зводилося до послаблення його впливу на селянство Східної Німеччини, стимулюючи перехід останнього в створену під егідою СЄПН-РВАН Селянську спілку, не допускаючи членів ХДС до керівництва сільської громадської організації – комітетів селянської взаємодопомоги (КСВ) і систематично контрпропагуючи християнсько-демократичні гасла серед сільського населення [9, арк. 69-72]. Управління пропаганди та інформації РВАН взяло безпосередню участь в розробці передвиборчих документів ХДС, зокрема Положення про обштинні вибори. Під тиском РВАН Християнсько-демократичний союз змінив свою передвиборчу платформу і відмовився від неприйнятних для Радянського Союзу положень та заклмків, що призвело до різкого зростання амбіцій лівої течії цієї партії відносно селянського електорату [6, арк. 241-242].

Центральне правління ХДС було загнане діями СЄПН-РВАН глухий кут: звуження програми партії, в першу чергу за рахунок гасел захисту прав селян-власників і домінування приватної ініціативи в господарському житті, відштовхувало від неї значну частину середнього селянства, яке потребувало гарантій користування земельною нерухомістю. Спроби відстоювання власницьких пріоритетів із боку активістів правого крила ХДС розцінювалися владними структурами однозначно як «саботування революційних перетворень». Результатом стала все більша заблокованість діяльності партійних осередків ХДС на місцях, з одного боку, та посилення дивергентних тенденцій між центральними, регіональними та місцевими структурами організації Християнських демократів з іншого.

Боротьба комуністів за селянство розвивалось і по лінії взаємовідносин із Демократичною селянською партією Німеччини (ДСПН). 16-17 липня 1948 року в м. Шверині проходила зональна конференція ДСПН за участю 123 делегатів, які повинні були обрати Центральне правління партії. Обов'язки керуючого управляючого справами партії були покладені на члена СЄПН, заступника редактора друкованого органу ЦК товариств селянської взаємодопомоги газети «Селянська взаємодопомога». До складу правління увійшли 19 представників громадських організацій селянства, із яких 15 були членами СЄПН [8, арк. 19]. Юридичне оформлення нової політичної партії відповідало завданням комуністичного керівництва країною з розподілу свого впливу за допомогою специфічної селянської громадсько-політичної організації, яка мала можливість впроваджуватися в середовище сільського населення, звільненого від впливу ХДС. ДСПН створювалася як маріонеткове утворення СЄПН-РВАН і призначалася для гнучкої індоктринації в свідомість німецького селянства необхідності фарватерного співіснування з робітничим класом в політичному житті країни. Директиви СЄПН були остаточною інстанцією для функціонерів з ДСПН, які на 70% мали подвійне членство – в ДСПН та СЄПН.

Але життєві реалі внесли свої корективи в існування цієї дуалістичної системи. ДСПН почала декларувати вирішальну роль Селянської партії в організації сільського населення, культивувати тезу про відсутність класових антагонізмів в німецькому селі і тотальну революційність селянства. Все це вступало в суперечність із програмними положеннями компартії і свідчило про нездатність СЄПН закріпитися на селі, підвівши політичну основу під проголошений на комуністичних партійних форумах союз трудящих міста і села за провідної ролі робітничого класу. Саме цю мету переслідувало керівництво СЄПН, створюючи Селянську партію [20].

Наступний напрям, покликаний блокувати вплив ХДС серед сільського населення, пов'язувався з підтримкою Ліберально-демократичної партії як противаги ХДС, через штучну підтримку функціонування партії ліберальних демократів [10, с. 166]. Центральне правління ДЦП, підтримане РВАН і СЄПН, взагалі не користувалося

популярністю в середовищі рядових членів цієї партії і трималося лише завдяки комплексу важелів впливу радянської військової адміністрації. Міна, закладена комуністами в структурну мережу партій непролетарської орієнтації, вибухнула в 1948 році, коли берлінські організації ХДС і ЛДП фактично відділилися від своїх зональних осередків та почали проводити політику, яка йшла в розріз із заходами ССПН, ініціюючи наростання проблем у взаємовідносинах східнонімецьких партій [10, с. 212]. Політичні кроки керівництва ССПН із блокування діяльності ХДС цілком залежали від РВАН, яка могла вільно оперувати складом правлінь партій в центрі і на місцях, лімітуючи їх діяльність і загрожуючи розпуском їх осередків.

Окрім цього, в період 1945-1950 років ССПН поширювала свій вплив на селянську масу за допомогою створення місцевих організацій правління, які разом із громадськими об'єднаннями були носіями і провідниками пролетарського впливу на німецьке село [11, с. 8, 9]. За неможливості встановлення прямого контролю над господарською діяльністю німецького селянства, враховуючи його специфічно зорієнтований власницький менталітет, ССПН діяла за допомогою створення різних громадських сільських спілок під загальним дахом Організації селянської взаємодопомоги (ОСВ). Вона повинна була проводити лінію ССПН під час відбудови зруйнованої за роки війни, традиційної для Німеччини сільськогосподарської кооперації [15, с. 8].

Слід зауважити, що кооперативне законодавство Німеччини до фашистського перевороту 1933 року, що базувалося, головним чином, на законі про закупівельні і господарські товариства від 1 січня 1889 року і виданій як доповнення до нього «Постанові про кооперативний реєстр», забезпечувало юридичну основу кооперативного руху, захищало до повної міри господарчу самостійність кооперативів, передбачало виборність органів управління, гарантувало майнові права, встановлювало обсяг матеріальної відповідальності членів товариств та вимагало оприлюднення реєстрації змін в положенні кооперативів і в русі їх членського складу.

Фашистський режим формально не скасував цього законодавства, але вніс в правовий статус кооперації стільки змін, що від колишньої свободи кооперативного руху в Німеччині практично нічого не залишилось. На чолі кооперативних об'єднань були поставлені державні керівники, наділені правом передачі своїх повноважень іншим особам. Кооперативні ревізори стали призначатися міністром господарства з відомою міністра юстиції. Кооперативи, які мали в статутах положення про додаткову відповідальність членів за результат господарської діяльності, примусово були перетворені в кооперативи з необмеженою відповідальністю за господарський ефект кооперативних спілок, якими вони по суті не керували. За час війни перетворення сільської кооперації в слухняне знаряддя гітлерівської влади було повністю завершено. Скасовувалася публічність юридичного оформлення кооперативів, ліквідовувалися збори членів кооперації, правління і ради нагляду, що кооптувалися з державних чиновників, одержали право діяти від їх імені [3, с. 82, 83]. Подібні процеси одержавлення селянської кооперації – а по суті ліквідації її як системи самодіяльних господарських організацій – відбувалися і в Радянському Союзі на рубежі 20-30-х років в ході утвердження там сталінської моделі тоталітаризму [4, с. 114, 115]. Парадокс полягав у тому, що саме радянська окупаційна адміністрація після розгрому гітлерівської Німеччини своїм указом від 20 листопада 1945 року проголосила відбудову сільської кооперації як демократичної організації селянства та звільнення її від «фашистських і спекулятивних елементів, що засіли в керівництві кооперативним рухом». Відновлювалася діяльність усіх видів сільських кооперативних товариств. Для зміцнення матеріального становища кооперації за товариствами і їх об'єднаннями було збережено майно, а також залишки коштів на поточних рахунках кредитних установ. Були розпущені існуючі органи правління кооперативних спілок. Замість них

створювалися організаційні бюро, які провели перереєстрацію членів і підготували вибори нових постійних керівних органів кооперації. 12 лютого 1946 року РВАН затвердила типовий статут сільськогосподарського товариства, а дещо пізніше статут центральної (земельної) кооперативної ревізійної спілки. Кооперація Східної Німеччини одержала виключно сприятливі не тільки правові, але й матеріальні умови для свого розвитку. їй надавалися переваги перед приватними фірмами у проведенні заготівель сільгосппродуктів, забезпеченні селян добривами, реманентом та промисловими товарами. Виключно через кооперацію надавався селянам кредит [3, 302, 303].

Відновлюючи кооперативну мережу на формально-демократичних, загально-селянських засадах «радянського непу», окупаційні власті мали свої близькі й далекі цілі. Перш за все, вони прагнули залучити через нову кооперацію широкі верстви сільського населення до аграрних перетворень прорадянського зразка, використовуючи при цьому ресурси рентабельних господарств, та виставляючи себе уболівальниками за демократичний розвиток німецького села. Разом із тим, кооперація відіграла роль монополюючого контролюваного РВАН каналу товарообігу між містом і селом. Через сільські кооперативи із села в місто надходили продовольство і сільськогосподарська сировина, а з міста на село – необхідні промтовари. Наприклад, в 1948 році 61,7% зернових, 62,2% картоплі, 71,9% м'яса були доставлені до споживача через сільські кооперативні товариства, в той час як в 1938 році сільська кооперація займала лише 34,6% в заготівлі і збуті продукції сільського господарства [18, с. 58]. Характерно, що результатом цілеспрямованої діяльності РВАН із розвитку сільськогосподарської і споживчої кооперації стала поява ситуації, аналогічної тій, яка склалася в кооперативному русі радянської Росії влітку 1920 року, коли розширення мережі споживчо-збутових установ значно відставало від зростання маси товару, призначеного на реалізацію. Цей дисбаланс відповідав інтересам радянської військової адміністрації, як колись інтересам більшовицького уряду, який розраховував посередництвом підтримки збутової кооперації вирішити одночасно два завдання: суттєво скоротити товарно-грошовий обіг на чорному ринку і стимулювати через колективний збут колективне кооперативне виробництво [1, с. 225].

У 1945 році в Східній Німеччині відновили свою діяльність понад 6 тис. кооперативних об'єднань, які нараховували близько 800 тис. чоловік [17, с. 43]. Кооперативна мережа розцінювалася партфункціонерами в плані стратегії як плацдарм для розгортання усупільнених виробничих фондів на селі. Перешкодою на цьому шляху стали антиколгоспні і в цілому антиусупільницькі настрої навіть тих селян, які лояльно ставилися до ССПН. Приватна власність перетворилася в серйозний бар'єр, подолати який комуністам не вдалось упродовж усього періоду, що розглядається в цьому дослідженні. Тиск на німецьке селянство мала здійснювати Організація селянської взаємодопомоги. Вона зобов'язувалася сприяти впровадженню в життя всіх заходів ССПН, які торкалися аграрної сфери. При цьому особлива увага приділялася достроковому виконанню завдань партійно-державної верхівки з підготовки усупільнення сільськогосподарського виробництва [3, с. 298]. У 1948 році таким шляхом було засіяно 137,7 га і зібрано урожай з площі 153 тис. га [3, с. 297].

Але ОСВ не обмежувалися лише господарською діяльністю, а послідовно фіксували проголошений союз між робітничим класом і селянством. В такий спосіб проводилась політика соціальної ізоляції заможного селянства при прогресуючій господарській експлуатації останнього, спрямованій на забезпечення існування непродуктивних нових господарств. Декларування класової змири між найбіднішим селянством і робітниками повинно було створити ілюзію єдності інтересів дрібних власників і соціальної групи, центральним елементом господарської політики якої в особі політичного керівництва країни було усупільнення виробництва. В дійсності, аналіз соціального складу ОСВ свідчить, що найбільш широко там були представлені

«капіталістичні елементи». В ОСВ входило 89% заможних господарств, середняцькі господарства були охоплені на 82%, а що стосується дрібних господарств, то в ОСВ було об'єднано максимум 77% самодіяльних господарств цієї групи [2, с. 230-231]. На 1949 рік цей дисбаланс ще більше посилювався. В складі ОСВ знаходилося господарств із земельною власністю понад 20 га – 91,6%; від 10 до 20 га – 81,7%; від 0,5 до 5 га – тільки 56,2% [3, с. 294].

Гасла СЄПН щодо обмеження куркульського впливу, які були закріплені в статутних документах ОСВ, впроваджувалися не по лінії нейтралізації і ліквідації заможних господарств, як це відбувалося в 1929-1933 рр. в СРСР, а посередництвом використання ресурсів заможних господарств у разі гостродефіцитного стану на ринку сільськогосподарської продукції, коли великі і середні господарства перетворювалися в головних постачальників продовольства в міста Східної Німеччини. Таким чином, включення міцних господарств в ОСВ відображало як економічну кон'юнктуру, так і політичну ситуацію в східній окупаційній зоні, яка була далекою від стабільності.

Постійні вимоги традиційного керівництва ХДС та ЛДП відносно включення заможного селянства до ОСВ у процесі розгортання боротьби політичних партій в умовах німецького села, повинні були зміцнити позиції лівих течій цих партій, які уже були звекторизовані на СЄПН. За соціально-політичних умов, які не дозволяли здійснювати контроль через урядові інстанції в директивному порядку, компартія вирішує об'єктивізувати стан речей, передавши конфісковане майно колишніх поміщиків і колабораціоналістів місцевим філіям ОСВ – комітетам селянської взаємодопомоги (КСВ). Трактори, молотарки, комбайни та інші сільськогосподарські машини передавалися КСВ, які повинні були організувати машинно-прокатні пункти. КСВ одержали також підприємства з націоналізованих маєтків, які переробляли сільськогосподарську продукцію – винокурінні заводи, підприємства з виробництва крохмалю, цукру, млини тощо. І тільки дрібний реманент та робоча худоба могли бути частково передані в індивідуальне користування господарств, які гостро потребували допомоги, ступінь якої визначали ОСВ через свої місцеві осередки – КСВ [5, с. 148]. Пріоритетним правом на отримання допомоги користувалися не ті господарі, які реально претендували на збільшення корисної земельної площі для підвищення рентабельності своїх господарств, а перш за все «нові селяни», які, втративши навички сільськогосподарської праці і володіючи мізерними ділянками, були найближчим часом нетовароздатними і потребували державної підтримки. Малоземельне селянство та дрібні орендарі одержували реманент лише після задоволення потреб «нових селян», на політичну підтримку яких розраховувала СЄПН [16, с. 24]. З часом ОСВ показала недоцільність спроб комуністів зробити її усупільнюючим агентом економічних відносин в сільськогосподарському виробництві, обміні, розподілі та споживанні. Використання наданих в ході аграрної реформи потужностей було одним із найслабкіших місць господарської діяльності ОСВ. Із 2387 майстерень сама ОСВ використовувала на початку 1949 року тільки 361; а з 1700 сільськогосподарських підприємств – 868; решта були здані в оренду приватним особам, переважно заможним селянам [3, с. 297]. СЄПН-РВАН, як і компартійне керівництво СРСР на початку радянського непу, свідомо закривали очі на такий стан речей, коли техніка знову опинялася в руках «експлуататорів», оскільки общини КСВ включали до свого складу заможних селян для допомоги конституйованим в ході аграрної реформи новим господарствам.

Одночасно комуністи робили все можливе для обмеження участі ОСВ в політичному житті країни, лімітуючи її діяльність сільською місцевістю. На підготовленому РВАН-СЄПН Німецькому народному конгресі за єдність і мирні угоди, який проходив у грудні 1947 року в Берліні, серед 2215 депутатів, лише 13 осіб представляли Об'єднання селянської взаємодопомоги. В цілому німецьке село було

надзвичайно слабо представлене на конгресі, що продемонструвало невідповідність комуністичних гасел залучення селянства до політичного життя, їх справді чисто господарчої функції, підтримки непродуктивних «нових господарств» за рахунок використання потенціалу господарств заможних селян та середняків, яких також об'єднувала Організація селянської взаємодопомоги.

У 1946-1948 роках ОСВ забезпечувала обробіток селянських наділів посередництвом 4750 машинно-прокатних пунктів (МПП) [3, с. 296]. Подальша концентрація засобів виробництва і тенденція до монополізації ОСВ господарського обслуговування села привели до нагромадження на її балансі більшої частини сільсько-господарської техніки, зосередженої в країні. Концентрація матеріально-технічних ресурсів повинна була стати потужним стимулом до збільшення кількості селян, зацікавлених в безоплатних засобах виробництва, які були реквізовані влітку 1945 р. згідно з розпорядженнями радянської військової адміністрації. І справді, якщо в червні 1946 року ОСВ об'єднували 225,5 тис. селян, то у квітні 1949 року – 560 тис. [12, с. 174-180].

Відводячи ОСВ роль природного регулятора становища, яке склалося у німецькому селі, СЄПН-РВАН вимагали від організації селянської взаємодопомоги проводити прокомуністичні кандидатури на обшинних виборах, опозиційних до СЄПН партій радянської зони. Зростання прошарку членів ХДС, орієнтованих на СЄПН, сприяло розколу в середовищі сільських християнських демократів. ОСВ одержала навіть виключне право, як організація громадськості, тимчасово висувати свої списки кандидатів на виборах 1946 року як політична легітимна організація. Це дозволяло комуністам зміцнити свої позиції в органах правління й організації самоуправління, оскільки списки ОСВ висувалися саме в тих місцевостях, де не існувало місцевих осередків СЄПН, або ж вони кількісно чи організаційно не відігравали суттєвої ролі [12, с. 172-182]. Вищезгадана тактика дозволяла компартії одержати певну частину голосів в місцевих органах влади, необхідних для кадрово-організаційного закріплення в районах, що традиційно тяжіли до ХДС. Після створення цієї передумови, блокуючи діяльність ХДС, компартія переходила до розгортання «повномасштабних революційних перетворень», використовуючи як інструмент органи місцевої адміністрації. Від ОСВ було обрано до обшинних рад 7503 депутати, до крейстагів - 745 і до ландтагів 15 депутатів. Декларований позапартійний статус ОСВ фактично не відповідав дійсності, так як саме СЄПН займала панівне становище у всіх ланках керівних органів ОСВ, включаючи й вищі [3, с. 299].

Проте, навесні 1947 року на виборах в місцеві керівні органи ОСВ виявилось небажання заможного і частини середнього селянства підтримувати проголошену комуністами змичку між містом та селом, що прикривала нееквівалентний обмін продукції сільського господарства і промисловості. Несподівані і небезпечні для комуністів зміни в настроях значної маси сільського населення стали наслідком прорахунків в стратифікаційній політиці СЄПН по відношенню до німецького селянства, які призвели до форсованого залучення широких верств селянства до товариств взаємодопомоги.

Становище, яке склалося, реально відбивало традиційну систему соціально-політичних орієнтирів власників невеликих господарств і середняцтва, що становили більшість серед членів селянських комітетів взаємодопомоги в першій половині 1949 р.

Керівництво СЄПН одержало тривожні сигнали з місць, які свідчили про часткову втрату контрольних позицій комуністів над низовими керівними ланками селянської взаємодопомоги. Вирішення проблеми відновлення свого впливу, але вже в тотально зафіксованій формі, повинно було відбуватись за двома магістральними напрямками: 1) створення дійової протидії в місцевих органах ОСВ керівництву



комітетів селянської взаємодопомоги, шляхом залучення до членства в ОСВ безпартійного селянства, агітованого за комуністів; 2) проведення заходів із централізації й уніфікації керівництва ОСВ, за допомогою яких заново обрані колегіальні органи з більшістю комуністів, прокомуністично налаштованих селян або просто співчуваючих СЄПН блокували б небажані пропозиції усіх, хто не поділяв точку зору СЄПН щодо характеру і форм перетворень в сільському господарстві країни. Реалізація першого напрямку була проведена до середини 1949 року по всій Східній Німеччині. Що стосується іншого рішення, то воно почало впроваджуватись в життя ще в 1947 році, коли загальнонаціональні вибори КСВ виявили слабкість позицій комуністів у середовищі німецького селянства. На час першого загальноселянського з'їзду в радянській окупаційній зоні Німеччини існувало 5 земельних об'єднань КСВ автономних в своїй діяльності. Відсутність єдиного керівного органу не позначалася на їх господарській діяльності. Центральний селянський секретаріат (ЦСС) ОСВ, який функціонував на правах відділу Німецького управління сільського господарства і лісоводства, не будучи виборчим органом, практично обмежував свою діяльність координацією роботи секторів їх земельного обслуговування КСВ. Він не регламентував роботу КСВ і не коригував склад їх керівних органів залежно від політичної кон'юнктури.

Становище значно змінилося після загальноселянського з'їзду РСВ, який проходив у Берліні в листопаді 1947 року. Із 316 делегатів із правом ухвального голосу, 245 були членами СЄПН, 48 – безпартійними, решта – членами ХДС та ЛДП. Замість існуючої раніше загальноземельної організації, яка координувала діяльність ОСВ окремих земель, з'їзд обрав Центральне правління (ЦП) і Центральну ревізійну комісію (ЦРК) об'єднань селянської взаємодопомоги [12, с. 179-182].

При Центральному правлінні ОСВ було утворене Центральне управління машинно-прокатних станцій (ЦУ МПС), директори яких були зобов'язані неухильно виконувати вказівки районних правлінь ОСВ, що у свою чергу жорстко підпорядковувалися секретаріату ЦП товариств селянської взаємодопомоги. Діяльність ОСВ була зорієнтована, головним чином, на підтримку невиробничої кооперації, що розглядалася як матеріальна база запланованої комуністами колективізації в її німецькому варіанті, із розширенням її за рахунок сільських кооперативних товариств (СКТ), що почали функціонувати на східнонімецьких землях починаючи з осені 1945 року. Збутовопостачальні СКТ були основним каналом, по якому в міста постачалося продовольство та сільськогосподарська сировина і фіндувалися аналоги сільгоспартілей радянського зразка. Труднощі відбудовчого періоду, а також відверте втручання владних структур негативно позначилися на зростанні членської маси в кооперації. Якщо в 1946 році нараховувалося 825 тис. кооперативів, то в 1949 році – лише 967 тис. Всього нараховувалося близько 30 видів різних кооперативних товариств. При цьому так звані виробничі форми кооперативного руху не одержали поширення за абсолютними показниками.

Масований наступ на традиційні форми кооперативних відносин в Східній Німеччині, де провідним принципом для розподілу прибутку була величина первинного внеску, ознаменувався наказом РВАН від 20 листопада 1945 року «Про відновлення діяльності сільськогосподарської кооперації і радянської зони окупації Німеччини». В лютому 1946 року, під час затвердження зразкового статуту сільськогосподарського кооперативного товариства, в нього було включене й положення про те, що кожен член кооперативу на зборах і нарадах мав лише один голос, незалежно від кількості внесених чи набутих паїв [3, с. 301]. Соціальне підґрунтя цих законів більш ніж очевидне: посилити бідняцький прошарок в кооперації. Розсіяна, спорадично існуюча кооперація вже не могла задовольняти централізаторські прагнення партійно-державної верхівки, тим більше, що ОСВ уже були перетворені в центра-

лізовану соціально-господарську структуру з певним організаційно-кадровим досвідом тоталізації сільської спільноти. В березні 1949 року відбувся з'їзд селянської кооперації Німеччини, в роботі якого взяли участь близько 2 тис. делегатів. На з'їзді були прийняті рішення про об'єднання усіх видів сільськогосподарських товариств і створення Центрального правління сільських кооперативних товариств (ЦП СКТ). При цьому на створенні єдиного загальнонімецького кооперативного центру особливо наполягали представники РВАН. З'їздом були визначені завдання на найближчий час, які полягали в розгортанні діяльності кооперації в галузі постачання сільськогосподарської продукції, тісного співробітництва з ОСВ, профспілковими та іншими громадськими об'єднаннями, а також сприяння піднесенню «нових» господарств [12, с. 188]. Централізація та уніфікація, які обмежувались рамками окремих організацій східнонімецького селянства, були в основному завершені в листопаді 1950 року в ході злиття під тиском РВАН селянських спілок ОСВ і СКТ в єдину організацію рішенням уряду НДР. В цьому каскаді уніфікаційних трансформацій громадських об'єднань німецького села пріоритет віддавався не інтересам селян-власників, а політико-економічним потребам компартійного режиму, зорієнтованого на СРСР. Акцент робився на тому, що покладені на селянство завдання п'ятирічного плану залежать, зокрема, від розвитку ОСВ і поєднаних із ним сільських організацій.

Завершальною ланкою в тоталізації системи селянських громадських об'єднань виступали професійні спілки сільськогосподарських робітників, які вдало були використані СЄПН для боротьби із заможним селянством. Ще восени 1945 року в ряді сіл і округ пройшли збори та конференції, на яких сільгоспробітники і безземельні селяни вимагали провести відчуження землі поміщиків і заможних селян на свою користь. Орієнтація на малоземельні і люмпенізовані прошарки забезпечувала комуністам соціальну підтримку в селах, де для проведення аграрної реформи були створені спеціальні комісії на правах громадсько-господарських організацій. Партиї розклали комісії, в яких нараховувалося понад 50 тис. чол., цілком влаштував комуністів: 28 тисяч були членами СЄПН і СДПН, 21 тис. – безпартійними і тільки близько 3 тис. вважалися в партійних списках ХДС та ЛДП. Ще більш сприятливим для СЄПН був соціальний склад комісій: у відсотковому відношенні до загальної кількості сільгоспробітники склали 48%, малоземельні селяни 36,3%, переселенці та інші категорії – 15,7%. Участь профспілки сільгоспробітників в акціях, проведених прокомуністичним Об'єднанням вільних німецьких професійних спілок при прямій підтримці місцевих органів влади, в ході кампанії боротьби з порушенням трудового законодавства дозволила «викачати» із кишень роботодавців 350 тис. ДМ і використати їх для підтримки «пролетарських елементів» німецького села [19, с. 18].

Таким чином, в результаті взаємин партій і селянських громадських об'єднань Східної Німеччини компартія, спираючись на військово-репресивний апарат РВАН, зуміла усунути з політичної арени організації некомуністичної орієнтації, створивши їм протипагу в особі сільських кооперативно-господарських спілок. Уніфіковані і побудовані за класово-пролетарською ознакою, ці об'єднання стали соціальною опорою утвердження влади компартійно-державних структур та реалізації прорадянської моделі аграрного розвитку Східної Німеччини.

1. Аграрные отношения: теория, историческая практика, перспективы развития. М., 1993. 270 с.
2. Вебер А. Б. Роль крестьянской национально-демократической партии в утверждении гегемонии рабочего класса в ГДР (1948 – 1949 гг.). *Германское рабочее движение в новейшее время*. М., 1962. С. 230-231.
3. Котов Г. Г. Аграрные отношения и земельная реформа в Германии. М., 1956. 463 с.
4. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). К., 1995. 224 с.
5. Основные законодательные акты по аграрным преобразованиям в зарубежных социалистических странах. М., 1958. 456 с.

6. РДАСП, ф. 17, оп. 128, спр. 147.
7. РДАСП, ф. 17, оп. 128, спр. 360.
8. РДАСП, ф. 17, оп. 128, спр. 567.
9. РДАСП, ф. 17, оп. 128, спр. 572.
10. СВАГ. Управление пропаганды и информации. 1944-1949 гг. Сборник документов. М., 1994. 856 с.
11. Уланова Т. В. Деятельность СЕПГ по вовлечению крестьянства в социалистическое строительство. М., 1965. 532 с.
12. Харахашьян Г. М. Аграрные преобразования в ГДР. М., 1951. 272 с.
13. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1891.
14. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 24, спр. 185.
15. Bericht der Zentralvereinigung Aer Gegenseitigen Bouemhilfe zum. 2. Deutschen Bountag. Berlin, 1949. 172 s.
16. Die Bodenreform in Deutschland. Berlin, 1947. 112 s.
17. Gärtner P. Die Genossenschaftsbewegung. Berlin, 1947. 288 s.
18. Kongress der ländlichen Genossenschaften Deutschlands. 15-17 Marz 1949. Berlin, 1949. 98 s.
19. Neues Deutschland. 1949. 18 novem. 4 s.
20. Programm und Statut der DBD. Berlin, 1949. 44 s.

### References

1. (1993). *Agrarnye otnosheniya: teoriya, istoricheskaya praktika, perspektivy razvitiya* [Agrarian Relations: Theory, Historical Practice, Development Prospects]. М. 270.
2. Veber A. B. (1962). *Rol krestyanskoj natsionalno-demokraticeskoy partii v utverzhenii gegemonii rabocheho klassa v GDR (1948 – 1949 gg.)* [The role of the peasant national democratic party in asserting the hegemony of the working class in the GDR (1948 – 1949)]. *Germanское rabochee dvizhenie v noveyshee vremya* [German labor movement in modern times]. М. 230-231.
3. Kotov G. G. (1956). *Agrarnye otnosheniya i zemelnaya reforma v Germanii* [Agrarian relations and landreform in Germany]. М. 463.
4. Marochko V. I. *Ukrainska selianska kooperatsiia. Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861–1929 rr.)* [Ukrainian selyanska cooperatives. Historical and theoretical aspect (1861–1929 rr.)]. К., 1995. 224 s.
5. (1958). *Osnovnyie zakonodatelnyie aktyi po agrarnym preobrazovaniyam v zarubezhnyih sotsialisticheskikh stranah* [The main legislative acts on agrarian transformations in foreign socialist countries]. М. 456.
6. RDASPI, f. 17, op. 128, spr. 147.
7. RDASPI, f. 17, op. 128, spr. 360.
8. RDASPI, f. 17, op. 128, spr. 567.
9. RDASPI, f. 17, op. 128, spr. 572.
10. SVAG. Управление пропаганды и информации. 1944-1949 гг. Сборник документов [SVAG. Management propaganda and information. 1944-1949. Collection of documents]. М., 1994. 856 s.
11. Ulanova T. V. (1965). *Deyatelnost SEPG po vovlecheniyu krestyanstva v sotsialisticheskoe stroitelstvo* [The activities of the SED on the involvement to the peasantry in socialist construction]. М. 532.
12. Harahashyan G. M. (1951). *Agrarnye preobrazovaniya v GDR* [Agricultural transformations in the GDR]. М. 272.
13. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 24, spr. 1891.
14. TsDAVO Ukrainy, f. 1, op. 24, spr. 185.
15. (1949). *Bericht der Zentralvereinigung Aer Gegenseitigen Bouemhilfe zum. 2. Deutschen Bountag* [Report of the Central Association Aer Mutual Bouemhilfe zum. 2. German Bountag]. Berlin. 172.
16. (1947). *Die Bodenreform in Deutschland* [The Bodenreform in Germany]. Berlin. 112.
17. Gärtner P. (1947). *Die Genossenschaftsbewegung* [The cooperative movement]. Berlin, 1947. 288 s.
18. (1949). *Kongress der ländlichen Genossenschaften Deutschlands. 15-17 Marz 1949* [Congress of the rural cooperatives of Germany. 15-17 March 1949]. Berlin. 98 s.
19. (1949). *Neues Deutschland* [New Germany]. 18 novem. 4.
20. (1949). *Programm und Statut der DBD* [Program and statute of the DBD]. Berlin. 44.

**Журба М. А.**

***Политические партии и общественные объединения в насаждении советской модели модернизации немецкого села (1945 – 1950 гг.).***

*Анализируя историографическую традицию и привлекая документальные материалы отечественных и зарубежных архивов в статье рассматривается проблема внедрения в социум немецкой поствоенной деревни советского опыта использования общественно-политических образований в процессе реализации коммунистической общественной трансформационной модели.*

*Воссоздаются тоталитарные манипулятивные и индоктринационные практики по средством которых Социалистическая единая партия Германии, опираясь на репрессивный аппарат Советской военной администрации смогла устранить с политической арены оппозиционные партии, создав им противовес в лице сельских кооперативных сообществ. Показано, что унифицированные и построенные по «классовому» признаку объединения превратились в социальную опору компартийно-государственных структур и реализации просоветской модели аграрного развития на территории Восточной Германии.*

**Ключевые слова:** *политические партии, общественные объединения, кооперация, Советская военная администрация Германии, союзы крестьянской взаимопомощи.*

**Zhurba M. A.**

***Socio-political associations of East Germany in the agrarian projects of the Soviet occupation administration (1945 – 1950).***

*Analyzing the historiographic tradition and drawing on documentary materials from domestic and foreign archives, the article deals with the problem of introducing into the society of a German post-war village the Soviet experience of using socio-political entities in the process of implementing a communist social transformation model.*

*Totalitarian manipulative and indoctrination practices are recreated by means of which the Socialist Unity Party of Germany, relying on the repressive apparatus of the Soviet military administration, was able to remove opposition parties from the political arena by creating a counterweight to them in the face of rural cooperative communities. It is shown that unified and built on a “class” basis, associations have become the social pillar of the Communist Party-state structures and the implementation of the pro-Soviet model of agrarian development in East Germany.*

**Keywords:** *political parties, public associations, cooperation, the Soviet military administration of Germany, unions of peasant mutual aid.*

\*\*\*

### ПЛАСТИДЫ РАСТИТЕЛЬНЫХ КЛЕТОК: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИХ ИЗУЧЕНИЯ

*Установлено, что органеллы растительной клетки, в том числе и пластиды, начали исследовать и детально изучать только к концу XIX века, поскольку совершенствовалась микроскопическая техника. Новая эра в изучении растительных пигментов началась в начале XX столетия в результате открытия русским ботаником М. С. Цветом нового метода разделения пигментов, получившего название адсорбционного. О структуре хлоропластов также стало не сразу известно, а в процессе онтогенеза. Можно утверждать, что ботаниками в прошлом столетии были выполнены важные исследования пластид, преимущественно хлоропластов, в разных направлениях, благодаря чему получили развитие другие немаловажные вопросы, например природа и химизм фотосинтеза.*

**Ключевые слова:** история цитологии, ботаника, исследования пластид, растительная клетка, пигменты пластид.

Анализируя найденные публикации, пособия по ботанике, цитологии приходим к мысли, что только в XIX в. внимание исследователей привлекает содержимое клетки, ее органеллы. К этому времени были уже известны крахмальные зерна, кристаллы, хлорофилловые зерна (т.е. пластиды) и др. Совершенствовалась микроскопическая техника и соответственно накапливался новый экспериментальный материал [13, с. 31].

Термин пластиды произошел от греческого слова «пластидос» – создающая, образующая. Это постоянные органоиды клеток зеленых растений. Грибы, бактерии, слизевики, а также сине-зеленые водоросли пластид не имеют. Первые наблюдения и описания пластид – хромофоров (носителей окраски у водорослей) и хлоропластов были сделаны А. Левенгуком в 1676 г. Детальное исследование пластид было проведено в 1882 г. А.Ф. В. Шимпером. Он описал три вида пластид: лейкопласты, хлоропласты и хромопласты [15].

В 1862 г. Сакс выяснил, что остов пластиды состоит из белковых веществ. Наблюдениями Шимпера в 1885 г. было установлено, что остов, или строма, является основной частью пластиды: пропитывающий его пигмент является включением которое может и отсутствовать [14, с. 60].

Шимпер в 1885 г. разделил пластиды на три группы в зависимости от их окраски: хлоропласты – зеленые, хромопласты (желто горячие) и лейкопласты – бесцветные [4].

Бесцветные пластиды – лейкопласты – были открыты и правильно изображены в 1854 г. Крюгером, но его наблюдения не привлекли внимания ботаников, пока Шимпер в 1880 г. не опубликовал своих исследований по этому же вопросу, указав на всеобщее распространение лейкопластов.

Окрашенные пигменты хромопластов стали известны еще ранее лейкопластов. В 1837 г. Берцелиус из желтых осенних листьев (спиртовой вытяжки) выделил пигмент и назвал его ксантофиллом. Вакенрадер в 1831 г. открыл каротин в корнях моркови. Краус в 1872 г. впервые спектроскопически исследовал пигменты хромопластов и установил три группы пигментов, отличающихся по своим спектрам поглощения. Одновременно с Краусом пигменты хромопластов изучал Сорби, который на основе спектроскопического исследования также выявил множественность пигментов хромопластов [14, с. 60].

Структуру хромопластов изучали Шимпер и Курше. Шимпер выявил генетическую связь хромопластов с другими пластидами, установил возникновение их из лейкопластов или хлоропластов, в последнем случае вследствие потери хлорофилла и появления пигментов-каротиноидов. По мнению Шимпера, в состав хромопластов входит белковый субстрат, включающий в одних случаях аморфный пигмент, а в других – зернышки пигмента или настоящие кристаллы пигмента. Шимпер полагал, что разнообразие форм хромопластов зависит не только от различия их по происхождению, но и от различия заключенных в них пигментов.

Курше изучал структуру и пигменты хромопластов более чем у 400 видов растений. Пигменты хромопластов он разделял на три категории: 1) содержащие пигменты из группы каротина, растворимые в петролейном эфире; 2) содержащие пигменты группы ксантеина, нерастворимые в петролейном эфире, но растворимые в спирте; 3) пигмент хромопластов алоэ (Aloe).

Хромопласты были найдены в цветках красного и желтого цвета, в плодах, в осенних листьях и в некоторых корнях, например у моркови. Русский ботаник В.А. Ротерт впервые нашел хромопласты в зеленых вегетативных органах растений.

Исследования отечественных и зарубежных ботаников, изучавших строение лейкопластов и хромопластов и пигменты последних, составившие основу современных представлений по этим вопросам, относятся уже к XX в.

Внимание ботаников, русских и зарубежных, более всего привлекало изучение зеленых пластид-хлоропластов, содержащих хлорофилл и сопутствующие ему пигменты. Они были открыты еще в 1791 г. Итальянским ученым Андреа Компаретти. Сам термин – хлоропласты – принадлежит Страсбургеру [14, с. 61].

Структура хлоропластов возникает не сразу, а в процессе онтогенеза. На формирование структуры хлорофилла впервые обратил внимание О.О. Табенцкий (1952). Позже развитие структуры хлоропластов описали А. Фрей-Висслинг и К. Люллеталер (1968) [5, с. 22].

В первой половине XIX в. было выяснено, что зеленые зернышки – хлоропласты – состоят не только из пигмента, но имеют остов, окрашивающийся йодом в желтый цвет [14, с. 61]. Выяснено, что хлоропласты состоят из окрашенной цитоплазматической основы – стромы, в которой размещены особенные зерноподобные образования – граны, которые еще выявил К. А. Тимирязев [7, с. 32].

Факты изучения хлорофилла и сопутствующих ему пигментов в XIX представляют лишь исторический интерес: несовершенство методики не позволяло выделить из хлоропластов пигменты в чистом виде, в связи с чем не могли быть выявлены их подлинные свойства [14, с. 61].

Новая эра в изучении растительных пигментов началась в начале XX столетия в результате открытия русским ботаником М. С. Цветом нового метода разделения пигментов, получившего название адсорбционного, или хроматографического [14, с. 62], а именно метод исследования им был предложен в 1903 году. В 1931 г. немецкие ученые Кун и Ледерер хроматографическим методом разделили каротины растительного происхождения на несколько компонентов [6, с. 106].

На основе этого метода пигменты хлорофиллового зерна – хлорофиллы, каротины и ксантофиллы – были впервые получены в чистом виде, в связи с чем за сравнительно короткий срок были достигнуты крупные успехи в изучении их свойств [14, с. 62].

Строение антоцианов было установлено в 1913-1916 гг. немецким ученым Р. Вильштеттером. Антоцианы – растительные хамелеоны, как их образно назвал М. С. Цвет (1914) за разнообразие окраски и способность ее быстро изменять [15].

Существовали различные точки зрения на структуру хлоропластов. Так, Н. Прингсгейм (1881-1882) приписывал хлоропластам губчатое строение, считая, что

пигмент заключен в порах белкового остова. А. Мейер (1883-1885) полагал, что пигмент в хлоропластах находится в виде зеленых зернышек, или гранул, включенных в бесцветную массу белкового остова. Шмиц и Фромман считали, что остов пластид имеет сетчатую структуру, с которой тесно связан пигмент. Впрочем, о сетчатой структуре хлоропластов значительно ранее писал С. М. Розанов (1867 г.), издавший ее у водоросли *Vruopsis*.

Шварц, подвергая в 1887 г. клетки различным воздействиям и изучая происходящие при этом изменения белкового остова, пришел к заключению о его волокнистом строении. По его мнению, тончайшие волокна белка, названного им хлоропластином, пропитаны хлорофиллом и склеены другим белковым веществом – метаксином [14, с. 62]. Последний имеет способность разбухать в воде или даже растворяться, в связи с чем волокна хлоропластина становятся видимыми.

Русский ботаник М. С. Цвет (1901), изучая строение хлоропластов, присоединился к представлениям Шварца. Цвет полагал, что остов хлоропласта состоит из двух различных частей: носителя пигментов – хлоропластина, образующего губчатый скелет пластиды, и менее плотного белкового вещества с непостоянными свойствами – метаксина, склеивающего хлоропластин.

Структурные же изменения стромы, по этим воззрениям, возникают при нарушении ее нормального состояния под влиянием внешних воздействий.

Относительно состояния хлорофилла в пластиде многие цитологии XX ст. склоняются к той мысли, что хлорофилл находится здесь в виде зернышек, или гранул, т.е. подтверждают старые наблюдения А. Мейера.

В первой половине XIX в., до работ Негели, общепринятым было мнение, что хлоропласты, как и клеточные ядра, возникают непосредственно из протоплазмы, в процессе формирования клетки. В 1846 г. Негели открыл у хлоропластов способность к размножению путем деления. Далее, обстоятельными работами Шмица о хлоропластах у водорослей, относящимися к 1880-1884 гг., и работами Шимпера, относящимися к 1880-1885 гг. на большом фактическом материале были подтверждены наблюдения Негели [14, с. 63].

Процесс образования пластид в растительных клетках изучал профессор Петербургского университета А. С. Фаминцын [10, с. 158-159] на семенах подсолнечника. Результаты своих наблюдений он изложил в статье «О судьбе зерен хлорофилла в семенах и проростках» (1894 б) [11, с. 11]. Он пришел к выводу, что хлоропласты в проростках подсолнечника не возникают заново из протоплазмы, а в виде маленьких сморщенных образований (лейкопластов) содержатся в зрелых семенах; только из этих образований, зеленеющих во время прорастания, и возникают хроматофоры проростков [14, с. 63].

Передвижения хлоропластов внутри клеток впервые наблюдал и описал Сакс. Частично затеняя лист и выставляя его на солнце, Сакс наблюдал побледнение освещенной части листа. После удаления затенявшего предмета на листе получался темно-зеленый рисунок на светлом фоне. Сакс, описав эти «теневые картины» не дал им объяснения [14, с. 64].

Аналогичные опыты проводил А. С. Фаминцын над листьями мха *Mnium* (1867 б, в), изучая влияние света и темноты на расположение хлоропластов в его листьях. Листья этого мха состоят из одного слоя клеток и поэтому удобны для наблюдения. Переноса растения из освещенного помещения в темное, Фаминцын наблюдал перемещение зерен хлорофилла с наружных на боковые стенки клеток. На основе этих наблюдений Фаминцын пришел к выводу, что хлорофилловые зерна мха *Mnium* каждые сутки совершают периодические движения: утром переходят с боковых стенок на наружные, верхнюю и нижнюю стороны, а вечером перекачываются снова на боковые стенки. Это передвижение хлоропластов, по мнению Фаминцына,

вызывается исключительно светом; рассеянный дневной свет вызывает передвижение зерен хлорофилла на наружные стенки, сильный же прямой свет действует подобно темноте [14, с. 64].

Фаминцын полагал, что зерна хлорофилла передвигаются пассивно, увлекаемые движением окружающей их протоплазмы. Отсюда он делал вывод, что не зерна хлорофилла, а протоплазма реагирует на световое раздражение [12, с. 53; 14, с. 64].

Изучение движения хлоропластов в клетках в зависимости от света и других внешних факторов было продолжено И. П. Бородиным [3, с. 18-20], изучавшим это явление у многих высших и низших растений: *Elodea Canadensis*, *Marchantia polymorpha*, *Blasia pusilla*, *Pellia epiphylla*, *Funaria Hydrometrica*, *Aspidium spinulosum* и других. Бородин описывал свои наблюдения (1869, 1870) над движением зерен хлорофилла на ярком солнечном свете: в этих условиях через 10-15 минут хлоропласты передвигались с наружных стенок на боковые, вследствие чего происходило побледнение листа, т. е. была установлена причина, вызывающая «теневые картины» Сакса. Одновременно наблюдения Бородина подтвердили выводы Фаминцына относительно действия рассеянного солнечного света на движение хлоропластов. Как было указано, на прямом свету пластиды перемещались на боковые стенки, на рассеянном же свету они вновь передвигались на наружные стенки клеток [14, с. 64].

У *Stellariamedia* и некоторых других растений Бородин (1872) изучал зависимость расположения хлорофилла от температуры. Перенося листья *Stellariamedia* из воды комнатной температуры в воду, нагретую до 30°C, он наблюдал быстрое, в течении часа, перемещение зерен хлорофилла с наружных стенок клеток на боковые. Охлаждение воды до обычной комнатной температуры вновь вызывало перемещение пластид в «дневное положение» – на наружные стенки. Чем слабее был рассеянный свет, тем быстрее перемещались хлоропласты с наружных стенок на боковые под влиянием нагревания. В темноте для этого было достаточно 25 минут. Бородин помещал два листа, находившиеся перед тем в темноте, один в комнатную, другой в теплую воду при рассеянном свете [14, с. 64-65].

В первом случае хлоропласты быстро перемещались на наружные стенки, во втором случае – они оставались неопределенно долгое время в старом положении, на боковых стенках.

Таким образом, опыты И. П. Бородина показали, что высокая температура стремится удержать или перевести зерна хлорофилла в ночное положение, обнаруживая антагонизм в отношении воздействия рассеянного света. От того, который из этих двух факторов брал перевес в воздействии на движение хлоропластов, зависел и результат опыта.

У К. А. Тимирязева (1903) была своя оригинальная точка зрения относительно воздействия прямого солнечного освещения на хлоропласты. Он отрицал перемещение и изменение формы хлоропластов под влиянием сильного освещения. «Предположение, - писал он по этому поводу, - как мне кажется, мало вероятное в применении к палисадной паренхиме, особенно, когда лучи не падают в направлении, строго параллельном продольной оси клеточек» [8, с. 415]. Тимирязев предполагал, что побледнение зеленых листьев при ярком освещении происходит благодаря химическому превращению хлорофилла [9, с. 226; 14, с. 65].

Однако объяснение, предложенное Тимирязевым, относительно выцветания листьев на прямом солнечном свете, не встретило поддержки у ботаников, передвижение хлорофилловых зерен в этих условиях считается твердо установленным, и заслуги Фаминцына и Бородина в выяснении этого явления общепризнанны.

А. Ф. Баталин (1873 а, б, 1874) [1, с. 3; 2, с. XVII-XVIII] изучал влияние света на хлорофилловые зерна, ставя перед собой другие задачи исследования: выяснить воздействие света разной напряженности на процесс образования и разрушения



хлорофилла. Помещая растения на несколько дней в условия яркого освещения, он наблюдал, что хлорофилл исчезает из пластид, но хромофоры не изменяют своей формы, не разрушаются. У растений, длительное время находившихся в условиях яркого освещения, Баталин наблюдал рост новых частей, оставшихся совершенно желтыми. Изучение под микроскопом показало, что в их бесцветных круглых пластидах не содержится крахмала. Затеняя желтые ветви, Баталин наблюдал их позеленение и образования крахмала. В течение лета Баталин вызывал смену пожелтения и позеленения хлорофилловых зерен у хвойных растений, перенося их с рассеянного света в условия сильного освещения и обратно. Аналогичное явление он наблюдал у *Equisetum arvense*, *Cerastium triviale*, *Saxifraga sarmentosa*, *Sparmannia africana* и др. [14, с. 65-66].

Чтоб исключить возможность предположения о влиянии высокой температуры на пожелтение хлорофильных зерен, Баталин видоизменял эксперимент: яркий свет он пропускал предварительно сквозь плоскопараллельный сосуд, наполненный водой; растения все равно желтели, хотя нагревания и не происходило. В то же время пожелтевшие растения начинали зеленеть и в том случае, когда одна ветвь затенялась полупрозрачной бумагой и, следовательно, под ней не происходило значительного нагревания.

Исходя из своих опытов, Баталин пришел к заключению, что разрушение хлорофилла происходит вследствие непосредственного действия яркого света; возвращение растения в условия рассеянного освещения приводит к регенерации хлорофилла.

Вразрез с общепринятыми представлениями о том, что хлорофилл распределен во всей массе хлоропласта, Тимирязев считал, что пигмент находится только на его поверхности (1903). Он проводил наблюдения над хлоропластами *Phajus*, которые было удобно изучать благодаря их значительным размерам.

Извлеченные из клеточек зеленые пластиды Тимирязев рассматривал в сахарном растворе, подбирая концентрацию, не изменяющую хлоропласты. При разбавлении раствора водой хлорофилловые зерна лопались. В этот момент Тимирязев прибавлял раствор медного купороса, чтобы задержать хлоропласты на данной стадии. Прибавляя эозин, он получал изящные препараты, напоминающие почку розового мака с двусторчатой чашечкой благодаря поверхностному расположению хлорофилла.

Хлоропласты Тимирязев изучал также в красном свете и замечал крупинки хлорофилла, распределяющиеся в виде черных точек на поверхности хлоропласта.

Эту точку зрения Тимирязева разделяли английские ботаники Пристлей и Ирвинг, они наблюдали, что у *Selaginella* и *Chlorophytum* хлорофилл расположен лишь в наружном слое пластиды. Зиркль, изучавший в 1926 г. хлоропласты у элодеи, также присоединился к этим представлениям. Однако в целом эти взгляды не встретили большой поддержки [14, с. 66].

В XX столетии в связи с открытием коллоидной структуры протоплазмы в ряде работ, например Либальда, Пономарева, высказывается мысль о гомогенном строении стромы пластид в виде тонкого коллоидного раствора.

Хлоропласты растительных клеток часто содержат включения в виде капелек масла, зерен крахмала, реже – белковых кристаллов. В хлоропластах многих водорослей выявлены особые образования – пиреноиды. Термин этот введен Шмицем. Суть работы Шмица заключалась в том, что пиреноиды встречаются в хромофорах большинства водорослей; у одних организмов они всегда окружены крахмалом, расположенным в форме зерен в плазме хромофора, у других они голы; в обоих случаях пиреноиды представляют округленные, часто шаровидные тела; размножаются они делением, однако могут возникать и непосредственно из плазмы хромофора.

Мейер приписывал пиреноидам кристаллическое строение. Однако к 90-м годам XIX столетия сведения о пиреноидах были еще скудны и противоречивы. Изучение строения, развития и функций пиреноидов составляет немалую заслугу В. Ф. Хмелевского. его труды по этому вопросу были опубликованы в 1895-1901 гг.

Хмелевский изучал пиреноиды на обширном материале – у видов *Zygnema*, *Spirogyra*, *Oedogonium*, *Mougeotia*, *Cladophora*, *Didymoprium*, некоторых *Protococcaseae* [14, с. 66].

Хмелевский нашел, что строение пиреноидов у всех изученных им видов водорослей более или менее сходно, однотипно и более сложно, чем считали его предшественники, изучавшие пиреноиды. В строении пиреноида он различал центральное тело (которое до его работ и принималось другими авторами за пиреноид в целом), от которого отходят пленчатые участки, придающие пиреноиду звездчатую форму. Хмелевский выявил, что в промежутках между упомянутыми лучеобразными отростками пиреноида отлагается крахмал. До его же исследований считалось, что крахмал находится в плазме хроматофора, окружающей пиреноид. По его наблюдениям, центральное тело пиреноида состоит из двух морфологически различных веществ: одного, более плотного, имеющего вид сети, и другого, менее плотного, заключенного в петлях этой сети. Более плотные, сетчато расположенные пластинки размещаются обыкновенно параллельно продольной оси клеток и всей нити водоросли: в петлях этой сети содержится вещество, слабее окрашивающееся. Продольные и поперечные разрезы центрального тела имеют вид полосатой структуры. При внимательном изучении оказывается, что полоски – это оптические разрезы пластинок, идущих параллельно друг другу, вследствие чего при некоторых положениях разрезов пластинчатая структура не обнаруживается. Представления Хмелевского о строении пиреноидов вполне отвечают современным взглядам [14, с. 67-68].

Однако в сводке П. Данжара «Цитология растений и общая цитология», изданной в 1950 г., работы Хмелевского о пиреноидах даже не упомянуты.

Изучая пиреноиды Хмелевский пришел к выводу, что свободного образования их из протоплазмы не происходит, они размножаются только делением. Он наблюдал процесс этого деления у *Zygnema*. Ядро перемещалось вдоль хроматофора и располагалось сбоку его. Пиреноид немного удлинялся, и на нем образовывалась перетяжка. Характерно, что углубление в перетяжке пиреноида увеличивалось именно со стороны ядра, что указывало на его роль в делении пиреноида. Ядро внедрялось в перетяжку, вследствие чего углубление возрастало, затем пиреноид и его крахмальная оболочка делилась на две части. На отдельных стадиях деления Хмелевский наблюдал мостик протоплазмы пиреноида, соединяющий обе его половины, затем мостик утончался, ядро помещалось между двумя пиреноидами, и происходило полное разделение его на две части. В более редких случаях пиреноиды делились ранее деления ядра. Аналогичный процесс деления пиреноидов Хмелевский наблюдал и у водорослей других видов [14, с. 68].

В 90-е годы среди ботаников было общепринятым мнение о том, что пиреноиды представляют собой склад запасов крахмала. Для выяснения роли пиреноидов в клетке, в частности их отношения к образованию крахмала, Хмелевский поставил обширный ряд опытов, выясняя, что происходит с пиреноидами при голодании клеток, при усиленном дыхании, при отравлениях, в атмосфере, насыщенной углекислотой без доступа кислорода (1896, 1899).

Выясняя влияние голодания на пиреноиды, Хмелевский держал водоросль *Nyalothesa* в помещении с высокой температурой (40°C), что повышало процессы диссимиляции. Опыт длился десять дней. Вначале из клеток исчезал крахмал, затем начиналась потеря более сложных органических веществ. Из органоидов клетки оказалось наиболее пострадавшим ядро, настолько уменьшающее в размерах, что в

ряде случаев Хмелевский ставил под сомнение и самое его существование. Хроматофоры оказывались скученными около пиреноидов, сами же пиреноиды оказались органами более устойчивыми, хотя и значительно уменьшались в размерах, по сравнению с нормальными клетками [14, с. 68-69].

При культуре водорослей в атмосфере углекислого газа при отсутствии кислорода из клеток исчезал крахмал. Хроматиновое вещество ядра осталось без изменений, однако оказалась измененной структура ядра. Хроматофоры помещались в центре клетки. Центральное тело пиреноида не изменилось. Испытывая влияние цианистого калия на водоросли, Хмелевский примешивал небольшое количество его в воду, где помещались водоросли. Результатом опыта, поставленного при обыкновенной температуре, было исчезновение крахмала и запасных белков. Ядра же и пиреноиды сохраняли свою морфологическую обособленность, причем Хмелевский часто обнаруживал интересный морфологический факт – протоплазматическую связь между ядром и центральным телом пиреноида, в связи с чем ставил вопрос, не являются ли пиреноиды обособившейся частью ядра.

Действие цианистого калия в условиях низкой температуры (4°C, опыт длился 24 дня) дало результаты, противоположные вышеописанному опыту: Хмелевский наблюдал накопление крахмала. Ядра и пиреноиды сохраняли свой первоначальный состав и форму, хлорофилл также не изменялся. Клетки сохраняли здоровый зеленый вид, во многих из них наблюдался даже процесс деления.

Раздумывая над этими неожиданными явлениями, в частности над причинами, обусловившими накопление крахмала, Хмелевский высказал предположение, что цианистый водород усваивается водорослью. Он напоминал о мнении Траубе, считавшего, что цианистая кислота является первым продуктом ассимиляции азотистых веществ протоплазмой. Хмелевский выдвигал и другое предположение для объяснения указанных явлений. По его мнению, цианистая кислота может выступать в роли сильного раздражителя протоплазмы, в связи с чем в условиях холода повышается способность цианистой кислоты к ассимиляции других органических веществ, находящихся в среде, окружающей водоросль [14, с. 69].

Выставляя на свет водоросли (ранее находившиеся в темноте и при высоких температурах), клетки которых при голодании потеряли крахмал, Хмелевский в первые же часы после начала опыта наблюдал вновь появление крахмала. Крахмал появлялся в виде мельчайших зернышек на периферии центрального тела пиреноида. Через несколько часов крахмала накоплялось так много, что пиреноиды приобретали свой нормальный вид звездчатых телец, с облегающей их крахмальной оболочкой [14, с. 69-70].

На основе своих исследований Хмелевский пришел к новым для того времени выводам о природе пиреноидов; в противовес общепринятому мнению о том, что пиреноиды представляют собой только запас питательных веществ, он указывал, что пиреноиды являются органоидами клетки, размножающимися путем деления и сохраняющими преемственность в развитии от одного поколения к другому.

Что же касается физиологической роли пиреноидов в клетке, то, по мнению Хмелевского, присутствие крахмала около центрального тела пиреноидов свидетельствует о том, что они имеют какое-то отношение к образованию крахмала: зерна крахмала при неблагоприятных условиях всего дольше удерживаются около центрального тела пиреноидов или же, что вероятнее, продолжают образовываться на самом центральном теле пиреноида.

Хмелевский наблюдал появление крахмала при неблагоприятных для его синтеза условиях (высокая температура +30°C, яркое освещение, отсутствие углекислоты). Отсюда он заключил, что в этих случаях крахмал образовывался из

веществ центрального тела пиреноидов, путем их превращения, так как величина пиреноидов при этом значительно уменьшалась.

Эта точка зрения Хмелевского нашла подтверждение и развитие в исследованиях 20-30-х годов XX в. (Зурда, Гейтлера, Шадфо): оказалось, что крахмал является продуктом деятельности пиреносом – элементов белковой природы, находящихся в центральном теле пиреноидов [14, с. 70].

Изложенный материал показывает, что русскими ботаниками в прошлом столетии были выполнены важные исследования пластид, преимущественно хлоропластов, в разных направлениях. Цвет интересовался структурой хлоропластов, Тимирязев – расположением хлорофилла в пластидах, Фаминцын – процессами образования хлоропластов в растительных клетках.

Наблюдениями русских ботаников были выяснены и получены объяснения характерные перемещения хлоропластов под влиянием света и других внешних факторов.

Благодаря работам Хмелевского были детально изучены особенности в строении хлоропластов у водорослей – пиреноиды, их возникновение и функции, причем представления Хмелевского вполне отвечают современным взглядам на природу пиреноидов.

1. *Баталин А. Ф.* О влиянии сильного света на разрушение зеленого красящего вещества хлорофилловых зерен у хвойных растений. *Труды 3-го съезда русских естествоисп. в Киеве в 1871 г.* Киев. 1873 а. с. 3.
2. *Баталин А. Ф.* О влиянии сильного света на разрушение хлорофилла. *Труды С.-Петербур. об-ва естествоисп.*, 1873 б. т. 4. вып. 1. с. XVII-XVIII.
3. *Бородин И. П.* О влиянии света на распределение зерен хлорофилла в зеленых частях семенных растений. *Труды С.-Петербур. об-ва естествоисп.*, 1870. т. 1. вып. 1. с. 18-20.
4. *Красильникова Л. О. Садовниченко Ю. О.* Анатомія рослин. Рослинна клітина, тканини, вегетативні органи. Навч. посіб. Харків: Видавнича група «Основа». 2007. 237 с.
5. *Проценко Д. Ф.* Физиология растений. Киев: Издательское объединение «Вища школа». 1978. 352 с.
6. *Сопин Е. Ф., Виноградова Р. П.* Основы биохимических методов исследования. Киев: Изд-ое объединение «Вища школа». 1975. 244 с.
7. *Сухарева И. Х.* Фізіологія рослин. Навч. посіб. Київ: Видавництво «Радянська школа. 1972. 173 с.
8. *Тимирязев К. А.* Космическая роль растения. 1903. В кн.: Тимирязев К.А. Сочинения. т. 1. 1937. с. 415.
9. *Тимирязев К. А.* Життя рослин. Київ–Харьков, 1946. 238 с.
10. *Фаминцын А. С.* Действие света на образование хлорофилла в цветковых растениях. *Натуралист.* 1867 а. № 10-12. с. 158-159.
11. *Фаминцын А.С.* О судьбе зерен хлорофилла в семенах и проростках. *Труды С.-Петербур. Об-ва естествоисп.*, отд. бот. 1894 в. т. 24. с. 11.
12. *Фаминцын А. С.* Учебник физиологии растений. СПб., 1887. с. 53.
13. *Хржановський В. Г.* Курс общей ботаники (цитология, гистология, органография, размножение): Учебник для сельхозвузов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Высш. школа, 1982. 384 с.
14. *Щербакова Антонина Алексеевна.* История цитологии растений в России в XIX веке. М.: Изд-во Академии наук СССР. 1961. 188 с.
15. <https://studfiles.net/preview/2143158/page:4-5/>

#### References

1. *Batalin A. F.* O vliyaniy sil'nogo sveta na razrushenie zelenogo krasnyashchego veshchestva khlороfillovykh zeren u khvoynykh rasteniy. *Trudy 3-go s'ezda russkikh estestvoisp. v Kieve v 1871 g.* Kiev. 1873 а. s. 3.
2. *Batalin A. F.* O vliyaniy sil'nogo sveta na razrushenie khlороfilla. *Trudy S.-Peterb. ob-va estestvoisp.*, 1873 b. t. 4. vyp. 1. s. XVII-XVIII.
3. *Borodin I. P.* O vliyaniy sveta na raspredelenie zeren khlороfilla v zelenykh chastyakh semennykh rasteniy. *Trudy S.-Peterb.ob-va estestvoisp.*, 1870. t. 1. vyp. 1. s. 18-20.
4. *Krasilnikova L. O. Sadovnychenko Yu. O.* Anatomiiia roslyn. Roslynnna klityna, tkanyny, vehetatyvni orhany. *Navch. posib.* Kharkiv: Vydavnycha hrupa «Osnova». 2007. 237 s.
5. *Protsenko D. F.* Fiziologiya rasteniy. Kiev: Izdatel'skoe ob"edinenie «Vishcha shkola». 1978. 352 s.

6. *Sopin E. F., Vinogradova R. P. Osnovy biokhimeskikh metodov issledovaniya.* Kiev: Izd-oe ob'edinenie «Vishcha shkola». 1975. 244 s.
7. *Sukhariyeva I. Kh. Fiziologhiia roslyn. Navch. posib.* Kyiv: Vydavnytstvo «Radianska shkola. 1972. 173 s.
8. *Timiryazev K. A. Kosmicheskaya rol' rasteniya.* 1903. V kn.: Timiryazev K.A. Sochineniya. t. 1. 1937. s. 415.
9. *Tymyriazev K. A. Zhyttia roslyn.* Kyiv–Kharkov, 1946. 238 c.
10. *Famintsyn A. S. Deystvie sveta na obrazovanie khlorofilla v tsvetkovykh rasteniyakh.* Naturalist. 1867a. № 10-12. s. 158-159.
11. *Famintsyn A. S. O sud'be zeren khlorofilla v semenakh i prorostkakh.* Trudy S.-Peterb. Ob-va estestvoisp., otd. bot. 1894 v. t. 24. s.11.
12. *Famintsyn A. S. Uchebnik fiziologii rasteniy.* SPb., 1887. s. 53.
13. *Khrzhanovskiy V. G. Kurs obshchey botaniki (tsitologiya, gistologiya, organografiya, razmnozhenie): Uchebnik dlya sel'khozvuzov. 2-e izd., pererab. i dop.* M.: Vyssh.shkola, 1982. 384 s.
14. *Shcherbakova Antonina Alekseevna Istoriya tsitologii rasteniy v Rossii v XIX veke.* M.: Izd-vo Akademii nauk SSSR. 1961. 188 s.
15. <https://studfiles.net/preview/2143158/page:4-5/>

**Глоба О. Ф.**

***Пластиди рослинних клітин: історичний аспект їх вивчення.***

*Встановлено, що органели рослинної клітини, в тому числі й пластиди, почали досліджувати і детально вивчати тільки в кінці XIX століття, оскільки удосконалювалася мікроскопічна техніка. Нова ера у вивченні рослинних пігментів почалася на початку XX століття в результаті відкриття російським ботаніком М. С. Цветом нового методу розподілу пігментів, що отримав назву адсорбційного. Про структуру хлоропластів також стає не відразу відомо, а в процесі онтогенезу. Можна стверджувати, що ботаніками в минулому столітті були зроблені важливі дослідження пластид, переважно хлоропластів, в різних напрямках, завдяки чому отримали розвиток інші важливі питання, наприклад природа і хімізм фотосинтезу.*

**Ключові слова:** історія цитології, ботаніка, дослідження пластид, рослинна клітина, пігменти пластид.

**Globa O. F.**

***Plastids of plant cells: the historical aspect of their study.***

*It has been established that plant cell organelles, including plastids, began to be investigated and studied in detail only towards the end of the 19th century, as microscopic technique was improved. A new era in the study of plant pigments began in the early twentieth century as a result of the discovery by the Russian botanist M. Tsvet of a new method of separation of pigments, called adsorption. The structure of chloroplasts also does not immediately become known, but in the process of ontogeny. It can be argued that botanists in the last century carried out important studies of plastids, mainly chloroplasts, in different directions, which gave rise to other important questions, such as the nature and chemistry of photosynthesis.*

**Key words:** history of cytology, botany, plastid research, plant cell, plastid pigments.

УДК 94:[639.11/.16-027.3:613.2]"18/19"(477.83/.86)

**О.Р. Проців**

**ОЦІНКА ХАРЧОВОЇ ЦІННОСТІ ДИЧИНИ У ГАЛИЧИНІ  
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

*У статті описано вартість дичини та проаналізовано її харчосмакові цінності в залежності від виду, віку, способів добування, кулінарних особливостей приготування. На основі аналізу історичних джерел виявлено кулінарні преференції, які надавало населення Галичини при купівлі дичини. Проведено порівняльний аналіз уподобань населення Галичини щодо споживання дичини з іншими європейськими країнами. Описано споживання екзотичних видів дичини та методології фальсифікації свійських видів тварин під дичину.*

**Ключові слова:** мисливство, дичина, Галичина.

На землях, на яких пізніше знаходилась Галичина, полювання відбувались приблизно 40–38 тис. років тому. Головною метою у той період було елементарне добування їжі, щоб не загинути з голоду. З економічним розвитком суспільства трансформується також й галузь мисливства, яка еволюціонує від добування продукції

харчування до самореалізації осіб, які займаються цим промислом. Домінуючим у мисливстві стає відпочинок, можливість самореалізації та участі у мисливських виставках з представленням мисливських трофеїв тощо. Все ж малодослідженою темою Галицького мисливства залишається оцінка харчосмакової цінності дичини у Галичині. Слід відмітити, що у порівнянні із свійськими тваринами у гуцулів м'ясо дичини цінувалось за харчовими якостями вище [1]. На подорожчання дичини впливав й той факт, що для приготування дичини необхідно було використовувати більшу кількість приправ, які на той час коштували досить дорого, та послуги доброго кухаря, бо господині нижчих соціальних страт не вміли приготувати із дичини смачні страви [2]. На Гуцульщині мисливство й рибальство було суто чоловічим заняттям, але до переробки і зберігання м'яса й риби залучались жінки. Приготування їжі із м'яса диких звірів і риби вважало завжди суто жіночим заняттям [3].

Різні історичні джерела свідчать, що до найсмачніших видів пернатої дичини відносилось м'ясо рябчика [4; 5], перепілок [6], бекасів [7]. Деякі автори вказували, що молоді голуби мають дуже делікатне і смачне м'ясо [8], а його найкраще готувати з нашіпгованим салом [9]. Інші автори запевняли, що найсмачнішим є м'ясо вальдшнепа [10], бо воно – делікатне та сочисте [11].

На думку фахівців, через поїдання фазанами, глухарями та тетеруками чорниці їхнє м'ясо є найсмачнішим [12]. Особливо смачними були молоді особини [13]. Пізнання особливостей смакових якостей дикої пернатої дичини зіграло злий жарт з її поціновувачами. Так, у львівських часописах публікувались «рецепти» вигодовування дичини на основі свійських тварин. Наприклад, що якщо курчат у віці чотирьох тижнів – період, коли вони можуть обходитись без квочки, почати годувати ячмінною кашею з додаванням ялівця, то через місяць можна з них приготувати страви, які будуть мати смак дичини [14]. У Німеччині навіть випускали свійських курей в ліс, де вони дичавіли і споживали природний корм, а м'ясо у них було навіть смачніше, ніж у фазанів [15].

Тогочасні дослідники вказували, що серед диких качок найсмачнішою є циранка (*anas querquedula*), тоді як кряква (*anas boschas*) є гіршої якості, так як пахне жиром та болотом, а найнижчої якості з диких качок є нурок [16]. В загальному не рекомендувалось весною добувати качок, так як тоді їхнє м'ясо є найгіршої якості [17]. У календарі «Галичанин» (1853 р.) мисливцям давали пораду – добувати пернатих з початком осені, так як вони є тоді найсмачнішими [18].

Практично однакової якості з качками були водяні курочки [19], які мали такий самий смак [20]. На думку барона Шінгена, восени вальдшнеп має смачне і здорове м'ясо [21], а гуси, навіть старі особини, мають добрий смак [22].

Діаметрально протилежними були думки щодо якості м'яса дрохви (*Otis tarda*). На нашу думку, ці суперечності вказували на те, що у Галичині цей пернатий вид був рідкістю. Це давало додаткову унікальну можливість проявити мисливцям, які цього птаха добули чи смакували, свій інтелект.

Мисливці, які відстоювали дрохву, вказували, що «багато людей вважають дрохву несмачною. Але це через те, що її мало хто їв, або ті, що її куштували, натрапили на погано приготовлену, так як після відстрілу вона є твердою, а коли її вимочити, то м'ясо крушіє і стає смачним» [23]. Крім того, молоді особини дрохви є смачними [24], на протигагу старим [25].

Противники дрохви вказували, що хоча у деяких країнах Європи цю птицю вважають делікатесом, але її м'ясо є несмачним, так як має неприємний специфічний запах, до якого важко звикнути. Вказувалось, що з одного птаха топлять до одного літру жиру, який використовують для притравки лисиць та вимашують ним капкани на тхорів та куниць [26]. Вказувалось, що збити неприємний запах та твердість цього м'яса можна вимочуючи декілька днів м'ясо дрохви в оцті [27].

Загалом за відгуками тогочасних мисливців, у пресі було багато публікацій, присвячених доброму смаку м'яса зайців [28]. У порівнянні з іншими видами дичини вартість м'яса зайця є несправедливо дешевою [29]. У багатьох публікаціях відзначалось, що велике значення для якості м'яса зайців має місце його добування та підвидові особливості. Так, зайці, добуті на болотах та в очереті, є худими та несмачними [30], тоді як найкращої якості зайців добували в місцевостях з добре розвинутим сільським господарством, або у гірській місцевості [31]. Багато галицьких мисливців, яким поталанило полювати у Сибіру, вказували, що у Галичині звичайні сірі зайці є смачніші, ніж там біляки [32 – 34].

Серед копитних видів дичини найбільше цінувалось м'ясо оленів та козуль. Так, через великий попит і ціну на Гуцульщині ці види тварин отримали назву «товарє». Хоча й козуля у порівнянні з оленем має меншу вагу, але вважалось, що її м'ясо є смачнішим [35].

Велике значення на смакові властивості м'яса козулі та оленя мав період їх добування. Так, у Львові козуля у літню пору коштувала дешевше, ніж у зиму. Щороку найвищу її ціну нотували в грудні, в період, коли закінчувався піст перед Різдом [36]. Інші дослідники вказували навпаки, що олені добуті у липні є кращої якості. Хоча їхня туша у цей період є худішою, але м'ясо не має специфічного запаху, ніж в оленя, добутого під час парування восени. Великий вплив на вартість дичини мала стать тварини. Так, м'ясо самиць оленя та козулі вартувало більше, ніж м'ясо самців, бо за смаковими якостями вважалось делікатнішим. Більше того, на смак м'яса оленя впливав і спосіб його добування. Так, гуцули в переважній більшості не добували оленів за допомогою силець, так як «олені і кози в сильці задуюються, тоді кров не витікає, і таке м'ясо не смачне» [37].

Багато хороших відгуків у мисливській пресі публікували про смачне м'ясо лося [38 – 40]. Також смакові якості м'яса лося залежали від його добування у певний період року. Найсмачнішим м'ясо лося було у червні [41; 42], а найменш смачним – у грудні [43]. Аналогічно цінувалось м'ясо серни у Татрах [44].

Найменш цінували серед дичини м'ясо дикого кабана. Полювання на нього влаштовували з охоронною метою, так як вони нищили посадки картоплі. Найменш цінними за смаковими якостями були старі кабани, так як вони мали специфічний запах [45; 46]. У пресі сповіщали про курйозні випадки на полюванні, коли було добуто кабана на 280 кілограм, і воно було смачне, так як під час шлюбних забав суперник кастрував добутого кабана [47].

Окрім класичних видів дичини, які споживались у Галичині, у мисливській пресі публікувалась інформація щодо харчової цінності нетрадиційних видів дичини. Так, відомий мисливець та публіцист Ян Стольцман вказував, що м'ясо рисі є смачне, а печінку рисі подавали на конгресі князів, який відбувся у Відні. М'ясо рисі лікарі прописали баварському королю в 1891 році і він розпорядився його добути [48]. У Німеччині в Середні віки великим попитом користувались білки. Деякі дописувачі відзначали, що смачне м'ясо є у бобра [49], видри [50], лисиці та борсука, але їх потрібно вміло приготувати. Давали навіть пораду, що найкраще бабака закоптити, а його сало є смачнішим за вершкове масло [51].

Про велику харчову цінність ведмежатини повідомлялось у статті «Ведмеже м'ясо» (1908 р.). Вказувалось, що в Лондоні два відомі ресторани пригощали відвідувачів ведмежатиною у запеченому й смаженому вигляді. Ця страва користувалась великим попитом серед відвідувачів. Живих ведмедів було привезено з Росії, а у Лондоні їх вбили [52].

Також тогочасні мисливці звертали увагу на нетрадиційну кухню, представлену пернатою дичиною. Так, була опублікована інформація, що яйця чайки [53] та лебедів є смачними [54]. Один з галицьких мисливців переконував, що ворони є

найсмачнішими з усіх пернатих, а особливо йому смакують запечені або супи. Для більшого переконання він вказував, що вполював і з'їв 50 ворон [55]. Історичні джерела свідчать, що під час Першої світової війни, рятуючись від голоду, у Галичині добували ворон та граків [56]. Про схожість якості м'яса ворон та куріпок свідчить той факт, що у Варшаві в багатьох ресторанах фальсифікували м'ясо. Замість куріпок готували ворон [57]. Також у галицькій пресі описували специфічні смаки європейців: дроздів люблять у Франції та Італії [58], граків готують у берлінських ресторанах, жайворонків масово виловлюють в Італії та Швейцарії й експортують до Парижу, де вони користуються найбільшим попитом [59]. У французьких кулінарних книгах публікували рецепти для приготування чаплі [60].

Аналіз цін на м'ясо для різних видів тварин дає змогу порівняльним методом визначати харчосмакові якості м'яса дичини. Так, у 1903 році, за даними Кирила Кохановського, при закупівлі дичини безпосередньо в мисливських господарствах під Львовом: заєць коштував 1,5-1,8 крон за голову, козуля понад 14 кг – 13 крон, кабан (три і більше років) – близько 20 крон, дворічний – 16 крон і однорічний – 6-10 крон; олень вагою понад 100 кг – близько 25 крон, від 60 до 100 кг – близько 20 крон, менше 60 кг – близько 15 крон за одну голову. У той же час ціни на львівській торговиці були сформовані наступним чином: заєць – 2-2,5 крон; козуля велика – 18-20 крон, середня – 14-15 крон; кабан великий – близько 30 крон, середній – 25 крон, малий – близько 15 крон; великий олень – близько 32 крони, середній – близько 24 крон, малий – 20 крон. У Відні в цей же період ціна продажу дичини була ще більшою, ніж у Львові і становила: заєць – 3-3,20 крони, куріпка – 1,30-1,60 крони, стара куріпка – 0,8-1,1 крони; качка – 2-2,4 крони; вальдшнеп – 2,2 до 2,8 крони; олень (1 кг) – 0,64-0,76 крони; козуля (1 кг) – 1,40-1,50 крон, кабан старий (1 кг) – 0,6-0,8 крон [61].

Закупівельник Станіслав Хрупяк (1903 р., м. Львів, вул. Зублікевича, 17) [62] пропонував такі ціни: 1 кг кабана до 40 кг – 0,25 золотого, 1 кг кабана до 70 кг – 0,15 золотого, 1 кг кабана понад 70 кг – 0,1 золотого, 1 кг м'яса козулі – 0,4 золотого, заєць – 1 золотий, пара фазанів – 2,4 золотого, рябчик – 1 золотий, вальдшнеп – 1 золотий, куріпка – 0,5 золотого, тетерук – 1,2 золотого, качка – 0,5 золотого [63]. Кілограм оленини коштував 80 геллерів [64], тобто, 0,4 золотого. Інший закупівельник у Львові Міхал Кривда (1904 р., м. Львів, Ринок, 29 – «Пасаж Андріюлі») скуповував дичину за такими цінами: 1 кг м'яса самця оленя – 0,4 золотих, заєць – 1 золотий, 1 кг м'яса дикого кабана (молодняк до 25 кг) – 0,3 золотого, середньої ваги (25-50 кг) – 0,25 золотого, вище середньої ваги (50-70 кг) – 0,15 золотого; за пернатих: фазан – 1,1 золотого, рябчик – 1 золотий, вальдшнеп – 0,9 золотого, дика качка – 0,65 золотого [65].

У Відні (1892 р.) молоді куріпки коштували 90 геллерів, фазан – 2,5 крон, дика качка – 1-1,2 крони, вальдшнеп – 1-1,3 крони, 1 кг оленини – 44-49 геллерів, великих кабанів – 32-36 геллерів, середніх – 50-60 геллерів, малих – 80-90 геллерів [66]. У 1900 році на віденському ринку кілограм м'яса козулі коштував 1,3-1,6 крони, оленини – 0,6-0,7 крони, великі зайці – 3,2-3,5 крони, малі зайці – 1,4-2,1 крони. Серед пернатих, за голову молодих куріпок брали 1,0-1,45 крони, старих – 0,7-0,9 крони, фазана – 2,8-3,2 крони, дикої качки – 1,2-1,4 крони перепілки 0,2-0,4 крони [67]. У порівнянні з цінами на львівському ринку у Відні ціна на дичину була у два рази вищою. Середня ціна на пернату дичину протягом 12 років (1898-1909 рр.) у деяких містах Європи становила (в марках): за куріпку в Ліоні – 2,82, Парижі – 1,08, Відні – 1,07, Ризи – 1,03, Монако – 0,99, Берліні – 0,85; за фазана в Ліоні – 4,26, Римі – 3,63, Відні – 3,63, Дрездені – 3,60, Парижі – 3,38, Відні – 3,04, Цюриху – 2,89, Будапешті – 2,89, Липску – 2,83; за дику качку в Ліоні – 2,52, Парижі – 2,45, Дрездені – 2,11, Відні – 1,96, Липску – 1,86, Відні – 1,67, Будапешті – 1,57, Римі – 1,52; за один кілограм оленини в Ліоні –



2,16, Мадриді – 1,62, Відні – 1,39, Мюнхені – 1,26, Парижі – 1,16, Римі – 1,01 в Берліні – 0,86; за кілограм козулі м'яса у Ліоні – 2,26 марок, Парижі – 1,86, Цюріху – 1,45, в Берліні – 1,28; за кілограм дикого кабана в Мадриді – 2,83 марки, Цюріху – 1,90, Ліоні – 1,86, Відні – 1,75, Дрездені – 1,67, Мюнхені – 1,57, Будапешті – 1,56, Парижі – 1,37, Берліні – 0,97, Римі – 0,86; за голову зайця в Ліоні платили – 6,13, Парижі – 4,44, Дрездені – 3,99, Цюріху – 3,80, Ліпску – 3,71, Вроцлаві – 3,26, Мюнхені – 2,88, Берліні – 2,87, Будапешті – 2,50, Відні – 2,47, Римі – 1,82, Ризі – 1,72 [68].

### Висновок.

Встановлено, що у порівнянні із свійськими тваринами у Галичині дичина цінувалась вище за харчовими якостями, ніж м'ясо свійських тварин. Виявлено, що з метою фальсифікації дичини свійських тварин годували природним лісовим кормом, або на деякий період їх переводили в ліс. Деякі мисливці полювали на нетрадиційні види пернатих, таких як ворони, з метою їх споживання.

Аналіз цін на дичину показав, що великим попитом у Галичині користувалась зайчатина. З копитних тварин найдорожчим було м'ясо козулі. У порівнянні з копитним видами тварин м'ясо пернатої дичини було дорогим. Зокрема, вага живої маси вальдшнепа сягала 400 г. За гроші, сплачені за нього, можна було купити 2 кг м'яса дикого кабана середньої якості. Найдорожче реалізовувались фазани, а найдешевше – дикі качки та перепілки. Серед копитних найбільше цінувалось м'ясо козулі яке було у два рази дорожчим за оленятину. Великий вплив на ціну мав вік тварини. Так, м'ясо старого кабана було у 2-3 рази дешевшим за молодого, тоді як у оленя цей показник не перебільшував 1,5 рази. У порівнянні зі Львовом ціни в європейських країнах на дичину були у 2-3 рази вищими. Встановлено, що велике значення для якості м'яса того чи іншого виду тварин мало також місце та спосіб їх добування. Великий вплив на смакові властивості продукції, приготовленої з дичини, мали й спосіб обробки туші, підбір приправ, вправність кухарів.

1. Arkhiv Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy. F. 1. Op. 2. Od. zb. 641. ark. 41. (Polovi etnografichni materialy do temy «Tradyciine myslyvstvo v Ukrainykykh Karpatakh», zafiksovani aspirantom Romaniukom Volodymyrom Oleksandrovychem 10—21 lypnia 2008 r. u Kosivskomu ta Verkhovynskomu r-nakh Ivano-Frankivskoi obl.). [in Ukrainen].
2. Kochanowski C. Sprzedaż dziczyzny w mieście Lwowie / C. Kochanowski // *Łowiec*. 1903. № 22. S. 257.
3. Lavruk M. M. (2005). Hutsuly Ukrainykykh Karpat Hutsuls of the Ukrainian Carpathians (ethnographic study). Lviv, 81. [in Ukrainen].
4. Jarzabek // *Encyklopedia rolnicza*. Warszawa: Muzeum przemysłu i rolnictwa, 1895. T. IV. S. 641.
5. Nolde Ferdynand. Kilka słów pwactwie lownem // *Łowiec*. 1880. № 11. S. 163.
6. Przepiórka // *Encyklopedia rolnicza*. Warszawa: Muzeum przemysłu i rolnictwa, 1899. T. VIII. S. 277.
7. *Encyklopedia rolnicza*. Warszawa: Muzeum przemysłu i rolnictwa, 1890. T. I. S. 308.
8. Nieco o hodowli gołębi. // *ŁowiecPolski*. 1907. № 12. S. 187.
9. O polowaniu na dzikie gołębie. // *ŁowiecPolski*. 1913. № 9. S. 152.
10. Słonki // *Łowiec*. 1897. № 3. S. 34-35.
11. Kszyk. // *Łowiec*. 1911. № 18. S. 211.
12. *Encyklopedia rolnicza*. Warszawa: Muzeum przemysłu i rolnictwa, 1890. T. I. S. 470.
13. *Łowiec*. 1882. № 8. S. 123.
14. Kurczęta ze imakiem kwiczolow. // *Gazeta Narodowa*. 1905. № 106. S.3.
15. Zdziczałe kury. // *Łowiec*. 1894. № 5. S. 79.
16. Korespondencye. // *Łowiec*. 1908. № 17. S. 202.
17. Hej że na kaczkę. // *Łowiec Wielkopolski*. 1912. № 10. S. 166.
18. Upominek dla gospodyń. // *Haliczanin, kalendarz powszechny na rok pański 1853*. Lwów: Drukarnia K. Pillera, 1853. S. 35.
19. Polowanie na ptactwo wodne we Włoszech. // *Łowiec Polski*. 1913. № 23. S. 361.
20. Dlaczego u nas wodne ptactwo ginie. // *Łowiec Wielkopolski*. 1914. № 19. S. 326-327.
21. C. Thiingen Slonka // *Łowiec*. 1881. № 4. S. 50.
22. Dzika geś. // *Przegląd myśliwski*. 1925. № 8. S. 115-116.

23. Znalazł swój swego. // Łowiec. 1883. № 2. S. 21-23.
24. Wspomnienia myśliwskie z Węgier. // Łowiec. 1907. № 17. S. 205-207.
25. Polowanie na dropie. // Łowiec. 1916. № 23-24. S. 186.
26. Polowanie na dropie. // Łowiec Polski. 1930. № 39. S. 792-795.
27. Wspomnienia myśliwskie z Azji Środkowej // Przegląd myśliwski. 1923. № 7. S. 6.
28. W sprawie galicyjskiej Ustawy łowieckiej // Łowiec Polski. 1907. № 3. S. 38.
29. Ceny dzierzyny ifutra. // Łowiec Wielkopolski. 1914. № 21. S. 366-367.
30. Polowanie z wyżłem na zająca. // Łowiec Wielkopolski. 1911. № 12. S. 195-196.
31. Zając pospolity // Łowiec Polski. 1904. № 5. S. 68.
32. Czaplicki Władysław dziedziczy kraj // Łowiec. 1883. № 12. S. 184-185.
33. Zając bielak // Łowiec. 1939. № 5-6. S. 52.
34. Zając pospolity // Łowiec Polski. 1904. № 20. S. 309-310.
35. Plan gospodarstwa łowieckiego w Fundacji Kórnickiej // Łowiec. 1933. № 24. S. 279.
36. Odstrzał siut // Łowiec. 1926. № 9. S. 122.
37. *Zelenchuk Ya. I.* (2008). Ukrainoznavcho-istorvchna rekonstruktsiia etnosotsialnoi systemy Hutsulshchyny [Ukrainian-historical reconstruction of the ethno-social system of Hutsul]: dys. ... kand. istor. nauk: 09.00.12 / Zelenchuk Yaroslav Ivanovych. Kyiv. 196-203. [in Ukrainian].
38. Z Wołynia // Łowiec. 1881. № 9. S. 141.
39. Polowanie na łosie w Kanadzie. // Łowiec Polski. 1930. № 5. S. 89-90.
40. O polowaniu na łosie w Norwegii. // Łowiec Polski. 1930. № 9. S. 177-178.
41. Zapiski myśliwskie na czerwiec. // Łowiec Wielkopolski. 1912. № 6. S. 99.
42. Kalendarz łowiecki // Łowiec. 1878. № 7. S. 112.
43. Zapiski myśliwskie na grudzień. // Łowiec Wielkopolski. 1917. № 12. S. 289-196.
44. Z Tatr. // Łowiec. 1904. № 6. S. 64-65.
45. Rok myśliwego. // Łowiec Polski. 1907. № 1. S. 11.
46. Rok myśliwego. // Łowiec Polski. 1927. № 24. S. 363.
47. Z mozaiki dziczej. // Łowiec. 1913. № 1. S. 7-8.
48. Przegląd krajowych ssaków łownych. // Łowiec Polski. 1906. № 4. S. 53.
49. Zwierzeta łowne. // Łowiec. 1881. № 9. S. 194.
50. Łowienie wydry. Drozd kwiczoł. // Łowiec Polski. 1912. № 16. S. 250.
51. Przegląd krajowych ssaków łownych. // Łowiec Polski. 1904. № 14. S. 309-310.
52. Niedźwiedzie mięso. // Łowiec Polski. 1908. № 11. S. 172.
53. Produkcja jaj ptasich. // Łowiec Polski. 1907. № 14. S. 220.
54. Kronika. // Łowiec. 1896. № 5. S. 79.
55. Kronika. // Łowiec. 1916. № 11-12. S. 93.
56. Zwierzyna a wojna // Łowiec. 1917. № 19-20. S. 155-157.
57. Wrony zamiast kuropatw. // Łowiec Polski. 1904. № 19. S. 302.
58. Drozd kwiczoł. // Łowiec Polski. 1908. № 20. S. 309-310.
59. Zwierzę dzikie jako pożywienie. // Łowiec Polski. 1926. № 6. S. 91.
60. Kilka słów w sprawie „krzyżówek”. // Łowiec. 1908. № 20. S. 236.
61. *Kochanowski C.* Sprzedaż dzierzyny w mieście Lwowie / C. Kochanowski // Łowiec. 1903. № 22. S. 255-258.
62. Ogłoszenia // Łowiec. 1903. № 23. S. 277.
63. Ogłoszenia // Łowiec. 1904. № 1. S. 11.
64. Drobnogłoszenia i inseraty // Łowiec. 1904. № 21. S. 253.
65. Drobne ogłoszenia i inseraty // Łowiec. 1904. № 23. S. 297.
66. Dzierzyna // Gazeta lwowska. 1892. № 303. 18 grudnia. S. 3.
67. Sprawozdanie oryginalne z targu zwierzyny // Łowiec. 1900. № 19. S. 295.
68. Cena dzierzyny // Łowiec Polski. 1911. № 22. S. 34.

### **Проців О. Р.**

#### **Оценка пищевой ценности дичи в Галичине в конце XIX – начале XX в.**

*В статье описана стоимость дичи и проанализировано ее пищевые ценности в зависимости от вида, возраста, способов добычи, кулинарных особенностей приготовления. На основе анализа исторических источников выявлены кулинарные предпочтения, которые предоставляло население Галичины при покупке дичи. Проведен сравнительный анализ вкусов населения Галичины относительно потребления дичи с другими европейскими странами. Описано потребление экзотических видов дичи и методологии фальсификации домашних видов животных под дичь.*

**Ключевые слова:** охота, дичь, Галичина.

---

**Protsiv O. P.**

***Evaluation of the food value in Galichyna and of the XIX – beginning of XX.***

*The article describes the cost of game and analyzed its nutritional values, depending on the species, age, methods of extraction, culinary characteristics of the preparation. Based on the analysis of historical sources, culinary preferences were found that provided the population of Galicia with the purchase of game. A comparative analysis of the preferences of the population of Galicia regarding the consumption of game with other European countries has been carried out. Describes the consumption of exotic game species and the methodology of falsification of domestic species of wild game.*

**Keywords:** *hunting, Game or quarry, Galichina.*

УДК 631.1(477)«1917/2017»

**Н.П. КОВАЛЕНКО**

**ОРГАНІЗАЦІЯ ВЕДЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА  
В МЕЖАХ ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТЕРСТВА АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ  
ТА ПРОДОВОЛЬСТВА УКРАЇНИ (1917–2017 РР.)**

*Визначено, що за вікову історію діяльності Міністерства аграрної політики та продовольства України досягнуто певних позитивних зрушень у збільшенні обсягів виробництва валової продукції сільського господарства, підвищенні продуктивності праці на сільськогосподарських підприємствах, урожайності основних сільськогосподарських культур тощо. З'ясовано, що подальше підвищення ефективності управління ведення сільського господарства і прибутковості та рентабельності виробництва продукції повинне стати запорукою ефективного сільськогосподарського виробництва, що забезпечить продовольчу безпеку України.*

**Ключові слова:** *організація, ефективність, удосконалення діяльності, науково-дослідні установи, сільське господарство, виробництво продукції.*

У 2017 р. Міністерство аграрної політики та продовольства України відзначило сторіччя свого заснування. Його предтечею був Генеральний секретаріат земельних справ, створений 15 червня 1917 р. у межах Уряду Центральної Ради на чолі з В. Винниченком. Офіційна дата відліку історії Міністерства вважається 15 липня 1917 р. згідно датування постанови Комітету Української Центральної Ради «Про склад Генерального секретаріату». За цією постановою Генеральний секретаріат земельних справ очолив Борис Мартос – український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-економіст, педагог, член Наукового товариства ім. Т. Шевченка [1, с. 85]. У різні періоди існування Української Центральної Ради посаду Генерального секретаря земельних справ, крім Бориса Мартоса, займали Михайло Савченко-Більський, Богдан-Олександр Зарудний, Аристарх Терниченко та інші.

Генеральний секретаріат земельних справ з перших днів свого існування здійснював функції управлінського та розпорядчого характеру. Так, циркуляр № 1 від 10 листопада 1917 р. оголосив акт «Про агрономічну допомогу селянству». Він був розісланий всім губернiальним і повітовим земським управам країни, його доводили до відома майже кожного селянина. Від розвитку агрономічної допомоги населенню й належної її організації, як зазначалося в ухвалі, залежав добробут людності, багатство України та розвиток її торговельного балансу.

Вже 22 січня 1918 р. Генеральне секретарство земельних справ було перейменовано у Міністерство земельних справ України, яке мало ті ж самі повноваження і функції, але більш розширену структуру. До нього належало 3 галузеві департаменти: земельний з 8 відділами, лісовий з 7 відділами та сільськогосподарський з 10 управліннями з 39 відділами за різними напрямками сільського господарства: агрономічної допомоги, освіти, дослідної справи, скотарства, ветеринарії, державного конезаводства, меліорації, сільськогосподарської кооперації, сільськогосподарської статистики та сільськогосподарської економіки. Першим Міністром земельних справ України став Микола Ковалевський [1, с. 85]. При Міністерстві земельних справ

створено єдиний координуючий орган ведення сільськогосподарської науки у вигляді Сільськогосподарського вченого (наукового) комітету України. Його створення затверджене 1 листопада 1918 р. наказом Міністерства земельних справ України, як дорадчого органу для об'єднання праці фахівців дослідної справи, а також з природно-історичного дослідження України [2, с. 5].

На початкових етапах існування радянської влади керівництво веденням сільського господарства здійснювала спеціальна Земельна Комісія при Всеукраїнському Революційному Комітеті, яку 20 лютого 1920 р. трансформовано у Народний комісаріат земельних справ України.

Відповідно до Декрету РНК УСРР від 31 січня 1921 р. всім центральним і місцевим органам влади, крім Наркомзему УСРР, заборонялося втручатися у розпорядок роботи галузевих дослідних установ. При Наркомземі УСРР створено спеціальний дослідний відділ та Всеукраїнське Бюро Дослідної Сільськогосподарської Справи а чолі з Б.М. Рожественським. Вже станом на вересень 1922 р. галузеві дослідні інституції в УСРР налічували 51 установу.

Черговим регламентуючим заходом стало затвердження у лютому 1923 р. «Положення про управління і ведення сільськогосподарської дослідної справи в УСРР» [3, арк. 263–264 зв.]. Згідно з цим документом, Наркомзем УСРР через його дослідний відділ та Всеукраїнське Бюро Дослідної Сільськогосподарської Справи, остаточно взяв на себе функції координатора-господаря на селі як з проблем виробництва, так і науково-освітнього забезпечення. Законодавчо відповідаючи за всі перетворення на селі, Наркомзем УСРР, передусім, завдячуючи М.М. Вольфу, зумів довести необхідність існування плановості всіх важелів народного господарства навіть під час зміни ідеології у напрямі колективізму.

Упродовж 1927–1930 рр. координацію діяльності науково-дослідної мережі при Наркомземі УСРР здійснювала Науково-Консультаційна Рада на чолі з О.Г. Шліхтером [4, арк. 32–45]. Саме на цей період припадає створення переважної кількості науково-дослідних інститутів, які відігравали велику роль в умовах державного планування [5, с. 5]. Для наукового розроблення планів та заходів Наркомзему УСРР положенням про роботу Науково-Консультаційної Ради передбачено наступні завдання: наукове обґрунтування загального плану розвитку сільського господарства УСРР; погодження та скерованість відповідно до потреб планового розвитку сільського господарства наукової сільськогосподарської роботи; допомога оперативним відділам та установам Наркомзему УСРР у їх практичній роботі шляхом відповідних наукових консультацій, експертиз, висновків, розроблення окремих тем [6, арк. 65]. Ведення сільського господарства відбувалось за наступними напрямками: проблема скотарства, боротьба з посухою, проблема Дніпробуду і нових сільськогосподарських культур, сільськогосподарське районування України, розширення спеціальних технічних культур, підвищення врожайності культур, індустріалізація українського сільського господарства і будівництво переробних підприємств та ін. [7, арк. 45–47 зв.].

Серед організаційних розбудов радянської доби потрібно відмітити крайову організацію ведення сільськогосподарської дослідної справи за територіальним підходом та з урахуванням ґрунтово-кліматичних умов. Упродовж 1920-х років під егідою Наркомзему УСРР досягнуто значних здобутків з розвитку галузевої науки: відпрацьовано системи спеціалізованих сівозмін для різних ґрунтово-кліматичних умов; створено першу ґрунтову карту України; обстежено меліоративний фонд республіки; розроблено українську сільськогосподарську ботанічну класифікацію [8, арк. 28–29]. Цей період вирізнявся розвитком сільськогосподарського виробництва: валова продукція сільського господарства країни зросла майже удвічі, що сприяло зміцненню економіки країни та підвищенню матеріального рівня життя населення.

У червні 1931 р. Наркомзем УСРР затвердив статут Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук, яка здійснювала об'єднання і науково-дослідне керівництво роботою інститутів до 1933 р. Для науково-методичного керівництва роботою інститутів і станцій при Наркомземі УСРР було створено Наукову раду, до складу якої входили директори науково-дослідних установ і їхні заступники з наукової роботи, академіки та вчені, які працювали у галузі сільського господарства, кращі сільськогосподарські виробники [9, с. 10]. Для забезпечення матеріальних і організаційних потреб при Наркомземі УСРР було створено Сектор наукових установ, який очолив Петро Дрозденко.

У 1935 р. до підпорядкованої мережі Наркомзему УРСР належало 10 науково-дослідних інститутів з дослідними станціями та полями. Зокрема, Український науково-дослідний інститут економіки сільського господарства (м. Харків), Український науково-дослідний інститут соціалістичного землеробства (м. Київ), Український науково-дослідний інститут зернового господарства (м. Дніпропетровськ), Український науково-дослідний інститут механізації сільського господарства (м. Харків), Український науково-дослідний інститут гідротехніки і меліорації (м. Одеса), Український науково-дослідний інститут лісового господарства і агролісо-меліорації (м. Харків), Український науково-дослідний інститут плодоягідного господарства (м. Київ), Український науково-дослідний інститут виноградарства (м. Одеса), Український науково-дослідний інститут тваринництва (м. Харків), Український науково-дослідний інститут експериментальної ветеринарії (м. Харків). Проблему підвищення врожайності та продуктивності сільського господарства вчені вирішували шляхом боротьби з посухою у Степу; запобігання загибелі озимини; досягнення високих і стійких урожаїв зернових, цукрових буряків, бавовни і конопель; застосування ефективних заходів боротьби з шкідниками та хворобами рослин; впровадження нових і раціонального використання існуючих механізмів у сільському господарстві, поліпшення порід та підвищення продуктивності тваринництва.

За постановою Наркомзему УРСР «Про організацію колгоспних хат-лабораторій» від 16 квітня 1934 р. ініційовано появу нової організації сільськогосподарських досліджень – колгоспної дослідної справи [10, арк. 1–3]. За постановою ЦК ВКП(б) СРСР від 5 жовтня 1936 р. для координації діяльності її первісних осередків – хат-лабораторій у м. Київ створено Всесоюзний науково-дослідний інститут наукових методів посіву Наркомзему СРСР на чолі з Д.Ю. Камищенком. Вже на 1 грудня 1936 р. кількість хат-лабораторій в УРСР досягла 9 607 одиниць на 27 395 існуючих колгоспів [11, с. 7]. Згодом повсюдно в районах і областях УРСР було створено аналоги хат-лабораторій – будинки сільськогосподарської культури [12, арк. 22–23].

За постановою РНК УРСР «Про стан і завдання науково-дослідної роботи в сільському господарстві» від 29 вересня 1935 р. загальне керівництво веденням сільськогосподарських досліджень здійснював Наркомзем УРСР [9, с. 11]. Цією постановою затверджено «Мережу науково-дослідних інститутів і станцій Наркомзему УРСР», що включала 10 інститутів, 11 дослідних станцій, 7 обласних дослідних станцій, а також низку дослідних полів, опорних пунктів та експериментальних баз. Для забезпечення науково-методичного керівництва веденням сільськогосподарських досліджень постановою РНК УРСР «Про склад Ради при Народному комісаріаті земельних справ УРСР» від 21 квітня 1936 р. створено Наукову раду на чолі з наркомом землеробства Л.Л. Паперним. Діяльність Наркомзему УРСР суттєво сприяла подальшому розширенню і розвитку мережі дослідних інституцій та поглибленню їх спеціалізації. Станом на 1938 р. кількість галузевих дослідних установ становила 165 одиниць.

З метою ефективного управління сільським господарством, а також покращання роботи машинно-тракторних станцій та організаційно-господарського забез-

печення колгоспів за постановою РНК УРСР «Про структуру Народного комісаріату земельних справ УРСР» від 31 грудня 1939 р. його внутрішню структуру реорганізовано за виробничо-територіальним принципом і створено 7 виробничо-територіальних управлінь: Центрального Лісостепу, Східного Лісостепу, Півдня, Південного Сходу, Полісся, Північного Заходу, Західного Лісостепу. При Наркомземі УРСР продовжували функціонувати: Державна комісія з сортовипробування овочевих, баштанних та кормових коренеплодів; Державна карантинна інспекція; Технічна рада; Видавництво колгоспної та радгоспної літератури «Держсільгоспвидав»; редакції газет «Колгоспник України» та «Тваринництво України».

Досить продумана система важелів, що було характерно радянській добі 1930-х років, дозволила швидко побудувати: координуючу структуру (група хат-лабораторій при Наркомземі УРСР, ВНДІ наукових методів посіву, відділи колгоспного будівництва при обласних сільськогосподарських дослідних станціях, обласні будинки агрокультури); систему гарантій та стимулів як з оплати праці, так і за обсягами одержання продукції; широку популяризацію у вигляді з'їздів, конференцій, курсів, спеціальних журналів; технічну забезпеченість галузі. Як наслідок, система влади отримала додаткову власну одиницю гарантованого існування у вигляді завідувача хатою-лабораторією на додаток до голів сільської ради та колгоспу. Такий підхід був правильним як для влади, так і для подальшого розвитку сільського господарства в УРСР.

У довоєнний період науково-дослідними установами Наркомзему УРСР розроблено і передано у виробництво: науково-агрономічну характеристику ґрунтового покриву УРСР, завдяки чому було складено карту ґрунтів УРСР, на основі якої науково-дослідні установи встановили для виробництва раціональну систему обробітку ґрунту, систему їх хімічної меліорації та основні агротехнічні принципи побудови оптимальних сівозмін у колгоспах УРСР; систему раціонального удобрення сільськогосподарських культур на основі поглибленого дослідження процесів їх живлення; нові сорти сільськогосподарських культур.

У 1946 р. Міністерство земельних справ УРСР включало 5 Головних виробничо-територіальних управлінь та 5 Головних галузевих управлінь. Зокрема, управління радгоспів, механізації, землеустрою, гідротехніки та меліорації, капітального будівництва та ін. У веденні Міністерства було 9 науково-дослідних інститутів, 32 науково-дослідні станції, 15 дослідних полів, 8 опорних пунктів, 10 дослідних пунктів і 56 експериментальних баз. Вчені досягли вагомих результатів з різних напрямів сільського господарства. Зокрема, селекції, рослинництва і землеробства, тваринництва та ветеринарії, лісівництва і агролісомеліорації, гідротехніки та меліорації, ґрунтознавства і агрохімії, фізіології живлення рослин [13, арк. 15–17]. Упродовж 1946–1956 рр. координацію розвитку сільськогосподарської науки в УРСР при Міністерстві сільського господарства УРСР здійснювали: Сектор науково-дослідних установ (1946 р.); Управління науково-дослідних установ (1947–1948 рр.); Головне управління сільськогосподарської пропаганди (1949–1952 рр.); Головне управління сільськогосподарської пропаганди та науково-дослідних установ (1953 р.); Головне управління сільськогосподарської пропаганди та науки (1954 р.); Головне управління сільськогосподарської науки (1955–1956 рр.) [9, с. 18].

На початку 1950-х років недоліком у веденні сільського господарства стало керівництво колгоспами та радгоспами, що позбавляло їх права самостійного планування виробництва з урахуванням природно-кліматичних умов та своїх можливостей. Надмірна централізація планування ігнорувала не тільки природні та економічні умови регіонів, а й ініціативу колгоспників, теоретичні знання і практичний досвід спеціалістів. Різко відчувалася незабезпеченість трудовими ресурсами у колгоспно-радгоспному виробництві УРСР. Це призвело до уповільнення поступу в галузі

землеробства, від якого залежали певні зміни у тваринництві. Село мало велику потребу в кваліфікованих спеціалістах. Все це разом взяте стримувало якісні зрушення в аграрному секторі. Незважаючи на те, що посівні площі в УРСР збільшилися, валова продукція землеробства у 1950 р. становила лише 84% довоєнного рівня.

Міністерство сільського господарства УРСР вважало за доцільне створити єдиний центр з керівництва науково-дослідними установами і вищими навчальними закладами. З цією метою у 1956 р. при Міністерстві сільського господарства організовано Українську академію сільськогосподарських наук, яка складалася з п'яти відділень: землеробства, тваринництва, механізації і гідротехніки, економіки та організації, сільськогосподарських вищих навчальних закладів. У 1962 р. після ліквідації Української академії сільськогосподарських наук увагу Міністерства сільського господарства УРСР було зосереджено на вирішенні проблем керівництва галузевими науково-дослідними установами, вищими та середніми навчальними закладами, широкому впровадженню у виробництво досягнень науки та передової практики. За постановою Ради міністрів СРСР «Про підвищення ролі Міністерства сільського господарства СРСР у керівництві колгоспним та радгоспним виробництвом» від 1 березня 1965 р. на Міністерство покладался розвиток сільськогосподарської науки, керівництво науковими закладами і координація науково-дослідних робіт з проблем сільського господарства; організація вищого та середнього сільськогосподарського навчання, а також перепідготовка керівних кадрів і спеціалістів сільського господарства в УРСР.

Відповідно до затвердженої нової структури Міністерства сільського господарства УРСР стали входити: 16 науково-дослідних інститутів, 5 науково-дослідних станцій та 21 державна обласна сільськогосподарська дослідна станція. Таким чином, на Міністерство поклалися функції керівництва розвитком сільськогосподарської науки, науково-дослідними установами, координації галузевих науково-дослідних робіт; впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду сільського господарства УРСР. Визначальними теоретико-методологічними і практичними здобутками у цей період стала інтенсифікація сільськогосподарського виробництва у напрямі зональної спеціалізації, оптимізація науково обґрунтованих систем на основі запровадження інтенсивних технологій. Важливими були науково-організаційні заходи, направлені на реорганізацію структури галузевої дослідної справи на основі створення системи обласних державних сільськогосподарських дослідних станцій та діяльності координаційно-методичних рад та комісій, підпорядкованих Міністерству сільського господарства УРСР [14, с. 69].

У 1969 р. для подолання кризової ситуації в галузі сільського господарства УРСР прийнято рішення про створення ПВ ВАСГНІЛ, яке за постановою Ради міністрів УРСР від 5 січня 1970 р. зобов'язало Міністерство сільського господарства УРСР передати у безпосереднє підпорядкування ПВ ВАСГНІЛ 19 науково-дослідних інститутів [15, с. 548–549]. ПВ ВАСГНІЛ здійснювало науково-методичне керівництво галузевими науково-дослідними установами і вищими навчальними закладами, укріплювало співпрацю з міністерствами та відомствами країни з проблем організації спільних наукових досліджень, науково-технічних зв'язків з іноземними академіями, університетами, науково-дослідними й іншими установами, здійснювало підготовку наукових кадрів та ін. [16, с. 187].

У зв'язку з утворенням незалежної України (1991), на вимогу Конституції України (1996), яка дозволила приватну власність, у державі було переглянуто норми державного регулювання економіки, змінено аграрну політику, здійснено аграрну реформу, сформовано нові аграрні відносини тощо. На цих підставах було створено Міністерство аграрної політики України, яке у грудні 2010 р. згідно з Указом

Президента України реорганізовано в Міністерство аграрної політики та продовольства України.

На сьогодні Міністерство аграрної політики та продовольства України є головним у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування та забезпечення реалізації державної аграрної політики, політики у сфері сільського господарства та з проблем продовольчої безпеки держави, державної політики в галузях рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних ресурсів, ветеринарної медицини, безпеки харчових продуктів, карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин, земельних відносин, лісового та мисливського господарства, нагляду та контролю в агропромисловому комплексі [1, с. 184–218].

Міністерству підпорядковані центральні органи виконавчої влади: Державна ветеринарна та фітосанітарна служба України, Державне агентство земельних ресурсів України, Державне агентство лісових ресурсів України, Державне агентство рибного господарства України, Державна інспекція сільського господарства України та ін. Йому належать структурні підрозділи, які діють у різних напрямках аграрного сектору економіки: Департамент економічного розвитку аграрного ринку, Департамент землеробства, Департамент тваринництва, Департамент продовольства, Департамент інженерно-технічного забезпечення та сільськогосподарського машинобудування, Департамент науково-освітнього забезпечення агропромислового виробництва і розвитку сільських територій та ін.

У підпорядкуванні Міністерства знаходиться 9 професійно-технічних навчальних закладів, що здійснюють підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації фахівців агропромислового комплексу та 4 науково-дослідні установи. Зокрема, Український науково-дослідний інститут спирту і біотехнології продовольчих продуктів; Інститут охорони ґрунтів України; Український науково-дослідний інститут прогнозування та випробування техніки і технологій для сільськогосподарського виробництва ім. Л. Погорілого; Український науково-дослідний інститут продуктивності агропромислового комплексу.

Незважаючи на те, що криза сільського господарства є всеохоплюючою і, відповідно наклала свій відбиток на тенденції розвитку галузі, все ж таки на сьогоднішній день вже вдалося досягти певних позитивних зрушень у збільшенні обсягів виробництва валової продукції сільського господарства, підвищенні продуктивності праці на сільськогосподарських підприємствах, урожайності основних сільськогосподарських культур, продуктивності худоби і птиці та ін. Подальше підвищення ефективності управління ведення сільського господарства і прибутковості та рентабельності виробництва продукції повинне стати запорукою ефективного сільськогосподарського виробництва, що забезпечить продовольчу безпеку України.

Отже, за вікову історію Міністерство аграрної політики та продовольства України змінювало назву, відповідно до подій, що відбувалися у суспільно-політичному та економічному житті країни, але залишилася незмінною основна теза, закладена ще на початковому етапі його становлення – законодавча відповідальність за всі важелі перетворень стосовно землі та господарювання на ній.

1. *Присяжнюк М.В., Вергунов В.А., Глазунов Г.О., Грамотенко О.С.* Сільське господарство України та його державне регулювання в контексті суспільно-політичних трансформацій ХХ – ХХІ ст.: історичний нарис. Київ, 2013. 240 с.
2. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.): зб. док. і матеріалів. УААН, ДНСГБ; Уклад.: В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська, Б.К. Супіханов, С.Д. Коваленко; Під заг. ред. М.В. Зубця, Ю.Ф. Мельника; наук. ред. В.А. Вергунов. Київ, 2006. 528 с.
3. ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 9. Спр. 503. 268 арк.
4. ЦДАВО України. Ф. Р-1. Оп. 4. Спр. 13. 75 арк.
5. Науково-консультативна рада Народного комісаріату земельних справ УСРР (1927–1930 рр.): зб. док. і матеріалів. НААН України, ДНСГБ; Уклад.: В.А. Вергунов, О.О. Черниш,



- З.П. Кірпаль, А.С. Білоцерківська, Ю.О. Соколюк; Під заг. ред. М.В. Зубця, Ю.Ф. Мельника; Наук. ред. В.А. Вергунов. Київ. 2010. 600 с.
6. ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 9. Спр. 87. 135 арк.
  7. ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 9. Спр. 506. 115 арк.
  8. ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 9. Спр. 502. 68 арк.
  9. Державне регулювання сільськогосподарської науки в УСРР/УРСР у 1935–1940 роках: зб. док. і матеріалів. НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, ЦДАВО України, ЦДАГО України; уклад. В.А. Вергунов, В.І. Кучер, О.О. Черниш, А.С. Білоцерківська, Н.П. Коваленко, Н.В. Маковська, О.В. Бажан; за заг. ред. Я.М. Гадзала; наук. ред. В.А. Вергунов. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 474 с.
  10. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6493. 75 арк.
  11. Колгоспна дослідна справа в УСРР/УРСР у 1934–1956 роках: зб. док. і матеріалів. НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, ЦДАВО України, ЦДАГО України; уклад. В.А. Вергунов, Н.П. Коваленко, В.І. Кучер, О.О. Черниш, А.С. Білоцерківська, М.М. Давиденко, Н.Б. Щебетюк, С.Д. Коваленко, Н.В. Маковська, О.В. Бажан. Київ: ТОВ «Наш формат», 2016. 460 с.
  12. ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 15. Спр. 868. 127 арк.
  13. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 57. 53 арк.
  14. Коваленко Н. П. Науково-організаційна діяльність Координаційно-методичної ради УАСГН, МСГ УРСР, ПВ ВАСГНІЛ та УААН з проблем сівозмін у системах землеробства України (1956–2010 рр.). Київ: ФОП Корзун Д.Ю., 2011. 90 с.
  15. Коваленко Н. П. Сівозміни у системах землеробства України (1958–1984 рр.): зб. док. і матеріалів. Київ: Нілан ЛТД, 2012. 588 с.
  16. Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія. Київ: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 490 с.

#### References

1. Prysiazhniuk, M.V., Verhunov, V.A., Hlazunov, H.O., Hramotenko, O.S. (2013). *Silkske hospodarstvo Ukrainy ta yoho derzhavne rehulivannia v konteksti suspilno-politychnykh transformatsii XX – XXI st.: istorychnyi narys* [Agriculture of Ukraine and him government control in the context of social and political transformations of XX – XXI of century: historical essay]. Kyiv. 240. [in Ukrainian].
2. Verhunov, V.A., Bilotserkivska, A.S., Supikhanov, B.K., Kovalenko, S.D. (2006). *Silskohospodarskyi naukovyi komitet Ukrainy (1918–1927 rr.): zb. dok. i materialiv* [Agricultural scientific committee of Ukraine (1918–1927): collection of documents and materials]. UAAN, DNSHB; Pid zah. red. M.V. Zubtsia, Yu.F. Melnyka; nauk. red. V.A. Verhunov. Kyiv. 528.[in Ukrainian].
3. *TsDAVO Ukrainy* [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. R-27. Op. 9. Spr. 503. 268 ark. [in Russian].
4. *TsDAVO Ukrainy* [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. R-1. Op. 4. Spr. 13. 75 ark. [in Russian].
5. Verhunov, V.A., Chernysh, O.O., Kirpal, Z.P., Bilotserkivska, A.S., Sokoliuk, Yu.O. (2010). *Naukovo-konsultatsiina rada Narodnoho komisariatu zemelnykh sprav USRR (1927–1930 rr.): zb. dok. i materialiv* [Scientifically-consultative advice of the Folk commissariat of the landed matters of Ukraine (1927–1930): collection of documents and materials]. NAAN Ukrainy, DNSHB; Pid zah. red. M.V. Zubtsia, Yu.F. Melnyka; Nauk. red. V.A. Verhunov. Kyiv. 600.[in Ukrainian].
6. *TsDAVO Ukrainy* [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. R-27. Op. 9. Spr. 87. 135 ark. [in Russian].
7. *TsDAVO Ukrainy* [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. R-27. Op. 9. Spr. 506. 115 ark. [in Russian].
8. *TsDAVO Ukrainy* [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. R-27. Op. 9. Spr. 502. 68 ark. [in Russian].
9. Verhunov, V.A., Kucher, V.I., Chernysh, O.O., Bilotserkivska, A.S., Kovalenko, N.P., Makovska, N.V., Bazhan, O.V. (2015). *Derzhavne rehulivannia silskohospodarskoi nauky v USRR/URSР u 1935–1940 rokakh: zb. dok. i materialiv* [Government control of agricultural science is in Ukraine in 1935–1940: collection of documents and materials]. NAAN, NNSHB, In-t istorii ahrar. nauky, osvity ta tekhniky, TsDAVO Ukrainy, TsDAHO Ukrainy; za zah. red. Ya.M. Hadzala; nauk. red. V.A. Verhunov. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD». 474.[in Ukrainian].
10. *TsDAHO Ukrainy* [Central state archive of public associations of Ukraine]. F. 1. Op. 20. Spr. 6493. 75 ark. [in Russian].
11. Verhunov, V.A., Kovalenko, N.P., Kucher, V.I., Chernysh, O.O., Bilotserkivska, A.S., Davydenko, M.M., Shchebetiuk, N.B., Kovalenko, S.D., Makovska, N.V., Bazhan, O.V. (2016). *Kolhospna doslidna sprava v USRR/URSР u 1934–1956 rokakh: zb. dok. i materialiv* [The of a collective farm experienced business is in Ukraine in 1934–1956: collection of documents and materials]. NAAN,

- NNSHB, In-t istorii ahrar. nauky, osvity ta tekhniky, TsDAVO Ukrainy, TsDAHO Ukrainy; Kyiv: TOV «Nash format». 460.[in Ukrainian].
12. *TsDAVO Ukrainy* [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. R-27. Op. 15. Spr. 868. 127 ark. [in Russian].
  13. *TsDAHO Ukrainy* [Central state archive of public associations of Ukraine]. F. 1. Op. 4. Spr. 57. 53 ark. [in Russian].
  14. Kovalenko, N.P. (2011). *Naukovo-orhanizatsiina diialnist Koordynatsiino-metodychnoi rady UASHN, MSH URSR, PV VASHNIL ta UAAN z problem sivozmin u systemakh zemlerobstva Ukrainy (1956–2010 rr.)* [Scientifically-organizational activity of Co-ordinating-methodical advice of UASGN, MSG of Ukraine, PV VASHNIL and UAAS, is from the problems of crop rotations in the systems of agriculture of Ukraine (1956–2010)]. Kyiv: FOP Korzun D.Yu. 90. [in Ukrainian].
  15. Kovalenko, N.P. (2012). *Sivozminy u systemakh zemlerobstva Ukrainy (1958–1984 rr.): zb. dok. i materialiv* [Crop rotations in the systems of agriculture of Ukraine (1958–1984): collection of documents and materials]. Kyiv: Nilan LTD. 588.[in Ukrainian].
  16. Kovalenko, N. P. (2014). *Stanovlennya ta rozvytok naukovo-orhanizatsiynykh osnov zastosovannya vitchyznyanykh sivozmin u systemakh zemlerobstva (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.): monohrafiya* [The becoming and development of scientifically-organizational bases of application of home crop rotations in the systems of agriculture (the second half of XIX is beginning of XXI of century): monograph]. Kyiv: TOV «Nilan-LTD», 490. [in Ukrainian].

**Коваленко Н. П.**

**Организация ведения сельского хозяйства в пределах деятельности  
Министерства аграрной политики и продовольствия Украины (1917–2017 гг.).**

*Определено, что за вековую историю деятельности Министерства аграрной политики и продовольствия Украины достигнуты определенные позитивные сдвиги в увеличении объемов производства валовой продукции сельского хозяйства, повышении производительности труда на сельскохозяйственных предприятиях, урожайности основных сельскохозяйственных культур и тому подобное. Выяснено, что дальнейшее повышение эффективности управления ведения сельского хозяйства и прибыльности и рентабельности производства продукции должно стать залогом эффективного сельскохозяйственного производства, которое обеспечит продовольственную безопасность Украины.*

**Ключевые слова:** организация, эффективность, усовершенствование деятельности, научно-исследовательские учреждения, сельское хозяйство, производство продукции

**Kovalenko N. P.**

**Organization of conduct of agriculture is within the limits of activity of  
Ministry of agrarian policy and food of Ukraine (1917–2017).**

*Certainly, that for age-old history of activity of Ministry of agrarian policy and food of Ukraine certain positive changes are attained in the increase of production of gross goods of agriculture volumes, increase of the labour productivity on agricultural enterprises, to the productivity of basic agricultural cultures and others like that. It is found out, that the further increase of efficiency of management of conduct of agriculture and profitability and profitability of production of goods must become the mortgage of effective agricultural production that will provide food safety of Ukraine.*

**Key words:** organization, efficiency, improvement of activity, research establishments, agriculture, production of goods

УДК 001:63(092)

О.П. Столяр

## ВНЕСОК В.О. КУДАШЕВА У РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ

*Розкрито внесок В.О. Кудашева у дослідження різних аспектів сільського господарства, а саме агрономії, ентомології, тваринництва. Визначено, що вчений займався дослідженням питань щодо сортовипробувань кукурудзи, угноєння полів та ін. Встановлено, що В.О. Кудашев був ініціатором створення профільного відомства. Висвітлено його діяльність у різноманітних з'їздах, нарадах щодо подолання кризи в сільському господарстві та наведено надані ним пропозиції щодо піднесення його рівня. Охарактеризовано внесок князя у розвиток вітчизняного тваринництва, зокрема конярства.*

**Ключові слова:** В.О. Кудашев, сільське господарство, дослідження, агрономія, тваринництво.

Сільське господарство є однією з основних галузей народного господарства. Водночас воно є сировинною базою легкої та харчової промисловості. Попит на сільськогосподарську продукцію постійно зростає, оскільки збільшується кількість населення, особливо міського. У сільському господарстві як і в інших галузях суспільного виробництва, відбувається постійний розвиток і вдосконалення продуктивних сил і на цій основі зростає ефективність сільськогосподарської праці, що дає змогу з меншою кількістю робочої сили виробляти більше продукції. Тому відтворюючи історію в сучасних умовах національного відродження є потреба проаналізувати і об'єктивно оцінити внесок кожної окремої особистості у розвиток аграрного сектору нашої держави.

Виходячи з даної позиції, з'являється необхідність дослідити життя та наукову діяльність видатного вченого у галузі сільського господарства – Володимира Олександровича Кудашева (1846-1916), адже він був активним організатором галузевих досліджень та невтомним пропагандистом передових досягнень.

Князь В.О. Кудашев був особисто причетний до сортовивчення кукурудзи в умовах Полтавської губернії. Ці дослідження можна розглядати як складову системи колективних дослідів, пов'язаних з бажанням членів Полтавського товариства сільського господарства не лише впроваджувати найкращі результати з-за кордону, а й вивчати власний успішний досвід у регіоні.

Результати власних чотирирічних досліджень з сортовипробувань кукурудзи князь В.О. Кудашев доповів 25 березня 1884 р. на засіданні Полтавського товариства сільського господарства. Вони виявилися невтішними. Насамперед через організаційні проблеми із внесенням гною, оскільки, на думку В.О. Кудашева, вивіз гною восени в поле є непридатним. Він також вказував, що навесні гній потрібно вносити до 20 травня, оскільки пізніше це майже не впливає на формування врожаю. Таким чином оранку слід здійснювати з 10 квітня до 20 травня, або протягом «... справжньої стради з благоустрою господарства, коли всі сили господарства напружені, всі робітники зайняті ...», а у цей час настають оптимальні терміни посіву кукурудзи. За таких обставин постає альтернатива: обробляти ґрунт під озимину чи сіяти кукурудзу, і князь обрав перший варіант. Його вибір мав виключно практичний сенс, тому що для рентабельного введення кукурудзи у сівозміну під неї було потрібно засіяти не менше як 372 десятин землі. Для цього слід було мати додаткових робітників та припинити інші польові роботи. Оскільки В.О. Кудашев зміг виділити під кукурудзу тільки 84 десятини землі і пересвідчитися, що її врожайність коливалася від 16 до 200 пудів з десятини через значний вплив посухи та суховіїв, особливо у фазі дозрівання зерна, він і прийняв рішення не на користь вирощування кукурудзи на Полтавщині. За економічними розрахунками князя, вигідніше було вирощувати ячмінь за однакових агротехнічних умов, бо «... одне лише очищення початків кукурудзи поглинає майже третину валового прибутку» [1, с. 39-40]. Незважаючи на спроби Д.К. Квітки довести зворотне (він розглядав кукурудзу як парову культуру і вважав, що у Полтавській губернії достатньо робочої сили для вивозу гною та виконання інших польових робіт), а також на аргументи О.П. Величковського щодо зиску парового обробітку, князь В.О. Кудашев не змінив своєї думки, що «... розведення кукурудзи у Полтавській губернії принаймні йде в розріз з прогресом господарства і впливає на загальний результат незворотними втратами для господарства ...» [2, с. 18]. Зрозуміло, що з плином часу, коли з'явилася якісна механізація всіх технологічних процесів, дієві методи боротьби з проявами посухи, адаптовані до місцевих умов сорти кукурудзи тощо, вирощування кукурудзи на Полтавщині стало доцільним. Особливо це проявилось у період індустріалізації вітчизняного тваринництва. Слід зауважити, що зроблені князем В.О. Кудашевим висновки були не просто демагогічними філософськими роздумами, а ґрунтувалися на власноруч проведених польових експериментах, і з розумінням сприймалися членами Товариства.

До власного експериментаторства для потреб аграрного виробництва вже як член Полтавського товариства сільського господарства після обрання 8 березня 1889 р. [3, с. 50] князь В.О. Кудашев залучав усіх охочих. Так, наприкінці 80-х років XIX ст. за погодженням з президентом Д.К. Квіткою він організував під егідою Товариства конкурс з преміями 300 та 100 руб. Кожна, тому «... хто протягом двох років вигадась що-небудь доцільніше за копицю для Полтавської губернії, або якое суттєво поліпшить останню» [4, с. 231] для зберігання зерна від негативного впливу дощів, сонця та вітрів. За два роки від місцевих селян та козаків було подано десятки проєктів. Однак після детальної перевірки премії ніхто не здобув, хоча пропонувалися всі відомі на той час практики складання снопів у копицю, а саме — крижі, притаманні для північних губерній країни, та кладки, які застосовувалися у західних і південно-східних губерніях. Князь В.О. Кудашев розробив оригінальну методику експертизи: снопи, складені в різний спосіб, стояли на полі 1) 2 тижні; 2) 1 місяць; 3) 1,5 місяця. До кожної копиці додавалися ще один сніп з окремо взятої напівкопиці. Після двох років випробувань було з'ясовано, що оптимальне зберігання зерна досягається за певних умов і залежить від того, як укласти кожний сніп, яка його ярусність, туга щільна в'язка, висота копиці. Встановлено, що найкращою висотою є 8,5 вершків.

Ще одним переконливим прикладом державотворчого підходу князя В.О. Кудашева до розуміння місця сільського господарства в системі продовольчої безпеки країни слід вважати підготовлену ним спеціальну доповідь на засіданні 30 січня 1891 р. Полтавського товариства сільського господарства «Про міністерство землеробства» [5, с. 19]. У ній він одним із перших не лише на Полтавщині, а й в усій імперії поставив питання про створення профільного відомства для задоволення постійно зростаючих потреб суспільства в продуктах сільського господарства. Він запропонував це ще до з'ясування руйнівних наслідків найстрашнішої посухи XIX ст., яка трапилася влітку 1891 р., і, зрештою, вперше в історії держави призвела до заснування у 1894 р. спеціалізованого Міністерства землеробства та державних маєтностей. Принагідно зауважимо, що текст доповіді князя В.О. Кудашева президент Товариства зачитав на засіданні 13 лютого 1891 р. [6, с. 99]. Присутні офіційно висловили авторів окрему подяку.

Слід також зауважити, що ще у 1881 р. князь В.О. Кудашев показав себе як досвідчений практикуючий ентомолог, на що принаймні звернув увагу П.О. Волков на екстремому засіданні правління Полтавського товариства сільського господарства 8 жовтня 1881 р. під головуванням А.І. Заборинського та секретарстві І.О. Базилевича. Так, доповідаючи про негаразди з ранніми посівами озимої пшениці у власному маєтку у с. Рибцах Полтавського повіту, які фактично знищила гессенська муха, він розповів про подібні проблеми і у князя В.О. Кудашева від «... озимої нічниць...» [7, с. 2]. Для їх вирішення князь застосував ще «дідівський» метод збирання шкідників. Крім того, використав особливий пристрій на зразок винайденого казенним селянином Юхименком жучколовного знаряддя, яким успішно послуговувався аж до 1888 р.

Тогоріч на Полтавщині спостерігалася аномальна кількість личинок жуків *anisoplia austriaca* та хлібного (жука-кузьки), які завдавали значної шкоди посівам хлібів і кукурудзи. На засіданні Полтавського товариства сільського господарства 10 квітня 1888 р. цьому питанню було приділено особливу увагу. З доповіддю виступив колишній голова Товариства А.І. Забаринський. На той час найефективнішим засобом боротьби зі шкідниками було їх ручне збирання з поденною оплатою 20 коп. Інший підхід передбачав зараження жука мускардиною, як це робили австрійські господарі ще з 1880 р. З цього приводу князь В.О. Кудашев робить власний висновок: «... личинки жука з приходом тепла сильно йде вгору, з поверхні ґрунту, внаслідок того верхній шар останнього зробився значно теплішим за нижній, а відтак збирання

хробаків при весняній оранці не дає бажаних результатів ...» [8, с. 8-9]. Він пропонував більш прагматичні методи боротьби з цими шкідниками, насамперед агротехнічні засоби.

Знаком поваги до князя В.О. Кудашева з боку досить консервативної полтавської громади й особливо інтелігенції можна вважати обрання його гласним Кременчуцьких повітових зборів у 1884 р. поряд із виконанням ним функцій земського начальника другої ділянки цього повіту з 12 липня 1889 р. до 8 серпня 1891 р.

У 1885 р. в інтересах дворянського землеволодіння та з метою підтримки його розвитку в Полтаві було відкрито відділення Дворянського банку. Його управителем з моменту відкриття і до червня 1906 р. був Д.К. Квітка. Уже наступного року дворянство, переконавшись у невідповідності багатьох позицій Статуту банку інтересам землеволодіння, звернулося до самодержця з кількома клопотаннями. Першим клопотав Л.Г. Пріклонський у 1886 р. щодо внесення змін до §31, зокрема: збільшення до 75% оціночної вартості маєтків у разі переастави та з метою покриття боргів для приватних осіб. Наступним був предводитель дворянства Роменського повіту Г.М. Навроцький з його пропозиціями від 8 травня 1889 р. щодо зниження митного і залізничного тарифів та про упорядкування експорту. Князь В.О. Кудашев висловив власні думки до рішення Дворянського зібрання від 5 грудня 1888 р. щодо зниження митного і залізничного тарифів та про упорядкування експорту Він також зосередив увагу зацікавлених на пропозиції Г.М. Навроцького. Йдеться про заснування «дворянської скарбниці» та надання полтавському дворянству права на купівлю маєтків у інших дворян за ціною, що відповідає їхній реальній вартості [9, с. 120].

Крім того, у своїх пропозиціях князь В.О. Кудашев згадує необґрунтованість чинних тарифів, що призвела до спаду не лише землеробства, а й загалом сільськогосподарської промисловості. Посилаючись на досвід Англії, де мито за пуд заліза становило 70 коп., князь розглядав російський податок у 2 руб. 20 коп. як здирницький, такий, що, безперечно, впливав на вартість виробленої у країні тканини, машин, інструментів тощо. Князь В.О. Кудашев зауважує: «Землеробство змушене купувати все дорого, а продавати дуже дешево». Однак головним недоліком державної аграрної політики Російської імперії того періоду він вважав відсутність повноцінної сільськогосподарської освіти. Князь зазначав: «Уряд якби прогледів величезне піднесення і розвиток сільськогосподарського промислу в Європі та в конкуруючих з нами неєвропейських країнах, величезну масу технічних покращень з метою здешевлення продуктів землеробства на всесвітніх ринках, якби прогледів довгий ряд доцільних поліпшень в організації торгівлі сільськогосподарськими виробами і, зрештою, якби не визнало зовсім належної ціни і значення всьому прогресу та відкриття сільськогосподарської науки в Західній Європі. Принаймні, досі сільськогосподарська справа, як вища, так і нижча, знаходяться у нас у неможливих умовах» [9, с. 126-127]. Таким чином, князь В.О. Кудашев узагальнив багаторічні намагання Полтавського товариства сільського господарства запровадити у регіоні повноцінну вертикаль галузевої освіти від нижчої до середньої та вищої як дієвого важеля освіченості землекористування незалежно від соціального стану.

Вбачаючи загрозу для майбутнього дворянства як класу, для основи основ імперії, князь В.О. Кудашев вважав за потрібне збільшити оціночну вартість на 10% при заставі у Дворянському банку, а отриманою позикою радив сплачувати борги. Для одержання дворянами такого кредиту він запропонував створити комісії з губернських і повітових предводителів, які наділялися широкими правами задовольняти або відхиляти відповідні клопотання. Потребу в такому підході князь обґрунтував на власному досвіді отримання позики розміром 10 тис. руб. під заставу свого кінного заводу. Реалізувавши його згодом за 52 тис. руб., князь В.О. Кудашев віддавав 2400 руб. банку в рік, або 24% комісійних, незалежно від інших варіантів.

При цьому він робить висновок, що приватні борги на маєтках обтяжували їх більше, ніж борги банку.

Слід зазначити, що всі, хто висловився з цього приводу, «раділи» не стільки за особисті інтереси, скільки за всі складові подальшого розвитку держави, замислюючись щодо її майбутнього. Загалом еліта місцевої громади була небайдужою і розраховувала насамперед на внутрішні можливості, а не спиралася виключно на закордонний досвід. Незважаючи на всі показники, що вказували на сталий економічний стан країни на рубежі минулого століття та стрімкий розвиток промисловості, що додав державі реальний прибуток, провісники глибокої кризи вже почали проявлятися, передусім в аграрному секторі, в якому було зайнято 4/5 населення. Країна продовжувала сприйматися як житниця Європи лише завдяки ресурсу чорноземних областей, проте неврожаї не припинилися. Після реформи 1861 р. земельні угіддя почали переходити до селян, які на початку ХХ ст. мали 160 млн. десятин землі, з неї  $\frac{3}{4}$  вважалося найкращою у всіх відношеннях.

Проте напруга в економіці і зрозуміло, у суспільстві не зникла. За цих обставин інтелігенція із зловтіхою спостерігала за занепадом дворянського землекористування, щиро вважаючи, що це принесе дивіденди селянству. Проте криза набирала обертів. Разом із відомим діячем саратовського дворянства М.А. Павловим, публіцистом М.О. Енгельгардом, петербурзьким предводителем дворянства графом О.О. Бобринським князь В.О. Кудашев також почав бити на сполох. Його стаття у столичному виданні «Новий час» ставила на порядок денний питання про «... зубожіння центральних губерній Росії, про падіння кількості худоби ...» [10, с. 79]. Як наслідок, навесні 1899 р. за ініціативою міністра фінансів було створено Комісію з питання зубожіння центрально-чорноземних губерній. Таким чином, уряд відкрито визнав факт неблагополуччя.

Під головуванням товариша (заступника) міністра фінансів В.М. Коковцева 12 листопада 1901 р. створюється ще одна комісія для всебічного обговорення питання про економічний спад у центральних губерніях у зв'язку з умовами господарського життя інших частин імперії.

Комісія В.М. Коковцева підтвердила висновки, зроблені князем В.О. Кудашевим, про занепад центральних районів стосовно ведення сільського господарства. Для подолання наслідків було запропоновано кілька положень: 1) про фінансову допомогу земствам; 2) про розвиток кустарної промисловості; 3) про упорядкування переселенського руху; 4) про скорочення викупних платежів тощо.

Практично в усіх згаданих комісіях з реформ на селі та підвищення рівня вітчизняного сільського господарства князь В.О. Кудашев брав активну участь: виступав з доповідями, писав «Записки» з конкретними пропозиціями, на сторінках щотижневика «Землеробська газета» регулярно висвітлював роботу Особливої наради зі встановлення потреб сільськогосподарської промисловості, починаючи з № 13 за 1903 р. (загалом 44 публікації, остання стаття вийшла друком у № 52 за 1903 р.). Відверто кажучи, в цих статтях князь висловлюється як послідовний прибічник монархізму.

Внесок князя В.О. Кудашева у подальший розвиток вітчизняного тваринництва, особливо для потреб Полтавщини невичерпний для вивчення. У своєму маєтку він успішно, з використанням новітніх наукових розробок розводив коней орловської породи, навіть з можливостями широкого товарного виробництва. Найкращі скакуні з його стайнь неодноразово здобували різні нагороди місцевого і загальнодержавного рівнів.

Князь В.О. Кудашев як власник першокласного для свого часу кінського заводу в 350 голів [11, с. 16] взяв участь у роботі кінського відділу Харківської сільськогосподарської виставки.

Всі представлені на виставці тварини були народжені протягом 1879-1884 рр. Усього було продемонстровано 235 коней. За чотирьох коней по рисистому відділенню він отримав велику срібну медаль. Йшлося про чотирьох жеребців заводу князя В.О. Кудашева 1883 і 1884 р. нагородження — Тривожний, Робітник, Заступник і Туман, які мали одного батька на ім'я Восторг і різних матерів — Туча, Рахмянка і Задорна. Жеребці були однакової висоти — 2 аршина 5 вершків і всі мали вороний колір [12, с. 14]. Кращим за коней князя В.О. Кудашева за цим напрямом був лише табун важковозних арденських коней Я.В. Арондара, нагороджений золотою медаллю. Таким чином, відзначення зусиль князя В.О. Кудашева у галузі практичного заводського конярства ставалося навіть раніше, ніж загальнодержавне визначення його доробку на ниві дослідної агрономії.

Величезний успіх на Всеросійській сільськогосподарській виставці в Харкові у 1887 р. дав всі підстави, щоб у 1888 р. 20 племінних кобил із конюшень князя В.О. Кудашева стали генетичним вихідним матеріалом для створення Дубрівського державного кінного заводу на Полтавщині. Його заснував Великий князь Д.К. Романов, який обіймав посаду головного управляючого державним кіннозаводством. Відкриття даного заводу стало одним з елементів внутрішньої державної політики, спрямованої на поліпшення суспільно-економічного становища селянства, яке ставало заможнішим завдяки широкому застосуванню парових молотарок, удосконалення засобів обробітку ґрунту та інших заходів, оснований на використанні тяглових коней.

Отже, в результаті проведених досліджень повернено до наукового обігу ім'я — непересічної особистості Володимира Олександровича Кудашева. Його наукові праці є вагомим внеском до скарбниці аграрної науки України. Вони сприяють розв'язанню низки теоретичних і практичних завдань з питань агрономії та тваринництва.

1. Журнал засідання Полтавського Сельськогосподарського Общества 25 марта 1884 г. *Журналы Полтавского сельскохозйственного общества*. Полтава, 1884г. Вып. 1. С. 39-40.
2. Отчет о деятельности Полтавского Сельскохозйственного общества за 1933-1934 гг. *Журналы Полтавского сельскохозйственного общества*. Полтава, 1885г. Вып. 3. С. 18.
3. Журнал засідання Полтавського Сельськогосподарського Общества 8 марта 1889 г. *Журналы Полтавского сельскохозйственного общества*. Полтава, 1889г. Вып. 1. С. 50.
4. Кудашев В. Из нашего опыта об уборке хлебных растений. *Земледельческая газета*. 1903. № 7. С. 231.
5. Журнал засідання Полтавського Сельськогосподарського Общества 30 января 1891 г. *Журналы Полтавского сельскохозйственного общества*. Полтава, 1891г. Вып. 1. С. 19.
6. Журнал засідання Полтавського Сельськогосподарського Общества 13 февраля 1891 г. *Журналы Полтавского сельскохозйственного общества*. Полтава, 1891г. Вып. 2. С. 99.
7. Журнал екстренного засідання Правления Полтавського Сельськогосподарського Общества 8 октября 1881 г. под председательством Президента А.И. Заборинского при секретаре И.А. Базилевиче. Полтава, 1881г. С. 2
8. Журнал засідання Полтавського Сельськогосподарського Общества 10 апреля 1888 г. *Журналы Полтавского сельскохозйственного общества*. Полтава, 1888г. Вып. 2. С. 8-9.
9. Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства. 1802-1902 г. *Очерки по архивным данным с рисунками*. Полтава, 1907. Т. II. С. 120-127.
10. Ольденбург С. С. Царствование Императора Николая II. Белград, 1939. Т. 1, ч. 1, гл. 7. С. 79.
11. Объяснения князя В.А. Кудашева по поводу замечаний на доклад о его сбережении почвенной влаги, и возражений г.г. Измайльского, Дубровского и с.х. в голосе землевладельцев. Полтава, 1892. С. 16.
12. Список лошадей, состоявшим на всероссийской сельскохозйственной выставке в г. Харькове в 1887 г. Описание Всероссийской сельскохозйственной выставки в г. Харькове 1887 г. Харьков, 1890. С. 14.

#### References

1. Zhurnal zasedaniya Poltavskogo Selskohozvavstvennogo Obschestva 25 marta 1884 g. *Zhurnaly Poltavskogo selskohozvavstvennogo obschestva*. Poltava, 1884g. Vyp. 1. S. 39-40.
2. Otchet o devatelnosti Poltavskogo Selskohozvavstvennogo obschestvaza 1933-1934 gg. *Zhurnaly Poltavskogo selskohozvavstvennogo obschestva*. Poltava, 1885g. Vyp. 3. S. 18.

3. Zhurnal zasedaniya Poltavskogo Selskohozvaystvennogo Obschestva 8 marta 1889 g. *Zhurnaly Poltavskogo selskohozvaystvennogo obschestva*. Poltava, 1889 g. Vyp. 1. S. 50.
4. *Kudashev V.* Iz nashego opyta ob uborke khlebynykh rasteniy. *Zemledelcheskaya gazeta*. 1903. № 7. S. 231.
5. Zhurnal zasedaniya Poltavskogo Selskohozvaystvennogo Obschestva 30 yanvarya 1891 g. *Zhurnaly Poltavskogo selskohozvaystvennogo obschestva*. Poltava, 1891 g. Vyp. 1. S. 19.
6. Zhurnal zasedaniya Poltavskogo Selskohozvaystvennogo Obschestva 13 fevralya 1891 g. *Zhurnaly Poltavskogo selskohozvaystvennogo obschestva*. Poltava, 1891 g. Vyp. 2. S. 99.
7. Zhurnal ekstrennogo zasedaniya Pravlениya Poltavskogo Selskohozvaystvennogo Obschestva 8 oktyabrya 1881 g. pod. Predsedatelstvom Prezidenta A.I. Zaborinskogo pri sekretare I.A. Bazileviche. Poltava, 1881 g. S. 2.
8. Zhurnal zasedaniya Poltavskogo Selskohozvaystvennogo Obschestva 10 aprelya 1888 g. *Zhurnaly Poltavskogo selskohozvaystvennogo obschestva*. Poltava, 1888 g. Vyp. 2. S. 8-9.
9. *Pavlovskiy I. F.* K istorii poltavskogo dvoryanstva. 1802-1902 g. Ocherki po arhivnyim dannym s risunkami. Poltava, 1907. T. II. S. 120-127.
10. *Oldenburg S. S.* Tsarstvovanie Imperatora Nikolaya II. Belgrad, 1939. T. 1, ch. 1, gl. 7. S. 79.
11. Obyasneniya knyazya V.A. Kudasheva po povodu zametaniy na doklad o ego sbrezenii pochvennoy vlagi, i vozrazheniy g.g. Izmailskogo, Dubrovskogo i s.h. v golose zemlevladeltsev. Poltava, 1892. S. 16.
12. Spisokloshadey, sostoyavshim na vsrossiyskoy selskohozvaystvennoy vystavke v g. Kharkove v 1887 g. Opisanie Vserossiyskoy selskohozvaystvennoy vystavki v g. Kharkove 1887 g. Kharkov, 1890. S. 14.

**Столяр О. П.**

**Вклад В. А. Кудашева в развитие сельского хозяйства в Украине.**

*Раскрыто вклад В. А. Кудашева в исследование различных аспектов сельского хозяйства, а именно агрономии, энтомологии, животноводства. Определено, что ученый занимался исследованием вопросов сортоиспытаний кукурузы, удобрений полей и др. Установлено, что В. А. Кудашев был инициатором создания профильного ведомства. Освещены его деятельность в различных съездах, совещаниях по преодолению кризиса в сельском хозяйстве и приведены данные им предложенный относительно подъема его уровня. Охарактеризован вклад князя в развитие отечественного животноводства, в частности коневодства.*

**Ключевые слова:** В.А. Кудашев, сельское хозяйство, исследования, агрономия, животноводство.

**Stolyar O. P.**

**Investment V. O. Kudashev in development of agriculture in Ukraine.**

*The contribution of V. O. Kudasheva in the study of various aspects of agriculture, namely agronomy, entomology, animal husbandry. It is determined, that the scientist was engaged in research of questions concerning varieties of tests of corn., the suppression of fields, etc. It is established that V. O. Kudashev was the initiator of the creation of a specialized department. His activities in various congresses, meetings on overcoming the crisis in agriculture and his proposals for raising his level are highlighted. Characterized the contribution of the prince to the development of domestic livestock, in particular horse breeding.*

**Key words:** V. O. Kudashev, agriculture, research, agronomy, animal husbandry.

УДК 94 (477) : 631.53.01 (092) П.Р. Сльозкін

Н.І. ШАРЛАЙ

## СТАНОВЛЕННЯ КОТРОЛЬНО – НАСІННЕВОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА П. Р. СЛЬОЗКІНА

*В статті розглядаються процес становлення та розвитку контрольно–насінневої справи в Україні у творчості відомого вітчизняного вченого Сльозкіна Петра Родіоновича в контексті еволюції галузевої наукової думки, насамперед, за кордоном. Констатовано необхідність трансформації ідей дослідника в сучасних умовах розбудови аграрного сектору України на шляху до приватної власності на землю.*

**Ключові слова:** контрольно – насіннева справа, селекція, Київська контрольно – насіннева станція.

Часи незалежності дали змогу не тільки багато в чому переглянути, а й переосмислити здобутки української нації у контексті світової еволюції людства.



Виявилося, що з багатьох питань ми маємо не просто здобутки, але й пріоритети. Окремо з цього приводу слід виділити надбання вітчизняної аграрної науки та освіти. Низка фундаментальних монографічних видань останніх років розкриває, наприклад, істотні надбання на ниві селекції та насінництва. Нині дослідницька праця з питань селекції в Україні охоплює понад 200 видів рослин.

На сьогодні провідною галуззю економіки України завжди було й нині залишається сільське господарство, від рівня розвитку і продуктивності якого залежить не тільки продовольча безпека країни, але й її майбутнє. Особливої актуальності це набуває у світлі інтеграції у світове співтовариство, що на саперед потребує забезпечення відповідності стандартів на всі види виробленої продукції.

Головною галуззю рослинництва, є розмноження насіння високопродуктивних сортів, збереження їх чистосортності, а також посівних і врожайних властивостей. Воно охоплює виробництво сортового і гібридного насіння сільськогосподарських культур. Ця без перебільшення стратегічна галузь держави має свою історію розвитку, в результаті чого сформувалася система організації зі своїми принципами функціонування та науковими засадами. Врожайність багато в чому залежить від сорту, який є визначним і дієвим фактором її підвищення. У різних кліматичних і ґрунтових умовах відповідно використовують різні сорти. Від правильного підбору сорту врожайність підвищується в середньому до 25% [1, с. 27]. Для забезпечення найкращими сортами сільськогосподарського виробництва у складному ланцюзі створення сорту і його використання вагомим місцем посідає контрольно-насіннева справа.

Насінневий контроль є головною системою заходів контролю за якістю насіння сільськогосподарських культур, яка забезпечує оцінку посівних та врожайних властивостей насіння, є гарантом дотримання стандартних норм якості насіння у виробництві.

Історію контрольно-насінневої справи, насамперед, пов'язують з німецьким вченим Фрідріхом Ноббе. Саме він в 1863 році створив першу в світі лабораторію по визначенню якості насіння. В минулому придатність посівного матеріалу до сівби інструментально не визначалася, хоча роль насіння в отриманні високих врожаїв знали давно. Народна мудрість говорить: «що посієш – те й пожнеш». Приватна торгівля насіння будувалася на принципі «не обдуриш – не продаси». Траплялися наслідки підмішування піску для збільшення ваги насіння. Старе, тьмяне, затхле насіння змішували зі свіжим або обробляли рослинною олією тощо. Звісно, схожість насіння від таких маніпуляцій не кращала, врожай не збільшувався, довіра до продавців знижувалася, а контролю як такого не було. Для боротьби з цими явищами в 70 роках XIX століття створюються контрольно-насінневі лабораторії в Австрії, Данії, Швейцарії, США. В Україні першу контрольно-насінневу лабораторію, яка офіційно застосовувала норми на насіння, було створено в 1897 році Київським товариством заохочення землеробства. Особлива роль у насінневому контролі відводиться Київській контрольно – насінневій станції, яку організував професор П. Р. Сльозкін у 1897 році. Вона стала першоосновою теперішнього Національного наукового центру Інститут землеробства УААН. Завдання контрольно-насінневих станцій полягали у дослідженні насіння, а саме: лабораторному і польовому контролі, проведенні наукової і методичної роботи, підготовці працівників з контролю насіння, пропаганді ідей контролю. Перші правила насінневого контролю у вигляді «Норми оцінки насіння»

Цінувати насіння почали ще на початку землеробської діяльності людини. Наукові основи насінництва беруть початок з Німеччини кінця XIX ст. У 1863 р. у м. Тарандт (Саксонія) Фрідріх Ноббе організував першу контрольно-насінневу станцію. Подібні заклади засновувалися в Австрії, Данії, Швеції та ін. [2, с. 19]. У Російській імперії такі установи виникли в Головному ботанічному саду в Петербурзі

під керівництвом Ф. Баталіна (станція випробування насіння, 1877). Дослідження насіння проводилося на кафедрі загального землеробства Петровської сільськогосподарської академії професором А. О. Фадєєвим, а потім його наступник В. Р. Вільямс з дозволу Департаменту землеробства організував спеціалізовану станцію випробування ґрунтів і насіння (1881). На теренах України перша насіннева станція створена у Києві професором П. Р. Сльозкіним (1896), як контрольно-насіннева лабораторія за сприяння Київського товариства заохочення землеробства та сільськогосподарської промисловості [3, с. 26]. Після Києва контрольно-насінневі станції виникли в Харкові (1906), Катеринославі (1907), Воронежі (1911) та інших містах. На теренах України контрольно-насіннева справа мала свої періоди піднесення. Зокрема, це спостерігалось впродовж 1908–1916 рр., коли особливо інтенсивно створювалися селекційні станції [4, с. 16]. Для історії становлення розвитку контрольно-насінневої справи знаковою подією став Перший Всеросійський з'їзд діячів із селекції сільськогосподарських культур, насінництва та розповсюдження насінневого матеріалу в Харкові 10–15 січня 1911 р. [5, с. 50], який значно посприяв роботам із сортовипробування.

В Україні першу контрольно-насінневу лабораторію було створено у 1897 році Київським товариством заохочення землеробства та сільськогосподарської промисловості, яка офіційно застосувала норми на насіння. За перший рік свого існування лабораторія зробила аналіз понад 1000 зразків насіння, що надійшло від замовників.

Згодом контрольно-насінневі станції створюються в різних регіонах країни при сільськогосподарських товариствах, дослідних закладах — Харкові (1906), Катеринославі (1907), а потім і в Лебедині Харківської та Ромнах Полтавської губерній. До 1917 року в країні діяло майже 50 контрольно-насінневих закладів [1, с. 12].

Слід особливо зупинитись на постаті першого керівника Київської контрольно-насінневої станції професора Петра Радіоновича Сльозкіна, також зазначити, що в багатьох питаннях ведення сільського господарства та його наукового забезпечення постать Сльозкіна залишається знаковою.

Державотворча діяльність вченого розпочалася з 1894 р. коли він створює Сочинську дослідну станцію й очолює її протягом двох років. Наступних тридцять років життя він віддає м. Києву. Істотним здобутком ученого стала організація Київської контрольно-насінневої лабораторії у 1897 р. Далі, починаючи з 1898 р., він бере активну участь у заснуванні та розгортанні діяльності сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту, насамперед як професор кафедри спеціального хліборобства (землеробства). Крім того, він очолює галузеву лабораторію, дослідне поле, а протягом 1908—1918 рр. працює на посаді декана сільськогосподарського відділення КПІ.

Помітне місце посідає спадщина Сльозкіна у вивченні українських земель, де хліборобство споконвіку було провідним напрямом господарювання. Підвищити його продуктивність, як вважав учений, можна не тільки завдяки обробітку ґрунту, удобренню тощо, а й за допомогою впливу на саму рослину, її біологію. Завдяки такій ідеології, підтриманій практиками і науковцями, після 1910 р. почали широко організовуватися селекційні поля і станції й активно впроваджуватися насінневий контроль. У 1908 р. П. Р. Сльозкін видає найбільшу для свого часу монографію з питань цукрового буряку — «Сахарная свекла и ее культура».

Петро Радіонович був надзвичайно обізнаною людиною й непересічною особистістю. Широкий науковий світогляд ученого давав йому змогу репрезентувати передову галузеву наукову думку на всіх рівнях. Відомо, що професор В. В. Докучаєв запрошував його до Петербургу для читання публічних лекцій на тему: «Сільське господарство в чорноземній смузі Росії». Факт заслуговує на увагу майбутніх дослідників творчого здобутку видатного вченого-аграрія, бо він постає не тільки як рослинник, а й ґрунтознавець.

На території сучасної України насінневий контроль був найкраще організований Харківською контрольнонасінневою станцією. Це стосується періоду до 1917 р. і особливо — 20—30-х років минулого століття.

Станцію було засновано у 1906 р. Харківським губернським земством при Харківському товаристві сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Першим її керівником був призначений М. С. Барабошкін, який очолював станцію до 1913 року. Саме на нього ліг увесь тягар становлення установи.

З першого дня функціонування головним напрямом діяльності станції стало випробування посівного матеріалу. М. С. Барабошкін неодноразово бував у службових відрядженнях за кордоном, відвідував провідні аграрні заклади, звідки повертався з новими ідеями, привозив проблемну наукову літературу. Він розробив проекти договору контролю і правила пломбування мішків, що вже давно використовувалися в роботі контрольних станцій за кордоном і мали певний вплив на розвиток насінництва в цілому.

Наступником М. С. Барабошкіна (1913—1915 рр.) став талановитий вчений і організатор сільськогосподарської справи О. А. Яната (1888—1938). Оцінюючи діяльність контрольно-насінневої станції, професор М. М. Кулешов писав: «О. А. Яната зумів внести організацію і систему в усі ці мало оформлені до нього шукання і надії. З часу О. А. Янати внутрішня організація станції відливається в жорсткій формі: розпорядок робіт, форми бланків, записів, звітності ретельно їм продумуються і всім цим з дуже невеликими змінами станція користується до теперішнього часу».

У 1914 р. О. А. Яната опублікував серію повідомлень про напрями діяльності Контрольної насінневої станції Харківського товариства сільського господарства, а влітку того ж року організував обласну нараду представників контрольних насінневих станцій південних губерній Російської імперії.

Також слід зазначити найважливіші питання, що поставали на той час перед контрольно-насінневою справою, а саме: огляд діяльності станцій у Росії і діяльність Харківської селекційної станції; обмін повідомленнями про діяльність станцій; повітові та губернські насінневі виставки; взаємозв'язок контрольних станцій із дослідними установами; питання дослідження зерна в районі; дослідницька діяльність станцій; проект закону Департаменту землеробства про боротьбу з фальсифікацією посівного матеріалу; принципи організації контролю сільськогосподарських продуктів на загальних починаннях; розробка форми бланків, протоколів, програми звітності станції; обмін колекціями насінневого матеріалу між станціями; спосіб взяття середньої проби для проведення аналізу; методика дослідження насіння; організація чергового з'їзду з контрольно-насінневої справи.

Доречно буде вказати справжнім відкриттям П. Р. Сльозкіна на ниві світової агрономії став особливий спосіб, застосований при вивченні живлення у рослин: «метод ізоляції». Вітчизняна аграрна наука також завдячує наполегливості вченого, який низкою своїх фундаментальних праць довів, що потрібно вивчати не лише зовнішні фактори (обробіток ґрунту, удобрення та ін.), але й саму рослину. Так після 1910 року з'явилися селекційні поля і станції, на яких досліджували культурні рослини. Монографія П. Р. Сльозкіна «Сахарная свекла и ее культура» (1908) для свого часу була визнана кращою у країні науковою працею про цю важливу для сільського господарства України культуру.

Професор П. Р. Сльозкін — перший завідувач кафедри часткового землеробства сільськогосподарського відділення КПІ, яку очолював протягом 20 років. Його наукова діяльність була присвячена вивченню таких важливих проблем у рослинництві як методи поліпшення родючості ґрунтів, застосування раціональних систем удобрення сільськогосподарських культур і удосконалення технологій їх вирощування. А ще були фундаментальні підручники для освітнього процесу, за

якими навчалась вся країна, чисельні монографії, а також статті у провідних фахових виданнях. За 4-х томну монографію, що описує маєтки Балашова, а також регіони, у яких вони функціонують у природничому, економічному та географічному відношенні, вчений отримав велику золоту медаль Він є автором «Сільськогосподарського календаря», який видавався у 1912-1914 рр. і користувався широкою популярністю у Російській імперії.

Жодне важливе рішення й обговорення науково-освітнього забезпечення галузевого виробництва кінця XIX – першої чверті XX ст. не проходило без участі П. Р. Сльозкіна. Старообрядець за віросповіданням та вихованням, монархіст за переконанням, П. Р. Сльозкі вважав зустріч зміни у соціально-політичному устрої країни після 1917 р. Однак, вже на початку 20-х активно включився у будівництво нової держави. Він викладає, консультує у Цукротресті та Коопсоюзі, працює у комісіях Української Академії Наук [7, с 60].

П. Р. Сльозкін був яскравим дослідником, який вільно володів чотирма іноземними мовами, а ще чудово музикував та писав вірші. Росіянин за походженням, П. Р. Сльозкін віддав тридцять останніх років свого життя українській аграрній науці. Широко відома у світовому середовищі Тімірязєвка (Російський державний аграрний університет МСГА ім. К. А. Тімірязєва) називає вченого четвертим після Д. Прянішнікова, В. Вільямса та П. Коссовича найбільш видатним своїм випускником. З професором С. М. Богдановим та за активної участі П. Р. Сльозкіна наприкінці XIX та на початку XX ст. почали підміняти поняття «сільське господарство» визначенням «агрономія», насамперед підкреслюючи науковість його ведення. Хоча під поняттям «Агрономія» певний час у 80-х роках позаминулого століття окремі енцикло-педичні видання того часу розуміли ґрунтознавство [6, с. 62].

Таким чином, еволюція сільського господарства, безперечно, відбувалася під знаком розгортання наукового забезпечення, що простежується і за зміною його визначень. Відповідно до цього функціонувала науково організаційна й методологічна система надання галузевої науково освітньої допомоги, яка ґрунтувалася передусім на приватній власності та спочатку суспільній, а згодом і державній зацікавленості.

Нині, коли в Україні відбуваються трансформаційні процеси щодо європейської інтеграції, а також враховуючи, що аграрний сектор залишається провідною галуззю економіки, є потреба використати накопичений історичний досвід діяльності галузевої науки в умовах ринку. Стосовно агрономії, або ґрунтознавства, як її називали, це краще простежити на прикладі історії функціонування окремої науково-дослідної установи. Аналіз свідчить, що оптимальним у такій ситуації може стати спеціалізований в багатьох центрах Європи в межах підготовки до викладу вивчення органічних речовин у ґрунті, ролі бактерій і добрив у підвищенні родючості ґрунту, агротехніці зернових і бобових культур тощо. Наукова спадщина П. Р. Сльозкіна, налічує 75 монографічних видань і статей серед них — 3-томна серія «Зернові злаки, їхнє життя та способи вирощування» (1904), «Цукровий буряк та його культура» (1908), «Польові рослини різних родин, їхні особливості та способи вирощування» (1910). Теоретичні розробки довели, що необхідність із метою підвищення продуктивності агрофітоценозів впливати не тільки на ґрунт, а й на саму рослину.

Дослідження П. Р. Сльозкіна сприяли заснуванню в країні мережі селекційних установ. Вагомі успіхи в діяльності першої в Європі такої станції дали підстави для проведення в Харкові 1911 р. 1-го Всеросійського з'їзду із селекції, насінництва та розповсюдження селекційного матеріалу. Згодом академік М. Вавилов назвав цей з'їзд основою становлення в країні не лише різних напрямів аграрної науки, а й генетики.

У роки перших сподівань української державності вчений, як завжди, в перших рядах перебудовників. Після створення при Українській академії наук Постійної

комісії для вивчення природних багатств на чолі з академіком В. І. Вернадським, П. Р. Сльозкін із 1919 року є членом її сільськогосподарської секції.

В останні роки, в Україні, насінництво ведеться в 46-ти науково дослідних установах та 135-ти дослідних господарств. Вони щорічно виробляють понад 50 тис. тон елітного насіння та близько п'яти тис. тондобазового насіння зернових колосових культур. Такої кількості виробленого насіння достатньо для забезпечення потреб насінницьких господарств у виробництві базового і сертифікованого насіння [7, с. 172].

П. Р. Сльозкін залишається одним з найбільш компетентних популяризаторів науково обґрунтованого ведення землеробства в Україні.

1. *Сазанов В. И.* Просо в центральном Казахстане (агротехника возделывания и семеноводство) / В. И. Сазанов; Казахский НИИ земледелия, Карагандинская с.-х. опыт. ст. Алма-Ата: Казгосиздат, 1937. 55 с.
2. Семенной контроль / Большая сов. энцикл. 3-е изд. Москва: Сов. энцикл., 1976. Т. 23: Сафлюр-Соан. С. 228.
3. *Маласай В. М.* Історія і сьогодення: насінневий контроль в Україні (до 110-річчя з часу запровадження) / В. М. Маласай // Насінництво. 2007. № 3 (51). С. 27–28.
4. Труды I Съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений, семеноводству и распространению семенного материала 10–15 января 1911 года в г. Харькове / Харьк. о-во сел. хоз-ва; ред. ком.: П. В. Будрин [и др.]. Х., 1911. Вып. 1: 1. Материалы по организации Съезда. С. 1–57.
5. *Вергунов В. А.* Академізація вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи: історико-науковий аналіз (до 75-річчя створення Української академії аграрних наук) / В. А. Вергунов // Нариси з історії природознавства і техніки. 2005. Вип. 45. С. 167–182.
6. *Вергунов В. А.* Профессор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927). К.: Аграрна наука, 2007. 180 с.; Вознюк С. Коли оживає пам'ять — спалахує світло істини / С. Вознюк, Є. Філіпович // Вісник Національної академії наук України. 2008. № 2. С. 60–62.
7. Теоретичні і практичні аспекти насінництва зернових культур: Наук. посіб. / А. П. Орлюк, О. Д. Жука, Л. О. Усик. Херсон: Айлант, 2003. 172 с.

#### References

1. *Sazanov V. I.* Proso v tseentralnom Kazahstane (agrotehnika vzdelyvaniya i semenovodstvo) / V. I. Sazanov; Kazahskiy NII zemledeliya, Karagandinskaya s.-kh. opyt. st. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1937. 55 s.
2. Semennoy kontrol / Bolshaya sov. entsikl. 3-e izd. Moskva: Sov. entsikl., 1976. T. 23: Saflyur-Soan. S. 228.
3. *Malasai V. M.* Istoriia i sohodennia: nasinnievyi kontrol v Ukraini (do 110-richchia z chasu zaprovadzhennia) / V. M. Malasai // Nasinnystvo. 2007. № 3 (51). S. 27–28.
4. Trudy I S'ezda deyateley po selektsii selskokhozyaystvennykh rasteniy, semenovodstvu i rasprostraneniyu semennogo materiala 10–15 yanvarya 1911 goda v g. Kharkove / Khark. o-vo sel. khoz-va; red. kom.: P. V. Budrin [i dr.]. Kh., 1911. Vyp. 1: 1. Materialy po organizatsii S'ezda. S. 1–57.
5. *Verhunov V. A.* Akademizatsiia vitchyznianoї silskohospodarskoї doslidnoї spravy: istoryko-naukovyi analiz (do 75-richchia stvorennia Ukrainскої akademii akhrarnykh nauk) / V. A. Verhunov // Narysy z istorii pryrodoznavstva i tekhniky. 2005. Vyp. 45. S. 167–182.
6. *Verhunov V. A.* Professor Slozkin Petro Rodionovych (1862–1927). K.: Ahrarna nauka, 2007. 180 s.; *Vozniuk S.* Koly ozhyvaie pamiat — spalakhue svitlo istyny / S. Vozniuk, Ye. Filipovych // Visnyk Natsionalnoї akademii nauk Ukrainy. 2008. № 2. S. 60–62.
7. Teoretychni i praktychni aspekty nasinnystva zernovykh kultur: Nauk. posib. / A. P. Orliuk, O. D. Zhuzha, L. O. Usyk. Kherson: Ailant, 2003. 172 s.

#### Шарлай Н. И.

#### Становление контрольно-семенного дела в Украине в творческом наследии профессора П. Р. Слезкина.

В статье рассматривается процесс становления и развития контрольно – семенного дела в Украине в творчестве известного отечественного ученого Слезкина Петра Родіоновича в контексте эволюции отраслевой научной мысли, в первую очередь, за рубежом. Констатирована необходимость трансформации идей исследователя в условиях развития аграрного сектора современной Украины, в прежде всего в условиях формирования частной собственности на землю.

**Ключевые слова:** контрольно – семенное дело, селекция, Киевская контрольно – семенная станция.

---

**Sharlay N. I.**

**Formation of control-seed business in Ukraine in the creative heritage of professor P. P. Slezkina.**

*The article discusses the process of formation and development of the control and seed business in Ukraine in the works of the famous Russian scientist Slezkin Peter Rodionovich in the context of the evolution of the sectoral scientific research abroad. The necessity of transforming the ideas of the researcher in the modern conditions of development of the agricultural sector of Ukraine on the way to private ownership of land was stated.*

**Key words:** Control - Seed Right Selection, Kiev Seeding Control Station.

УДК 001:316.3 «В.І. Вернадський»

**В.І. КУЧЕР**

**АКАДЕМІК В. І. ВЕРНАДСЬКИЙ  
ПРО РОЛЬ НАУКИ В РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА**

*У статті проаналізовано відношення академіка В. І. Вернадського щодо розвитку науки в період революційної кризи. Показано, що поряд із проведенням досліджень у різних галузях науки, учений чимало уваги приділяв напрацюванню питання про роль науки в поступальному розвитку суспільства. В. І. Вернадський загострив увагу на тому, що самодержавна влада Російської імперії фінансувала науку за залишковим принципом, вважаючи, що вона була забаванкою певного кола людей. Деяко покращилося становище з приходом до влади Тимчасового уряду, внаслідок Лютневої революції 1917 р. Однак політичні помилки цього уряду не дозволили йому утриматися при владі. Становище із фінансуванням наукових установ, науково-дослідної діяльності змінилося з приходом до влади більшовиків. Було підтримано фінансування діяльності ряду наукових установ в аграрній галузі, стимульовано розгортання науково-дослідної роботи з метою забезпечення розвитку сільського господарства.*

**Ключові слова:** академік В. І. Вернадський, революційна криза, розвиток науки, наукові установи, аграрна галузь, науково-дослідна робота.

Проблеми висвітлення історії розвитку аграрної науки в Україні як самостійної галузі знань присвячено чимало праць. Варто зазначити, що вагомий внесок щодо ролі науки, в тому числі й сільськогосподарської, в розвитку суспільства, зробив всесвітньо відомий учений, академік В.І. Вернадський. Цілий ряд його фундаментальних праць присвячено ґрунтознавству, землеробству, іншим галузям сільського господарства. Він доклав чимало зусиль щодо розвитку сільськогосподарської дослідної справи, виступивши ініціатором заснування Сільськогосподарського наукового комітету України.

Дослідниками з'ясовано, що життєвий шлях, формування наукового світогляду В.І. Вернадського відбувалося також і під впливом української культури, національних традицій. Завдяки родинним зв'язкам він цікавився українською культурою, звичаями, побутом, історією українського народу. Цікавою є історія формування теорії морфолого-генетичного ґрунтознавства В.І. Вернадського. Свого часу він в експедиціях під керівництвом професора В.В. Докучаєва проводив ґрунтово-геологічне дослідження ландшафтів Полтавщини. Саме тоді увага вченого була зосереджена на біологічному факторі ґрунтоутворення, на ролі живої речовини, вироблені методики досліджень ґрунтів.

В.І. Вернадський був зачарований природою Полтавщини, під впливом чого придбав ділянку землі в селищі Шишаки, збудував житло. Час від часу родина Вернадських приїздила сюди на відпочинок. Весною 1917 р. В.І. Вернадський прибув до Шишак, де він проводив свої ґрунтознавчі дослідження, спостерігав за революційними подіями, життям місцевого населення. В.І. Вернадський підтримував тісні зв'язки з працівниками Полтавської сільськогосподарської станції, разом з ними проводив дослідження, зокрема з біогеохімії [1, с. 102].

В.І. Вернадського турбувало питання наукового забезпечення розвитку

сільського господарства, доля селянства як головного продуцента продуктів харчування. У квітні 1918 р., перебуваючи на Полтавщині, він писав до М.П. Василенка, міністра народної освіти і мистецтв в гетьманському уряді П. Скоропадського: «Мене та інших тут лякає думка втрати землі населенням, земля скоро буде переходити до німців. Думати про соціалізацію і націоналізацію, зберігаючи відстале ведення господарства мужиками (під самою Полтавою днями спостерігав сівбу наволоком – як у XVI і XVII століттях) і відповідну продуктивність при тісному зіткненні з капіталістичним і могутнім Заходом – безумство. За першої можливості поміщики будуть продавати свою землю німцям, явно або приховано, та й селяни, коли налагодяться податки (величезні), теж. Я загалом не розумію, чим буде розраховуватися Україна, головне багатство якої – земля, якщо вона землю виведе з товарообміну. Прийдеться захищатися, як полякам в Познані – особливо страшно для Поділля і Волині» [2].

Після більшовицького перевороту у жовтні 1917 р. в Росії В.І. Вернадський, побоюючись репресій з боку більшовиків, восени приїхав у свій маєток у Шишаках на Полтавщині. Більшовицькі провідники заборонили діяльність кадетської партії, до складу ЦК котрої входив В.І. Вернадський, оголосили її членів «ворогами народу», розпочали арешти її керівництва [3].

У свої листах до різних кореспондентів, спогадах В.І. Вернадський часто писав, що радянська влада не зможе побудувати державу здатну відродити науку, культуру, захистити права людини, особливо ті прошарки населення, які складали основні виробничі сили. У своїй праці «Інтелігенція і народна освіта» В.І. Вернадський писав, що «немислима організація держави при безправному – *de jure* або *de facto* – становищі творчих виробничих сил країни, з них найголовніші – селянство і інтелігенція. В тій або іншій формі це спостерігалось в самодержавній Росії і спостерігається і в радянській» [4, с. 247].

Володимир Іванович сподівався, що радянська влада довго не протримається. Він мріяв про побудову нової демократичної Росії у формі федерації, до складу, якої входитиме Україна. Ще у квітні 1918 р. у листі до М.П. Василенка писав, що не бажаючи підтримувати більшовиків, які в Петрограді прийшли до влади, він виїхав до Полтави. В умовах хаосу, руйнації В.І. Вернадський писав: «Яке ж наше майбутнє? Невже більшовики протримаються до осені? Тоді загибель Росії і непоправний удар культурі» [5].

У травні 1918 р. В.І. Вернадський на пропозицію М.П. Василенка дав згоду очолити Комісію зі створення Української академії наук. Як писали автори – укладачі «Вибраних наукових праць академіка В. І. Вернадського», останній «першим з істориків науки розглянув академію наук, як особливий соціальний інститут, розкрив значення академічної організації науки, показав переваги та прогресивні риси академій, що трансформуються в наукові центри на державних засадах, довів ефективність такої форми організації національної науки в нових умовах, коли зростає значення розвитку природничих наук для економічного поступу держав та гуманітарних – для національного самоутворення» [1, с. 52].

На наш погляд, наведена оцінка творчої спадщини В.І. Вернадського найбільш повно відображає його глибоко обґрунтовану позицію щодо утворення Української академії наук, як визначального центру, розвитку всіх галузей науки.

В.І. Вернадський, розробляючи концепцію організації наукових структур, вищої школи, вважав, що вони мають будуватися на демократичних засадах, повинні мати широку автономію та самостійність. Він також стверджував, що необхідно прагнути до посилення наукового змісту навчання, виховання майбутніх професійних кадрів, які мали б взяти на себе завдання щодо розвитку науки, в тому числі й сільськогосподарської. В листі до М.П. Василенка від 18 травня 1918 р. В.І. Вернадський

писав: «Безсумніву, бажано і необхідно об'єднати всі вищі школи в Міністерстві народної освіти (тобто політехнічний, гірничий інститути, інститут сільського господарства і т.д.) і зараз же підняти питання про утворення вищого навчального закладу в Катеринославській губернії на багатомільйонні пожертвування Калачевського» [1, с. 192].

Варто зазначити, що В.І. Вернадський у своїх щоденникових нотатках неодноразово згадував прізвище С.М. Калачевського. Останній володів у Криворізькому районі Катеринославської губернії залізним рудником. Він будував робітникам житло, звів церкву, школу, лікарню, громадську їдальню, театральну залу. Незадовго до смерті С.М. Калачевський передав рудник в оренду Російсько-Бельгійському металургійному товариству. Отримані прибутки, близько 20 млн карбованців на рік, заповідав на благодійність. Згідно волі С.М. Калачевського в його маєтку мав бути збудований вищий навчальний сільськогосподарський заклад із зразковими фермами, полями, експериментальною базою, відділенням рослинництва, безкоштовним навчанням місцевого населення [1, с. 577].

У липні 1918 р. при Міністерстві народної освіти та мистецтв була утворена «Комісія з вищих навчальних закладів», яку очолив В.І. Вернадський, а секретарем став Б.Л. Лічков. Наприкінці липня 1918 р. В.І. Вернадський надіслав останньому «Вступну частину» до звіту комісії. Він писав В.Л. Лічкову: «Надсилаю Вам більш-менш опрацьований рукопис нашого звіту. Я думаю, що варто було б мати його копію переписану (може навіть дві – одну для Миколи Прокоповича Василенка). Скільки це буде коштувати? Я думаю, що цей звіт буде свого роду історичним документом і нам буде необхідно його надрукувати. Стиль ще не зовсім викінчений. Остаточо можемо це зробити пізніше» [4, с. 316].

В.І. Вернадський був цілком правий, підготовлена ним частина звіту має надзвичайно велику історичну цінність з огляду на роль і значення науково-дослідної роботи, в тому числі і в галузі аграрної науки.

Готуючи до друку вибрані твори В.І. Вернадського, укладачі помістили цю частину звіту під назвою «Наука в епоху революційної кризи», оскільки робота не була датована і не мала авторської назви. Текст «Вступної частини» було відтворено за машинописним варіантом, що зберігається в Меморіальному кабінеті – музеї В.І. Вернадського в Москві. Документа було передано до музею Б.Л. Лічковим в 1951 р. Укладачами також було встановлено дату написання – до 25 липня 1918 р.

Варто зазначити, що цей матеріал В.І. Вернадського мав безпосереднє відношення до розвитку сільськогосподарської науки в Україні того часу. В цілому, величезна наукова спадщина останнього є невичерпною джерельною скарбницею для вивчення різних аспектів наукових і суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Україні. Публікація його праць, результатів науково-дослідних пошуків, в тому числі і на ниві сільськогосподарської науки України, має не лише історичний інтерес. Перші національні наукові установи – Українська академія наук, Національна бібліотека, Науковий сільськогосподарський комітет утворювалися за безпосередньої участі В.І. Вернадського.

Окрему сторінку в науковій спадщині В.І. Вернадського складають його праці з історії та філософії науки. Вони стосуються роздумів ученого про руйнівні суспільно-політичні процеси в російському та українському суспільствах періоду Першої світової війни, Лютневої, Української національної революції, жовтневого перевороту більшовиків, громадської війни. В цих працях знайшло відображення національне питання, зокрема українське та пов'язане з ним польське, ставлення до різних політичних сил, роль і значення незалежної науки та демократичної освіти для розвитку держави в часи революційних суспільно-політичних потрясінь. Значна частина праць була написана В.І. Вернадським в Україні або видрукувана в українській періодиці



того періоду, а також опублікована окремими виданнями пізніше. В багатьох з них В.І. Вернадський писав про своє відношення до розвитку науки у самодержавній Росії, періоду правління Тимчасового уряду, приходу до влади в Росії і Україні більшовиків. В цьому контексті актуальною залишається згадувана праця В.І. Вернадського «Наука в епоху революційної кризи». Ратуючи за всебічний, ґрунтовний розвиток науки в багатьох галузях знань, В.І. Вернадський однозначно стверджував, що вища школа і наукові установи мають своє життя, свої завдання, незалежні від тих державних форм, в яких вони знаходяться [5, с. 149].

В.І. Вернадського турбувала доля учених, які зневажені державою, завдяки власному ентузіазму прагнули докласти своїх зусиль для розвитку науки, в тому числі сільськогосподарської, щоб примножити знання про довколишній світ. Він на власному досвіді та досвіді своїх численних колег, одностудців переконався, що їх становище особливо тяжке у переломні періоди. В епоху революційної кризи, наголошував В.І. Вернадський, в епоху, що вони переживали, коли руйнувалися старі форми державного і суспільного життя, коли процес утворення нових суспільно-політичних структур був досить довгим, становище діячів наукового світу і вищої школи ставало надзвичайно відповідальним, скрутним, а часом і трагічним. Учені повинні були не тільки зберегти утворені ними наукові установи в умовах революційної руйни, мали також подбати про наукову спадщину своїх попередників. У той же час, як зазначав академік, учені повинні були зберегти безперервність наукового процесу, тому що без цього самі форми вищої школи і наукової організації втрачають свої сенс і значення. Вони повинні безперервно, і в епоху революційних потрясінь нарощувати інтенсивність наукової роботи і організацію вищої освіти вже тому, що обидві ці сторони духовної діяльності людини, за своєю сутністю, вимагали безперервного розвитку і розширення. Будь-яка зупинка їх зростання, навіть при функціонуванні наукових структур, є для них недопустимою і рівнозначною застою і розкладанню.

Разом з тим, як зазначав В.І. Вернадський, не можна не враховувати й інших обставин. При всій небезпеці для науки і вищої школи революційних потрясінь, ці часи відкривають для наукової діяльності і вищої школи нові можливості, шляхи, закриті для них у звичайні періоди суспільного життя. Діячі вищої школи і науковці повинні скористатися революційним періодом, щоб отримати і закріпити здобутки науково-дослідної діяльності та досягнень у вищій школі. У цей період можна значно лише широко втілити в життя організацію наукової творчої роботи, яка дуже повільно реалізується у звичайних умовах, у сталих рамках існуючого державного ладу, але яка дуже необхідна у великих масштабах для людства. Значення цих періодів в історії наукової організації і вищої школи, безумовно полягала в тому, що в будь-якому революційному русі є елементи, які сприяють швидкому здійсненню прагнень і сподівань, що історично склалися. Якщо ці нові утворення вищої школи і наукової організації праці революційної епохи організовані правильно, вони збережуться при будь-якому майбутньому державному ладі, який у своїх основах вийде з революції. Ці звичайні в революційні часи можливості розвитку науки і вищої школи набуватимуть у майбутньому визначального значення, особливо, коли ці галузі людської діяльності підтримуватиме держава [5, с. 150].

На думку В.І. Вернадського, питання організації науки в Російській імперії було далеко недостатнім, гіршим ніж становище вищої школи. Держава ніколи не вважала розвиток науки важливим завданням і дивилася на допомогу науковим дослідженням або з вузькопрактичного боку, або розглядала їх як непотрібну з державної точки зору розкіш, впроваджувану в життя завдяки бажанню представників царської влади, або освічених впливових осіб, які близько стояли до державного правління. Саме тому надавалися надзвичайно мізерні і випадкові кошти на організацію науки і розгортання науково-дослідної роботи, у порівнянні з бюджетом і розмірами Росії.

Наука служила самодержавній політиці або диктатурі пролетаріату, а не була самоціллю. Обидві ці сили прагнули зруйнувати вищу школу і науково-дослідну роботу. Творча державна політика була відсутня. Тому не могло бути й мови про будь-яку, так необхідну наступність і планомірність у розвитку науки.

Однак життя, як зауважував В. І. Вернадський, значною мірою врегулювало питання щодо організації наукових досліджень, всупереч царській владі, яка поставила науку у вузькі рамки, не виділяючи достатніх коштів. Наукова робота розгорталася досить активно у відомчих установах, що входили до різних структур і органів народного господарства, і яка фінансувалася, за їх рахунок. Зокрема, значну роль у розвитку науки відігравали університети, інші навчальні заклади за рахунок власних коштів. Значна частина науково-дослідної роботи велася на кошти меценатів, частково на кошти учених – викладачів, працівників науково-дослідних установ тощо.

За свідченням В.І. Вернадського, в Росії чисто наукових державних установ було обмаль. На всю імперію діяла лише одна Академія наук, а на її утримання та на наукову роботу відпускалися мізерні кошти. У Міністерстві народної освіти з його мільйонним бюджетом на чисто науково-дослідну діяльність також відпускалися мізерні суми, максимум 15–20 тис. крб. [5, с. 153].

Цілком обґрунтовано В.І. Вернадський стверджував, що в російській державній владі ніколи не було уяви про необхідність організації мережі наукових установ, регіональних центрів, які мали б обслуговувати інтереси всіх областей і всіх народів Росії. Лише в останні роки, перед революцією в Міністерстві народної освіти і в Міністерстві землеробства почав розроблятися план поширення мережі освітніх закладів і наукових установ, який остаточно було опрацьовано в період діяльності Тимчасового уряду. До цього вищі навчальні заклади і науково-дослідні установи утворювалися випадково, або у випадку крайньої необхідності, або настирливими домаганнями місцевих властей. Іноді вони утворювалися з точки зору русифікаторської політики уряду. Здебільшого кожен навчальний заклад був вогнищем політичної боротьби, знаходився під наглядом поліцейських органів. Вони відкривалися або закривалися за їх згодою.

В.І. Вернадський вважав, що зневаження інтересів місцевого життя, більшою мірою виявилось при організації наукової роботи. Найбільші наукові осередки в національних регіонах діяли на базі навчальних закладів, або знаходилися у структурах не зовсім пов'язаних з наукою. Тому значна кількість державних наукових центрів зосереджувалася у великих містах. Лише в передреволюційні роки, започатковувалася нова хвиля посиленого утворення наукових центрів у провінції, значною мірою під впливом пробудження національної самосвідомості населення і в зв'язку з тенденцією їх відкриття за останні роки. Під впливом зростання закладів вищої школи і потреб державного життя там утворювалися спеціальні сільськогосподарські, науково-дослідні установи різних напрямів, зокрема науково-дослідні станції і дослідні поля. Всі вони, як правило, знаходилися у зв'язку з вищою школою або з центральними управліннями певних відомств. В цілому ж науково-дослідні установи зосереджувалися в столицях та у великих містах.

В.І. Вернадський цілком обґрунтовано вважав, що в окраїнних регіонах, зокрема в Україні, їх було недостатньо. «За оцінкою того становища, в якому на момент революції знаходилася вища школа і наукові установи, особливо для розуміння становища їх на Україні, необхідно звернути увагу ще на одну сторону – на централізацію державних проявів цього роду і на випадковість і нерівномірність їх розподілу на території Росії» [5, с. 155].

В.І. Вернадський писав, що революція до певної міри відкрила шлях до розвитку науки і вищої школи. За період діяльності Тимчасового уряду, при слабкості його державної влади, і політичних помилках, допущених цим урядом, що привели до

перемоги крайніх революційних сил, в галузі науки і вищої школи було чимало зроблено. Утворено ряд наукових центрів, розроблено державний план організації вищої освіти, почали опрацьовуватися плани педагогічної, ветеринарної освіти тощо.

Аналізуючи діяльність радянського уряду щодо розвитку науки, розгортання науково-дослідної роботи, в тому числі і в галузі сільського господарства, В.І. Вернадський писав, що серед правлячих кіл нової влади знайшлися люди, які зрозуміли значення науки, і які зуміли зберегти наукові організації серед стихійної наростаючої руйнації. Загалом, наукова робота швидко стала на той шлях розвитку, яким вона велася при Тимчасовому уряді.

В.І. Вернадський зауважував, що все ж державні органи втручалися у діяльність наукових структур, що суперечить основним принципам широкої свободи і автономності наукової роботи, вони знаходилися у певній суперечності з ідеологічними засадами комуністичної держави. Разом з тим, писав академік, втручання партійних, радянських бюрократичних чиновників, силових структур у роботу наукових організацій незрівняне з втручанням їх у інші сфери життя. В науці свобода була більшою. Комуністична влада сприяла утворенню цілого ряду наукових установ, дала для цього такі кошти, яких ніколи ще не отримувала наука від держави в Росії. Лише тяжкі умови напівголодного, незабезпеченого належним чином життя, громадянська війна, відірваність від світової науки, складнощі з друкуванням наукових праць, не дозволяли ученим скористатися можливостями, що відкривалися в тій мірі, в якій це було необхідно.

В.І. Вернадський вважав, що наукова спадщина збережена комуністичною владою, буде нею підтримуватися, розвиватися, примножуватися. Разом з тим, учений писав, що розвиток науки, в тому числі й сільськогосподарської, відбувався нерівномірно. Наукові інституції, центри були переважно зосереджені у великих містах [13].

На наш погляд, багатогранна наукова спадщина академіка В.І. Вернадського ще довго буде привертати увагу дослідників. Особливо важливі його праці про роль наукових знань у розвитку суспільства. Вчення В.І. Вернадського про ґрунти стало науковою основою щодо розвитку природного, органічного землеробства. Результати ґрунтознавчих пошуків ученого мали неабияке значення для розвитку наукових ідей в галузі морфолого-генетичного ґрунтознавства. В.І. Вернадський був одним з ініціаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Він став першим керівником Сільськогосподарського вченого (наукового) комітету України – предтечі сучасної Національної академії аграрних наук.

1. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського / ред. кол. : А. Г. Загородній, О. С. Онищенко, В. А. Смолій та ін. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2011. Т. 1, кн. 1. Науково-організаційна діяльність (1918–1921). 102.
2. *Киржаев С. Н., Толстов В. А.* Из эпистолярного наследия В. И. Вернадского. Письма украинским академиком Н. П. Василенко и А. А. Богомольцу. Киев : Киевская тип. науч. книги, 1991.
3. *Волков В. П.* Кадет Вернадский. В. И. Вернадский : pro et contra. Санкт-Петербург : изд. Русск. христиан. гуманит. ин-та, 2000. 240.
4. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського / ред. кол. : А. Г. Загородній, О. С. Онищенко, В. А. Смолій та ін. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2011. Т. 1, кн. 2. Вибрані праці. 247.
5. *Вернадський В. І.* Наука в епоху революційної кризи. *Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського* / ред. кол. : А. Г. Загородній, О. С. Онищенко, В. А. Смолій та ін. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2011. Т. 1, кн. 2. Вибрані праці.

#### References

1. Zahorodnii, A. H., Onyshchenko, O. S., and Smolii, V. A. eds. (2011). *Vybrani naukovi pratsi akademika V. I. Vernadskoho. Naukovo-orhanizatsiina diialnist (1918–1921)*. [Selected scientific works of Academician V Vernadsky. Scientific and organizational activities (1918–1921)]. Kyiv. 1.1, 102. [in Ukrainian].

2. Kirzhaev, S. N., and Tolstov, V. A. (1991). *Iz ievistoliarnogo nasledia V. I. Vernadskogo. Pis'ma ukrainskim akademikam N. P. Vasilenko i A. A. Bogomol'cu*. [From the epistolary heritage of VI Vernadsky. Letters to Ukrainian academicians N. Vasilenko and A. Bogomolets]. Kyiv. [in Russian].
3. Volkov, V. P. (2000). *Kadet Vernadskii. V. I. Vernadskii: pro et contra*. [The Cadet of Vernadskyi. V. Vernadskyi : pro et contra]. Saint Petersburg. 240. [in Russian].
4. Zahorodnii, A. H., Onyshchenko, O. S., and Smolii, V. A. eds. (2011). *Vybrani naukovi pratsi akademika V. I. Vernadskoho. Naukovo-orhanizatsiina diialnist (1918–1921)*. [Selected scientific works of Academician V. Vernadskyi. Scientific and organizational activities (1918–1921)]. Kyiv. 1.2, 247. [in Ukrainian].
5. Zahorodnii, A. H., Onyshchenko, O. S., and Smolii, V. A. eds. (2011). *Vernadskyi V. I. Nauka v epokhu revoliutsiinoi kryzy. Vybrani naukovi pratsi akademika V. I. Vernadskoho. Vybrani pratsi*. [Vernadskyi V. I. Science in the era of the revolutionary crisis. Selected scientific works by Academician V. Vernadskyi]. Kyiv. 1. 2, 316. [in Ukrainian].

**Кучер В. И.**

**Академик В. И. Вернадский о роли науки в развитии общества.**

*В статье проанализировано отношение академика В.И. Вернадского к развитию науки в период революционного кризиса. Показано, что наряду с проведением исследований в различных отраслях науки, ученый немало внимания уделял разработке вопроса о роли науки в развитии общества. В.И. Вернадский заострил внимание на том, что самодержавная власть Российской империи финансировала науку за остаточным принципом, считая, что она была прерогативой определенного круга людей. Несколько улучшилось положение с приходом к власти Временного правительства, в результате Февральской революции 1917 г. Однако политические ошибки этого правительства не позволили ему удержаться у власти. Положение с финансированием научных учреждений изменилось с приходом к власти большевиков. Была поддержана финансированием деятельность ряда сельскохозяйственных научных учреждений, стимулировано развертывание научно-исследовательской работы в аграрной области.*

**Ключевые слова:** академик В.И. Вернадский, революционный кризис, развитие науки, научные учреждения, аграрная отрасль, научно-исследовательская работа.

**Kucher V. I.**

**Academic V. Vernadskyi about the role of science in development of society.**

*The article analyzes the attitude of academician V. Vernadskyi concerning the development of science during the revolutionary crisis. It is shown that along with conducting research in various fields of science, the scientist paid a lot of attention to the development of the question of the role of science in the progressive development of society. V. Vernadskyi highlighted the fact that the autocratic authorities of the Russian Empire financed science on the residual principle, believing that it was an enrichment of a certain circle of people. It were slightly improved the situation with the coming to power of the Provisional Government, as a result of the February Revolution of 1917. However, the political mistakes of this government did not allow him to stay in power. The situation with the financing of scientific institutions, research activities changed with the coming to power of the Bolsheviks. The financing of the activities of a number of scientific institutions in the agrarian sector was supported, and research activities were encouraged to ensure the development of agriculture.*

**Key words:** academician V. Vernadskyi, revolutionary crisis, development of science, scientific institutions, agrarian branch, research work.

УДК 001:37:63(092)

**В.О. ВОЛОВОДОВСЬКА**

## **ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА П.Ф. ТУШКАНА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ**

*Висвітлено роль П.Ф. Тушкана у з'їздах та нарадах присвячених підготовці фахівців для потреб сільського господарства. Встановлено, що вчений приймав активну участь у розробці програм щодо заснування мережі сільськогосподарських шкіл в Україні, підготовці документів зі створення нових галузевих освітніх закладів, заснуванні курсів, пересувних виставок, лекторських кафедр, а також підготовці кадрів для позашкільної освіти.*

**Ключові слова:** П.Ф. Тушкан, аграрна освіта, сільськогосподарські освітні заклади.

Освіта і професійна підготовка є основою розвитку суспільства. Соціально-економічні процеси, які відбуваються в Україні, вимагають стратегічних змін в усіх галузях виробництва. Значною мірою це стосується агропромислового комплексу,

ефективність функціонування якого забезпечує вирішення проблем якісних продуктів харчування, екології, захисту навколишнього середовища, розвитку сільської місцевості тощо. За таких умов підвищення ефективності професійної підготовки фахівців аграрної галузі є одним із пріоритетних завдань системи сільськогосподарської освіти. Головним у цьому процесі є підготовка сучасних високоосвічених фахівців, здатних забезпечити реформування аграрної галузі.

У зв'язку з цим важливого значення набуває не лише врахування реалій та перспектив соціально-економічного розвитку країни, освітній досвід передових країн світу, а й власний історичний шлях. Вивчаючи історію розвитку аграрної освіти в Україні, не можна оминати постать відомого ученого, професора Павла Федоровича Тушкана (1867-1942), який протягом багатьох років сприяв її формуванню та розвитку.

Повалення самодержавства в Росії 27 лютого 1917 р. змінило не лише хід історії і, здавалося б, вічні догми сприйняття дійсності, а й піднесло на загальнонаціональний рівень місце і роль галузевого науково-освітнього процесу. Першим кроком у цьому стало утворення 3-4 березня 1917 р. Української Центральної Ради (УЦР) — на початковому етапі представницького органу київських громадських організацій. Від 7 березня головою УЦР обраний М.С. Грушевський, який здійснював безпосереднє керівництво з 15 березня 1917 р. після повернення із заслання до Києва. Багато в чому завдяки його позиції відбулися досить демократичні вибори членів УЦР. Їх затвердження відбулося під час роботи Всеукраїнського національного конгресу 6-8 квітня 1917 р. у м. Києві, у якому взяли участь аж 900 представників різних українських політичних, громадських, культурних, професійних організацій. Павло Федорович Тушкан попередньо пройшов «... всі виборні інстанції...» і не просто взяв участь у роботі конгресу як «... безпартійний культурний працівник» [1, арк. 9], а увійшов від Катеринославської губернії до 115 членів УЦР (теперішньої Верховної Ради України).

Перші загальні збори УЦР відбулися 8 квітня 1917 р. у приміщенні Київського педагогічного музею. П.Ф. Тушкан підтримав голосування за обрання членів так званого Комітету УЦР. У політичних уподобаннях він був «... близький до федералістів...» [1, арк. 9]. Останні ще на своєму з'їзді 25-26 березня 1917 р. у Києві висловилися за автономію України [2, с. 225]. Зі збережених документів і доступних виступів на засіданнях УЦР П.Ф. Тушкан видається поборником української автономії з відповідним державним устроєм та національної ідеї у всіх її проявах, включаючи освіченість селян і забезпечення їх землею. Виступаючи на вечірній сесії УЦР 23 червня 1917 р., він надзвичайно палко підтримав створення першого національного уряду — Генерального секретаріату та його первісний склад [3, с. 119]. Серед першочергового виділив підготовку земельної реформи в Україні, за яку відповідав Генеральний секретаріат земельних справ на чолі з уродженцем Полтавщини Б.М. Мартосом (1879-1972) [4, с. 123-135]. Наступного дня П.Ф. Тушкан на черговому засіданні під головування М.С. Грушевського наголосив про необхідність здійснення УЦР роз'яснювальної роботи серед селян шляхом скликання з'їздів на місцях для того, щоб селяни повірили уряду і віддавали мішки з хлібом, «... що зберігали на чорний день...» [5, арк. 1], на потреби війська.

Зауважимо, що принципи і головні завдання місця і ролі галузевої освіти в системі нової державної політики були визнані на спеціальній нараді, скликаній під егідою Генерального секретаріату земельних справ Української Центральної Ради 25-26 вересня 1917 р. П.Ф. Тушкан взяв участь у її роботі. Організатором заходу виступив відділ сільськогосподарської освіти головного профільного відомства. На виконання рішення зібрання у вересні 1917 р. була прийнята відповідна програма дій відносно цієї важливої складової в житті України, а саме: підготовки фахівців для

потреб сільського господарства. Водночас були визначені основні функції держави щодо шкільної і позашкільної освіти. До першої належало здійснення таких завдань: 1) інспектування сільськогосподарських шкіл; 2) розроблення мережі сільськогосподарських шкіл в Україні, їх типів, програм тощо; 3) підготовка документів зі створення нових галузевих освітніх закладів; 4) рецензування і дозвіл до друку підручників; 5) підготовка до участі в роботі Першого Всеукраїнського аграрно-економічного з'їзду в жовтні 1917 р. та 6) розроблення структури самого відділу з визначенням компетентності й посадових обов'язків працівників. До другої — 1) виконання всіх рішень наради 25-26 серпня 1917 р.; 2) розроблення типів сільськогосподарських курсів, їх програм тощо; 3) рецензування і затвердження посібників із позашкільної освіти; 4) заснування сільськогосподарських курсів, кабінетів, пересувних виставок, лекторських кафедр та ін.; 5) інформування про позашкільну освіту не лише в Україні, а й за кордоном; 6) підготовка кадрів для позашкільної освіти. На виконання поставлених завдань було затверджено структуру відділу, що складалася з інспекторів шкільної і позашкільної освіти, діловодства, регістратора і машиністки. Крім того, було створено Раду з сільськогосподарської освіти на чолі з товаришем (заступником) генерального секретаря із земельних справ. До неї увійшов керівник відділу, інспектори і відповідні фахівці [5, арк. 1]. До їх числа був запрошений і П.Ф. Тушкан.

Знаходимо П.Ф. Тушкана серед активних учасників знакового Першого Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду, скликаного 22-26 жовтня 1917 р. в Києві. На зібранні він виступив із програмною доповіддю «Загальні завдання сільськогосподарської освіти на Україні». У ній учений наполягав: «Продукцію України з огляду на майбутню земельну реформу можна підтримати тільки скорим розповсюдженням сільськогосподарських знань серед хліборобів на селі і в армії, для чого Уряд, організації, громади всю свою увагу і кошти повинні направити на освіту, насамперед, дорослої людності». Теза є надзвичайно актуальною й нині, особливо на фоні інших роздумів П.Ф. Тушкана про невідповідність тогочасних програм підготовки фахівців у системі нижчої і, передусім, середньої сільськогосподарської освіти до прогресивних вимог педагогіки і, тим більше, до нагальних потреб сільського господарства. Тому він наполягав на заміні їх на курси (переважно вечірні) при діючих галузевих освітніх інститутах. Саме на основі вищих навчальних закладів П.Ф. Тушкан вбачав повноцінну підготовку фахівців для потреб сільського господарства. Його бачення з цього приводу базувалися на професійних знаннях проблеми, здобутих ще за часів багаторічного керівництва Верхньодніпровським сільськогосподарським училищем.

Будучи членом УЦР, П.Ф. Тушкан від її імені неодноразово відвідував регіони. Наприклад, у лютому 1918 р. він вирушив на фронт до Галичини із заїздом на Катеринославщину. Під час цього візиту до нього звернулося Галицьке руське товариство з проханням до української влади «... зробити заходи...» щодо запобігання «... знищенню державного добра... в прикордонній смузі» [6, арк. 15]. Йшлося не лише про худобу, хліб, зброю, цінні табуни коней, а й майно освітніх закладів. Питання розглянули на засіданні Ради Народного міністерства земельних справ УЦР 8 березня 1918 р. За її результатами запропонували відрядити до державного уряду делегацію у складі очільників УЦР. Головною метою обох звернень стало збільшення кількості «... українських комісарів при німецьких військах...» для покращання умов охорони кордону, а значить, — припинення різноманітних спекуляцій із майном [7, арк. 13]. Уже наступного дня члени делегації зустрілися з керівником уряду і «... повідомили про справи міністерства, а також і про знищення Державного майна і худоби, яке робиться на кордоні» [7, арк. 13]. Голова реорганізованої 5 березня 1918 р. Ради народних міністрів УНР В. Голубович [8, с. 276] повідомив делегатів про відповідне доручення з цього приводу, які він зробив міністру земельних справ М. Ковалевському. Серед них — розроблення плану дій негайного вирішення виниклих проблем.

На зібранні Міжвідомчої ради з сільськогосподарської освіти 8 березня 1918 р. П.Ф. Тушкана рекомендували для затвердження на посаді завідувача відділу позашкільної освіти Народного міністерства земельних справ. В.о. міністра 15 березня 1918 р. підписав відповідний наказ департаменту сільського господарства № 3. В §2 зазначалося, що П.Ф. Тушкан призначений «... фахівцем сільськогосподарської освіти I розряду з платнею 700 крб. на місяць ... з 1 березня 1918 р.» [9, арк. 1].

Сьома нарада директорів і завідувачів відділів департаменту сільського господарства Народного міністерства земельних справ 8 березня 1918 р. під головуванням директора відділу сільськогосподарської освіти М. Кухаренка прийняла Статут Комітету з сільськогосподарської освіти. 18 березня 1918 р. його затвердили. Відповідно до §1 Комітет — орган дорадчого характеру, що виконував функції «... Головної Ради по Сільськогосподарській Освіті» [9, арк. 1]. Він попередньо перед затвердженням розглядав усі прямі, супутні й опосередковані питання, пов'язані з освітньою підготовкою фахівців сільського господарства всіх рівнів.

За виступом П.Ф. Тушкана на вищезазначеній нараді вже 10 квітня 1918 р. директор відділу сільськогосподарської освіти міністерства М. Кухаренко зобов'язав директорів й управителів галузевих шкіл «... вжити заходів для захисту сільськогосподарських шкіл та їх майна, а також земельних ділянок, які належать школі» [10, арк. 92]. Після того, як із «... загостренням боротьби партій ...» у квітні 1918 р. повноваження П.Ф. Тушкана «... по Ц.Р. не підтвердилися ...» він припинив у ній участь [11, арк. 9].

Після цього одночасно він очолив відділи шкільної і позашкільної освіти сільськогосподарського департаменту Народного міністерства земельних справ УЦР [11, арк. 9]. Повноваження що донедавна титулярного радника П.Ф. Тушкана на цій посаді підтвердилися з приходом до влади Української Держави гетьмана П. Скоропадського з 29 квітня 1918 р. Він продовжував плідно творчо працювати під керівництвом нового очільника відомства В.Г. Колокольцева. Проте останньому не завадило звільнити з роботи підлеглого відповідно до постанови Ради Міністрів та наказу № 37 від 5 червня 1918 р. разом з 198 працівниками відомства за участь «... у страйку 30 травня ...» проти гетьманщини. Уже 8 червня 1918 р. міністр закордонних справ В.Г. Колокольцев § 8 відомчого наказу № 39 «... призначив знов на посаді ... по відділу позашкільної освіти і завідувачем відділу Тушкана Павла ... з 2-го червня 1918 р. [12, арк. 29]. Але попрацювати вдалося недовго. Наказом міністра департаменту хліборобства від 11 липня 1918 р. П.Ф. Тушкан, «... фахівець по сільськогосподарській освіті VI рангу ..., увільняється від служби, згідно прохання» [13, арк. 67-68]. Певний час переховувався. За доносом зі звинуваченнями у більшовизмі його заарештовують гайдамаки і майже два місяці тримають за ґратами. Потім неочікувано звільнили. Як знаному професіоналу запропонували високу посаду в головному аграрному відомстві. Але він відмовився.

Після цього П.Ф. Тушкан очолює культурно-просвітницький відділ Центрального сільськогосподарського кооперативного союзу («Централ»). Установа розміщувалася у Києві по вул. Прорізній, 19 разом з редакцією свого друкованого органу — двотижневика «Сільський господар». Саме в ньому він друкує свою програмну статтю «Освіта по кооперації в сільському господарстві та організація для селян-господарів».

Автор деякою мірою розкритикував здобутки царської системи земської агрономії через «... малу свідомість агрономів у практиці місцевого хазяйства, нехтування мовою українською ...» та через те, що ця діяльність була «однобокою, не було певного попиту від селянства». На його думку, нова влада зробила низку реальних кроків щодо запровадження повноцінної кооперації, а саме: «... зменшила відсотки при позиках, здешевила ціну на крам у кооперативній лавці ...» [14, с. 31]. Однак дрібні складові кооперації на селі як молочарство, бджільництво, гончарство, ткацтво

та інші потребували додаткових зусиль для розгортання. Для цього П.Ф. Тушкан запропонував здійснювати спеціальну підготовку на нижчих сільськогосподарських кооперативних курсах. Їхніми слухачами повинні були стати за рекомендацією місцевих кооперативів селяни «... добре грамотні (бажано скінчення курсу земської школи) ... не молоді ... після скінчення військової служби, коли вже мають досвід життя хлібороба ...» [14, с. 32]. Тривалість навчання становила 2,5 місяці.

Закріплення отриманих знань планувалося здійснювати як додаткові літні навчальні екскурсії, двох-трьох тижневі заняття при сільськогосподарських школах тощо. При цьому головною наукою для бажаючих була кооперація у сільському господарстві на принципах: «... історія, сучасний стан, організація, практика, ревізія, будівництво кооперативне (цукроварний устрій) ...», а вступом до неї — «... політична економія ...» [15, с. 57].

«Централ» «... задля поширення знань, потрібних сільськогосподарській кооперації на селах ...», керуючись § 2 свого статуту, запроваджує «... початкову школу-курси по кооперації в сільському господарстві в Києві з 6 жовтня по 21 грудня 1918 року» [16, с. 37]. До них безкоштовно приймали селян, які досягли 17-річного віку. Проживання та харчування здійснювалося за рахунок слухачів. Про загальний порядок детального перебігу курсів їхній керманіч П.Ф. Тушкан друкує у спеціальній статті до ч. 5-6 «Сільського господаря» [15, с. 58]. Заявки на навчання приймалися до 26 червня 1918 р. Чергові збори уповноважених «Централу», що відбулися протягом 29 липня – 3 серпня і 1 вересня 1918 р. (були перенесені із запланованої дати 22-25 липня через залізничний страйк), за доповіддю П.Ф. Тушкана щодо перспективного плану розвитку культурно-освітнього відділу на найближчий час також погодили ідею такого типу курсів і його програму навчання [16, с. 37].

Як виявилось, узгоджені на всіх рівнях курси так і не відбулися. За словами П.Ф. Тушкана: «... Союзи і товариства не підтримали цього заходу». Серед інших проблем їхньої не реалізації — «... загальновідома нестача помешкань у Києві ...» [17, с. 38]. Але головною перешкодою все ж таки була громадянська війна з усіма її негараздами щодо пересування тощо.

З відходом Директорії УНР з 2 лютого 1919 р. П.Ф. Тушкан залишає Київ і вирішує приєднатися до родини. Вихідні дані листів з грошовими переказами свідчать про те, що його родина з середини 1918 р. мешкала у м. Судак на південному узбережжі Криму на придбаній у кредит ще у 1907 р. дачі з виноградною ділянкою площею 2,5 десятини [18, с. 3].

Після залишення Києва повернення до Ерастівки виключалося, оскільки ще взимку 1918 р. студенти попередили П.Ф. Тушкана, щоб він якнайшвидше її покинув, оскільки на таємничому зібранні місцевих поміщиків було вирішено його вбити як «смутіяна всієї губернії». Він так і вчинив, а родина дотягла до літа. Після цього, залишивши все у будинку, виїхала до Судака, щоб ніколи до Ерастівки вже не повернутися.

За складної конфігурації політичних сил того часу П.Ф. Тушкан аж ніяк не міг потрапити до Криму прямо. Тому почав розробляти власний план, як приєднатися до сім'ї. Для початку він опиняється у Ростові. На нетривалий час його затримують уже чекісти. Після звільнення працює у місцевому земельному відділі. Під час відрядження на кінний завод у Ставропольському степу потрапляє у полон до білокозаків. Відбуваючи покарання у Катеринодарській буцегарні, захворів на тиф. Приймавши його за померлого, тюремники відвезли його до степу. П.Ф. Тушкан прийшов до тями, коли місцеві його підбрали і відвезли до станиці Динської [19, с. 11]. Там один військовий допоміг з документами, і той вирушив до рідних у Судак. Цей період життя та діяльності вченого продовжує залишатися із тавром «білих плям» і недомовок.



Зі спогадів родичів П.Ф. Тушкана вдалося дізнатися, що найважчими виявилися голодні 1919-1920 рр. у Криму. На дачі у Тушканів зберігалися чималі запаси вина, але продати його було практично нікому. На півострові навіть ставалися випадки людожерства.

За лаштунками для недремного ока компетентних органів факт тісного спілкування з «ворогами народу» залишилися очевидним. Здається, що вони ніколи про це не забували П.Ф. Тушкану, який був змушений досить часто змінювати місця роботи і проживання. Підтвердженням цьому, деякою мірою, є довідка від 28 вересня 1925 р., надана П.Ф. Тушкану від Судакського відділу праці і райкому праці, в якій у черговий раз підтверджувалося, що з 1921 р. він перебував на обліку Федосійського управління розподілу робочої сили [20, с. 43].

Таким чином, долаючи чимало труднощів організації, завдяки високій компетентності й цілеспрямованості П.Ф. Тушкан намагався поліпшити підготовку фахівців для потреб сільського господарства шляхом розроблення мережі сільськогосподарських шкіл в Україні, заснування сільськогосподарських курсів, кабінетів, пересувних виставок, лекторських кафедр та ін. Шлях вченого свідчить про високі людські якості його особистості та невтомну дослідницьку натуру.

1. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 4151. Арк. 9.
2. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. Київ, 2005. С. 225.
3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2 т. Т. 1 (4 березня – 9 грудня 1917 р.). Київ, 1996. С. 119.
4. Вергунов В.А., Падалка С.С. Державне управління сільським господарством у вимірі європейської стратегії та глобальної інтеграції України: історичний нарис з давнини до сьогодення. Вінниця, 2017. С. 123-135.
5. ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 1.
6. ЦДАВО України. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 15.
7. ЦДАВО України. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 13.
8. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. Київ, 2005. С. 276.
9. ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1.
10. ЦДАВО України. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 92зв.
11. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 34151. Арк. 9.
12. ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 29.
13. ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 67-68.
14. Тушкан П. Освіта по кооперації в сільському хазяйстві та організація курсів для селян-кооператорів. *Сільський господар*. 1918. Ч. 5-6. С. 31-33.
15. Тушкан П. Про початкову школу-курси по кооперації в сільському господарстві при Центральному Українському Сільськогосподарському Кооперативному Союзі. *Сільський господар*. 1918. Ч. 5-6. С. 57-58.
16. З життя «Централу». *Сільський господар*. 1918. Ч. 8. С. 37.
17. Тушкан П. Програми курсів по кооперації в сільському господарстві. *Сільський господар*. 1918. Ч. 9. С. 38.
18. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 4152. Арк. 3.
19. Кулида С. Советский Фенимор Купер. Книги Георгия Тушкана вошли в «золотой фонд» приключенческой литературы [продолжение]. *Тайны прошлого*. 2017. № 50(357). С. 11.
20. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 4152. Арк. 43.

#### References

1. TsDAVO Ukrainy. F. 101. Op. 1. Spr. 1145. Ark. 9.
2. Verstiuk V.F., Dziuba O.M., Reprytsev V.F. Ukraina vid naidavnishykh chasiv do sohodennia. Khronolohichnyi dovidnyk. Kyiv, 2005. S. 225.
3. Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy u 2 t. T. 1 (4 bereznia— 9 hrudnia 1917 r.). Kyiv, 1996. S. 119.
4. Verhunov V.A., Padalka S.S. Derzhavne upravlinnia silskym hospodarstvom u vymiri yevropeiskoi stratehii ta hlobalnoi intehratsii Ukrainy: istorychnyi narys z davnyiny do sohodennia. Vinnytsia, 2017. S. 123-135.

5. TsDAVO Ukrainy. F. 1061. Op. 1. Spr. 367. Ark. 1.
6. TsDAVO Ukrainy. F. 1060. Op. 1. Spr. 37. Ark. 15.
7. TsDAVO Ukrainy. F. 1060. Op. 1. Spr. 37. Ark. 13.
8. *Verstiuk V.F., Dziuba O.M., Repryntsev V.F.* Ukraina vid naidavnishykh chasiv do sohodennia. Khronolohichniy dovidnyk. Kyiv, 2005. S. 276.
9. TsDAVO Ukrainy. F. 1061. Op. 1. Spr. 32. Ark. 1.
10. TsDAVO Ukrainy. F. 1060. Op. 1. Spr. 36. Ark. 92zv.
11. TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 17. Spr. 34151. Ark. 9.
12. TsDAVO Ukrainy. F. 1061. Op. 1. Spr. 32. Ark. 29.
13. TsDAVO Ukrainy. F. 1061. Op. 1. Spr. 32. Ark. 67-68.
14. *Tushkan P.* Osvita po kooperatsii v silskomu khazaiystvi ta orhanizatsiia kursiv dlia selian-kooperativ. Silskiy hospodar. 1918. Ch. 5-6. S. 31-33.
15. *Tushkan P.* Pro pochatkovu shkolu-kursy po kooperatsii v silskomu hospodarstvi pry Tsentralnomu Ukrainському Silskohospodarskomu Kooperativnomu Soiuzi. Silskiy hospodar. 1918. Ch. 5-6. S. 57-58.
16. Z zhyttia «Tsentralu». Silskiy hospodar. 1918. Ch. 8. S. 37.
17. *Tushkan P.* Prohramy kursiv po kooperatsii v silskomu hospodarstvi. Silskiy hospodar. 1918. Ch. 9. S. 38.
18. TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 17. Spr. 4152. Ark. 3.
19. *Kulyda S.* Sovetskiy Fenimor Kuper. Knigi Georgiya Tushkana voshli v «zolotoy fond» prikluchencheskoy literatury [prodolzhenie]. Tainy proshlogo. 2017. № 50(357). S. 11.
20. TsDAVO Ukrainy. F. 27. Op. 17. Spr. 4152. Ark. 43.

**Воловодская В. А.**

**Деятельность профессора П. Ф. Тушкана в контексте развития аграрного образования в Украине.**

*Освещена роль П.Ф. Тушкана в съездах и совещаниях посвященных подготовке специалистов для сельского хозяйства. Установлено, что ученый принимал активное участие в разработке программ по учреждению сети сельскохозяйственных школ в Украине, подготовке документов по созданию новых отраслевых образовательных учреждений, созданию курсов, передвижных выставок, лекторских кафедр, а также подготовке кадров для внешкольного образования.*

**Ключевые слова:** П.Ф. Тушкан, аграрное образование, сельскохозяйственные образовательные учреждения.

**Volovodovska V. O.**

**Professor P. F Tushkana in the context of the development of agrarian education in Ukraine.**

*The role of P.F. Tushkan at congresses and meetings devoted to the training of specialists for the needs of agriculture. It was established that the scientist took an active part in the development of programs for the establishment of a network of agricultural schools in Ukraine, programs for the preparation of documents for the creation of new branch educational institutions, the establishment of courses, traveling exhibitions, lecturer's departments, as well as training for extracurricular education.*

**Key words:** P.F. Tushkan, agrarian education, agricultural educational institutions.

УДК 63.001.5(477)«1939/1945»

**О.В. КОРЗУН**

## **ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ АГРОЛІСОМЕЛІОРАЦІЇ І ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

*Проаналізовано діяльність Українського науково-дослідного інституту агролісомеліорації і лісового господарства у роки Другої світової війни, де на підпорядкованих йому дослідних станціях та опорних пунктах закладено підґрунтя високопродуктивних вітчизняних агролісомеліоративних заходів. З'ясовано, що науковцями інституту розроблено науково обґрунтовані агролісомеліоративні заходи щодо ползахисного лісорозведення, боротьби з ерозією ґрунтів, удосконалення розплідників, лісового господарства та захисту лісів тощо.*

**Ключові слова:** відновлення досліджень, науково-організаційна діяльність, науково обґрунтовані заходи, агролісомеліорація, ползахисне лісорозведення, боротьба з ерозією ґрунту.

У роки Другої світової війни галузевим науково-дослідним установам НКЗС УРСР було спричинено великої шкоди – більшість інститутів, станцій і полів були повністю знищені, решта – зруйновані та пограбовані [1, с. 58]. Невдовзі після початку воєнних дій частину науково-дослідних установ вдалося евакуювати в глибокий тил, де вони продовжували здійснювати наукові дослідження [2, с. 176]. Після їх повернення на звільнені від окупантів території вони вирішували порядок з науковою роботою проблеми організаційно-господарського напрямку. Нині перегляд надбань вчених науково-дослідних установ у роки Другої світової війни є важливим для об'єктивного відтворення минулого та ефективного науково-методичного планування сільськогосподарського виробництва у майбутньому. Безкоштовна та ненормована праця науковців, які в найкоротший термін ліквідували наслідки хижацького господарювання німецьких окупантів шляхом відновлення сільськогосподарського виробництва, сприяла подальшому розвитку сільського господарства країни.

Дослідженню особливостей діяльності науково-дослідних установ УРСР у роки Другої світової війни присвячені праці багатьох вітчизняних вчених: І.В. Верби, Т.В. Заболотної, О.Є. Лисенка, О.Г. Перехреста, Н.І. Пшеничного, І.М. Спудки, Л.В. Турчини, В.О. Шайкан та інших. Загальну характеристику сільськогосподарської дослідної справи у роки Другої світової війни в УРСР навів В.А. Вергунов. Праці Л.Б. Борисенка, Г.І. Комликової, С.В. Могилюка присвячені регіональним її аспектам. Проте залишаються недостатньо дослідженими особливості діяльності науково-дослідних установ у роки Другої світової війни, які вирішували проблеми за різними напрямками у сільському господарстві УРСР. Важливими є наукові здобутки вчених за різними напрямками досліджень у сільському господарстві: рослинництва, плодощовочівництва, тваринництва, механізації, меліорації, економіки тощо.

Метою статті стало з'ясування та обґрунтування на основі опублікованих матеріалів і нових архівних документів особливостей діяльності галузевої установи за напрямом агролісомеліорація – Українського науково-дослідного інституту агролісомеліорації і лісового господарства НКЗС УРСР у роки одного з найбільш драматичних періодів історії України – Другої світової війни.

Ще перед Другою світовою війною українські аграрії крім продовольчого потенціалу могли пишатися функціонально розгалуженою мережею сільсько-господарських науково-дослідних установ, яка становила 15 інститутів, 34 науково-дослідні станції, 16 дослідних полів та 62 опорних пункти, які мали різне підпорядкування [3, с. 20]. Зокрема, вони були підпорядковані Наркомзему УРСР, Наркомзему харчової промисловості УРСР та Наркомзему СРСР. Крім того, працювала низка сільськогосподарських навчальних кафедр в університетах та інститутах Наркомату освіти УРСР. Крім того, проблеми наукового забезпечення сільськогосподарського виробництва вирішувалися вченими Академії наук УРСР.

Діяльність мережі науково-дослідних установ НКЗС УРСР було систематизовано за 5 основними напрямками: загальним, рослинництва, тваринництва, механізації сільського господарства та сільськогосподарської меліорації [4, с. 12]. Така мережа являла собою добре організовані науково-дослідні установи, які були обладнані лабораторіями, експериментальними базами, тваринницькими фермами, колекційними розсадниками, лісовими та плодоягідними насадженнями тощо. Загальна кількість наукових кадрів в інститутах, дослідних станціях, полях і опорних пунктах на початку 1941 р. становила близько 520 чоловік старших наукових співробітників з бюджетом понад 17 млн. крб. [5, с. 552]. Науковцями-аграріями було досягнуто чимало здобутків світового значення, зокрема зі встановлення ефективності агротехнічних заходів, удобрення, меліорації, заходів боротьби з шкідниками та хворобами сільськогосподарських культур тощо. Поряд із досягненнями, які мала сільськогосподарська наука на початку 1940-х років, були й недоліки, серед яких

відмічено недосконалість її організаційно-управлінської системи. Науково-дослідні установи були розрізнені та не мали належного єдиного науково-методичного центру, який би керував і спрямовував всю роботу мережі за відповідним науковим планом.

У період тимчасової окупації УРСР німецько-фашистські загарбники нанесли сільськогосподарським науково-дослідним установам значні збитки – багато дослідних станцій, полів і опорних пунктів були знищені повністю, інші зовсім зруйновані та пограбовані [6, с. 46]. Значну кількість науково-дослідних установ евакуювали на схід країни, де вони продовжували свою подальшу наукову діяльність [7, с. 7]. Їх науково-дослідна робота в евакуації була спрямована перш за все на надання науково-методичної та практичної допомоги оборонній промисловості, а також сільському господарству країни. Більшість галузевих науково-дослідних установ у тяжкі роки воєнного лихоліття не припинили своєї діяльності. Отримавши вагому допомогу з боку місцевих організацій та існуючи на кошти Народного комісаріату земельних справ УРСР, вони продовжували виконувати науково-дослідну роботу, затверджену в 1940–1941 рр. Проте, наукові дослідження в евакуації вчені пристосовували безпосередньо до ґрунтово-кліматичних умов Середньої Азії.

У довоєнні роки в Українському науково-дослідному інституті агролісомеліорації і лісового господарства НКЗС УРСР, створеному у 1930 р., вирішували проблеми за важливими напрямками: полезахисного лісорозведення, боротьби з ерозією ґрунтів, удосконалення розплідників, лісового господарства та захисту лісів [8, арк. 3]. На початку 1941 р. була розроблена широка тематика виконання наукових досліджень, яку затверджували на методичному бюро інституту [8, арк. 44]. У відповідності з тематичним планом науково-дослідних робіт директор інституту Ф.М. Харитонович встановив наступний розподіл тем і окремих завдань для виконання співробітниками на підпорядкованих інституту дослідних станціях та опорних пунктах [8, арк. 68; 9, арк. 63]. Зокрема, на Маріупольській та Володимирівській агролісомеліоративних дослідних станціях, Партизанському агролісомеліоративному опорному пункті та Придеснянському опорному пункті боротьби з ерозією ґрунтів [10, арк. 2].

Науковці відділу захисту рослин під керівництвом О.В. Баранея виконували науково-дослідну роботу за темою: «Розроблення заходів боротьби з хворобами деревно-чагарникових порід в агролісомеліоративних насадженнях» [8, арк. 26]. Вченими встановлено: природу гриба, що викликав захворювання ільмових порід і розроблено заходи боротьби з цією хворобою; випробувано при садінні дубу різні способи штучного його зараження мікоризними грибами та стійкість ясена зеленого і ясена пенсільванського по відношенню до помилкового раку. Під керівництвом М.С. Грезе, Г.І. Чуєвої за темою: «Розроблення заходів боротьби з ентомологічними шкідниками лісів і агролісомеліоративних насаджень степової зони» науковцями обстежено насадження з підгорнутим підстиланням, визначено екологію шкідливої черепашки в смугових та масивних лісонасадженнях і організовано винищувальну боротьбу з нею, встановлено ефективність застосування яйцеїда у боротьбі з буряковим довгоносом [8, арк. 27].

Науковці відділу селекції та фізіології під керівництвом С.С. П'ятницького виконували науково-дослідну роботу за темою: «Селекція деревних і чагарникових порід на основі теорії стадійного розвитку» [8, арк. 28]. Вченими М.Я. Королем, М.О. Никоненком, Ф.Л. Щепотьєвим опрацьовано: селекцію дубу на посухостійкість і швидкість росту; селекцію тополь на посухостійкість; селекцію гледичії на безколючковість; гутоностність бруслини у залежності від ґрунтово-кліматичних умов. Науковці опрацьовали нові міжвидові гібриди дубу у напрямі посухостійкості та швидкості росту і метод вегетативного розмноження дубу; створили селекційну колекцію тополь з підбором найбільшої кількості посухостійких видів, що були

висаджені у плакорних умовах та в низині. На Придеснянському опорному пункті боротьби з ерозією ґрунтів встановлено ефективність світлової стадії розвитку деревних рослин [8, арк. 29].

Вчені відділу розплідників під керівництвом Є.Д. Кондратенка виконували дослідження за темою: «Вирощування посадкового матеріалу туземних порід» [8, арк. 30]. Зокрема, науковці Г.Я. Олійник, О.С. Савельєв, Ф.І. Сергєєнков, В.О. Черствін визначили: науково обґрунтовані сівозміни у розплідниках; ефективність глибини закладання насіння на ріст сіянців дубу, шовковиці, жимолості татарської, клену польового, клену гостролистого та ясена. Складено рекомендації з організації колгоспних розплідників і агротехніки вирощування посадкового матеріалу. На Маріупольській агролісомеліоративній дослідній станції розроблено агротехніку ефективного вирощування тополь з насіння, а також скумпії, клена татарського та амурського бархату [8, арк. 31]. На Партизанському агролісомеліоративному опорному пункті встановлено: ефективність глибини загортання насіння на ріст сіянців дубу, гледичії, шовковиці, смородини золотистої; розроблено агротехніку ефективного вирощування шовковиці в умовах Степу; встановлено ефективність раннього викопування сіянців деревних порід. На Володимирівській агролісомеліоративній дослідній станції визначено: ефективність глибини загортання насіння на ріст сіянців дубу, клену та берези бородавчастої [8, арк. 32].

Науковці відділу механізації під керівництвом І.М. Лабунського, О.М. Недафківського виконували дослідження за темою: «Удосконалення конструкції лісової посадкової машини ПН-4 і лісової сіялки ЛСЛ-3 для серійно-масового випуску» [8, арк. 34]. Вченими здійснено лабораторні випробування апаратів на посів стратифікованого насіння дубу, клену та ясена з різною кількістю піску та насіння з ростками; внесено зміни у промисловий зразок сіялки і здійснено її випробування у господарсько-польових умовах; виконано порівняльне випробування промислового ПН-4 і експериментального зразка лісової посадкової машини ПН-5.

Вчені відділу боротьби з ерозією ґрунту під керівництвом О.С. Скородумова здійснювали науково-дослідну роботу за темою: «Розроблення лісомеліоративних заходів на Придонецьких пісках» [8, арк. 34зв]. Науковцями з'ясовано ґрунтово-гідрологічну характеристику Придонецьких пісків та зроблено їх районування; здійснено обстеження природних і штучних лісонасаджень на Придонецьких пісках та запропоновано рекомендації з асортименту порід, типів змішування і агротехнічного створення насаджень. Під керівництвом І.М. Виборнова за темою: «Підбір порід і способи садіння при облісненні змитих і розмитих земель для різних ґрунтово-кліматичних зон» науковці О.М. Черствін, Ф.Л. Щепотьєв створили дослідні насадження на території Весело-Боковеньківського державного заповідника з метою дослідження підбору порід і агротехніки вирощування насаджень на змитих і розмитих землях; здійснили практичну допомогу у створенні ефективних проти-ерозійних насаджень; отримали дослідні культури на сильнозмитих інсольованих схилах з різними способами підготовки ґрунту [8, арк. 35]. На Придеснянській лісомеліоративній дослідній станції під керівництвом М.Д. Кобезького виконували дослідження за темою: «Протиерозійна ефективність фітомеліоративних і гідротехнічних заходів», де науковцем К.Л. Холуп'яком визначено ерозійні руйнування і заходи боротьби з ними на Придеснянській височині [8, арк. 35зв]. За темою «Встановити фізико-хімічні властивості змитих ґрунтів при дослідженні культур» В.В. Сахаровою, О.С. Скородумовим складено плани ґрунтів змитих ділянок Маріупольської агролісомеліоративної дослідної станції та Весело-Боковеньківського державного заповідника [8, арк. 78]. Зокрема, кількості гумусу в орному шарі, потужності гумусового шару, наявності поживних мікроелементів та мікроелементів та інше.

У відділі полезахисного лісорозведення і лісового господарства під керівництвом Ю.П. Бялловича виконували дослідження за темою: «Розроблення конструкцій і розміщення полезахисних смуг» [8, арк. 36]. На Володимирівській і Маріупольській агролісомеліоративних дослідних станціях та Партизанському опорному пункті науковцями П.П. Ізюмським, І.І. Кривокобильським встановлено вплив підліску на світловий режим, створення підстилки та розвиток трав'янистого покриву і деревостою лісосмуги та розгалуження їх кореневих систем. Визначено вплив полезахисних лісосмуг у вигляді одного алейного насадження та однієї смуги за деревно-чагарниковим і деревно-тіньовим типом насадження на вологість ґрунту і урожайність сільськогосподарських культур [8, арк. 37]. Розроблено конструкції у вигляді алей з чистої гледичії та каркаса і алей зі змішуванням цих порід. За темою: «Розроблення способів відновлення полезахисних смуг» здійснено дослідження ефективності впливу різних способів вирубування на лісосіках на відновлення порослі, враховано вплив часу вирубування та висоти пенька на відновлення порослі дуба і ясеня та снігозатримання, задерніння ґрунту; встановлено ефективність відтворення порослі насаджень ясеня, зараженого хибним раком [8, арк. 38]. За темою: «Методи ведення господарювання в колгоспних лісах» під керівництвом П.В. Бикова встановлено вплив обрізання гілок та розріджування деревостою на вологу ґрунту та ріст і розвиток насаджень. Розроблено удосконалені типи лісових культур та методи використання природного лісовідновлення у колгоспних лісах Лісостепу, Полісся та байрачного Степу УРСР [8, арк. 41].

Під керівництвом Б.І. Логгинова за темою: «Дослідження та випробування екзотів для полезахисного лісорозведення» науковці І.І. Кривокобильський, Г.Я. Олійник дослідили ріст нових деревних та чагарникових порід у полезахисних смугах на території Весело-Боковеньківського державного заповідника, розробили способи вирощування посадкового матеріалу екзотичних порід [8, арк. 42]. Результати досліджень за різними напрямками ефективно популяризувались вченими шляхом здійснення публікації статей у галузевих журналах та збірнику інституту, доповідей, довідок та консультацій, впровадження у виробництво [8, арк. 58–61].

У роки війни з німецькими загарбниками загальна кількість науково-дослідних установ, порівняно з мережею у довоєнний період, зменшилася майже на 61%: з 97 до 59 одиниць. Це відбулось через скорочення опорних пунктів, багато з яких було зруйновано за часів окупації. Більша частина працівників Українського науково-дослідного інституту агролісомеліорації і лісового господарства НКЗС УРСР була мобілізована до лав Червоної Армії [8, арк. 113]. У зв'язку з воєнними діями за Наказом № 139 від 17 жовтня 1941 р. інститут евакуювали у Сталінград, а 10 листопада – у Саратов, де вже у грудні його роботу призупинили [8, арк. 162]. Матеріали наукової діяльності інститут залишилися в окупованому Харкові та були втрачені [8, арк. 122]. Через воєнні дії особливого спустошення зазнала мережа дослідних станцій інституту [11, с. 3]. Зокрема, основна Володимирівська агролісомеліоративна дослідна станція, в якій не залишилось жодної вцілілої споруди, обладнання та матеріалів [10, арк. 1]. Великих руйнувань зазнав Придеснянський опорний пункт боротьби з ерозією ґрунтів [12, арк. 78]. У результаті воєнних дій значна частина дослідів була зруйнована, полезахисні смуги опинилися під загрозою знищення через відсутність належного догляду та неправильного вирубування [13, арк. 1].

Вже 15 вересня 1943 р. за Наказом НКЗС УРСР №126 Український науково-дослідний інститут агролісомеліорації і лісового господарства, штат якого налічував 5 працівників, відновив свою діяльність [14, арк. 1]. У Харкові під керівництвом професора І.О. Яхонтова (з 21 березня 1944 р. – Б.І. Логгинова) були підготовлені приміщення, лабораторне устаткування та укомплектовано штатні працівники

інституту, які продовжили науково-дослідну роботу за затвердженою тематикою [14, арк. 4]. Розпочали також діяти підпорядковані інституту Маріупольська і Володимирівська агролісомеліоративні дослідні станції, Партизанський агролісомеліоративний опорний пункт та Придеснянський опорний пункт боротьби з ерозією ґрунтів [7, с. 8]. На 1 серпня 1944 р. у системі НКЗС УРСР було відновлено діяльність 94% науково-дослідних інститутів, станцій, полів і опорних пунктів, порівняно з 1941 р. [7, с. 7].

У жовтні 1944 р. Наукова рада Українського науково-дослідного інституту агролісомеліорації і лісового господарства НКЗС УРСР затвердила тематичний план науково-дослідних робіт щодо визначення чинників ерозійного руйнування ґрунту та шляхів боротьби з ними, встановлення ефективності захисного лісорозведення для різних ґрунтово-кліматичних умов УРСР [15, арк. 4]. Не дивлячись на нестачу приміщень, наукового та лабораторного обладнання, вченими було значно розширено та удосконалено науково-дослідні агролісомеліоративні роботи [16, арк. 2]. Зокрема, відновлено та виправлено полезахисні лісові смуги, зруйновані під час німецької окупації (Б.І. Логгинов) [17, арк. 1]; запроваджено протиерозійні заходи на територіях з ґрунтовим покривом, порушеним у результаті воєнних дій (М.Д. Кобезський) [18, арк. 12]; створено нові насінневі бази для потреб державних та колгоспних розплідників (О.Ф. Скоробогатько) [16, арк. 1]; опрацьовано ефективне використання сільськогосподарських ґрунтообробних знарядь в агролісомеліоративних насадженнях і розплідниках (І.М. Лабунський) [18, арк. 21]; розроблено ефективні заходи запобігання ерозійним процесам, способи відновлення лісових культур у колгоспних лісах, зруйнованих воєнними діями (І.О. Яхонтов); досліджено санітарний стан зруйнованих полезахисних смуг та розроблено заходи боротьби зі шкідниками (В.І. Дмитрієвський) [19, арк. 3–4]; організовано господарювання у штучних степових лісових масивах, пошкоджених під час німецької окупації (Л.Т. Устинівська) [17, арк. 4].

На початок 1945 р. в інституті працювало 19 чоловік, з яких – 9 наукових співробітників, у тому числі 2 доктори (К.Е. Собеневський, І.О. Яхонтов) та 3 кандидати наук (І.М. Лабунський, Б.І. Логгинов, О.С. Савельєв) [10, арк. 1–3]. Вченою радою інституту затверджено удосконалені методики виконання науково-дослідних робіт на 1945 р. за темами: відновлення та виправлення полезахисних смуг, зруйнованих під час німецької окупації; удосконалення конструкцій полезахисних смуг; підбір та вирощування нових порід для полезахисних лісонасаджень та дослідження посівного і посадкового матеріалу грецького горіха, сибірської модрини та бородавчастої берези; запровадження відновлювального вирубування в полезахисних лісових насадженнях [20, арк. 1; 21, арк. 110]. Приділено увагу організації господарювання у штучних степових лісних масивах; розробленню травопільних сівозмін та травосумішок в умовах захищених полів [4, с. 691]; опрацюванню заходів боротьби з ерозією ґрунту [16, арк. 3]. Науковцями з'ясовано ефективне лісорозведення порід: ясена звичайного та фруктових дерев і кущів – груші, яблуні, аличі, абрикосу, скумпії, золотистої смородини, європейського бересклета [16, арк. 4]. Для боротьби з ерозією ґрунту опрацьовано ефективне застосування посіву люцерни у сумішці з пажитницею та оптимальне загортання насіння. Поповнено дендропарк новими видами деревних та чагарникових порід: трояндою сирійською, азалією звичайною, глодом, обліпихою, іргою. Опрацьовано ефективну агротехніку айви японської, мушмули звичайної, модрини сибірської, клену сріблястого та інших [22, арк. 128]. При обробітці матеріалів в інституті розпочато застосування методів варіаційної статистики.

На Маріупольській та Володимирівській агролісомеліоративних дослідних станціях та Партизанському агролісомеліоративному опорному пункті виконували науково-дослідну роботу за напрямками: відновлювальне вирубування в полезахисних смугах, полезахисне лісорозведення у тваринницьких радгоспах і колгоспах;

стимулювання раннього дозрівання та способи тривалого збереження посадкового матеріалу [23, арк. 1] Організовано агролісомеліоративні господарства із заготівлі районованого насіння; визначено ефективну агротехніку вирощування деревних порід та формування зооценозів на території, що піддавалась агролісомеліоративній дії; складено наукові рекомендації з розвитку лісових розплідників [16, арк. 7]. Удосконалено технічні креслення агролісомеліоративної машини ПП-5, сконструйовано машини для збирання лісового насіння; розроблено систему заходів боротьби з мігруючими шкідниками у полезахисних лісонасадженнях; відображено специфіку колгоспних лісів [24, арк. 1]. На Володимирівській агролісомеліоративній дослідній станції під керівництвом К.Е. Собеневського за темою: «Підбір і особливості вирощування нових порід (екзотів) для полезахисного лісорозведення» науковці здійснили оцінювання біологічних особливостей екзотів – морозостійкості, зимостійкості, посухостійкості та ступеня швидкості їх росту [25, арк. 1]. На Придеснянському опорному пункті боротьби з ерозією ґрунтів для створення стійких і продуктивних захисних протиерозійних насаджень підібрано породи та агротехніка лісових і садових насаджень для змитих та розмитих земель; з метою ефективного використання лісової і трав'янистої рослинності для боротьби з ерозією ґрунту встановлено дію лісової та трав'яної рослинності на поверхневий стік і кольматаж продуктів змиву [23, арк. 4].

Із виконанням досліджень за темою: «Розроблення способів вирубування, як догляду за полезахисними смугами» встановлено значення вирубування, як догляду за полезахисними смугами, що визначалось можливістю ефективного росту і розвитку смугових насаджень [22, арк. 122]. З їх застосуванням покращувались конструктивні особливості смуг, що забезпечувало посилення їх полезахисної дії та зменшення негативного впливу на навколишнє середовище [22, арк. 10]. Посилювався ріст насаджень, розвиток крон і довговічність насаджень, збільшувалась продуктивність та зменшувались витрати на створення смуг. За темою «Пришвидщення змикання полезахисних смуг шляхом вирубування» прискорювалось змикання смуг за рахунок кращого розвитку чагарників і дерев [22, арк. 11]. За темою «Вирощування посадкового матеріалу в агролісомеліоративних розплідниках» встановлено оптимальну глибину загортання насіння шовковиці, скумпії, бирючини і жимолості татарської із врахуванням величини та терміну посіву насіння, складу та вологості ґрунту [22, арк. 91].

На початку 1945 р. при Секторі науково-дослідних установ Наркомзему УРСР для надання громадської та науково-методичної допомоги щодо відновлення і розвитку науково-дослідної роботи мережі установ створено інспекторську групу кваліфікованих науковців [22, арк. 106]. Ними виконано перевірку стану матеріальної та науково-технічної бази науково-дослідних установ і надано їм консультаційну допомогу щодо вирішення науково-методичних та організаційно-господарських проблем, координування тематичних планів та сприяння видавництва наукових праць вчених.

Таким чином, у роки Другої світової війни вчені Українського науково-дослідного інституту агролісомеліорації і лісового господарства НКЗС УРСР вирішували значні проблеми як у напрямі організаційно-господарського зміцнення науково-дослідної мережі інституту, так і щодо подальшого розвитку сільсько-господарської дослідної справи в УРСР. Науковцями отримано значні здобутки щодо розвитку досліджень у напрямі агролісомеліорації. Зокрема, розроблено ефективні заходи з ефективного полезахисного лісорозведення, боротьби з ерозією ґрунтів, удосконалення розплідників, лісового господарства та захисту лісів. Приділено увагу ефективному впровадженню науково обґрунтованих заходів боротьби з ентомологічними шкідниками лісів і агролісомеліоративних насаджень та хворобами



деревно-чагарникових порід в агролісомеліоративних насадженнях, протиерозійній ефективності фітомеліоративних і гідротехнічних заходів, розробленню способів відновлення полезахисних смуг та методів ведення господарювання в колгоспних лісах, опрацюванню ефективного використання сільськогосподарських ґрунто-обробних знарядь в агролісомеліоративних насадженнях і розплідниках, розробленню способів вирубування, як догляду за полезахисними смугами, підбору порід і способів садіння при облісненні змитих та розмитих земель, підбору і особливостям вирощування нових порід (екзотів) для полезахисного лісорозведення. Велике значення надавали селекції деревних і чагарникових порід, застосуванню науково обґрунтованих сівозмін у розплідниках, травопільних сівозмін та травосумішок в умовах захищених полів, встановленню ефективності глибини загортання насіння на ріст сіянцив. Отже, аналізуючи архівні документи та матеріали, можна стверджувати, що науково-дослідна робота в Українському науково-дослідному інституті агролісомеліорації і лісового господарства НКЗС УРСР у роки Другої світової війни здійснювалась за науковими темами, що вирішували значні проблеми агролісомеліорації для розвитку перспективного сільськогосподарського виробництва в країні.

1. Вергунов В. А. *Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект*. Київ: Аграрна наука, 2012. 416 с.
2. Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія. Київ: ТОВ «Нілан-ЛГД», 2014. 490 с.
3. Вергунов В. А., Хижняк В. П. Українські науково-дослідні сільськогосподарські заклади в роки Великої Вітчизняної війни. *Історичні записки: збірник наукових праць*. 2004. Вип. 1. С. 19–25.
4. Сільське господарство УРСР та його наукове забезпечення у 1940–1946 роках: зб. док. і матеріалів / НААН, ДНСГБ, ЦДАВО України; Уклад.: М.В. Присяжнюк, В.А. Вергунов, О.О. Черниш, В.І. Кучер, А.С. Білоцерківська, Н.П. Коваленко, Н.В. Маковська, О.В. Корзун; Під заг. ред. М.В. Присяжнюка; Наук. ред. В.А. Вергунов. Київ: Нілан-ЛГД, 2012. 756 с.
5. *Перехрест О. Г.* Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.
6. Коваленко Н. П. Відновлення досліджень сівозмін у наукових установах та впровадженнь у господарствах Наркомзему УРСР у 1941–1945 рр. *Аграрний вісник Причорномор'я*. 2013. Вип. 66. С. 45–50.
7. Анікіна О. П. Сільськогосподарські періодичні та продовжувані видання в Україні в роки війни 1941–1945 рр. та у повосенну п'ятирічку. *Вісник НТУ «ХПИ»*. 2013. №48. С. 3–17.
8. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 1. 163 арк.
9. ЦДАВО України. Ф. Р-27. Оп. 17. Спр. 1012. 151 арк.
10. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 19. 4 арк.
11. Научный отчет за 1944 год. НКЗ УССР. УНИИ агролесомелиорации и лесного хозяйства. Киев-Харьков: Сельхозгиз. 1945. С. 3–4.
12. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 6. 156 арк.
13. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 7. 2 арк.
14. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 1а. 13 арк.
15. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 7а. 6 арк.
16. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 14. 8 арк.
17. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 9. 4 арк.
18. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 10. 23 арк.
19. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 8. 5 арк.
20. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 18. 114 арк.
21. ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 3668. 225 арк.
22. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 17. 128 арк.
23. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 16. 4 арк.
24. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 15. 4 арк.
25. ЦДАВО України. Ф. 4334. Оп. 2. Спр. 20. 4 арк.

## References

1. Verhunov, V.A. (2012). *Silskohospodarska doslidna sprava v Ukraini vid zarodzhennia do akademichnoho isnuvannia: orhanizatsiyni aspekt* [Agricultural experienced business in Ukraine from an origin to academic existence: organizational aspect]. Kyiv: Ahrarna nauka. 416. [in Ukrainian].
2. Kovalenko, N.P. (2014). *Stanovlennia ta rozvytok naukovo-orhanizatsiinykh osnov zastosuvannia vitchyznianskykh sivozmin u systemakh zemlerobstva (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.): monohrafiia* [Becoming and development of scientifically-organizational bases of application of home crop rotations in the systems of agriculture (the second half of XIX is beginning of XXI of century): monograph]. Kyiv: TOV «Nilan-LTD». 490. [in Ukrainian].
3. Verhunov, V.A., Khyzhniak, V.P. (2004). *Ukrainski naukovo-doslidni silskohospodarski zaklady v roky Velykoi Vitchyzniansoi viiny* [Ukrainian research agricultural establishments are in the years of Great Patriotic war]. *Istorychni zapysky: zbirnyk naukovykh prats.* 1. 19–25. [in Ukrainian].
4. Prisiazhniuk, M.V., Verhunov, V.A., Chernysh, O.O., Kucher, V.I., Bilotserkivska, A.S., Kovalenko, N.P., Makovska, N.V., Korzun, O.V. (2012). *Silske gospodarstvo URSR ta yoho naukovoe zabezpechennia u 1940–1946 rokakh: zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Agriculture of UKRAINE and him scientific providing in 1940–1946: collection of documents and materials]. Kyiv: Nilan-LTD. 756. [in Ukrainian].
5. Perekhrest, O.H. (2011). *Ukrainske selo v 1941–1945 rr.: ekonomichne ta sotsialne stanovyshche* [Ukrainian village in 1941–1945: economic and social position]. Cherkasy: ChNU imeni B. Khmelnytskoho. 668. [in Ukrainian].
6. Kovalenko, N. P. (2013). *Vidnovlennia doslidzhen sivozmin u naukovykh ustanovakh ta vprovadzen u gospodarstvakh Narkomzemu URSR u 1941–1945 rr.* [Proceeding in researches of crop rotations in scientific establishments and introductions is in the economies of Narkomzem of Ukraine in 1941–1945]. *Ahrarnyi visnyk Prychornomia.* 66. 45–50. [in Ukrainian].
7. Anikina, O.P. (2013). *Silskohospodarski periodychni ta prodovzhuvani vydannia v Ukraini v roky viiny 1941–1945 rr. ta u pivoiennu piatyrychku* [Agricultural periodic and extensible editions in Ukraine in the years of war 1941–1945 and in post-war five-year]. *Visnyk NTU «KhPI».* 48. 3–17. [in Ukrainian].
8. (1941). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 1. 163. [in Russian].
9. (1940). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. R-27. Op. 17. Spr. 1012. 151. [in Russian].
10. (1945). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 19. 4. [in Russian].
11. (1945). *Nauchnyi ochet za 1944 hod* [Scientific report for 1944]. NKZ USSR. UNYY ahrolesomelyoratsyy y lesnoho khoziaistva. Kyev-Kharkov: Selkhozghyz. 3–4. [in Russian].
12. (1944). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 6. 156. [in Russian].
13. (1944). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 7. 2. [in Russian].
14. (1943). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 1a. 13. [in Russian].
15. (1944). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 7a. 6. [in Russian].
16. (1945). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 14. 8. [in Russian].
17. (1944). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 9. 4. [in Russian].
18. (1944). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 10. 23. [in Russian].
19. (1944). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 8. 5. [in Russian].
20. (1945). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 18. 114. [in Russian].
21. (1946). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. R-2. Op. 7. Spr. 3668. 225. [in Russian].
22. (1945). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 17. 128. [in Russian].
23. (1945). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 16. 4. [in Russian].

24. (1945). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlyady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 15. 4. [in Russian].
25. (1945). Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlyady ta upravlinnia Ukrainy [Central state archive of higher authorities and administration of Ukraine]. F. 4334. Op. 2. Spr. 20. 4. [in Russian].

**Корзун Е. В.**

**Деятельность Украинского научно-исследовательского института агролесомелиорации и лесного хозяйства в годы Второй мировой войны.**

*Проанализирована деятельность Украинского научно-исследовательского института агролесомелиорации и лесного хозяйства в годы Второй мировой войны, где на подчиненных ему опытных станциях и опорных пунктах заложены основы высокопродуктивных отечественных агролесомелиоративных мероприятий. Выяснено, что учеными института разработаны научно обоснованные агролесомелиоративные мероприятия относительно полезащитного лесоразведения, борьбы с эрозией почв, усовершенствования питомников, лесного хозяйства и защиты лесов и тому подобное.*

**Ключевые слова:** возобновление исследований, научно-организационная деятельность, научно обоснованные мероприятия, агролесомелиорация, полезащитное лесоразведение, борьба с эрозией почвы.

**Korzun O. V.**

**Activity of Ukrainian research institute of agro-forest-land-reclamation and forestry is in years of the Second World War.**

*Activity of the Ukrainian research institute of agro-forest-land-reclamation and forestry is analysed in the years of Second World War, where on the slave to him experienced stations and strong points soil of high-performance home agroforestral measures is stopped up. It is found out, that the scientists of institute are work out scientifically reasonable agroforestral measures in relation to field-protective forest-breeding, fight against erosion of soils, improvement of nurseries, forestry and defence of the forests and others like that.*

**Key words:** proceeding in researches, scientifically-organizational activity, scientifically reasonable measures, agro-forest-land-reclamation, field-protective forest-breeding, fight against erosion of soil.

УДК 378.2:001.82:632.9-043.86:634(477)(091) «Михайловський» Л.М. ТАТАРЧУК

**ВНЕСОК ПРОФЕСОРА В.С. МИХАЙЛОВСЬКОГО У РОЗВИТОК СИСТЕМИ ЗАХОДІВ БОРТЬБИ З ХВОРОБАМИ І ШКІДНИКАМИ ПЛОДОВО-ЯГІДНИХ КУЛЬТУР В УКРАЇНІ (до 125 річчя від дня народження)**

*У статті розглянуто віхи життя і наукової діяльності видатного українського вченого біолога В.С. Михайловського (1894–1976). Охарактеризовано основні етапи становлення й розвитку наукового світогляду вченого, його плідну викладацьку та наукову діяльність, визначено основні напрями наукових досліджень. За результатами історіографічного огляду та аналізу джерел, що констатують значний науковий доробок ученого, як цінне джерело нових ідей та прогресивних думок стосовно розвитку галузі ботаніки, встановлено його роль як непересічної особистості в науковому співтоваристві.*

**Ключові слова:** фітопатологія, морфологія, систематика, кафедра, навчальні заклади, захист рослин, лишайники.

*Мисляча і працююча людина є мірилом всьому.  
Вона є величним планетарним явищем.  
В.І. Вернадський*

**Постановка проблеми.** Історія аграрної науки багата іменами видатних діячів, самовіддана праця яких сприяла становленню й розвитку сільськогосподарської дослідної справи та науки на теренах України.

Серед імен славетних синів України, які зробили значний внесок у вітчизняну і світову науку почесне місце займає постать видатного вченого в галузі ботаніки Михайловського Василя Семеновича (1894–1976).

**Аналіз актуальних досліджень** щодо його наукової діяльності дав змогу виокремити кілька праць, що можуть слугувати основою для подальших наукових

розвідок. Передусім це інформаційні документи, опрацьовані Е.О. Горєвою-Слидзюк та архівні, оприлюднені в частині 2 наукового видання «Історія Національної академії наук України (1941–1945)», наукова стаття «Дослідження бактеріозів плодкових дерев в Україні (30–60-і рр. ХХ ст.)» за авторством В.М. Гамалії та С.П. Рудої.

Проаналізувавши попередні роботи, зроблено висновок про відсутність комплексного історичного дослідження наукової діяльності В.С. Михайловського, яке б розкривало всі її аспекти в єдиному територіальному і хронологічному контексті. Спеціальних історіографічних праць з даної теми теж не виявлено. Саме це зумовило вибір теми та дослідницькі завдання статті.

**Метою статті** є аналіз та історіографічна оцінка вагомості ролі та місця професора Михайловського в галузі ботаніки, зокрема у вирішенні проблем боротьби з хворобами та шкідниками сільськогосподарських культур в Україні.

**Виклад основного матеріалу.** Народився В.С. Михайловський 23 лютого (за новим стилем) 1894 р. на Харківщині в інтелігентній та освіченій родині. Його прадід, за материнською лінією, був дрібнопомісним дворянином, дід – священиком, батько – управителем на цукровому заводі. Родина виховувала трьох синів: Анатолія, офіцера царської армії, що загинув під час громадянської війни, Володимира, який став кандидатом хімічних наук, доцентом Ростовського університету і наймолодшого Василя – у майбутньому видатного діяча вищої школи [1].

Його життя було сповнене труднощами. У річному віці залишився без батька. У п'ятирічному віці Василя взяли на виховання матеріні сестри – освічені жінки, які мешкали у невеликому містечку Кочеток поблизу Харкова. Завдячуючи саме їм він одержав гарну домашню освіту, виявив інтерес до книги, опанував німецьку, французьку, англійську мови. Тітки намагалися виховати цілеспрямованого юнака, пристосованого до реального й нелегкого життя. Маючи власний будинок, земельну ділянку і сад, залучали хлопчика до фізичної праці.

Закінчивши у 1911 р. Харківське реальне училище, Василь, учнем 7-го класу самотужки вивчив 8-класний гімназійний курс латинської мови, склав іспити в 4-й міській гімназії і восени став студентом природничого відділення фізико-математичного факультету славетного Імператорського Харківського університету, заснованого у 1805 р. (нині – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна), де навчався впродовж 1911–1916 рр.

Навчання в університеті визначило подальший науковий шлях юнака, якого повністю захопили заняття в університеті. Слухання лекцій професорів – видатних учених того часу, спонукали його до власних наукових досліджень. Найкращі спогади на все життя залишив у нього професор географії А.М. Краснов (1862–1915), творець порівняльної геоботаніки, автор першого посібника з основ землеробства.

Талановитий, сповнений потягом до знань студент був помічений викладачами. Передусім на нього звернув увагу професор ботаніки В.М. Арнольд (1871–1924), член-кореспондент Російської Академії наук, випускник Московського університету 1893 року. У лабораторії професора В.М. Арнольді студент Михайловський досліджував морфологію і систематику десмідієвих (зелених) водоростей, а під час експедицій – водорості Білого та Баренцового морів, Тайменських озер у Фінляндії. Результати досліджень цих рослин як індикаторів екологічного стану води в річках і водоймищах отримали високу оцінку вчених. Професор В.М. Арнольд вбачав великий потенціал у своєму студентові й готував його до викладацької роботи, залучаючи як асистента до читання лекцій з ботаніки на педагогічних курсах Харківського округу, а пізніше доручив самостійно читати лекції та проводити із слухачами природничі екскурсії. До педагогічної творчості В.С. Михайловського залучав й інший видатний вчений – М.В. Цингер (1866–1923) – випускник Московського університету, доктор ботаніки, професор ботаніки і фітопатології Київського університету.

В.С. Михайловський цікавився вивченням лишайників, або «рослинами-сфінксами» [2], як їх в 1885 році назвав К.А. Тимирязев (1843–1920) – біолог, фізіолог, один з основоположників російської і радянської школи фізіологів рослин. Результати вивчення флори і екології лишайників Харківщини, отримали високу оцінку в наукових колах. Професор О.А. Коршиков (1889–1945) – директор Харківського філіалу Всеукраїнського інституту теоретичної ботаніки, назвав їх цінним внеском у науку ліхенологію, а дослідника – єдиним ліхенологом України. Першими його студентськими працями були: «Про взаємостосунки між гонідіями і грибним компонентом лишайникового симбіозу» (1915), «Лишайники околиць Харкова» (1916), «З життя лишайників околиць Північно-Донецької біологічної станції» (1916). Саме остання випускна робота Товариством дослідників природи і радою університету удостоєна премії В.М. Черняєва (1794–1871) – засновника мікології.

Досліджуючи наукову творчість В.С. Михайловського з'ясовано, що у більшості його опублікованих праць висвітлюються результати вивчення лишайників лісостепової зони України. Йому належить оглядова стаття «Лишайники» в путівникові «По окрестностям Харькова». У своїх дослідженнях він вперше в Україні встановив факт повного зникнення лишайників у міських умовах, хоча не проаналізував це явище.

Отримавши диплом ботаніка-фітопатолога молодий фахівець був прийнятий на посаду асистента кафедри морфології і систематики рослин цього ж вузу. З 1917 р. працював асистентом кафедри ботаніки Вищих жіночих курсів, створених Товариством взаємодопомоги трудящих жінок (ХТВТЖ), яке було засноване на початку ХХ ст. і мало на меті поліпшення матеріальних і моральних умов існування своїх членів, зокрема «1) видає нужденним членам одноразові й щомісячні допомоги та позики; 2) влаштовує бюро для підшукування занять членам суспільства; 3) влаштовує для своїх членів і їх сімей ... квартири, їдальні, лікарні, притулки для нужденних ..., система тичні курси з предметів наукових і професійних, денний притулок та школу, дитячий садок, ...літні колонії для дітей членів товариства, ... бібліотеку й читальню при ній, майстерню й при ній вітрину для збуту рукодільних робіт» [3, с. 3].

З 1918 р. В.С. Михайловський поєднує посаду заступника директора і викладача Харківського комерційного училища імператора Олександра III, одного із піонерів спеціальної економічної (комерційного) освіти в Україні та Російській імперії. Діяльність училища здійснювалася протягом 1893–1919 рр. і первісне його завдання полягало у підготовці фахівців вищої кваліфікації для торговельних і промислових підприємств, запобігання відтоку талановитої молоді з купецького стану. Пізніше Василь Семенович працював у Молочногосподарському інституті в Деркачах поблизу Харкова, використовуючи при цьому можливість вивчати луки долини р. Лопань.

З початком Першої світової війни (1914–1918), яку сучасники назвали великою, довгою, смертоносною, тотальною за спричинені небачені раніше явища та зміни, В.С. Михайловський став її учасником. У 1920 р. він був мобілізований до лав Червоної армії та зарахований в один із полків латиської стрілецької дивізії, потім у 886-й хірургічний зведений польовий запасний шпиталь палатним наглядачем-санітаром. Коли спалахнула епідемія тифу, він вправно став лікувати цю хворобу. Як знавець і спеціаліст з мікології знав, що деякі види печериць містять згубні для тифозної палички речовини. За це одержав високу за того часу нагороду – червоні революційні шаровари. За наказом командувача Південного фронту М.В. Фрунзе В.С. Михайловського призначили викладачем 5-ої артилерійської школи командного складу Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) із загальноосвітніх дисциплін. В його обов'язки входило в найкоротший термін надати можливість червоним командирам

отримати й удосконалити запас знань, необхідних для кращого виконання своїх службових обов'язків. Школа була розташована у Харкові, тому робота в університеті він не припиняв.

У 1924 р. В.С. Михайловський на посаді доцента почав читати самостійний курс загальної ботаніки в Харківському університеті та біології у Ветеринарному інституті. У 1926 р. Наркомат освіти УРСР присудив йому вчене звання професора, після чого він очолив відповідні кафедри в обох навчальних закладах. Тривалий час працював і в Зоотехнічному інституті.

Незважаючи на зайнятість, професор Михайловський продовжував наукову роботу з ліхенології. У 1926 р. вийшов друком літографічний «Визначник лишайників околиць Харкова», у 1927 р. – «Результати ліхенологічних спостережень у межах Харківського округу».

Вчений проводив ботанічні спостереження в районі робіт експедиції Наркомату охорони здоров'я України, яка встановлювала водоохоронну зону Алмазно-Маріїнського водогону в Донбасі, висвітлив винятково важливі результати, які були опубліковані окремим розділом у «Звітах експедиції» за 1928 р.

У 1930 р. вчений повністю зосередився на прикладній фітопатології, інтерес до якої ще у студентські роки йому прищепив доцент А.О. Потебня (1870–1919) міколог, ботанік, син видатного вченого філолога-славіста О.О. Потебні (1835–1891).

З 1931 по 1939 р. – поєднував керівництво кафедрами захисту рослин Горьківського сільськогосподарського інституту та біології Педагогічного інституту.

У 1934 р. Наркоматом освіти РРФСР В.С. Михайловському за досконале володіння всім арсеналом педагогічних умінь і навичок, поєднане з професійною захопленістю, розвиненим педагогічним мисленням та інтуїцією вдруге присвоїли вчене звання професора. У 1937 р. вченою радою Московської сільськогосподарської академії імені К.А. Тимірязєва (нині – Федеральна державна бюджетна освітня установа вищої професійної освіти «Російський державний аграрний університет – Московська сільськогосподарська академія імені К.А. Тимірязєва») йому присвоєно науковий ступінь кандидата сільськогосподарських наук без захисту дисертації, в цьому ж році він був нагороджений Почесною грамотою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВЦВК).

У 1939 р. В.С. Михайловський очолив кафедру ботаніки та Ботанічний сад Черкаського педагогічного інституту (нині – Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького). Тут він виявив кращі якості здібного організатора і фахівця. Ним було закінчено докторську дисертацію, вчена рада визнала її змістовною, мотивованою, завершеною і такою, що може претендувати на присудження автору наукового ступеня, однак цьому завадила Друга світова війна.

У 1941 р. В.С. Михайловський отримав військове звання дивінтенданта – вищого начальницького складу інтендантської служби збройних сил II рангу, що прирівнюється до звання майора. Був мобілізований в ополчення, яке не мало ні зброї, ні обмундирування, але завдяки вільному володінню німецькою мовою йому вдалося вижити. Після перевірки Михайловський отримав від органів внутрішніх справ спецзавдання, для виконання якого був змушений працювати в системі окупаційної влади. Для маскуванню змінював місця роботи. Працював учителем Великобуримської середньої школи, викладачем хімії 58-ої Харківської середньої школи, завідувачем кафедри ботаніки та фітопатології Харківського сільськогосподарського інституту (нині – Харківський національний аграрний університет імені В.В. Докучаєва).

Ознайомлення з архівними документами Президії НАН України дало змогу з'ясувати, що у 1942 р. професора С.В. Михайловського тимчасово (на 6 місяців), було зараховано в штат Інституту клінічної фізіології АН УРСР, евакуйованого під час

радянсько-німецької війни до Уфи, на посаду старшого наукового співробітника для проведення лікування антиретиккулярною цитотоксичною сироваткою тонзилітів [4, с. 54]. Відомо, що для виявлення й ліквідації вогнищ захворювань некротичною (агранулоцитарною) ангіною у 1943 р. було організовано експедицію та відряджено для керівної участі в ній співробітників Інституту клінічної фізіології – професорів Р.Є. Кавецького та С.В. Михайловського [5, с. 101].

Поки тривала окупація Василь Семенович працював бригадиром-садоводом плодородсадника в місті Лохвиця Полтавської області. Після визволення міста, з урахуванням професійного досвіду щодо організації наукової діяльності, В.С. Михайловський Полтавським обласним земельним відділом з вересня 1943 р. був призначений директором Лохвицького державного плодородсадника «Дичковод» (Полтавська область), де працював над розробленням системи заходів боротьби з хворобами плододових дерев і кущів у розсадниках і садах, ушкоджених під час війни [6, с. 56-58]. Своє бачення значимості розсадників, орієнтуючись на розсадники Лохвицького та Сенчанського районів Полтавської області, для відновлення й подальшого розвитку садівництва він виклав у виданні «Плодовий розсадник» [7]. У 1948 р. одним із перших в СРСР почав досліджувати у плододових розсадниках дію препарату дихлордиметилтрихлорметилметан (ДДТ) на комах-шкідників і довів, що з цим препаратом, який використовували проти вошей, слід бути обережними, але він може бути корисним у боротьбі з личинками хруща.

Доцільно додати до характеристики діяльності В.С. Михайловського й те, що він читав лекції для агрономів-садоводів, друкував статті в газетах, популярних журналах, організовував гуртки юних натуралістів, проводив екскурсії для ознайомлення з природою, за що був нагороджений Почесною грамотою Республіканського комітету профспілки працівників вищої школи і наукових закладів, співпрацював зі школами, прививаючи любов учнів до природознавства. З'ясовано, що у 1948 р. в Київській школі № 122 за його ініціативи було створено мічурінський гурток, силами якого при школі були посаджені сад, лісорозсадник, квітник, закладений ягідник, навколо школи розбиті газони та клумби. Про це надруковано цікаву інформацію у № 3 журналу «Піонерія» за 1950 р.

Діапазон наукових інтересів професора В.С. Михайловського охоплював багато галузей природознавства. Поглиблену увагу він приділяв вивченню ентомологічних об'єктів, біології збудників хвороб сільськогосподарських культур. Встановлено, що у 1950 р. Василь Семенович відповідно до наказу Міністра сільського господарства УРСР очолив відділ захисту рослин Українського НДІ плодівництва, який розташовувався у Києві, в якому він активно продовжував працювати над вирішенням завдань, пов'язаних із заходами боротьби з хворобами груш, зокрема – мікозом (буроватою плямистістю), що виявляла свій згубний вплив у розсадниках, негативно впливаючи на приріст саджанців. Ученому вдалося дослідити й запропонувати ефективну комплексну систему боротьби, що включала агротехнічні й хімічні засоби. Це дослідження стало його результативним внеском у вітчизняне плодівництво. Крім того, багато уваги він приділяв вивченню ентомологічних об'єктів, біології збудників хвороб. Результатом досліджень боротьби з кореневим раком стала праця вченого «Боротьба з хрущами і личинками в плододових розсадниках і ягідних насадженнях».

Вагомим є то, що професор В.С. Михайловський разом із колегою – професором М.І. Шишковим під керівництвом В.П. Васильєва розробили ефективну систему заходів боротьби зі шкідниками та хворобами плододових насаджень, використавши дослідні матеріали Мелітопольської та Мліївської дослідних станцій садівництва. Методи боротьби з паразитарними організмами, описи ефективних отрут для застосування проти шкідників і хвороб тощо стали вагомими результатами

систематичного аналізу і були висвітлені у брошурах «Шкідники і хвороби плодо-ягідних культур» (1946) [8] та «Шкідники і хвороби плодових та ягідних культур» (1950) [9], які слугували навчальними посібниками у технікумах для підготовки фахівців.

Учений наполегливо працював над докторською дисертацією «Значення агротехнічних факторів в оздоровленні плодових і ягідних культур», але у зв'язку з погіршенням стану здоров'я захист її не відбувся. Він був вимушений негайно залишити Київ і переїхати до Криму, де лікувався та творчо працював. В.С. Михайловський очолив Ялтинський опорний пункт і лабораторію хвороб плодових рослин Кримського НДІ захисту рослин. Після розформування інституту продовжив трудовий шлях в Інституті виноградарства і виноробства «Магарач» (нині – Національний інститут винограду і вина «Магарач», далі вченим секретарем Державного ордена Трудового Червоного Прапора Нікітського Ботанічного саду, який пізніше став – Нікітським ботанічним садом – Національний науковий центр Національної академії аграрних наук України.

Після виходу у 1954 р. на заслужений відпочинок В.С. Михайловський продовжував працювати й читав курс лекцій із захисту рослин у Новочеркаській школі голів колгоспів. З 1958 р. почав працювати у Житомирському сільськогосподарському інституті (нині – Житомирський національний агроєкологічний університет) на посаді доцента кафедри фізіології, мікробіології та захисту рослин, де відразу завоював авторитет і шану, став найулюбленішим викладачем. Працездатність його була незмірною.

Вагомий доробок ученого знайшов відображення в понад 70-ти наукових і науково-популярних працях, брошурах для керівних кадрів колгоспів, де розглядалися проблеми захисту сільськогосподарських культур від хвороб і шкідників. Йому належать більше як 50 рецензій на педагогічні праці та посібники, розробка «Технічні умови шкільної роботи з природознавства», що була надрукована в «Працях» Дослідно-педагогічної станції Наркомату освіти УСРР. Його статті виходили на шпальтах наукових журналах, у збірках праць із захисту рослин, «Працях» секції захисту рослин ВАСГНІЛ і УкрНДІ плодівництва.

В.С. Михайловський був головою методичної комісії Всеукраїнського інституту заочної освіти, агробіологічної предметної комісії, членом редакційної ради з видання «Біологічної енциклопедії», брав участь у створенні факультету суспільного виховання, кабінету ботаніки в університеті тощо. Варто відмітити, що основну науково-виробничу діяльність він гармонійно поєднував із громадською, був головою профспілкового комітету.

Професор Михайловський був інтелігентною людиною з благородними манерами, спокійний, шанобливий у спілкуванні, його характеризували як досвідченого, блискучого викладача, вченого з широким науковим світоглядом, який мав енциклопедичні знання. «У ботаніці він – бог!» – так говорили про вченого його колеги-співробітники М.Д. Юрченкович, Р.М. Мерцедін, Л.К. Томашевський, Р.Г. Михайлова. У приватному житті був невимогливим, мав натуру мандрівника, завжди до читання збирав велику кількість журналів і книг з ботаніки, зоології, фітопатології, ентомології, цікавився новинками, радів відкриттям науковців, мав пристрась – колекціонував фотоапарати, об'єктиви, фотоприладдя.

Помер В.С. Михайловський 27 травня 1976 р., мешкаючи у Житомирі по вул. Михайлівській від тривалої хвороби, з якою мужньо боровся впродовж 26 років.

**Висновки.** Творче життя В.С. Михайловського було успішним і багатогранним, супроводжувалося активною співпрацею з такими ж ентузіастами своєї справи. Він постійно опановував нові знання, бо вважав, якщо людина перестає вчитися, то не зростає як фахівець і особистість. Його праця в науці – це не лише віха у біографії



вченого, пов'язана із пошуками себе в галузі біології – одній з найважливіших для людства природничих наук, а й приклад формування новітніх засад наукового процесу на базі широких міждисциплінарних зв'язків та вмілого застосування пошукових результатів на практиці, зокрема з відпрацювання системи заходів боротьби з хворобами і шкідниками сільськогосподарських культур в Україні.

1. Михайловський Василь Семенович (1894–1976) / уклад. Е. О. Горєва-Слидзюк. Житомир: ДАЕУ. 2004. 41 с.
2. *Михайловский В.С.* Лишайники // По окрестностям Харькова. Опыт естественно-исторического путеводителя. В. 1. Ч.: ботаническая, геологическая и климатологическая. Х. Тип. Б.Г. Бенгис. 1916. С. 103–126.
3. Устав Харьковского Общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. Х. Тип. Г.Б. Молчадского. 1905. 8 с.
4. Історія Національної академії наук України (1941–1945): Ч. 2. Додатки / Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. К., 2007. 576 с. Протокол № 26 засідання Президії Академії наук УРСР від 24 липня 1942 р. м. Уфа. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 96, арк. 245–258. Оригінал. Машинопис.
5. Історія Національної академії наук України (1941–1945): Ч. 2. Додатки / Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. К., 2007. 576 с. Протокол № 21 засідання Президії Академії наук УРСР від 25 червня 1943 р. м. Уфа. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 117, арк. 175–183. Оригінал. Машинопис.
6. *Гамалія В.М., Руда С.П.* Дослідження бактеріозів плодів дерев в Україні (30– 60-і рр. XX ст.) // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XII Міжнар. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН, Київ, 19 трав. 2017 р. / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Рада молодих вчених НААН [та ін.]; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, М. М. Давиденко; редкол.: В. А. Вергунов (голова). К.: ТОВ «Центр поліграфії «КОМПРИНТ», 2017. 560 с.
7. *Михайловський В. С.* Плодовый розсадник / В.С. Михайловський, І.К. Кривда, А.М. Серідко. К.; Х.: Держсільгоспвидав. 1946. 123 с.
8. *Михайловський В.С.* Шкідники і хвороби плодоягідних культур / В.В. Щербаков, В.С. Михайловський. Київ, 1946. 140 с.
9. *Михайловський В.С.* Шкідники і хвороби плодів та ягідних культур / В. С. Михайловський, В.В. Щербаков. К.; Х.: Держсільгоспвидав. 1950. 187 с.

#### References

1. Mykhaylovskiy Vasyl Semenovich (1894–1976) / uklad. E. O. Horyeva-Slydzyuk. Zhytomyr: DAEU. 2004. 41 s.
2. *Mikhaylovskiy V.S.* Lishayniki // Po okrestnostyam Kharkova. Opyt yestestvenno-istoricheskogo putevoditelya. V. 1. Ch.: botanicheskaya, geologicheskaya i klimatologicheskaya. Kh. Tip. B.G. Bengis. 1916. S.103–126.
3. Ustav Kharkovskogo Obshchestva vzaimnogo vspomozheniya trudyashchikhsya zhenshchin. Kh. Tip. G.B. Molchadskogo. 1905. 8 s
4. Istorya Natsionalnoyi akademiyyi nauk Ukrayiny (1941–1945): Ch. 2. Dodatky / Redkol.: O.S. Onyshchenko (vidp. red.) tain. K., 2007. 576 s. Protokol № 26 zasidannya Prezydiyiyi Akademiyyi nauk URSSR vid 24 lypnya 1942 r. m. Ufa. S. 54. Arkhiv Prezydiyiyi NAN Ukrayiny, f. 251, op. 1, spr. 96, ark. 245–258. Oryhinal. Mashynopys
5. Istorya Natsionalnoyi akademiyyi nauk Ukrayiny (1941–1945): Ch. 2. Dodatky / Redkol.: O.S. Onyshchenko (vidp. red.) tain. K., 2007. 576 s. Protokol № 21 zasidannya Prezydiyiyi Akademiyyi nauk URSSR vid 25 chervnya 1943 r. m. Ufa. Arkhiv Prezydiyiyi NAN Ukrayiny, f. 251, op. 1, spr. 117, ark. 175–183. Oryhinal. Mashynopys.
6. *Hamaliya V.M., Ruda S.P.* Doslidzhennya bakterioziv plodovykh derev v Ukrayini (30– 60-i rr. XX st.) // Istorya osvity, nauky i tekhniky v Ukrayini : materialy XII Mizhnar. konf. Molodykh uchenykh ta spetsialistiv, prysvyach. 100-richchyu vid dnya stvorennya NNS·HB NAAN, Kyiv, 19 trav. 2017 r. / Nats. akad. ahrar. Nauk Ukrayiny; Nats. nauk. s.-h. b-ka NAAN; Rada molodykh vchenykh NAAN [tain.]; uklad. V. A. Verhunov, A. S. Bilotserkivs'ka, M. M. Davydenko; redkol.: V. A. Verhunov (holova). K.: TOV «Tsentr polihrafiyyi «KOMPRYNТ», 2017. 560 s.
7. *Mykhaylovskiy V.S.* Plodovyy rozsadnyk / V. S. Mykhaylovskiy, I.K. Kryvda, A.M. Seridko. K.; Kh.: Derzhsilhospyvdav. 1946. 123 s.
8. *Mykhaylovskiy V.S.* Shkidnyky i khvoroby plodoyahidnykh kul'tur / V.V. Shcherbakov, V. S. Mykhaylovs'kyu. Kyiv, 1946. 140 s.
9. *Mykhaylovskiy V.S.* Shkidnyky i khvoroby plodovykh ta yahidnykh kultur/ V. S. Mykhaylovskiy, V.V. Shcherbakov. K.; Kh.: Derzhsilhospyvdav. 1950. 187 s.

---

**Татарчук Л. М.**

**Вклад профессора В.С. Михайловского в развитие системы мер борьбы с болезнями и вредителями плодово-ягодных культур в Украине (к 125 летию со дня рождения).**

*В статье рассмотрены вехи жизни и научной деятельности выдающегося украинского ученого биолога В.С. Михайловского (1894–1976). Охарактеризованы основные этапы становления и развития научного мировоззрения ученого, его плодотворную преподавательскую и научную деятельность, определены основные направления научных исследований. По результатам историографического обзора и анализа источников, констатируют значительный научный потенциал ученого, как ценный источник новых идей и прогрессивных мыслей по развитию отрасли ботаники, установлена его роль как незаурядной личности в научном сообществе.*

**Ключевые слова:** фитопатология, морфология, систематика, кафедра, учебные заведения, защита растений, лишайники.

**Tatarchuk L. M.**

**Contribution of professor V.S. Mikhailovskiy to development of the system of measures to fight against diseases and pests of fruit and berry crops in Ukraine (to 125<sup>th</sup> anniversary of birth).**

*In the article it is considered course of life and scientific activity of the prominent Ukrainian scientist of biologist V.S. Mikhailovsky (1894–1976). The basic stages of becoming and development of scientific world view of scientist are described, teaching and scientific activity, and basic directions of scientific researches. On results a historiography review and analysis of sources, what is established considerable scientific work of scientist, as a valuable source of new ideas and progressive ideas in relation to development of botany, his role is set as outstanding personality in scientific society.*

**Keywords:** phytopathology, morphology, systematics, cathedra, educational institutions, defence of plants, lichens.

УДК 636.5.082/085:001(477)«1951-1964»

**В.В. МЕЛЬНИК**

## **ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ШТУЧНОЇ ІНКУБАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1951-1964 РОКАХ**

*Висвітлено теоретико-методологічні та науково-організаційні засади розвитку штучної інкубації в Українській РСР в період 1951-1964 років. Показано, що наукове забезпечення технологічного процесу штучної інкубації здійснювали вчені Українського НДІ птахівництва, Харківського ветеринарного інституту, Білоцерківського та Херсонського сільськогосподарських інститутів, інших галузевих науково-дослідних і вищих освітніх центрів. Теоретико-методологічну базу штучної інкубації яєць склали наукові розробки А. У. Биховця, В. О. Бреславця, З.М. Гридасової, М.В. Дахновського, І.С. Загаєвського, М.М. Золотова, Г.А. Кодинця, Г. С. Крок, М.Г. Курдюкова та ін. Розкрито роль інкубаторно-птаховничих станцій у розвитку птахівництва в Українській РСР досліджуваного періоду.*

**Ключові слова:** історія сільськогосподарської дослідної справи, птахівництво, інкубація, сільськогосподарська птиця.

Одним із важливих ланцюгів у технології виробництва яєць і м'яса птиці є штучна інкубація яєць. Адже збільшення поголів'я птиці для вирощування на м'ясо та для комплектування стада несучок можна забезпечити лише за умов організації успішного інкубування яєць. Досягти прогресу розвитку штучної інкубації яєць птиці неможливо без застосування досягнень науки та техніки, належної організації і вдосконалення цього технологічного процесу.

Окремі питання штучної інкубації яєць вирішувалися українськими вченими в період 1950-1964 років, що актуалізує дослідження їх наукових пошуків та творчого використання найбільш вагомих розробок на сучасному етапі розвитку галузі. Деякі напрацювання вітчизняних учених з теорії та техніки штучної інкубації яєць узагальнили у своїх наукових працях: П.Ю. Божко, А.У. Биховець, А.П. Князева, Г.А. Кодинець та ін. [1, 3, 4, 9, 10]. Однак, авторами не ставилася мета висвітлити теоретичні та методологічні засади розвитку штучної інкубації яєць в Українській РСР у період 1950-1964 років, особливості наукового забезпечення галузі та організації

технологічного процесу на виробництві. З огляду на це, *метою* даного дослідження є узагальнення теоретико-методологічних основ розвитку штучної інкубації яєць, її організації на інкубаторно-птахівничих станціях та птахофабриках Української РСР у період 1951-1964 рр. Варто зазначити, що в наших попередніх публікаціях висвітлено науково-організаційні засади розвитку індиківництва і гусівництва в Українській РСР, в тому числі розглянуто деякі концептуальні питання штучної інкубації гусячих та індичих яєць [12, 13].

Методологія дослідницького пошуку ґрунтується на комплексному використанні загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів, широкій джерельній базі, основу якої складають архівні матеріали.

Як відомо, інтенсифікація птахівництва є можливою лише за умов багатозразового комплектування стада птиці різного напрямку продуктивності, забезпечення птахівничих господарств великими партіями добового молодняку. З огляду на це, гостро постало питання розроблення теоретичних і методологічних засад штучної інкубації яєць. У період 1951-1964 рр. підґрунтям для розвитку штучної інкубації яєць були дослідження галузевих науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів СРСР та УРСР, зокрема Українського НДІ птахівництва, Харківського ветеринарного інституту, Білоцерківського та Херсонського сільськогосподарських інститутів.

На базі Українського НДІ птахівництва створено спеціалізований відділ інкубації яєць сільськогосподарської птиці, вченими якого розвинуто теоретичні основи інкубації яєць, розроблено методичні рекомендації щодо впровадження у виробництво завершених наукових розробок [23, с. 26]. Зокрема, доктор сільськогосподарських наук А.У. Биховець дослідив і теоретично обґрунтував необхідність періодичного охолодження яєць птиці. Довів, що оптимальні умови для її ембріонального розвитку створюються за диференційованого режиму, а періодичне охолодження яєць поліпшує газообмін за рахунок чого підвищується виділення вуглекислоти у другій половині інкубації [4, с. 20-29]. Подальшими дослідженнями А.У. Биховця і З.М. Гридасової, проведеними на експериментальній базі інституту на гусях різних порід, засвідчено, що внаслідок годівлі дорослих гусей неповноцінними зерновими відходами, відходи інкубації яєць збільшилися вдвічі [3, с. 27].

Наприкінці 50-х років відділом інкубації яєць Українського НДІ птахівництва проводилися спільні дослідження з науковцями кафедри гістології Харківського ветеринарного інституту [23, с. 31]. У їх результаті доктором ветеринарних наук, професором Г.С. Крок (Харківський ветеринарний інститут) доведено, що низька виводимість яєць сільськогосподарської птиці за їх штучної інкубації зумовлена недостатніми знаннями щодо закономірностей ембріогенезу. Свою наукову діяльність дослідниця спрямувала переважно на їх вивчення у птиці різних видів за впливу паратипових чинників, зокрема годівлі. У своїх наукових працях теоретично обґрунтувала, що годівля маточного поголів'я качок і гусей великими дозами силосу з качанів кукурудзи молочно-воскової стиглості негативно впливає на повноцінність інкубаційних яєць, як наслідок значна частина ембріонів гине вже на ранніх стадіях розвитку, а в ембріонів пізніших стадій часто виявляються значні зміни в серцево-судинній, сечостатевій та інших системах з самого початку їх формування, а також різні види вродливостей (потворств) [11, с. 46].

Як відомо, одним із методів, який дозволяє забезпечити одночасне закладання великої партії яєць і виведення молодняку в кількості, необхідній для комплектування потужної птахоферми, є продовження терміну зберігання інкубаційних яєць. Це, зокрема, їх періодичне прогрівання у період зберігання. Теоретичні і методологічні основи цього методу, який у подальшому набув поширення в масштабах усієї країни, заклали співробітники кафедри годівлі сільськогосподарських тварин Білоцерківського сільськогосподарського інституту. Так, у 1953-1955 рр. на базі Білоцерківської,

Київської, Броварської та інших ІПС УРСР провели комплексні дослідження щодо застосування періодичного прогрівання качиних яєць упродовж 4, 8, і 12 діб їх зберігання до закладки і довели ефективність впливу даного технологічного прийому на виводимість яєць [9, с. 36-39].

Слід також зазначити, що на початку 50-х років ХХ ст. доцентом Білоцерківського сільськогосподарського інституту І.С. Загаєвським закладено методологічні основи дезінфекції інкубаційних яєць птиці на основі їх хлорування перед закладанням в інкубатор, однак ученим не надано достатнього теоретичного обґрунтування цього прийому, що призвело до негативних відгуків. Так, старший зоотехнік Управління Главку сільськогосподарської пропаганди Міністерства сільського господарства УРСР Жуковська зазначила: «Статья доц. Белоцерковского сельскохозяйственного института И.С. Загаевского «Влияние дезинфекции яиц водоплавающей птицы на выводимость» затрагивает два очень важных вопроса: влияние хлорирования утиных яиц на паратифозного возбудителя сальмонеллу Бреслау и влияние хлорирования на выводимость утиных яиц. Ни на один из затронутых вопросов доц. Загаевский исчерпывающего ответа не дал» [18, с. 30]. Надалі зазначає, «что правильная техника инкубации утиных яиц и их качество обеспечивают высокий процент вывода уток без какой бы то ни было предварительной дезинфекции яиц» [17, с. 30]. Дійсно, у досліджуваній період методичні посібники з птахівництва включали вимоги щодо відбору яєць та режимів їх інкубування, графіків їх закладання (при цьому дозволялось інкубувати яйця птиці усіх видів одночасно), водночас рекомендації щодо дезінфекції яєць були відсутні [18, с. 103-138].

Узагальнюючи теоретичні розробки українських учених з розвитку теорії інкубації яєць, слід зупинитися на внеску доктора сільськогосподарських наук, професора Г.А. Кодинця (Херсонський сільськогосподарський інститут). Наукові праці вченого мали вирішальне значення для становлення комплексних досліджень з обробки інкубаційних яєць ультрафіолетовими променями, з'ясування їх біологічної дії на організм птиці [10]. За його рекомендаціями для опромінювання інкубаційних яєць використовувати переносні або стаціонарні установки з ртутно-кварцовими лампами типу ПРК-2 і ПРК-7 [10, с. 39]. Цей метод на початку 1960-х років використовувався багатьма птахофабриками, зокрема Яготинською, при інкубуванні качиних яєць [1, с. 62].

Учені науково-дослідних установ здійснювали науково-методичне керівництво роботою всіх інкубаторно-птахівничих станцій в Українській РСР, проводили курси з підвищення кваліфікації. Так, приміром, з 27 травня по 27 липня 1952 року Українським НДІ птахівництва проведені курси підвищення кваліфікації зоотехніків ІПС, на яких навчались близько 50 спеціалістів і з різних областей УРСР. Заняття проводили А.У. Биховець, М.В. Дахновський, М.Г. Курдюков, М.М. Золотов та ін. [8, с. 30].

Значну роль у розвитку птахівництва в Українській РСР відігравали ІПС. Вже у 1940 році в республіці працювали 164 ІПС, які мали інкубатори на 13,7 млн. яйцемісць [27, арк. 1]. Як свідчать архівні матеріали, з 1946 року керівництво ІПС здійснювала Республіканська контора інкубаторно-птахівничих станцій Міністерства тваринництва Української РСР, яка була створена на основі відповідної постанови Ради Міністрів Української РСР від 22 червня 1946 року [26, арк. 1]. Наказом № 83 по Міністерству сільського господарства УРСР від 10 січня 1959 року призупинила свою виробничу діяльність у зв'язку з реорганізацією міністерства [25, арк. 1].

ІПС, передусім, забезпечували господарства добовим молодняком птиці. При цьому спеціалісти ІПС організували семінари, де надавали рекомендації з утримання і годівлі молодняку. Так, наприклад, старший зоотехнік Миргородської ІПС П.М. Милодан [15, с. 29-30] повідомив, що у квітні 1951 році колгоспу імені Берія Миргородського району Полтавської області передано для вирощування 8000

курчат, у зв'язку з чим проведено семінар з роз'яснення основних вимог щодо їх вирощування.

У 50-х роках інкубування яєць було сезонним і спеціалісти колгоспних птахоферм прагнули одержати молодняк раннього (квітневого) виводу, який за ствердженням, наприклад, завідуючого птахофермою колгоспу «Заповіт Леніна» (Гадяцький район Полтавської області) І.Ф. Савченка [19, с. 3-6], легше вирощувати і такі курчата (курочки) за належних умов годівлі та утримання вже восени досягають статевої зрілості і починають нестись.

Варто зазначити, що показники виводу молодняку та виводимості яєць були неоднаковими на різних ППС і залежали від різних чинників: виду птиці, умов утримання батьківського поголів'я та його годівлі тощо. Так, у 1951 році на Ніжинській ППС проінкубовано 19798 гусячих яєць і одержано вивід гусенят на рівні 58,8%, по окремих партіях даний показник був дещо вищим [2, с. 16]. На Краснокутській ППС Харківської області (у 1952 році) за сезон було проінкубовано 7000 гусячих яєць і виведено 4739 гусенят, вивід при цьому становив 67,7%, а виводимість яєць – 82,4% [5, с. 16].

Однак вже наприкінці 50-х років були поставлені завдання вирощувати у колгоспах і радгоспах велику кількість молодняку птиці цілорічно, а не лише сезонно [24, с. 3]. ППС дедалі все менше могли забезпечувати вимоги господарств, тому колгоспи почали об'єднуватись і створювати міжколгоспні птахоферми. Так, на Сумщині перша така ферма була побудована у Краснопіллі, до її комплексу входили: інкубаторій, широкогабаритний пташник на 12 тис. курей, два курчатники, акліматизатор для дорощування молодняку, зерносклад, овочесховище, силососховище, кормоцех та інші приміщення [20, с. 4].

За даними В.Г. Зоріна в Українській РСР наприкінці 50-х років ХХ століття функціонувало 590 колгоспних та радгоспних інкубаторіїв загальною потужністю на 68,8 млн. яйцемісць [6, с. 13] (табл. 1).

Для штучного інкубування яєць птиці використовували різні типи інкубаторів. Зокрема, в 40-х роках в Українській РСР були поширені три типи інкубаторів: «Піонер» – на 600, «Комунар» – на 14000 і «Українській гігант» – на 49000 яєць одночасного закладання. У перших двох інкубаторах здійснювалася водяна система нагрівання, опалення гасовими лампами. Інкубатор «Українській гігант» мав парову систему нагрівання, пара надходила від спеціального казана, який опалювався кам'яним вугіллям [22, с. 43].

Таблиця 1

**Кількість проінкубованих яєць птиці в Українській РСР, тис. шт.**

Рік	Усього яєць	У тому числі			
		курячих	качиних	гусячих	індичих
1955	84396	73442	8088	1894	972
1956	129280	111565	14131	25742	1039
1957	148393	119323	24934	3222	915
1958	170360	130407	35007	3754	1192
1959	279000	212000	50000	12000	5000

Для інкубування яєць у 1951-1963 рр. використовували інкубатори «Рекорд-39», «Рекорд-42», «ВІР-9», «Універсал» та ін. [21, с. 87-93]. Нові інкубатори «Універсал-45» і «Універсал-15», які значно поповнили інкубаторний парк вже наприкінці 50-х років, мали низку технічних переваг порівняно з тими, що випускались раніше, оскільки в них була поліпшена вентиляційна система, краща автоматика, окрема

вивідна шафа тощо [24, с. 4]. Однак кожен із цих інкубаторів мав певні недоліки у роботі, які проявлялись у процесі їх експлуатації. На початку 60-х років технік-механік Мусіяка Київської птахофабрики надав практичні рекомендації, як зменшити шум від інкубатора «Універсал», а саме: електромотори в алюмінієвому корпусі порадив замінити двигунами у чавунному корпусі [16, с. 28].

На початку 60-х років все більше інкубаторно-птахівничих станцій, інкубаторіїв радгоспів і колгоспів проводили цілорічне інкубування яєць птиці, однак при цьому з найбільшим завантаженням інкубаторний парк працював у весняно-літній період [7, с. 1-3]. Адже, наприклад, інкубація яєць гусей є лише сезонною, у зв'язку з біологічними особливостями яйцекладки цієї птиці.

Таким чином, важливим технологічним процесом галузі птахівництва є штучна інкубація яєць, що забезпечує інтенсивне вирощування сільськогосподарської птиці. У період 1951-1964 рр. підґрунтям для розвитку штучної інкубації яєць були дослідження учених Українського НДІ птахівництва, Харківського ветеринарного інституту, Білоцерківського та Херсонського сільськогосподарських інститутів, інших галузевих науково-дослідних і вищих освітніх центрів. У розроблення теорії і методології штучної інкубації яєць вагомий внесок зробили: А. У. Биховець, В. О. Бреславець, Г. С. Крок, З. М. Гридасова, М. В. Дахновський, І. С. Загаєвський, М. М. Золотов, Г. А. Кодинець та ін. Основними науковими напрацюваннями цього періоду є: диференційний режим штучної інкубації яєць, з'ясування зв'язку годівлі з закономірностями ембріонального розвитку птиці, обґрунтування ефективності періодичного прогрівання інкубаційних яєць у період їх зберігання, методологічні основи дезінфекції, обробки інкубаційних яєць ультрафіолетовими променями тощо.

1. Божко П. Е., Сенников А. А. Производство утиного мяса. Москва: Колос, 1965. 176 с.
2. Булах Ф. В. Нежинская инкубаторно-птицеводческая станция. *Птицеводство*. 1952. № 4. С. 16-17.
3. Быховец А. У., Гридасова З. М. Инкубационные свойства гусиных яиц. *Птицеводство*. 1952. № 1. С. 27-28.
4. Быховец А. У. Периодические охлаждения яиц при инкубации повышают жизнеспособность птицы. *Птицеводство*: республ. межвед. темат. науч. сборник. Киев, 1966. С. 20-29.
5. Дехтяренко И. Е. Мой опыт инкубации гусиных яиц. *Птицеводство*. 1953. № 1. С. 16.
6. Зорін І. Г. Організація, розміщення і розвиток птахівництва на Україні. *Підвищення продуктивності птахівництва*. Київ: Видавництво УАСГН, 1960. С. 5-15.
7. Инкубации – широкий размах. *Птицеводство*. 1962. № 2. С. 1-3.
8. Климко В. Г. Письмо в редакцию. *Птицеводство*. 1952. № 11. С. 30.
9. Князева А. П. Прединкубационное подогревание утиных яиц. *Птицеводство*. 1956. № 2. С. 36-39.
10. Кодинець Г. А. Опромінювання сільськогосподарських тварин. Київ, 1962. 44 с.
11. Крок Г. С. Вплив годівлі маточного поголів'я на ембріональний розвиток сільськогосподарської птиці. *Підвищення продуктивності птахівництва*. Київ: Видавництво УАСГН, 1960. С. 42-46.
12. Мельник В. В. Соціально-економічні та політичні передумови становлення промислового птахівництва в УРСР (1953–1964). *Історія науки і біографістика*: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-2/07.pd>
13. Мельник В. В. Науково-організаційні засади розвитку індиківництва в Українській РСР у другій половині ХХ століття. *Гілея*: науковий вісник, зб. наук. праць. К., 2018. Вип. 135 (№ 8). С. 67-71.
14. Мельник В. В. Науково-організаційні засади розвитку гусівництва в УРСР у другій половині ХХ століття. *Вісник аграрної історії*: наук. журнал. 2018. Вип. 23-24. С. 282–289.
15. Милодан П. Н. Выращивание молодняка птицы в колхозе имени Берия. *Птицеводство*. 1951. № 8. С. 29-30.
16. Мусіяка А. Г. Как уменьшить шум от инкубатора «Универсал». *Птицеводство*. 1962. № 1. С. 28.
17. Письма с мест. *Птицеводство*. 1951. № 9. С. 29-30.
18. Птахівництво / під ред П. Ю. Божка, М. В. Дахновського. Київ: Державне видавництво с.-г. літератури УРСР, 1955. 326 с.

19. *Савченко И. Ф.* Успех зависит от нашей работы. *Птицевод.* 1957. № 9. С. 3-6.
20. *Терновский А. Д.* У птицеводов Сумщины. *Птицеводство.* 1964. № 4. С. 4-6.
21. Технология производства мяса птицы /под ред. И.К. Савельева. Москва: Сельхозиздат, 1963. 104 с.
22. *Тищенко, М. К., Ульман, Ф. К.,* 1941, Птахівництво: підручник для ланкових та колгоспного активу. К.-Харків, 99 с.
23. Український науково-дослідний інститут птахівництва / відп. ред. М.В.Дахновський. К.: Видавництво УАСГН, 1961, 83 с.
24. Успешно провести инкубацию яиц всех видов. *Птицеводство.* 1960. № 3. С. 3-5.
25. ЦДАВО України. Ф. 4770. Республіканська контра інкубаторно-птахівницьких станцій Міністерства сільського господарства УРСР (1940-1959). Оп. 1. Спр. 25. Арк. 6.
26. ЦДАВО України. Ф. 4770. Республіканська контра інкубаторно-птахівницьких станцій Міністерства сільського господарства УРСР (1940-1959). Оп. 1. Спр. 271. Арк. 11.
27. ЦДАВО України. Ф. 4770. Республіканська контра інкубаторно-птахівницьких станцій Міністерства сільського господарства УРСР (1940-1959). Оп. 1. Спр. 26. Арк. 13.

#### References

1. *Bozhko P. E., Sennikov A. A.* Proizvodstvo utinogo myasa. Moskva: Kolos, 1965. 176 s.
2. *Bulah F. V.* Nezhinskaya inkubatorno-ptitsevodcheskaya stantsiya. Ptitsevodstvo. 1952. № 4. S.16-17.
3. *Byihovets A. U., Gridasova Z. M.* Inkubatsionnyie svoystva gusinyih yaits. Ptitsevodstvo. 1952. № 1. S. 27-28.
4. *Byihovets A. U.* Periodicheskie ohlazhdeniya yaits pri inkubatsii povyishayut zhiznennost ptitsyi. Ptitsevodstvo: respubl. mezhved. temat. nauch. sbornik. Kiev, 1966. S. 20-29.
5. *Dehtyarenko I. E.* Moy opyt inkubatsii gusinyih yaits. Ptitsevodstvo. 1953. № 1. S.16.
6. *Zorin I. H.* Orhanizatsiia, rozmishchennia i rozvytok ptakhivnytstva na Ukraini. Pidvyshchennia produktyvnosti ptakhivnytstva. Kyiv: Vydavnytstvo UASHN, 1960. S. 5-15.
7. Inkubatsii – shirokiy razmah. Ptitsevodstvo. 1962. № 2. S. 1-3.
8. *Klimko V. G.* Pismo v redaktsiyu. Ptitsevodstvo. 1952. № 11. S. 30.
9. *Knyazeva A. P.* Predinkubatsionnoe podogrevanie utinyih yaits. Ptitsevodstvo. 1956. № 2. S. 36-39.
10. *Kodynets H. A.* Oprominiuvannia silskohospodarskykh tvaryn. Kyiv, 1962. 44 s.
11. *Krok H. S.* Vplyv hodivli matochnoho poholivia na embrionalnyi rozvytok silskohospodarskoi ptitsi. Pidvyshchennia produktyvnosti ptakhivnytstva. Kyiv: Vydavnytstvo UASHN, 1960. S. 42-46.
12. *Melnyk V. V.* Sotsialno-ekonomichni ta politychni peredumovy stanovlennia promyslovoho ptakhivnytstva v URSR (1953–1964). Istoriiia nauky i biohrafistyka: elektron. nauk. fakhove vyd. 2017. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-2/07.pdf>
13. *Melnyk V. V.* Naukovo-orhanizatsiini zasady rozvytku indykyvnytstva v Ukrainskii RSR u druhii polovyni XX stolittia. Hileia: naukovyi visnyk, zb. nauk. prats. K., 2018. Vyp. 135 (№ 8). С. 67-71.
14. *Melnyk V. V.* Naukovo-orhanizatsiini zasady rozvytku husivnytstva v URSR u druhii polovyni XX stolittia. Visnyk ahramoi istorii: nauk. zhurnal. 2018. Vyp. 23-24. С. 282 – 289.
15. *Milodan P. N.* Vyirashivanie molodnyaka ptitsyi v kolhoze imeni Beriia. Ptitsevodstvo. 1951. № 8. S. 29-30.
16. *Musiyaka A. G.* Kak umenshit shum ot inkubatora «Universal». Ptitsevodstvo. 1962. № 1. S. 28.
17. Pisma s mest. Ptitsevodstvo. 1951. № 9. S. 29-30.
18. Ptakhivnytstvo / pid red P.Iu. Bozhka , M.V. Dakhnovskoho. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo s.-h. literatury URSR, 1955. 326 s.
19. *Savchenko I. F.* Uspeh zavysit ot nashey raboty. Ptitsevod. 1957. № 9. S. 3-6.
20. *Ternovskiy A. D.* U ptitsevodov Sumschiny. Ptitsevodstvo. 1964. № 4. S. 4-6.
21. Tehnologiya proizvodstva myasa ptitsyi /pod red. I.K. Saveleva. Moskva: Selhozizdat, 1963. 104 s.
22. *Tyshchenko, M. K., Ulman, F. K.,* 1941, Ptakhivnytstvo: pidruchnyk dlia lankovykh ta kolhospnoho aktyvu. K.-Kharkiv, 99 s.
23. Ukrainnyi naukovo-doslidnyi instytut ptakhivnytstva / vidp. red. M.V. Dakhnovskiy. K.: Vydavnytstvo UASHN, 1961, 83 s.
24. Uspeshno provesti inkubatsiyu yaits vseh vidov. Ptitsevodstvo. 1960. № 3. S. 3-5.
25. TsDAVO Ukrainy. F. 4770. Respublikanska kontra inkubatorno-ptakhivnytskykh stantsii Ministerstva silskoho hospodarstva URSR (1940-1959). Op. 1. Spr. 25. Ark. 6.
26. TsDAVO Ukrainy. F. 4770. Respublikanska kontra inkubatorno-ptakhivnytskykh stantsii Ministerstva silskoho hospodarstva URSR (1940-1959). Op. 1. Spr. 271. Ark. 11.
27. TsDAVO Ukrainy. F. 4770. Respublikanska kontra inkubatorno-ptakhivnytskykh stantsii Ministerstva silskoho hospodarstva URSR (1940-1959). Op. 1. Spr. 26. Ark. 13.

**Мельник В. В.**

**Теоретико-методологические и научно-организационные основы развития искусственной инкубации в Украинской ССР в 1951-1964 гг.**

*Освещены теоретико-методологические и научно-организационные основы развития искусственной инкубации в Украинской ССР в период 1951-1964 гг. Показано, что научное обеспечение технологического процесса искусственной инкубации осуществляли ученые НИИ птицеводства, Харьковского ветеринарного института, Белоцерковского и Херсонского сельскохозяйственных институтов и других отраслевых научно-исследовательских и высших образовательных центров. Теоретико-методологическую базу инкубации яиц составили научные разработки А. У. Быховца, В. О. Бреславца, З. М. Гридасовой, М. В. Дахновского, И. С. Загаевским, Н. Н. Золотова, Г. А. Кодица, Г. С. Крок, М. Г. Курдюкова и др. Раскрыта роль инкубаторно-птицеводческих станций в развитии птицеводства в Украинской ССР исследуемого периода.*

**Ключевые слова:** история сельскохозяйственного опытного дела, птицеводство, инкубация, сельскохозяйственная птица.

**Melnik V. V.**

**Theoretical, methodological and scientific-organizational basis for the development of artificial incubation in the Ukrainian SSR in 1951-1964.**

*The theoretical, methodological and scientific-organizational basis for the development of artificial incubation in the Ukrainian SSR in the period 1951-1964 has covered. It has shown that the scientific support of the technological process of incubation was carried out by scientists from the Ukrainian Research Institute of Poultry, Kharkiv Veterinary Institute, Bila Tserkva and Kherson Agricultural Institutes and other sectoral research and higher educational centres. The theoretical and methodological basis for the incubation of poultry was the scientific development by A. U. Bykhovets, V. O. Breslavets, Z. M. Gridasova, M. V. Dakhnovsky, I. S. Zagaevsky, N. N. Zolotov, G. A. Kodinets, G. S. Krok, M. G. Kurdyukova et al. The role of incubator-poultry-farming stations in the development of incubation of poultry in the Ukrainian SSR of the research period has revealed.*

**Key words:** history of agricultural researching work, poultry farming, incubation, poultry.

УДК 001.891:631.582:631.1(477.53)«20»

**Б. О. СМІРНОВА**

## **ОПТИМІЗАЦІЯ СТРУКТУРИ ПОСІВНИХ ПЛОЩ І СІВОЗМІН ДЛЯ РОЗВИТКУ ҐРУНТОЗАХИСНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА У ГОСПОДАРСТВАХ ПОЛТАВСЬКОГО РЕГІОНУ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

*Встановлено ефективність сільськогосподарського виробництва у Полтавському регіоні на початку ХХІ ст., де у моделях оптимізації землекористування застосовували ефективні ґрунтозахисні технології на основі оптимізації структури посівних площ і науково обґрунтованих сівозмін. З'ясовано, що формування стратегії розвитку ґрунтозахисного землеробства у господарствах Полтавського регіону шляхом обґрунтування оптимальної структури посівних площ і сівозмін забезпечувалось вченими науково-дослідних установ, що розширювали ефективні дослідження у зазначеному напрямі.*

**Ключові слова:** розвиток, оптимізація, структура посівних площ, сівозміни, ґрунтозахисне землеробство, ґрунтозахисні технології, землекористування.

На початку ХХІ ст. в умовах раціоналізації сільськогосподарського виробництва в Україні великого значення набуло обґрунтування оптимальної структури посівних площ і ефективного насичення, розміщення та співвідношення культур у сівозмінах [1, с. 20]. Важливим було врахування ґрунтово-кліматичних умов і спеціалізації господарств, що забезпечувало застосування оптимальних норм внесення органічних добрив, використання післяжнивних, післяукісних та сидеральних культур, раціонального обробітку ґрунту [2, с. 24]. Основним принципом побудови і впровадження науково обґрунтованих сівозмін у господарствах стало розміщення посівів озимої пшениці, кукурудзи, цукрових буряків та інших провідних культур після ефективних попередників з дотриманням нормативів їх повернення на попередне



місце вирощування [3, с. 23]. Цим забезпечувалось підвищення родючості ґрунту, продуктивності сільськогосподарських культур та їх якості.

Формування стратегії розвитку ґрунтозахисного землеробства у господарствах шляхом обґрунтування оптимальної структури посівних площ і сівозмін отримало розвиток на основі досліджень науково-дослідних установ, що розширювали ефективну науково-дослідну роботу [4, с. 16]. На основі напрацювань вчених постала можливість впровадження ефективних сівозмін інтенсивно-екологічного спрямування, адаптованих до різних ґрунтово-кліматичних умов із застосуванням відповідних ґрунтозахисних заходів [5, с. 7]. Такий напрям досліджень був актуалізований поширенням негативних наслідків від недотримання науково обґрунтованих сівозмін та надмірного вирощування високопродуктивних культур, що спричинило порушення екологічної рівноваги природних агроландшафтів України та посилення ерозійних процесів у ґрунті, що призвело до зниження виробництва високоякісної сільськогосподарської продукції [4, с. 68].

Негативні наслідки викликало реформування села в Україні, що спричинило руйнування потужного агропромислового комплексу, який за показниками виробництва зерна, м'яса і молока на душу населення займав у минулому провідні місця в Європі [6, с. 17]. Через деградацію великих господарств розпочалося масове застосування черезсмужжя, їх матеріально-технічна ліквідація, знищення худоби, руйнування комплексів і ферм, розкрадання техніки [7, с. 323]. Національною ганьбою стали зарослі бур'янами мільйони гектарів родючих орних земель [8, с. 38]. На початку ХХІ ст. надії на відродження ввірялися масштабному виробництву, де створювалися всі умови для впровадження новітніх світових технологій і ефективного розвитку агропромислового комплексу [9, с. 24]. Зазначені технології застосовували на починаннях взаємовигідної кооперації, дотримання високої культури землеробства та раціонального використання високопродуктивних земель [3, с. 24]. Проаналізуємо найбільш відомі в умовах нестійкого зволоження Лісостепу України великі господарства, в яких у якості моделі оптимізації землекористування було застосовано ефективні ґрунтозахисні технології. На основі всезростаючої культури землеробства, оптимального розміщення, насичення і співвідношення сільськогосподарських культур у сівозмінах важливим було розроблення та впровадження науково обґрунтованого ґрунтозахисного землеробства з вирощуванням післяжнивних, післяукісних та сидеральних культур, внесенням органічних добрив та застосуванням раціонального обробітку ґрунту.

Ефективне впровадження ґрунтозахисного землеробства відбувалось у ПП «Агроекологія», що розташоване у Шишацькому районі Полтавської області [10, с. 333]. Ще у 1975 р. під керівництвом С.С. Антонця у співпраці з докторами сільськогосподарських наук Ф.Т. Моргуном, М.К. Шиколою у господарстві було розроблено та впроваджено ґрунтозахисне землеробство. Зокрема, розпочато застосування безполіцевого обробітку ґрунту та компенсування внесення мінеральних добрив органічними, вирощуванням багаторічних бобових трав, післяжнивних і сидеральних культур [11, с. 279]. Ними розроблено і запроваджено структуру посівних площ, де нараховувалось близько двадцяти сільськогосподарських культур, які забезпечували біологічне різноманіття агрофітоценозів та сприяли оптимізації фітосанітарного стану посівів [12, с. 3]. Обов'язковими заходами для формування поживного режиму ґрунту стало включення в кожен ланку сівозміни багаторічних або однорічних бобових трав, сидератів та внесення гною [7, с. 348].

Структура посівних площ із застосуванням післяукісних культур та типи сівозмін визначалися спеціалізацією господарства, в якому гармонійно поєднувались галузі рослинництва і тваринництва. Зернові культури займали 36–38% посівних площ, у тому числі озима пшениця – 14–17%, ярий ячмінь – 12–15%, кукурудза на

зерно – 2–3%, технічні культури (соняшник) – 5–7%, зайняті пари – 18–20%, багаторічні бобові трави – 25–27%, однорічні трави та кукурудза на силос – 23–25% [13, с. 18]. Гречка займала у структурі посівів близько 250 га, яку використовували як сидеральне добриво, так і для виробництва крупи для дитячого та дієтичного харчування [11, с. 125]. Загальна площа посівів кормових культур формувалась за рахунок багаторічних бобових трав, однорічних трав та кукурудзи на силос і сягала 60%.

Впровадження науково обґрунтованих сівозмін забезпечувало розвиток ґрунтозахисного землеробства, оскільки вони позитивно діяли на важливі ґрунтові режими: поживний, повітряний, тепловий та фітосанітарний стан ґрунту і посівів [14, с. 222]. Сівозміни були динамічними та забезпечували за необхідності заміну однієї культури іншою, близькою за біологічними особливостями (наприклад, еспарцет люцерною), не порушуючи рекомендованого чергування культур і термінів їх повернення на попереднє місце вирощування [2, с. 25]. Виробництво зернових та технічних культур, розширення посівів кормових культур, сидератів і проміжних культур, забезпечувало постійне рослинне покриття ґрунту, що сприяло збільшенню кількості надходження органічної речовини в ґрунт, забезпечуючи баланс гумусу та перешкоджаючи ерозійним процесам [13, с. 19]. Упродовж 2010–2015 рр. у ПП «Агроєкологія» урожайність зернових культур підвищилась до 3,17–5,28 т/га, що було на 0,56–2,67 т/га вище від їх урожайності за 1971–1975 рр. На більшості площ господарство отримувало урожайність рівня інтенсивного землеробства: озимої пшениці – понад 7,0 т/га, кукурудзи на силос – 50,0 т/га, кукурудзи на зерно – 8,0 т/га, ярого ячменю – 4,8 т/га, вівса – 6,0 т/га, соняшника – 3,5 т/га. Рентабельність галузі рослинництва становила 42% [13, с. 85].

Отже, ґрунтозахисне землеробство, впроваджене в ПП «Агроєкологія», базувалось на оптимізації структури посівних площ і науково обґрунтованих сівозмін з насиченням багаторічними бобовими травами до 25–27%; застосуванні безполіцевого обробітку ґрунту; вирощуванні багаторічних бобових трав і сидератів; науково обґрунтованих нормах внесення органічних добрив; екологічно безпечних агротехнічних та біоценотичних заходів у технологіях вирощування сільськогосподарських культур. Це сприяло збільшенню продуктивності сільськогосподарських культур, збереженню родючості ґрунту, ефективному використанню вологи, попередженню ерозійних процесів, покращанню фітосанітарного стану ґрунту і посівів, що забезпечило підвищення отримання екологічно чистої продукції.

Встановлено ефективне землекористування із застосуванням ґрунтозахисного землеробства у ТОВ «Агрофірма «Зоря», що розташоване в Оржицькому районі Полтавської області. У 1980 р. ґрунтозахисні технології в колгоспі «Зоря» розпочали застосовувати під керівництвом заслуженого працівника сільського господарства П.І. Подолянка. Упродовж 1990-х років ТОВ «Агрофірма «Зоря» відзначилось як підприємство стабільного розвитку, що орієнтоване на великомасштабне виробництво продукції рослинництва і м'ясо-молочного тваринництва. У 2000 р. урожайність зернових у господарстві становила 4,3–5,4 т/га, цукрових буряків – 36,6–3,80, соняшника – 2,26–3,16 т/га [8, с. 38]. Підприємство спеціалізувалося з нарощування поголів'я великої рогатої худоби і свиней із збільшенням його продуктивності. Виробництво валової продукції становило 6–7 млн. грн., валовий прибуток – 1,4–1,9 млн. грн., чистий прибуток – 637–710 тис. грн. Рівень рентабельності господарства складав 13–18%, у тому числі у рослинництві – 38–64%.

У 1990-х роках у структурі посівних площ більшості господарств Полтавської області сталися значні негативні зміни: зменшилися площі посівів гороху, цукрових буряків; водночас різко розширилися посіви соняшника [7, с. 323]. За надмірної розораності угідь та різкого зменшення застосування органічних добрив погіршилися агрофізичні показники ґрунту, посилювався розвиток ерозійних процесів, відчутно

знизилися родючість ґрунту та підвищились енергетичні витрати [15, с. 7]. Використання малопродуктивних земель як орних не лише підвищило ризик, а й спричинило нераціональне використання ресурсів, що призвело до зниження темпів інтенсифікації виробництва та підвищення собівартості продукції [6, с. 16].

Тому на початку ХХІ ст. вченими мережі науково-дослідних установ Української академії аграрних наук разом із спеціалістами ТОВ «Агрофірма «Зоря» було розроблено науково обґрунтовану систему землеробства для ґрунтово-кліматичних умов та спеціалізації господарства [9, с. 25]. Програма співробітництва включала науково обґрунтовану організацію території, розроблення структури посівних площ і сівозмін, а також рекомендації щодо відтворення родючості ґрунтів шляхом вирощування післяжнивних, післяжнівних та сидеральних культур, внесення органічних добрив, застосування раціонального обробітку ґрунту [1, с. 31]. Одним з провідних шляхів збільшення продуктивності сільськогосподарського виробництва з одночасним зменшенням витрат була його інтенсифікація на наукових засадах з максимальним використанням ґрунтозахисних технологій [8, с. 38]. Результати багаторічних комплексних досліджень мережі науково-дослідних установ Української академії аграрних наук та досвід передових господарств підтвердили, що розвиток ґрунтозахисного землеробства повинен базуватися на ефективному використанні системи раціональних сівозмін [16, с. 61]. Вони виконували роль безвартного біологічного регулятора процесу відтворення родючості ґрунту, поліпшення водного, поживного і фітосанітарного режимів ґрунту [4, с. 7].

Вченими встановлено, що урожайність сільськогосподарських культур у беззмінних та повторних посівах була значно нижчою, ніж у науково обґрунтованих сівозмінах [16, с. 63]. Залежно від реакції на повторне вирощування, культури поділяли на три групи. Серед них були дуже чутливі культури – сояшник, цукрові буряки, просо, урожайність яких у повторних посівах або за частого їх повернення на попереднє місце різко знижувалась [17, с. 30]. Середньочутливі культури – озима пшениця, жито, ячмінь, овес, урожайність яких у повторних посівах знижувалась незначно і з впровадженням науково обґрунтованих технологій їх можна було вирощувати два роки поспіль [7, с. 331]. Малочутливі культури – кукурудза, картопля, соя, які здатні були забезпечувати досить високі врожаї упродовж декількох років поспіль у повторних посівах [4, с. 7–8]. На основі зазначених технологічних чинників із врахуванням змін кількісного складу поголів'я худоби і забезпечення його кормами у господарстві здійснено коригування структури посівних площ, де зерновим культурам відводилось 43,7%, технічним – 19,3%, овочевим та картоплі – 0,3%, кормовим – 33,5%, чорним і сидеральним парам – 3,2% [9, с. 26].

У зв'язку з цим для господарства було розроблено систему науково обґрунтованих довгоротаційних сівозмін. Зокрема, перша польова десятипільна сівозміна: 1 – чистий і зайняті пари, однорічні трави, 2 – озима пшениця, 3 – цукрові буряки, 4 – ячмінь, овес + багаторічні трави, 5 – багаторічні трави, 6 – озима пшениця, 7 – просапні (кукурудза на зерно, цукрові буряки), 8 – горох, кукурудза на силос, 9 – озима пшениця, 10 – сояшник, кукурудза на зерно; друга польова восьмипільна сівозміна: 1 – кукурудза на силос і зелений корм, однорічні трави, 2 – озима пшениця, 3 – цукрові буряки, 4 – соя, просо, 5 – яра пшениця, ячмінь, овес, 6 – гречка, кукурудза на силос і зелений корм, 7 – озима пшениця, 8 – сояшник, кукурудза на зерно. Розроблено кормову шестипільну сівозміну: 1, 2, 3 – багаторічні трави, 4 – озима пшениця + післяжнівні посіви, 5 – кукурудза на силос і зелений корм, 6 – однорічні трави + багаторічні трави [9, с. 26].

Для правильного розміщення культур у сівозмінах враховували вимоги культур до попередників, дію попередників на наступні культури, періоди повернення на попереднє місце вирощування і забезпеченість наявного поголів'я худоби збалан-

сованими кормами власного виробництва [3, с. 25]. Кожна сівозміна відповідала ґрунтово-кліматичним умовам регіону, формі організації і напряму виробничої діяльності господарства, а також кон'юнктурі ринку на сільськогосподарську продукцію. Оскільки поля у польових сівозмінах були нерівновеликі, для утримання структури посівних площ за роками, впроваджували збірні поля, де висівали декілька культур. Розташування господарства в умовах нестійкого зволоження Лісостепу України і наявність посівів соняшника вимагали впровадження у першу польову сівозміну чистого пару, що було особливо важливо для боротьби із засміченістю полів бур'янами та погіршенням фітосанітарного стану ґрунту і посівів [17, с. 30].

У господарстві основне місце займали довгоротаційні польові сівозміни з достатньо великою кількістю сільськогосподарських культур: зернових, зернобобових, технічних, кормових. Таке охоплення різних видів культур відповідало традиційному напряму господарства і було гарантією економічної динамічності виробничої системи в умовах кліматичної та ринкової нестабільності. Рентабельним було вирощування зернових і зернобобових культур, багаторічних трав, соняшника, а також цукрових буряків [10, с. 326]. Отже, ці культури, насамперед, визначали структуру посівних площ і схеми польових сівозмін. Водночас, через швидке зниження родючості ґрунтів, значне зменшення обсягів застосування органічних добрив, на першому етапі розвитку ґрунтозахисного землеробства збільшували площі посівів багаторічних бобових трав з їх дворічним використанням і суттєво розширили площі посівів зернобобових культур: гороху та сої [8, с. 39].

Встановлено, що одне поле багаторічних бобових трав у сівозміні за дією на гумусний баланс було рівнозначним внесенню у полі чорного пару 9–10 т/га гною [18, с. 18]. Багаторічні бобові трави не тільки забезпечували одержання цінних, збалансованих за білками кормів, а й утворювали велику кількість кореневих і післяжнивних решток, збагачували ґрунт органічною речовиною, сприяли поліпшенню його агрофізичних показників, зокрема, підвищенню водопроникності [7, с. 355]. Для забезпечення потрібних обсягів виробництва продовольчого та фуражного зерна під посіви зернових культур відводили у середньому 40–60% посівних площ, де провідною у цій групі культур залишалась озима пшениця [19, с. 7]. В умовах нестійкого зволоження Лісостепу України найкращим попередником для цієї культури був чорний пар, який забезпечував її стабільно високу врожайність, а також продуктивність наступних культур сівозміни, передусім цукрових буряків [18, с. 17]. Одними з кращих попередників для озимої пшениці були також озимі на зелений корм, однорічні трави, багаторічні трави першого року використання на один укіс та зернобобові культури [17, с. 31].

Другою за площею посіву зерновою культурою був ярий ячмінь, під посіви якого відводили близько 20% зернової групи, що пов'язано з маловитратною технологією його вирощування і найвищими приростами урожайності за оптимальних норм внесення органічних добрив [8, с. 42]. Ячмінь висівали після кращих попередників: кукурудзи на зерно і силос, цукрових буряків, озимої пшениці [19, с. 8]. З вищезазначених попередників кукурудза забезпечила найвищу врожайність серед зернових культур. Проте на першому етапі розвитку ґрунтозахисного землеробства посівні площі під кукурудзу становили не більше 10% через високовитратну технологію її вирощування. Розміщували кукурудзу на зерно після озимих культур, кукурудзи на силос, ярих зернових, а також в повторних посівах. Крім того, в господарстві кожен рік вносили близько 22 тис. т гною, постійно поновлювали посівний матеріал, чітко дотримувались сівозмін [10, с. 327].

На особливу увагу заслуговували зернобобові культури: їх вирощування у сівозміні забезпечувало підвищення родючості ґрунту, урожайності сільськогосподарських культур та їх якості [2, с. 26]. Одночасно вони активізували біологічні

процеси в ґрунті внаслідок сприятливого хімічного складу кореневих та післяжнивних решток. Це підвищувало здатність наступних культур сівозміни використовувати малорозчинні поживні речовини. Активна діяльність бульбочкових бактерій поліпшувала азотний баланс ґрунту, що значно підвищувало його родючість [10, с. 327]. Тому розширення посівних площ зернобобових культур у сівозміні було одним із найважливіших заходів ґрунтозахисного землеробства. Крім гороху ефективність сівозміни підвищувало вирощування інших зернобобових культур: сої, чини, сочевиці, квасолі.

З підвищенням попиту на продукцію круп'яних культур, круп'яні та зернобобові культури займати близько 10% площі сівозміни. Вони забезпечували динамічний підхід до планування посівів при використанні не зовсім задовільних попередників. Схеми чергування культур у сівозмінах були динамічними з метою коригування через потребу посівних площ окремих культур без істотного порушення прийнятого їх чергування. Для одержання запланованих обсягів виробництва сільськогосподарської продукції до 2010 р. господарству було рекомендовано розміщувати культури у науково обґрунтованих сівозмінах за оптимальної структури посівних площ [8, с. 40].

Зміну культур у всіх полях польових та кормової сівозмін здійснювали за складеними ротаційними таблицями з урахуванням історії кожного поля за попередні роки. Ротацією сівозміни був період, упродовж якого культури і пари проходили через кожне поле у встановленій послідовності. Ґрунтовий покрив господарства був однорідний і представлений одним типом ґрунтів: типовими глибокими чорноземами. Карбонатні леси легкосуглинкового механічного складу були ґрунтоутворюючими породами. Ґрунти мали глибокогумусний профіль до 100–130 см, їх вбирний комплекс на 92–97% був насичений кальцієм і магнієм [8, с. 42]. Карбонати кальцію розміщувались на глибині 35–40 см. Ґрунти характеризувались високою природною родючістю, завдяки чому їм можна було надати найкраще бонітетне оцінювання. Зокрема, для вирощування зернових культур бонітет за 100-бальною шкалою оцінювали у 88 балів.

На основі даних хімічного аналізу ґрунту склали узагальнюючі картограми з основних показників його родючості. Зокрема, створено картограму стану кислотності ґрунту, картограму вмісту в ґрунті гумусу, азоту, що легко гідролізується, рухомого фосфору та обмінного калію [8, с. 42]. Для забезпечення запланованого рівня урожайності культур і збереження рівня родючості ґрунту здійснено заходи для створення в системі «ґрунт-рослина» оптимального балансу гумусу і поживних речовин, розроблено систему органічного удобрення. Зокрема, гній вносили під просапні культури – кукурудзу і соняшник та овочі по 45–50 т/га. Господарство створило модель сільськогосподарського підприємства для дослідження, аналізу та впровадження ефективних технологій ґрунтозахисного землеробства.

У середньому за 2003–2007 рр. у ТОВ «Агрофірма «Зоря» отримали урожайність – 4,17 т/га зернових, у тому числі озимої пшениці – 4,55 т/га, ячменю – 4,03 т/га, гороху – 3,09 т/га, кукурудзи – 8,00 т/га; коренеплодів цукрових буряків – 37,0 т/га, насіння соняшника – 2,70 т/га, зеленої маси кукурудзи на силос – 29,9 т/га, сіна багаторічних трав – 5,25 т/га [9, с. 27]. Це забезпечило валовий збір зерна 5,3 тис. т, з них озимої пшениці – 1,9 тис. т, коренеплодів цукрових буряків – 10,9 тис. т, насіння соняшника – 0,7 тис. т.

На власному прикладі ТОВ «Агрофірма «Зоря» доведено, що завдання впровадження ефективних ґрунтозахисних технологій у землеробстві було вирішено завдяки правильній організації території господарства. Вона передбачала раціональне співвідношення між окремими напрямками сільськогосподарського виробництва: землеробством і тваринництвом. Залежно від складу сільськогосподарських культур

та їх господарського призначення у науково обґрунтованих сівозмінах вирощували бобові та сидеральні культури, використовували післяжнивні та післяукісні рештки, вносили органічні добрива, здійснювали раціональний обробіток ґрунту. Це сприяло отриманню високих урожаїв сільськогосподарських культур, підвищенню продуктивності галузі тваринництва. Зазначені заходи сприяли підвищенню у 2005 р. наступних показників: зерна – 6,1 тис. т, цукрових буряків – 12,5 тис. т, соняшника – 0,8 тис. т. Валовий прибуток становив 3,0 млн. грн., чистий прибуток – 1,2 млн. грн. [9, с. 27]. Незважаючи на політично-економічні труднощі тваринництво нарощувало оберти не лише шляхом збільшення поголів'я худоби, але і за рахунок значного підвищення його продуктивності.

Отже, на початку XXI ст. велике значення для раціонального використання земель в аграрних підприємствах Полтавського регіону мало не тільки розроблення і впровадження організаційних заходів, правильне об'єднання та розвиток галузей великомасштабного господарювання. Покращання структури посівних площ, розширення посівних площ високоврожайних культур, що мали попит на ринку, поряд із застосуванням науково обґрунтованих сівозмін та ґрунтозахисних технологій, забезпечило підвищення родючості ґрунту, продуктивності та якості сільськогосподарської продукції.

1. Бойко П.І., Коваленко Н.П., Опара М.М. Ефективні різноротаційні сівозміни у сучасному землеробстві. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2014. № 3. С. 20–32.
2. Бойко П.І., Коваленко Н.П. Науково-інноваційні аспекти сівозмін в Україні. *Вісник аграрної науки*. 2006. № 5. С. 24–28.
3. Бойко П.І., Коваленко Н.П. Зерновые севообороты и структура посевных площадей Лесостепи. *Зерно*. 2007. № 6 (15). С. 22–25.
4. Сайко В.Ф., Бойко П.І. Сівозміни у землеробстві України: рекомендації. Київ: Аграрна наука, 2002. 146 с.
5. Бойко П.І., Коваленко Н.П. Усовершенствование севооборотов на Украине. *Земледелие*. 2005. № 2. С. 7.
6. Бойко П.І., Коваленко Н.П., Гангур В.В., Корецький О.С. Енергетичні засади ефективного використання ресурсів у сільському господарстві. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2010. № 3. С. 14–18.
7. Коваленко Н.П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія. Київ: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 490 с.
8. Бойко П.І., Коваленко Н.П. Науково обґрунтовані сівозміни і система рільництва у великотоварному господарстві. *Пропозиція*. 2005. № 6. С. 38–42.
9. Бойко П.І., Коваленко Н.П. Высокотоварные хозяйства как модель рационального землеиспользования. *Агровісник Україна*. 2008. № 1 (24). С. 24–27.
10. Орехівський В.Д. Еволюція наукових основ органічного землеробства в Україні (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 550 с.
11. Писаренко В.М., Антонець А.С. Антонець Семен Свиридонович: біобібліографічний покажчик наукових праць за 1956–2015 роки. Київ: ТОВ «Видавництво «Зерно», 2015. 480 с.
12. Антонець С.С., Антонець А.С., Писаренко В.М. Органічне землеробство: з досвіду ПП «Агроєкологія» Шишацького району Полтавської області. Полтава: РВВ ПДАА, 2010. 200 с.
13. Писаренко В.М., Антонець А.С., Писаренко П.В. Система органічного землеробства агроєколога Семена Антонця. Полтава. 2017. 124 с.
14. Ходаківська О.В. Екологізація аграрного виробництва. Київ: ННЦ ІАЕ, 2015. 350 с.
15. Булигін С.Ю., Вітвіцький С.В. Охорона ґрунтів: навчальний посібник. Київ: Аграрна наука, 2018. 364 с.
16. Коваленко Н.П. Наукові основи становлення та розвитку землеробства в Україні. *Вісник аграрної науки*. 2017. Спеціальний випуск (травень). С. 60–66.
17. Коваленко Н.П. Розвиток та удосконалення сівозмін для умов недостатнього зволоження України: історична ретроспектива. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2012. № 4. С. 27–32.
18. Бойко П.І., Коваленко Н.П., Гангур В.В. Пары в Лесостепи Украины. *Агровісник Україна*. 2008. №4 (27). С. 17–20.

19. Бойко П.І., Коваленко Н.П., Корецький О.Є. Перспективи вирощування пшениці озимої у короткоротаційних сівозмінах в умовах недостатнього зволоження. *Бюлетень Інституту зернового господарства НААН*. 2010. № 39. С. 7–11.

#### References

1. Boiko, P.I., Kovalenko, N.P. & Opara, M.M. (2014). *Efektivni riznorotatsiini sivozminy u suchasnomu zemlerobstvi* [Effective different rotary crop rotations are in modern agriculture]. *Visnyk Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii*. 3. 20–32. [in Ukrainian].
2. Boiko, P.I. & Kovalenko, N.P. (2006). *Naukovo-innovatsiini aspekty sivozmin v Ukraini* [Scientifically-innovative aspects of crop rotations are in Ukraine]. *Visnyk ahrarnoi nauky*. 5. 24–28. [in Ukrainian].
3. Boiko, P.Y. & Kovalenko, N.P. (2007). *Zernovye sevooboroty u struktura posevnykh ploshchadei Lesostepy* [Grain-growing crop rotations and structure of sowing areas Forest-Steppe]. *Zerno*. 6 (15). 22–25. [in Russian].
4. Saiko, V.F. & Boiko, P.I. (2002). *Sivozminy u zemlerobstvi Ukrainy: rekomendatsii* [Crop rotations in agriculture of Ukraine: recommendations]. Kyiv: Ahrarna nauka, 146. [in Ukrainian].
5. Boiko, P.Y. & Kovalenko, N.P. (2005). *Usovershenstvovanye sevooborotov na Ukrayne* [Improvement of crop rotations on Ukraine]. *Zemledelie*. 2. 7. [in Russian].
6. Boiko, P.I., Kovalenko, N.P., Hanhur, V.V. & Koretskyi, O.Ye. (2010). *Enerhetychni zasady efektyvnoho vykorystannia resursiv u silskomu hospodarstvi* [Power principles of the effective use of resources are in agriculture]. *Visnyk Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii*. 3. 14–18. [in Ukrainian].
7. Kovalenko, N.P. (2014). *Stanovlennya ta rozvytok naukovo-orhanizatsiynykh osnov zastosuvannya vitchyznyanykh sivozmin u systemakh zemlerobstva (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.): monohrafiya* [The becoming and development of scientifically-organizational bases of application of home crop rotations in the systems of agriculture (the second half of XIX is beginning of XXI of century): monograph]. Kyiv: TOV «Nilan-LTD», 490. [in Ukrainian].
8. Boiko, P.I. & Kovalenko, N.P. (2005). *Naukovo obgruntovani sivozminy i systema rilnytstva u velykotovarному hospodarstvi* [Scientifically reasonable crop rotations and system of field-crop cultivation are in a great to the commodity economy]. *Propozytsiia*. 6. 38–42. [in Ukrainian].
9. Boiko, P.Y. & Kovalenko, N.P. (2008). *Vysokotovarnye khoziaistva kak model ratsyonalnoho zemleypolzovanyia* [Highly commodity economies as model of rational to earth of the use]. *Ahrovisnyk Ukraina*. 1 (24). 24–27. [in Ukrainian].
10. Orekhivskiy, V.D. (2017). *Evoliutsiia naukovykh osnov orhanichnoho zemlerobstva v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.): monohrafiia* [Evolution of scientific bases of organic agriculture in Ukraine (the second half of XIX is beginning of XXI of century): monograph]. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», 550. [in Ukrainian].
11. Pysarenko, V.M. & Antonets, A.S. (2015). *Antonets Semen Svyrydonovych: biobibliohr. pokazhch. nauk. pr. za 1956–2015 roky* [Antonets Semen Svyrydonovych: biobibliographic pointer of scientific works for 1956–2015]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Zerno», 480. [in Ukrainian].
12. Antonets, S.S., Antonets, A.S. & Pysarenko, V.M. (2010). *Orhanichne zemlerobstvo: z dosvidu PP «Ahroekolohiia» Shyshatskoho raionu Poltavskoi oblasti* [Organic agriculture: from experience of PE «Ahroekolohiia» Shyshatskyi of district of the Poltava area]. Poltava: RVV PDAA, 200. [in Ukrainian].
13. Pysarenko, V.M., Antonets, A.S. & Pysarenko, P.V. (2017). *Systema orhanichnoho zemlerobstva ahroekoloha Semena Antontsia* [System of organic agriculture of ahroekoloh Semen Antonets]. Poltava. 124. [in Ukrainian].
14. Khodakivska, O.V. (2015). *Ekolohizatsiia ahrarного vyrobnytstva* [Ecologization of agrarian production]. Kyiv: NNTs IAE, 350. [in Ukrainian].
15. Bulyhin, S.Yu. & Vitvitskyi, S.V. (2018). *Okhorona gruntiv: navchalnyi posibnyk* [Guard of soils: train aid]. Kyiv: Ahrarna nauka, 364. [in Ukrainian].
16. Kovalenko, N.P. (2017). *Naukovi osnovy stanovlennia ta rozvytku zemlerobstva v Ukraini* [Scientific bases of becoming and development of agriculture are in Ukraine]. *Visnyk ahrarnoi nauky*. Spetsialnyi vypusk. 60–66. [in Ukrainian].
17. Kovalenko, N.P. (2012). *Rozvytok ta udoskonalennia sivozmin dlia umov nedostatnoho zvolozhennia Ukrainy: istorychna retrospektyva* [Development and improvement of crop rotations for the terms of the insufficient moistening of Ukraine: historical retrospective view]. *Visnyk Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii [Announcer of the Poltava state agrarian academy]*. Poltava. 4. 27–33. [in Ukrainian].
18. Boiko, P.Y., Kovalenko, N.P. & Hanhur, V.V. (2008). *Pary v Lesostepy Ukrayny* [Pairs are in Forest-Steppe of Ukraine]. *Ahrovisnyk Ukraina*. 4 (27). 17–20. [in Russian].

19. Boiko, P.I., Kovalenko, N.P. & Koretskyi, O.Ye. (2010). *Perspektyvy vyroshchuvannia pshenytsi ozymoi u korotkorotatsiinykh sivozminakh v umovakh nedostatnoho zvolozhennia* [Prospects of growing of wheat winter-annual are in short term crop rotations in the conditions of the insufficient moistening]. *Biuletyn Instytutu zernovoho hospodarstva NAAN*. 39. 7–11. [in Ukrainian].

**Смирнова Б. А.**

**Оптимизация структуры посевных площадей и севооборотов для развития почвозащитного земледелия в хозяйствах Полтавского региона в начале XXI в.**

Установлена эффективность сельскохозяйственного производства в Полтавском регионе в начале XXI в., где в моделях оптимизации землепользования применяли эффективные почвозащитные технологии на основе оптимизации структуры посевных площадей и научно обоснованных севооборотов. Выяснено, что формирование стратегии развития почвозащитного земледелия в хозяйствах Полтавского региона путем обоснования оптимальной структуры посевных площадей и севооборотов обеспечивалось учеными научно-исследовательских учреждений, которые расширяли эффективные исследования в отмеченном направлении.

**Ключевые слова:** развитие, оптимизация, структура посевных площадей, севообороты, почвозащитное земледелие, почвозащитные технологии, землепользование.

**Smirnova B. O.**

**Optimization of structure of sowing areas and crop rotations for development of protecting soil agriculture in the economies of the Poltava region at the beginning XXI of century.**

Efficiency of agricultural production is set in the Poltava region at the beginning XXI of century, where in the models of optimization of land-tenure applied effective protecting soil technologies on the basis of optimization of structure of sowing areas and scientifically reasonable crop rotations. It is found out, that forming of strategy of development of protecting soil agriculture in the economies of the Poltava region by the ground of optimal structure of sowing areas and crop rotations was provided by the scientists of research establishments that extended effective researches in the marked direction.

**Key words:** development, optimization, structure of sowing areas, crop rotation, protecting soil agriculture, protecting soil technologies, land-tenures.

УДК 001.5:631.6.02:631.58(477.8)«20»

Г.М. СОЛОВЕЙ

## РОЛЬ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ У РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПРОТИЕРОЗІЙНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Встановлено, що на початку ХХІ століття Національна академія аграрних наук України здійснювала процес управління діяльністю науково-дослідних установ за програмно-цільовим методом. Вченими визначено науково обґрунтовані інноваційні технології протиерозійного землеробства у різних ґрунтово-кліматичних умовах Західної України. З'ясовано ефективно вирошування багаторічних бобових трав у ґрунтозахисних сівозмінах, застосування протиерозійного обробітку ґрунту вперек схилів, внесення традиційних і альтернативних добрив, побічної продукції попередників, що зменшувало деградаційні процеси у ґрунті та підвищувало його родючість.

**Ключові слова:** розвиток, академічна наука, ерозія ґрунту, інноваційні технології, протиерозійне землеробство, ґрунтозахисні сівозміни, обробіток ґрунту вперек схилів.

На початку ХХІ ст. Українська академія аграрних наук, якій у 2010 р. було надано статус Національної (НААН), здійснювала процес управління діяльністю науково-дослідних установ за програмно-цільовим методом формування тематики досліджень [1, с. 180; 2, с. 224]. Її робота була спрямована на реалізацію наукових і науково-технічних програм щодо вирішення найважливіших проблем для розвитку галузей агропромислового комплексу, в тому числі й інноваційних технологій протиерозійного землеробства у Західній Україні [3, с. 271]. Упродовж 2001–2005 рр. відділення землеробства, меліорації і агроєкології УААН здійснювало науково-методичне керівництво за вагомими для розвитку протиерозійного землеробства науково-технічними програмами [4, с. 22; 5, с. 221]. Над розробленням ґрунтозахисних та протиерозійних технологій для умов Західної України працювали



наступні науково-дослідні установи: ННЦ «Інститут ґрунтознавства і агрохімії»; Інститути агроекології і природокористування, землеробства, землеробства і тваринництва західного регіону, сільського господарства Полісся; Буковинський, Волинський, Закарпатський, Івано-Франківський, Тернопільський інститути агропромислового виробництва; Рівненська, Чернівецька державні сільськогосподарські дослідні станції [5, с. 227].

За науково-технічною програмою «Розробити зональні системи землеробства, що забезпечать раціональне використання сільськогосподарських угідь, розширене відтворення родючості ґрунтів і захист їх від ерозії, підвищення продуктивності та стійкості агроценозів» за підпрограмою «Системи землеробства у зонах Лісостепу і Полісся» вченими розроблено наукові основи стабілізації землекористування і системи раціонального використання та охорони земельних угідь Західної України [3, с. 283]. Зазначені технології враховували різну ступінь взаємодії природних і антропогенних чинників, особливо в ерозійно небезпечних агроландшафтах, базувались на контурно-ландшафтній організації території землекористування та землеволодіння, протиерозійному облаштуванні яружно-балкових земель шляхом впровадження лукомеліоративних, лісомеліоративних і гідромеліоративних заходів, оптимізації структури сільськогосподарських угідь за рахунок вилучення з інтенсивного використання еродованих схилових та інших малопродуктивних земель з доведенням у структурі агроландшафту частки екологічно стійких біоценозів (сінокоси, пасовища, лісові насадження, водойми тощо) до 45–50% [6, с. 59].

Вченими вперше експериментально доведено, що науково обґрунтоване вапнування на 30–35% зменшувало частку рухомих гумінових кислот у складі їх загального вмісту у ґрунті, що підкреслювало роль вапнування у збереженні запасів гумусу та скорочувало втрати на інфільтрацію. З'ясовано ефективність нетоварної продукції (солома, гичка тощо) у відтворенні гумусу сірих лісових ґрунтів – його баланс складався позитивно упродовж двох ротаций семипільної сівозміни, а на темно-сірих опідзолених ґрунтах вміст гумусу щороку зростав на 0,8–1,3 т/га [7, с. 37]. Розроблено теоретичні засади і практичні рекомендації раціонального використання широкого спектра засобів хімізації, включаючи органічні та мінеральні, органіко-мінеральні біоактивні добрива, побічну продукцію рослинництва і сидерати, біопрепарати, стимулятори росту та мікроелементи. Встановлено їх вплив на актуальну та потенційну родючість ґрунтів та стан навколишнього природного середовища у Західному Лісостепу та Поліссі [6, с. 60].

За науково-технічною програмою «Розробити технології збереження і раціонального використання ґрунтів та їх родючості» за підпрограмою «Охорона ґрунтів від ерозії та техногенного забруднення» вченими розроблено типовий проект ґрунтоохоронного протиерозійного впорядкованого агроландшафту Західної України, який складався із загальної характеристики території, ескізу-проекту і карти агро-виробничого групування земель [6, с. 68]. Науковцями розроблено диференційовану систему агрозаходів щодо управління родючістю ґрунтів та органіко-мінеральним живленням сільськогосподарських культур в екологічно чистих агрофонах, яка включала: селективне застосування безполицевого обробітку ґрунту уперек схилів, сумісне локальне внесення органіко-мінеральних добрив, вапна, мікроелементів, гною та побічної продукції [3, с. 284]. За підпрограмою «Наукові основи, нормативи та регламенти застосування добрив, біостимуляторів і сировинних ресурсів» розроблено методологічні та методичні основи створення органічних, органіко-мінеральних добрив, стимуляторів росту рослин на основі відходів органічного походження; технологію одержання суміші для меліорації з удобрювальним ефектом на основі відходів цукропереробної промисловості, тваринництва, виробництва суперфосфатів [6, с. 70].

При виконанні науково-технічної програми «Агроекологічний моніторинг і моделювання сталих агроландшафтів та агроєкосистем» підпрограми «Обґрунтувати і розробити основні напрями раціонального природокористування на засадах оптимізації сільськогосподарських ландшафтів, охорони ґрунтових і водних ресурсів, біологізації агротехнологій та екологічнобезпечного використання засобів хімізації» вченими розроблено Концепцію збалансованого розвитку агроєкосистем Західної України на період до 2025 р. [6, с. 84]. Науковцями запропоновано та удосконалено технологію комплексного застосування біологічних препаратів і полімінерального добрива для ефективного вирощування різних сільськогосподарських культур [8, с. 96].

Упродовж 2006–2010 рр. відділення землеробства, меліорації і агроекології НААН здійснювало науково-методичне керівництво за вагомими для розвитку інноваційних технологій протиерозійного землеробства науково-технічними програмами [5, с. 222]. Дослідження з розвитку ґрунтозахисних і протиерозійних технологій у землеробстві Західної України виконували науково-дослідні установи системи НААН: ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського», «Інститут землеробства НААН»; Інститути агроекології та природокористування, землеробства і тваринництва західного регіону, сільського господарства Полісся; Буковинський, Волинський, Закарпатський, Івано-Франківський, Рівненський, Тернопільський інститути агропромислового виробництва; Чернівецька державна сільськогосподарська дослідна станція. Зокрема, за програмою «Розробити системи оцінювання сучасного стану, охорони та ефективного використання ґрунтів із застосуванням геоінформаційних технологій» за підпрограмою «Розробити удосконалену систему діагностики, класифікації, картографування і оцінювання ґрунтів на еколого-функціональних засадах з використанням геоінформаційних технологій» визначено наукові та прикладні основи, напрями охорони раціонального використання земель Західної України [9, с. 77]. Здійснено ґрунтово-екологічне районування території Західного Лісостепу та Полісся. У межах ґрунтово-екологічних провінцій відповідно до типів ґрунтоутворення визначено параметри агропотенціалів природної та ефективної родючості основних типів ґрунтів з диференціацією за грануло-метричним складом і ступенем ксероморфності. Визначено фундаментальні та прикладні аспекти неоднорідності ґрунтового покриву у різних природних зонах і стратегічні, технологічні та економічні передумови впровадження точного землеробства у Західній Україні [5, с. 229].

За підпрограмою «Розробити систему екологічних стабілізуючих заходів з охорони ґрунтів від деградації та науково-інформаційні основи сталого і ефективного їх використання» науковцями запропоновано комплекс регіонально орієнтованих заходів з охорони ґрунтів Західного Лісостепу та Полісся від ерозії з урахуванням новітніх досягнень науки і техніки [3, с. 285]. Розроблено комп'ютерну технологію ґрунтозахисної оптимізації агроландшафтів та комп'ютерну програму автоматизованих розрахунків кількісних характеристик чинників ерозії. Здійснено нормативну основу просторової інформаційної мережі для автоматизованого проектування ґрунтозахисних технологій у сучасних агроландшафтах і розроблено комп'ютерну програму автоматизованого проектування та організації бази вихідних даних чинників ерозії [9, с. 81].

При виконанні підпрограми «Розробити теоретичні основи екологічнобезпечних технологій застосування агрохімікатів з використанням місцевих сировинних ресурсів» вченими розроблено технології створення і застосування рідких та твердих органічних і комплексних біоактивних органо-мінеральних добрив із залученням місцевих сировинних ресурсів, в яких удосконалено рецептуру органо-мінеральних добрив для умов Західної України [9, с. 82]. Технологічний процес передбачав одержання органо-мінерального комплексу, значну частину якого становила високо-

гуміновна органічна сировина, хімічно зв'язана з біогенними елементами. Такий підхід забезпечив розширення функціональних можливостей складових органо-мінерального удобрення, зниження непродуктивних втрат поживних речовин на 10–15%, збільшення їх ефективності за дією на урожайність сільськогосподарських культур на 20–25% [10, с. 64].

За науково-технічною програмою «Розробити наукові основи ведення землеробства, адаптованого до природного середовища і ринкових умов господарювання» за підпрограмою «Розробити наукові основи управління продуктивним потенціалом агроєкосистем, ведення землеробства у Лісостепу й Поліссі, адаптованого до природного середовища» опрацьовано систему землеробства на еколого-ландшафтній основі для умов Західного Лісостепу та Полісся з різним рівнем інтенсивності та ресурсного забезпечення, удосконалено систему землеробства за стабілізації землекористування і структури природних комплексів та ґрунтозахисну контурно-меліоративну систему землеробства; розроблено регіональні моделі оптимізації структури землекористування сільськогосподарських підприємств у Західній Україні, методологію моніторингу еродованих земель та модель територіального устрою агроландшафтів на еколого-ландшафтних принципах [9, с. 84]. Визначено особливості розміщення сільськогосподарських культур у короткочасних сівозмінах на підставі визначення біологічної взаємодії культур, виходячи з їх сумісності, ролі та оцінювання попередників, нормативів періодичності чергування культур у ґрунтозахисних сівозмінах, фітосанітарного стану системи «ґрунт – рослина» і токсичності ґрунту [11, с. 10]. Встановлено економічну ефективність поєднання у системі удобрення підстилкового гною і мінеральних добрив у помірних нормах із залученням у біологічний кругообіг побічної продукції рослинництва і сидератів [3, с. 286].

При виконанні науково-технічної програми «Науково-практичне обґрунтування сталого розвитку агроєкосистем України» підпрограми «Розробити науково-методичні основи раціонального використання та охорони природних ресурсів агросфери» опрацьовано теоретико-методологічні основи та обґрунтовано методику еколого-економічного оцінювання впливу сільськогосподарської діяльності на стан ресурсів агросфери [9, с. 99]. Розроблено наукові основи та обґрунтовано застосування агро-меліоративних методів для формування стійкої лісової генетичної компоненти за ландшафтно-екологічним принципом в агроєкосистемах Західної України. Охарактеризовано стан лісових та лікарських ресурсів в умовах антропогенного впливу, здійснено оцінювання наявної природоохоронної системи агро-меліоративних заходів, розроблено рекомендації щодо її оптимізації у зоні Карпат [9, с. 100].

Упродовж 2011–2015 рр. відділення землеробства, меліорації та механізації НААН здійснювало науково-методичне керівництво за значимими для розвитку інноваційних технологій протиерозійного землеробства програмами наукових досліджень. Зокрема, для розвитку ґрунтозахисних та протиерозійних технологій для умов Західної України дослідження виконували науково-дослідні установи системи НААН: ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського», «Інститут землеробства НААН»; Інститути агроєкології і природокористування, сільського господарства Карпатського регіону, сільського господарства Полісся, сільського господарства Західного Полісся; Буковинська, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Прикарпатська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька державні сільськогосподарські дослідні станції. За програмою «Наукові основи раціонального використання, охорони і управління якістю ґрунтів для забезпечення сталої родючості» вченими розроблено наукові основи ландшафтно-адаптації вилучених зі зрошення та солонцюватих земель. Встановлено кількісні та якісні параметри комплексу адаптивних заходів, які враховували екологічні (агрокліматичні, ґрунтово-меліоративні), агрономічні та господарсько-економічні умови відповідних масивів,

полів та їх ділянок, запропоновано метод комплексного автоматизованого оцінювання та мінімізації ризику ерозії в сучасних агроландшафтах, розроблено методологію стабілізації ерозійної стійкості ґрунту на улоговинах, створено банк даних сучасної структури сівозмін з аналізом їх дії на ерозійні параметри агрофізичних властивостей ґрунтів за елементами агроландшафту [12, с. 128–129]. Опрацьовано стратегію збалансованого використання, відтворення та управління ґрунтовими ресурсами Західної України, що забезпечило раціональне використання і збереження ґрунтів як найважливішого компонента агроєкосистеми [13, с. 11].

При виконанні програми наукових досліджень «Розробити наукові основи розвитку галузі землеробства за стабілізації землекористування і структури природних угідь, застосування технологій конкурентоспроможного виробництва продукції рослинництва, збереження та відтворення в них родючості ґрунтів» підпрограми «Розробити системи землеробства за оптимізації співвідношення земельних угідь, застосування ефективних технологій виробництва продукції рослинництва, збереження та відтворення родючості ґрунтів Лісостепу і Полісся» розроблено систему заходів з оптимізації еколого-біологічної структури ценозів та процесів ґрунтоутворення відновлювальних біогеоценозів на виведених з обробітку земельних угіддях, що у виробничих умовах забезпечило підвищення урожайності в 1,7 рази та рівня рентабельності до 141% [12, с. 137]. Вченими розроблено систему діагностичних показників для оцінювання екологічного стану перелогів різної тривалості.

Науковцями опрацьовано концептуальні засади територіального устрою агроландшафтів, систему оптимізації проектування протиерозійних заходів, моделі оптимізації структури і використання земельних угідь у ерозійно небезпечних агроландшафтах Західного Лісостепу, які забезпечили підвищення ефективності та екологічної безпеки використання земельних ресурсів, поліпшення структури агроландшафтів, послаблення інтенсивності ерозійних процесів, екологічну рівновагу агроландшафтів, створення інвестиційно привабливого, сталого землекористування [12, с. 138]. Опрацьовано наукові основи управління біопродуктивним потенціалом сірих лісових ґрунтів різноглибинними способами обробітку в короткочасних сівозмінах Західного Лісостепу. Розроблені екологічно безпечні технології забезпечують їх високу біопродуктивність, оптимізацію параметрів родючості ґрунтів, їх водно-фізичних характеристик, зниження забур'яненості посівів і зростання урожайності та якості сільськогосподарської продукції [12, с. 139].

Вченими рекомендовано науково обґрунтовані засади корекції родючості сірих лісових ґрунтів в умовах Карпатського регіону, які забезпечили високі, стабільні та біологічно повноцінні врожаї сільськогосподарських культур у короткочасних сівозмінах, розширене відтворення родючості ґрунту, поліпшення його фізико-хімічних властивостей, гумусного стану і екологічно відтворювальних функцій. Для умов Карпатського регіону розроблено комплекс агротехнічних лукомеліоративних заходів, які забезпечували протиерозійну стійкість ґрунтів на схилових землях та запобігання деградаційним процесам, екологізацію довкілля, відновлення загального гумусу в ґрунті, поліпшення його якісного складу, зростання потужності гумусового шару, високу продуктивність агрофітоценозів та економію енергоресурсів [12, с. 141–142].

Науковцями удосконалено систему фітомеліоративних протиерозійних заходів на схилових землях Західного Лісостепу, яка базувалась на використанні різних способів залуження схилових земель, способів основного обробітку ґрунту, вапнуванні, внесенні мінеральних добрив та позакореновому підживленні мікродобривами. З'ясовано, що зазначені фітомеліоративні заходи сприяли покращанню структурно-агрегатного стану ґрунту завдяки перемішуванню з органічними рештками, утворенню більш потужної кореневої системи трав у період їх вегетації та збільшенню

чисельності мезофауни (дошових черв'яків) у верхніх його шарах [12, с. 142]. Обґрунтовано процеси утворення різних типів ерозії в гірській зоні Закарпатської області та розроблено рекомендації щодо покращання способів боротьби з руйнівними процесами в гірських умовах на основі врахування особливостей орних земель та природних кормових угідь: бурих гірсько-лісових різної глибини щебенуватих ґрунтів, розміщених на схилах крутизною 8–11°, та дерново-буроземних ґрунтів гірсько-лучного поясу зони природних лук Карпат. Опрацьовано систему ґрунтоохоронних заходів, які включали раціональну, оптимізовану структуру землекористування сільськогосподарських підприємств, комплекс системних організаційних, агротехнологічних, лукомеліоративних та лісомеліоративних заходів, що забезпечували необхідний рівень продуктивності та захист від згубного впливу водної ерозії.

Встановлено, що в умовах Західного Полісся для відтворення родючості дерново-підзолистих ґрунтів доцільно застосовувати поєднання системи удобрення та підвищених норм внесення вапнякових меліорантів [12, с. 143]. Для умов Західного Лісостепу визначено оптимальні типи короткоротаційних сівозмін з різним насиченням зерновими, просапними і технічними культурами, що забезпечували їх високу продуктивність та підвищення урожайності сільськогосподарських культур на 15–20%. Для умов Прикарпаття розроблено систему обробітку дерново-підзолистого поверхнево оглеєного ґрунту в короткоротаційних сівозмінах, а також систему боротьби з бур'янами у технології вирощування озимих зернових, яка базувалась на двофазному обробітку для поліпшення водно-фізичних властивостей ґрунту та підвищення продуктивності [12, с. 146]. Обґрунтовано систему комбінованого обробітку ґрунту для умов Західного Полісся, що передбачала застосування у ґрунтозахисній сівозміні поверхневого дискового – під озимі зернові, чизельного – під кукурудзу, оранки – під ярі зернові і плоскорізного – під однорічні трави. Впровадження зазначеної системи обробітку ґрунту забезпечувало оптимальні показники його щільності, сприяло відтворенню родючості, збереженню продуктивних запасів вологи, економії пального, підвищенню продуктивності вирощування сільськогосподарських культур.

За підпрограмою «Теоретичні основи і екологічно безпечні методи регулювання забур'яненості посівів польових сільськогосподарських культур у сучасному землеробстві» вченими розроблено науково-методологічні основи екологічно безпечної регуляції стійкості агроценозів щодо шкідливої дії бур'янів в умовах Карпатського регіону [12, с. 157]. Для умов Західного Полісся рекомендовано систему контролювання бур'янів у посівах вівса, пелюшки і пелюшко-вівсяної сумішки, що передбачало застосування досходового розпушування. Розроблено заходи контролювання бур'янів у посівах сільськогосподарських культур для умов Прикарпаття, які передбачали осіннє внесення гербіцидів, що сприяло зниженню забур'яненості та підвищенню родючості ґрунту і продуктивності сільськогосподарських культур. Встановлено ефективні системи контролю забур'яненості сільськогосподарських культур для умов Західної України, що включали агротехнічні та хімічні заходи та передбачали можливість зниження хімічного навантаження на довкілля і підвищення ефективності дії гербіцидів за основними напрямками [12, с. 161]. Зокрема, подрібненням разової норми окремих препаратів або їх бакових сумішей на декілька послідовних внесень зниженими нормами; використання знижених на 15–20% норм внесення гербіцидів із додаванням до їх розчинів сучасних поверхнево активних речовин та аміачної селітри; комбінованого застосування гербіцидів і знарядь механічного їх контролю у посівах сільськогосподарських культур.

За програмою наукових досліджень «Екологічна безпека агропромислового виробництва» науковцями оцінено агроекологічний стан земель сільськогосподарського призначення за показниками функціонального використання земельного фонду та рівня родючості ґрунтів; визначено кліматичні аспекти та обґрунтовано

чинники формування процесів деградації та опустелювання схилів земель. Розроблено рекомендації щодо ефективних заходів з оптимізації агроландшафтів, зниження деградаційних процесів, стабілізації родючості ґрунтів, адаптації сільськогосподарського виробництва до змін клімату та підвищення продуктивності сільськогосподарських культур у Західній Україні [12, с. 162].

При виконанні програми наукових досліджень «Наукові засади раціонального використання та меліорації земель в умовах соціально-економічної трансформації сільських територій» підпрограми «Системи землеробства та технології виробництва сільськогосподарської продукції на меліорованих землях гумідної зони» вченими розроблено метод оцінювання еколого-меліоративного стану ґрунтового профілю, розроблено технології вирощування зернових і кормових культур, що забезпечили відтворення родючості осушуваних ґрунтів Західної України. Науковцями визначено базові аспекти високопродуктивних ресурсозберігаючих природоохоронних технологій вирощування зернових і кормових культур на осушуваних землях Карпат [12, с. 187].

За програмою «Наукові основи розвитку органічного виробництва сільськогосподарської продукції та механізми його функціонування в Україні» підпрограмою «Інноваційні технології конкурентоспроможного органічного виробництва продукції рослинництва» науковцями удосконалено технології вирощування зернових колосових (озима пшениця), зернобобових (квасоля), круп'яних (гречка), кормових культур (козлятник східний) та льону-довгунцю в умовах органічного виробництва для Західного Лісостепу, Полісся та Передкарпаття [12, с. 212]. Проаналізовано дію біологічних елементів в органічних технологіях вирощування сільськогосподарських культур на формування продуктивності та зменшення деградаційних ґрунтових процесів. Опрацьовано методологічні основи ефективного використання еродованих земель із веденням органічного землеробства у Західному Лісостепу та Поліссі; рекомендовано впровадження і комплексного поєднання заходів та системи удобрення для відтворення родючості ґрунтів і підвищення агроценозів в органічному землеробстві Західної України [12, с. 215].

Упродовж 2016–2017 рр. відділення землеробства, меліорації та механізації НААН здійснювало науково-методичне керівництво за значимими для розвитку інноваційних технологій протиерозійного землеробства програмами наукових досліджень. Для розвитку ґрунтозахисних та протиерозійних технологій для умов Західної України виконували дослідження наступні науково-дослідні установи системи НААН: ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського», «Інститут землеробства НААН»; Інститути агроекології і природокористування, сільського господарства Карпатського регіону, сільського господарства Полісся, сільського господарства Західного Полісся; Буковинська, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Прикарпатська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька державні сільськогосподарські дослідні станції [14, с. 120].

За програмою наукових досліджень «Розробити наукові засади збалансованого використання ґрунтових ресурсів, прогноз розвитку та управління відтворенням родючості ґрунтів як основи сталого розвитку України» підпрограмою «Інноваційні засади інтегрованого управління живленням сільськогосподарських культур за різних ґрунтово-кліматичних умов» з метою посилення адаптаційних можливостей сільськогосподарських культур до екстремальних умов вирощування розроблено концепцію інтегрованого управління регулювання співвідношень елементів живлення та диференціацію кореневмісного шару ґрунту в умовах Західної України [15, с. 136]. Науковцями встановлено, що вирощування сидеральних культур у поєднанні з внесенням гною та мінеральних добрив покращують органічну речовину осушуваного

дерново-підзолистого глейового ґрунту та живлення культур і сприяють зменшенню деградаційних процесів в умовах Західного Полісся [14, с. 121].

При виконанні програми наукових досліджень «Розробити наукові основи сталого розвитку систем землеробства і землекористування в умовах зміни клімату» підпрограми «Розробити наукові основи високопродуктивних систем землеробства в екологічно збалансованих агроландшафтах Лісостепу і Полісся України в умовах зміни клімату» науковцями обґрунтовано теоретико-методологічні принципи та науково-практичні заходи формування та освоєння ґрунтозахисної адаптивно-ландшафтової системи землеробства для ерозійно небезпечних агроландшафтів Західного Лісостепу [14, с. 124]. Розроблено концепцію оптимізації сільсько-господарських землекористувань і захисту ґрунтів від ерозії в сучасних умовах господарювання з метою підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу агроландшафтних систем на еродованих та ерозійно небезпечних землях. Сформовано екологічно стійку ґрунтоохоронну структуру агроландшафту, адаптовану до ґрунтово-кліматичних умов Західної України [15, с. 139].

Вченими сформовано базу даних показників родючості ґрунтів залежно від впливу обробітку, системи удобрення та меліоративних заходів. Встановлено ефективність системи заходів, спрямованих на розширене відтворення родючості осушуваних дерново-підзолистих ґрунтів Західного Полісся та ефективність їх використання для зменшення ерозійної безпеки та одержання високих і стабільних урожаїв сільськогосподарських культур [14, с. 129]. Розроблено систему лукопасовищних сівозмін для травостоїв довготривалого сінокісно-пасовищного використання: бобово-злакові травосумішки для інтенсивного сінокісного використання та травосумішки для тривалого сінокісного використання [15, с. 143].

Науковцями розроблено спосіб ефективного залуження силових земель енергетичними культурами і бобово-злаковими травосумішками, який ґрунтувався на використанні бобово-злакових травосумішок та міскантусу, вапнуванні та внесенні мінеральних добрив в умовах Західної України [14, с. 130]. Сформовано інформаційно-аналітичну систему показників для комплексу заходів з охорони і раціонального використання сільськогосподарських угідь у системах землеробства гірської зони Карпат [15, с. 151]. Науково обґрунтовано методологічні основи біоадаптивних принципів та засобів вирощування зернових і просапних культур та виявлено їх комплексну дію на відтворення родючості чорноземів деградованих у зерно-просапних сівозмінах [14, с. 136]. Встановлено, що біоадаптивна технологія з внесенням побічної продукції попередників на добриво, забезпечувала рівномірне та ефективне використання запасів вологи у ґрунті упродовж вегетації сільськогосподарських культур, сприяла розуцільненню ґрунту в період збирання продукції та знижувала інтенсивність деградаційних ґрунтових процесів в умовах Західної України [15, с. 153].

При виконанні програми наукових досліджень «Розробити наукові основи функціонування систем виробництва органічної сільськогосподарської продукції з максимальним залученням відновлювальних ресурсів» підпрограми «Агроекологічні основи відтворення родючості ґрунту за органічного землеробства в агроландшафтах України» вченими створено інформаційне забезпечення щодо ведення органічного землеробства в умовах ерозійно небезпечних агроландшафтів Західної України [15, с. 168]. Опрацьовано концептуальні основи ведення органічного землеробства в системі екологічно безпечного ландшафтної землекористування; визначено значимість, доцільність та теоретико-методологічні передумови запровадження технологій органічного виробництва у системі ґрунтозахисного землеробства за умови досягнення стійкого соціального та екологічно-економічного ефекту [14, с. 148].

Науковцями науково обґрунтовано принципи та механізми впливу органічного землеробства на стан показників родючості сірих лісових ґрунтів та отримано

параметри ґрунтових процесів у Західному Поліссі [15, с. 169]. Виявлено покращання основних показників родючості сірих лісових ґрунтів у системі органічного виробництва сільськогосподарської продукції, що позитивно вплинуло на зростання родючості ґрунту і ефективності виробництва та екологічну безпеку довкілля [14, с. 149]. Вченими розроблено методологію оцінювання придатності ґрунтів для ведення органічного землеробства у Західній Україні; систему підходів, принципів, показників, методик і методів оцінювання агроекологічної якості ґрунтів, що забезпечило удосконалення існуючих вимог до ефективного ведення органічного землеробства та отримання високоякісної сільськогосподарської продукції [16, с. 62].

За підпрограмою «Розробити наукові основи формування високопродуктивних агроценозів сільськогосподарських культур для отримання органічної продукції» науковцями встановлено ефективні способи формування трав'янистих кормових фітоценозів, розроблено методичні підходи до управління їх продуктивністю, видовою структурою та якістю рослинною продукцією за органічного виробництва кормів в умовах Передкарпаття [14, с. 153]. Виявлено реакцію багаторічних бобових і злакових трав в одновидових і сумісних посівах на дію мікробіологічних препаратів та вапна за підпокривної сівби, а також на добрива і режими використання травостою і встановлено показники їх продуктивності, видовий склад ценозів і якість корму [15, с. 175]. Сформовано базу даних продуктивності схилових лучних угідь у Західній Україні та визначено параметри сукцесійних змін відновленого травостою залежно від агроекологічних заходів їх поліпшення [14, с. 156].

При виконанні програми наукових досліджень «Наукові основи та технології сталого використання водних ресурсів і меліорованих земель» підпрограми «Наукові основи та технології використання меліорованих земель гумідної зони» вченими обґрунтовано високопродуктивні види біоенергетичних культур для вирощування на осушуваних торфових ґрунтах Західного Полісся [15, с. 204]. Сформовано базу даних біоенергетичних культур, їх вимог до водного і поживного режиму та технологій вирощування. Здійснено оцінювання екологічно-меліоративного стану осушуваних земель та створено базу даних моніторингу осушуваних ґрунтів Прикарпаття [14, с. 185].

За програмою наукових досліджень «Наукові основи високоефективного використання аграрного ресурсного потенціалу Карпатського регіону» науковцями здійснено регіональний моніторинг деградаційних процесів на схилових землях Західного Лісостепу [15, с. 215]. Встановлено, що найпоширенішим видом деградації була водна ерозія, яка становила 56%. Ступінь розораності сільськогосподарських угідь складав 70,8%, що значно перевищувало екологічні норми, які становили 40–45% [14, с. 199]. Вченими визначено дію науково обґрунтованих природоохоронних систем Західної України. Зокрема, ефективного поєднання полицевого та безполицевого різноглибинного обробітку ґрунту, традиційних і альтернативних систем удобрення у короткоротаційних сівозмінах на закономірності зміни водно-фізичних показників та зменшення деградаційних процесів у ґрунті [14, с. 198]. Науковцями з'ясовано агрохімічний стан темно-сірих опідзолених ґрунтів Західного Лісостепу та дерново-середньопідзолистих ґрунтів Передкарпаття на ерозійно небезпечних схилових землях, виведених з активного обробітку, для опрацювання наукових основ формування багаторічних лучних фітоценозів у системі органічного виробництва кормової сировини Західного Лісостепу [14, с. 200]. Обґрунтовано організаційно-економічні засади підвищення продовольчої безпеки Західної України в умовах схилового землеробства на основі використання економічних механізмів та необхідність законодавчого забезпечення вирішення проблеми гарантування продовольчої безпеки населення [15, с. 218].



На етапі інноваційного розвитку агропромислового комплексу України в умовах євроінтеграції стратегія діяльності Національної академії аграрних наук України і розвитку аграрної науки формувалась відповідно до положень Стратегії сталого розвитку «України – 2020», Програми дій Уряду та Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства і сільських територій на 2015–2020 рр., пріоритетних завдань аграрної науки України на 2016–2020 рр., Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» та Спільної аграрної політики країн ЄС як головної інституції України з наукового забезпечення розвитку галузей агропромислового комплексу [17, с. 7].

Впровадження інноваційних технологій протиерозійного землеробства у Західній Україні потребувало ініціативної та цілеспрямованої аграрної політики [2, с. 226]. Стратегія інноваційного розвитку аграрної сфери на шляху до євроінтеграції ґрунтувалась на вирішенні проблем комплексного реформування та реорганізації системи управління науково-технічною сферою та дослідних установ, включаючи сектор фундаментальних досліджень і розроблень; забезпечення виробництва високотехнологічної, наукоємної та конкурентоспроможної продукції, збалансованого розвитку науково-виробничої сфери та інноваційних технологій [17, с. 94]. Подальший розвиток інноваційних технологій значною мірою залежатиме від орієнтованої на євроінтеграцію законодавчої політики держави, вдосконалення нормативно-правової бази, покращання матеріально-технічного, інформаційного та фінансового забезпечення наукових досліджень, вжиття заходів, спрямованих на розвиток сприятливих умов для виконання досліджень та впровадження інноваційних технологій у виробництво.

1. *Вергунов В. А.* Академізація вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи: історико-науковий аналіз. *Нариси з історії природознавства і техніки*. 2005. вип. 45. С. 167–182.
2. *Вергунов В. А.* Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект. Київ: Аграрна наука, 2012. 416 с.
3. *Орехівський В. Д.* Еволюція наукових основ органічного землеробства в Україні (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 550 с.
4. *Вергунов В. А.* Науково-організаційні засади становлення та діяльності Національної академії аграрних наук України. До 80-річчя заснування НААН: наук. доп. НААН, ДНСГБ. Київ: Аграрна наука, 2012. 26 с.
5. *Коваленко Н. П.* Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія. Київ: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 490 с.
6. Звіт про діяльність Української академії аграрних наук за 2001–2005 роки та 2005 рік. Київ: Аграрна наука, 2006. 544 с.
7. Сівозміни у землеробстві України: рекомендації. За ред. В.Ф. Сайка, П.І. Бойка. Київ: Аграрна наука, 2002. 148 с.
8. *Коваленко Н. П.* Екологічно збалансовані сівозмінні в системі альтернативного землеробства: історичні аспекти. *Агроекологічний журнал*. 2012. № 4. С. 95–99.
9. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2006–2010 роки та 2010 рік. Київ: Аграрна наука, 2011. 422 с.
10. *Коваленко Н. П.* Науково-організаційна діяльність Координаційно-методичної ради УАСГН, МСГ УРСР, ПВ ВАСГНІЛ та УААН з проблем сівозмін у системах землеробства України (1956–2010 рр.). Київ: ФОП Корзун Д.Ю., 2011. 90 с.
11. *Бойко П. І., Коваленко Н. П.* Проблеми екологічно врівноважених сівозмін. *Вісник аграрної науки*. Київ. 2003. № 8. С. 9–13.
12. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2011–2015 роки та 2015 рік. Київ: Аграрна наука, 2016. 664 с.
13. *Бойко П. І., Бородань В. О., Коваленко Н. П.* Екологічно збалансовані сівозмінні – основа біологічного землеробства. *Вісник аграрної науки*. 2005. № 2. С. 9–13.
14. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2016 р. Київ: Аграрна наука, 2017. 552 с.
15. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2017 р. Київ: Аграрна наука, 2018. 592 с.

16. Коваленко Н. П. Наукові основи становлення та розвитку землеробства в Україні. *Вісник аграрної науки*. 2017. Спеціальний випуск (травень). С. 60–66.
17. Верхунів В. А., Коломієць Н. Д. Науково-технологічний потенціал аграрної науки в рамках стратегії інноваційного розвитку АПК України в умовах Євроінтеграції: монографія. НААН, ННСГБ. Вінниця: ТОВ «Твори». 2018. 132 с.

#### References

1. Verhunov, V.A. (2005). *Akademizatsiia vitchyznianoї silskohospodarskoї doslidnoї spravy: istoryko-naukovyi analiz* [Academy of the home agricultural experienced business: historically-scientific analysis]. *Narysy z istorii pryrodoznavstva i tekhniky*. 45. 167–182. [in Ukrainian].
2. Verhunov, V.A. (2012). *Silskohospodarska doslidna sprava v Ukraini vid zarodzhennia do akademichnoho isnuvannia: orhanizatsiinyi aspekt* [Agricultural experienced business in Ukraine from an origin to academic existence: organizational aspect]. Kyiv: Ahrarna nauka. 416. [in Ukrainian].
3. Orekhivskiy, V.D. (2017). *Evoliutsiia naukovykh osnov orhanichnoho zemlerobstva v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.): monohrafiia* [Evolution of scientific bases of organic agriculture in Ukraine (the second half of XIX is beginning of XXI of century): monograph]. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD». 550. [in Ukrainian].
4. Verhunov, V.A. (2012). *Naukovo-orhanizatsiinyi zasady stanovlennia ta diialnosti Natsionalnoi akademii ahrarnykh nauk Ukrainy* [Scientifically-organizational principles of becoming and activity of the National academy agrarian sciences of Ukraine]. Do 80-richchia zasnuvannia NAAN: nauk. dop. NAAN, DNSHB. Kyiv: Ahrarna nauka. 26. [in Ukrainian].
5. Kovalenko, N.P. (2014). *Stanovlennya ta rozvytok naukovo-orhanizatsiinykh osnov zastosuvannya vitchyznyanykh sivozmin u systemakh zemlerobstva (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.): monohrafiya* [The becoming and development of scientifically-organizational bases of application of home crop rotations in the systems of agriculture (the second half of XIX is beginning of XXI of century): monograph]. Kyiv: TOV «Nilan-LTD», 490. [in Ukrainian].
6. (2006). *Zvit pro diialnist Ukrainskoi akademii ahrarnykh nauk za 2001–2005 roky ta 2005 rik* [Report on activity of the Ukrainian academy agrarian sciences for 2001–2005 and 2005]. Kyiv: Ahrarna nauka. 544. [in Ukrainian].
7. Saiko, V. F., Boiko, P. I. (2002). *Sivozminy u zemlerobstvi Ukrainy: rekomendatsii* [Crop rotations are in agriculture of Ukraine: recommendations]. Kyiv: Ahrarna nauka, 146. [in Ukrainian].
8. Kovalenko, N.P. (2012). *Ekolohichno zbalansovani sivozminy v systemi alternatyvnoho zemlerobstva: istorychni aspekty* [Ecologically balanced crop rotations in the system of alternative agriculture: historical aspects]. *Ahroekolohichnyi zhurnal*. 4. 95–99. [in Ukrainian].
9. (2011). *Zvit pro diialnist Natsionalnoi akademii ahrarnykh nauk Ukrainy za 2006–2010 roky ta 2010 rik* [Report on activity of the National academy of agrarian sciences of Ukraine for 2006–2010 and 2010]. Kyiv: Ahrarna nauka. 422. [in Ukrainian].
10. Kovalenko, N.P. (2011). *Naukovo-orhanizatsiina diialnist Koordynatsiino-metodychnoi rady UASHN, MSH URSS, PV VASHNIL ta UAAN z problem sivozmin u systemakh zemlerobstva Ukrainy (1956–2010 rr.)* [Scientifically-organizational activity of Coordinating-methodical advice of UAAS, MA UKRAINE, SS UAAS and UAAS, is from the problems of crop rotations in the systems of agriculture of Ukraine (1956–2010)]. Kyiv: FOP Korzun D.Yu. 90. [in Ukrainian].
11. Boiko, P.I., Kovalenko, N.P. (2003). *Problemy ekolohichno vrvnovazhenykh sivozmin* [Problems of the ecologically balanced crop rotations]. *Visnyk ahrarnoi nauky*. 8, 9–13. [in Ukrainian].
12. (2016). *Zvit pro diialnist Natsionalnoi akademii ahrarnykh nauk Ukrainy za 2011–2015 roky ta 2015 rik* [Report on activity of the National academy of agrarian sciences of Ukraine for 2011–2015 and 2015]. Kyiv: Ahrarna nauka. 664. [in Ukrainian].
13. Boiko, P.I., Borodan, V.O., Kovalenko, N.P. (2005). *Ekolohichno zbalansovani sivozminy – osnova biolohichnoho zemlerobstva* [The Ecologically balanced crop rotations are basis of biological agriculture]. *Visnyk ahrarnoi nauky*. 2, 9–13. [in Ukrainian].
14. (2017). *Zvit pro diialnist Natsionalnoi akademii ahrarnykh nauk Ukrainy za 2016 r.* [A report is on activity of the National academy of agrarian sciences of Ukraine after 2016]. Kyiv: Ahrarna nauka. 552. [in Ukrainian].
15. (2018). *Zvit pro diialnist Natsionalnoi akademii ahrarnykh nauk Ukrainy za 2017 r.* [A report is on activity of the National academy of agrarian sciences of Ukraine after 2017]. Kyiv: Ahrarna nauka. 592. [in Ukrainian].
16. Kovalenko, N.P. (2017). *Naukovi osnovy stanovlennia ta rozvytku zemlerobstva v Ukraini* [Scientific bases of becoming and development of agriculture are in Ukraine]. *Visnyk ahrarnoi nauky*. Spetsialnyi vypusk. 60–66. [in Ukrainian].
17. Verhunov, V.A., Kolomiets, N.D. (2018). *Naukovo-tekhnologichnyi potentsial ahrarnoi nauky v ramkakh stratehii innovatsiynoho rozvytku APK Ukrainy v umovakh Yevrointehratsii: monohrafiia* [Scientifically-technological potential of agrarian science within the framework of strategy of

---

innovative development of APK of Ukraine in the conditions of Eurointegration: monograph]. NAAN, NNSHB. Vinnytsia: TOV «Tvory». 132. [in Ukrainian].

**Соловей Г. М.**

**Роль академической науки в развитии инновационных технологий противоэрозийного земледелия в Западной Украине в начале XXI века.**

Установлено, что в начале XXI века Национальная академия аграрных наук Украины осуществляла процесс управления деятельностью научно-исследовательских учреждений за программно-целевым методом. Учеными определено научно обоснованные инновационные технологии противоэрозийного земледелия в разных почвенно-климатических условиях Западной Украины. Выяснено эффективное выращивание многолетних бобовых трав в почвозащитных севооборотах, применение противоэрозийной обработки почвы поперек склонов, внесение традиционных и альтернативных удобрений, побочной продукции предшественников, что уменьшало деградационные процессы в почве и повышало его плодородие.

**Ключевые слова:** развитие, академическая наука, эрозия почвы, инновационные технологии, противоэрозийное земледелие, почвозащитные севообороты, возделывание почвы поперек склонов.

**Solovei H. M.**

**Role of academic science in development of innovative technologies of against erosive agriculture in Western Ukraine at the beginning XXI of century.**

It is set that at the beginning XXI of century the National academy agrarian sciences of Ukraine carried out the process of management of research establishments activity after a programmatic-having a special purpose method. By scientists certainly innovative technologies of against erosive agriculture are scientifically reasonable in the different ground-climatic terms of Western Ukraine. Effective till of long-term leguminous herbares is found out in protective to soil crop rotations, application of against erosivetill of soil across slopes, bringing of traditional and alternative fertilizers, side products of predecessors, that diminished degradation processes in soil and promoted his fertility.

**Key words:** development, academic science, erosion of soil, innovative technologies, against erosive agriculture, protective to soil crop rotations, till of soil across slopes.

УДК 001(091)(075.8)+62(091)(075.8)

І.К. ЛЕБЕДЬ, Л.Р. ІГНАТОВА

## МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ» ДЛЯ СТУДЕНТІВ ІНЖЕНЕРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Розглядаються історичні аспекти розвитку науки і техніки та специфіка викладання дисципліни у технічних навчальних закладах. Автори аналізують проблеми періодизації курсу у сучасних наукових дослідженнях. Відзначається особливість розвитку природознавчих наук та розвитку техніки, які не завжди були пов'язані між собою.

**Ключові слова:** історія науки і техніки, мануфактурне виробництво, промисловий переворот, інформаційне суспільство.

«Історія науки і техніки», що розглядає досягнення математичних, природознавчих та технічних наук в історичному контексті, як самостійний розділ наукових знань почав формуватися наприкінці XIX ст. Вже на середину минулого століття у молодій галузі історичної науки визначилися основні напрямки досліджень. В Україні, з огляду на особливості соціально-політичної ситуації, пріоритети належали вивченню основних тенденцій розвитку техніки [1], хоча історії науки також приділялась певна увага [2]. Дослідження історії техніки у той час були значною мірою прикладними (створення військових музеїв, дослідження історії промислових підприємств тощо).

У середині 1960-х рр. відбулися позитивні зміни в дослідженні проблем історії науки і техніки. Зусиллями доктора економічних наук Г. Доброва в Інституті історії АН УРСР було створено відділ машинних методів історико-наукової інформації, який згодом було реорганізовано у самостійну наукову установу. Не сьогодні головними напрямками діяльності Центру досліджень науково-технічного потенціалу й історії

науки ім. Г. Доброва НАН України є координація теоретико-методичних та прикладних досліджень у галузі наукознавства та історії науки і техніки [3].

Протягом 1990-х і на початку 2000-х рр. в українських технічних вишах було налагоджено викладання історії науки і техніки. Для забезпечення навчального процесу створювалися підручники, посібники, розроблялися програми. І хоча досить плідна робота провадилася у багатьох містах України – Алчевську, Вінниці, Києві, Краматорську, Кам'янському [4], але найбільших успіхів було досягнуто у Харківському технічному університеті «ХПІ», де почала працювати відповідна кафедра, були розроблені програми і створені посібники [5].

Мета статті полягає у спробі узагальнити певний досвід викладання курсу «Історія науки і техніки» для покращення процесу оволодіння студентами матеріалом і подолання певних труднощів, які виникають під час його вивчення.

Перш ніж перейти до розгляду основних аспектів курсу, необхідно зупинитися на ключових поняттях методологічного характеру, які застосовуються при його вивченні – «наука», «техніка», «технологія».

Отже, наука – одна з форм суспільної свідомості, що дає об'єктивне відображення світу; система знань про закономірності розвитку природи і суспільства та способи впливу на оточуючий світ [6].

Техніка - сукупність засобів і знарядь праці, що застосовуються в суспільному виробництві та призначені для створення матеріальних цінностей; Галузь людської діяльності, пов'язана з вивченням, застосуванням і вдосконаленням засобів і знарядь праці; Сукупність машин, механізмів, механічних пристроїв, апаратів та ін. [7].

Технологія визначається як сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чого-небудь [8].

Періодизація курсу, як показала практика, повинна базуватися на загально-історичних засадах, але враховувати специфіку предмету. Наприклад, історія техніки кам'яної доби нараховує як етапи створення знарядь праці з каменю шляхом вдосконалення методів його обробки, так і зародження ремісничого виробництва (гірничої та будівельної справи, гончарства, ткацтва). Природна мідь яку почало використовувати людство, та перший штучний матеріал – бронза, започаткували добу металів, а виробництво заліза та сталі поширили їхнє використання на нові регіони. Далі триває процес постійного вдосконалення металургійного виробництва та збільшення кількості ремесел, зародження наукових знань, що було зумовлено появою рабовласницького суспільства, а згодом феодальних держав. Слід зазначити, що розвиток природничих наук і розвиток техніки не завжди були тісно пов'язаний один з одним. Зокрема, у добу Середньовіччя центр наукових досліджень з Європи перемістився до країн арабського світу та Далекого Сходу, а розвиток ремесла, хоча й у специфічній формі, тривав у Європі й далі (будівництво, виробництво зброї та обладунків, скла тощо).

Мануфактура була уособленням ринкових відносин. Процес її розвитку супроводжувався зародженням природознавчих наук, відходом від середньовічних догм. Промисловий переворот, який базувався на використанні парових машин у промисловості та на транспорті, у ХІХ ст. охопив усі розвинуті країни й призвів до появи індустріального суспільства.

У природознавстві стверджується ідея загального взаємозв'язку явищ природи. Воно перетворюється на єдину науку про природу, внутрішньо пов'язану, починаючи від механіки, що вивчає прості форми руху, до астрономії, фізики, хімії, біології. Замість довільного поділу природи починається наукова диференціація природознавства.

Перехід наприкінці ХІХ ст. на використання трифазного змінного струму у промисловості та побуті, створення телефону, радіо і залізобетону, двигуна внутріш-

нього згоряння й розвиток на його основі автомобілебудування та авіації, будівництво хмарочосів, тунелів та каналів докорінно змінило життя людства. Ці успіхи були б неможливі без подальшого прискореного розвитку класичних природознавчих наук, появи технічних наук, а, головне, – відкриття законів мікросвіту, що дало змогу створити реальну матеріалістичну картину світу. Це й була справжня наукова революція, оскільки за чверть століття докорінно змінилося життя людства.

У ХХ ст. ці процеси були доповнені створенням телебачення, реактивної авіації та ракетної техніки, освоєнням атомної енергії й космосу, подальшим розвитком міст, появою комп'ютерної техніки й WEB-технологій. Володіння інформацією та здатність її миттєво опрацьовувати й передавати – це нові чинники науково-технічного прогресу ХХІ ст.

Під час викладання курсу почали виявлятися певні труднощі та проблеми. Так, розробка програм навчальної дисципліни виявила деякі запозичення в термінології та висвітленні питань з паралельних курсів і предметів, що в певній мірі утруднювало роботу. Мається на увазі курси філософії науки та філософії техніки, а також політології, історії педагогіки.

Філософія науки є галуззю філософських знань, що узагальнює всі сфери діяльності, які опановує людина. Наукове пізнання спрямоване на понятійне узагальнення реальних фактів і відкриття об'єктивних законів дійсності та виявляється через наукову проблему, гіпотезу, теорію і концепцію. Істинність наукового знання досліджується через прояв його критеріїв (безсуперечливості, повноти, когерентності, інтерсуб'єктивності, незалежності) і рівню відповідності реальному факту. Своїми ідейними витокami сягає глибин багатовікової рефлексії над одвічним питанням про те, що є, чим може і повинна стати наука для людства [9, с. 679-680].

У філософії існує декілька концепцій розвитку науки: кумулятивістська (розвиток науки як поступове накопичення знань); еволюційна епістемологія про зростання наукового знання (К. Поппер), збільшення наукового знання як «розмноження теорій» (П. Фейєрабенд); розвиток науки як зміна дослідницьких програм (І. Лакатос). Серед них знаходиться концепція наукових революцій Т. Куна, яка використовує поняття «парадигма», «наукова революція», «нормальна наука» [10].

Саме термін «наукова революція» у деяких програмах дисципліни «Історія науки і техніки» почав використовуватися стосовно періоду зародження природознавчих наук (XVI – середина XVIII ст.), що, на нашу думку, є не зовсім виправданим. Адже процес розвитку галузі наукових знань, яка забезпечувала потреби мануфактурного виробництва, лише розпочався. Енергетичною базою промисловості у той час був механічний рух: енергія людини, тварин, повітря, води. Пізнання законів механіки було головним завданням природознавства.

Розвиток астрономії та фізики у розглядуваний період був пов'язаний зі створенням М. Коперніком геліоцентричної системи світу, її підтвердженням, зробленим Г. Галілеєм, та формулюванням ним основних понять кінематики – швидкості та прискорення; дослідження кількісного закону падіння тіл у пустоті; відкриття відправного закону динаміки – принципу інертності; розробка закону коливання маятника і висунення ідеї відносності руху. І. Ньютон дослідив закони руху планет, відкриті Й. Кеплером, під кутом зору загальних законів руху матерії та заклав підвалини математичного аналізу.

Е. Торричеллі почав вивчати атмосферний тиск, створив ртутний барометр; Б. Паскаль відкрив закон передачі тиску в рідинах і газах; О. фон Геріке досліджував пружність повітря, його здатність підтримувати горіння; Р. Бойль та Е. Маріотт незалежно один від одного встановили існування залежності об'єму повітря від тиску.

У той час були зроблені перші кроки в дослідженні електрики. Так, В. Джильберт зробив спроби пояснити електричні явища. Він встановив, що багато тіл мають

властивість притягати легкі предмети після натирання. Джильберт назвав їх «електричними». Ці прояви він пояснював наявністю певної субстанції, що виходила з тіл під час натирання й обумовлювала притягання та відштовхування. Французький фізик Ш.Ф. Дюфе сконструював прототип сучасного електроскопа, який давав змогу виявляти та вимірювати електрику. Він висловив припущення про те, що існують два різних види електрики: «скляна», яка виникає під час натирання скла, та «смоляна», що утворюється під час натирання смоли. 1747 р. американський учений В. Франклін запропонував унітарну теорію, згідно якої існує лише один вид електрики, що відповідає «скляному» виду Дюфе. Він сформулював закон збереження заряду, згідно якого надлишок електрики в тілі у порівнянні з нормальною кількістю означає позитивний заряд, а його нестача – негативний [11, с. 100–102].

У той час у природознавстві домінували метафізичні погляди, в основі яких була думка про абсолютну незмінність природи. На цій підставі виникали різноманітні вчення про «невагомі матерії», які втілювали ідею абсолютності сил природи. Такі погляди були поширені, наприклад, у хімії, яка на межі XVII–XVIII ст. ще не мала твердого наукового підґрунтя й продовжувала зазнавати хоча вже послабленого, але все ж помітного впливу алхімії. Так, німецьким ученим Г.Е. Сталем була створена теорія «флогістону». На думку вченого, від існування цієї гіпотетичної матерії залежали процеси горіння, окислення та дихання. Теплові явища він пояснював існуванням невагомої рідини – «теплотвору».

У тісному зв'язку з хімією відбувався розвиток мінералогії. В часи мануфактурного виробництва у зв'язку зі зростанням видобутку мінеральної сировини для потреб, у першу чергу, металургії були накопичені значні відомості про руди та мінерали, їхню внутрішню будову, властивості та умови утворення. Німецький учений Г. Аґрікола здійснив першу спробу класифікації мінералів («мінеральних тіл») [11, с. 103–104]. У цей же час в окрему галузь наукових знань почала виділятися і геологія, хоча вона й перебувала під значним впливом церкви, оскільки займалася вивченням походження та будови Землі.

Потреби виробництва, успіхи механіки та астрономії сприяли розвитку математики. Шотландець Дж. Непер та швейцарець І. Бюргі майже одночасно і незалежно один від одного відкрили логарифми. 1637 р. французький філософ, фізик і математик Р. Декарт видав працю «Геометрія», що містила основи методу координат у геометрії та вперше були введені поняття змінної величини і функції [12].

З точки зору філософії науки, XVII – перша половина XVIII ст. – це, дійсно, був час революційних змін, оскільки відбувався відхід від схоластики, алхімії, кабалістики чисел тощо. Але з точки зору історії науки і техніки, вченими робилися лише перші, у багатьох випадках несміливі та помилкові, кроки в розвитку знань. Адже наука починається з відкриття законів природи.

Термін «техніка» в перекладі з грецької мови означає «мистецтво», «майстерність». Сучасна філософія визначає її як сукупність засобів людської діяльності, що спрямована на перетворення природи та світу згідно проблем, які постають перед людством відповідно до його потреб. Філософія техніки розглядає власне коло проблем: техніка та її місце у процесі антропосоціогенезу; філософські теорії техніки; сутність і критерії технічної діяльності; історія та методологія технічних і технологічних наук тощо. У курсі «Історія науки і техніки» розглядається поступовий розвиток виробництва (ремісниче, мануфактурне, фабрично-заводське), що забезпечує створення технічних виробів, на які існує соціальний запит на певному історичному етапі розвитку людства. Вивчення дисципліни повинно розкрити студентам історію розвитку інженерної думки, втілену в конкретних виробках, спорудах і технічних рішеннях, які базуються на математичних, природничих і технічних науках.

Розвиток науки у ХІХ ст. призвів до розширення галузі застосування математичних знань. Зокрема, використання математичного аналізу стає обов'язковою умовою розвитку механіки неперервних середовищ, теорії електрики і магнетизму, термодинаміки, теорії пружності. Використання й дослідження теоретичних основ математичного аналізу приводить до розвитку теорії диференціальних рівнянь у частинних похідних і теорії потенціалу. Велике значення в розробці цих розділів відіграли німецькі вчені – К.Ф. Гаусс, П. Діріхле, французькі – О. Коші, Ж.Б. Фур'є, С.Д. Пуассон, англієць Дж. Грін, українець М. Остроградський [13, с. 66].

Створення технічних засобів і розробка технологічних процесів, використання законів природи у практичній діяльності призвело до виникнення й розвитку технічних наук. Виробництво й експлуатація машин з великими швидкостями обертання різних механізмів поставили перед ученими завдання вивчення їх у стані руху. У самостійну науку виділилася механіка машин, в якій вирізнялися напрямки досліджень з кінематики та динаміки машин. Останні ґрунтувалися на вивченні теоретичної механіки Л. Ейлера та Ж.-Л. Лагранжа. Дослідження кінематики механізмів стимулювалося швидким розвитком текстильної промисловості. На середину ХІХ ст. практична механіка як теоретична основа вивчення машин включала: передачу та зміни руху, або механізми машин; вимірювання сили, теорію двигунів і динамічну теорію машин; будову машин, засновану на теорії опору матеріалів.

Становлення наукових засад теплотехніки було тісно пов'язане з історією парового двигуна, яка обумовлювалася розвитком теплотехнічної практики та розширенням теоретичних знань про властивості робочого тіла, про процеси в машинах, про методи побудови технічних засобів. Дослідження властивостей водяної пари дозволило визначити шляхи нової енергетики. Було з'ясовано, що використання її в якості робочого тіла двигуна дає змогу отримати механічну роботу. Німецький учений Г.А. Цейнер, використовуючи дослідження А. Реньо, розробив повну й систематичну теорію насиченої пари з виведенням усіх необхідних формул та складанням таблиць її властивостей. Наслідком наукових досліджень й практичних розробок було збільшення одиничної потужності та підвищення економічності паросилових пристроїв. Дослідження парових двигунів призвело до створення основних засад термодинаміки. Одним з її засновників був французький учений С. Карно.

Важливим науковим досягненням цього періоду було відкриття закону збереження та перетворення енергії. Весь хід історичного розвитку науки і практики призвів до того, що до його встановлення майже одночасно підійшли Ю.Р. Майєр і Л.Г. Гельмгольц (Німеччина), Дж.П. Джоуль (Велика Британія), С. Карно [13, с. 68–70].

У ХІХ ст. закладаються основи електротехніки. А. Вольта створив перше джерело постійного струму – батарею гальванічних елементів з однією рідиною (1799). Д.Ф. Араго відкрив явище намагнічування провідника струмом, який проходить через нього, Ж.Б. Біо, Ф. Савар – закон дії струму на магніт. А. Ампер розробив основи електродинаміки та встановив електричну природу магнетизму. 1826 р. Г.С. Ом відкрив відомий закон електричного кола.

Початок нового етапу в розвитку електротехніки розпочався 1831 р., коли англійський учений М. Фарадей відкрив явище електромагнітної індукції, яке поповнило фізику новим об'єктом – магнітним полем. Починається вивчення електромагнітних коливань, які становлять науковий фундамент електротехніки змінних струмів та радіотехніки. Індукційні явища стають провідною темою фізичних досліджень [13, с. 70–71].

У ХІХ ст. англієць Дж. Дальтон ввів у хімічну науку поняття про атом. Італійський учений А. Авогадро сформулював закон, який дозволяв визначити молекулярну вагу будь-якої речовини й запровадив тим самим відмінність між атомом і

молекулою. Остаточо розмежував ці поняття італійський хімік С. Канніццаро, який запропонував спосіб написання хімічних формул і реакцій, яким користуються й сьогодні. Завдяки працям французького вченого Ш.Ф. Жерара, англійського – Е. Франкленда, та С. Канніццаро було встановлено одне з найважливіших понять хімії – валентність. 1869 р. Д. Менделєєв відкрив періодичний закон хімічних елементів та склав відповідну таблицю, що дало змогу встановити взаємозв'язок між усіма елементами, передбачити існування ще невідкритих та встановити їхні властивості [11, с. 225–226].

Починаючи з 70-х рр. XIX ст., використовуючи накопичені у попередні десятиріччя знання та технічні можливості, світова наука увійшла в нову стадію свого розвитку. Так, астрономія отримала нові методи вивчення космосу: спектральний аналіз і фотографію. Астроспектроскопія й фотографія зумовили швидке вдосконалення нової галузі астрономії – астрофізики. В останній третині XIX ст. була розроблена класифікація зіркових спектрів, доведено існування об'єктів як зіркової (зіркові системи, скупчення), так і газової (газові туманності) природи.

Вчення про електрику почало займати як у фізиці, так і у всьому природознавстві провідні позиції. 1873 р. Дж. Максвелл створив електромагнітну теорію світла. Розвиваючи ідеї Фарадея, він розробив класичну теорію електромагнітного поля. З розробленої ним системи рівнянь електродинаміки випливало, що повинні існувати електромагнітні хвилі, реальність яких була доведена експериментально Г. Герцом у 1887 р. Протягом наступного десятиріччя були встановлені майже всі діапазони цих хвиль.

1870 р. англійський учений В. Крукс відкрив катодні промені. Через чотири роки його співвітчизник Дж. Стоні дав перше кількісне визначення заряду атома електрики і назвав цей заряд «електроном». Інший британський учений Дж. Томпсон 1897 р. довів, що катодні промені є потоком негативно заряджених електронів. Остаточо атомну будову електричних зарядів було доведено 1911 р. дослідями американського вченого Р. Е. Міллікена [11, с. 334–336].

Німецький фізик В. Рентген у 1895 р. відкрив електромагнітне випромінювання, яке назвав X-променями. Наступного року французький учений А. Беккерель встановив, що випромінювання солі урану здатне проходити крізь непрозорий папір. Його роботу продовжило подружжя Кюрі, яке встановило, що такі промені випускають усі сполуки, що містять уран і торій. Такі речовини отримали назву радіоактивних. Було доведено, що її прояв відбувається у вигляді альфа-, бета- і гамма-випромінювання.

Англійський фізик Е. Резерфорд у 1911 р. запропонував планетарну модель атома. У її центрі знаходиться позитивно заряджене ядро, навколо якого обертаються негативно заряджені електрони. Його маса майже дорівнює масі всього атома. Згідно класичної електродинаміки, рух електронів повинен був би припинитися у мільйонні частки секунди. Але це суперечило великій стійкості атома. При цьому світло, яке він випромінював, згідно електронної теорії, повинно було б мати безперервний спектр. Досліди, проведені з розпеченими газами (тобто сукупністю атомів, які мають велику енергію) показали, що вони випромінюють цілком визначений лінійний спектр, характерний для даної речовини [11, с. 337].

Розвиток вчення про електромагнітне поле, відкриття електрона, встановлення електромагнітної структури атома призвели до синтезу цих досягнень у електромагнітній теорії. Остаточо її сформулював у 1909 р. голландський учений Г. Лорентц у праці «Теорія електронів» [14]. Все різноманіття видів матерії він розглядав як наслідок взаємодії позитивних і негативних елементарних зарядів та ефіру. Однак подальший розвиток науки довів, що не може бути універсальних теорій, які б пояснювали всі явища. Теорія Лоренца не відповідала фактам при поясненні



безперервного і перервного. Отже, і наприкінці XIX ст. процес подолання хибних поглядів у природознавстві, що розпочався ще у XVII ст., тривав і далі.

Значним досягненням фізики у цей час було створення квантової механіки – теорії руху мікрочастинок. Вона дозволяла враховувати хвильові, атомістичні та корпускулярні властивості матерії. Німецький учений М. Планк зробив припущення про те, що елементарні випромінювачі (атоми) можуть віддавати свою енергію електромагнітному полю, тобто випромінювати світло лише дискретними порціями – квантами. Значення роботи Планка полягало у тому, що він відкинув закони класичної фізики і ввів у науковий обіг уявлення про перервний, квантовий обмін енергією між випромінюючими системами і полем випромінювання. Згодом квантова механіка як галузь теоретичної фізики перетворилася на фундамент ядерної фізики.

Німецький учений А. Ейнштейн висловив думку про те, що світло є сукупністю елементарних світлових частинок – фотонів, або квантів світла. Він запровадив поняття про квантову (дискретну) структуру поля випромінювання. Це дало змогу пояснити багато фізичних явищ: закони фотоефекту, люмінесценції, фотохімічні закономірності тощо. Узагальненням розвитку фізики початку XX ст. була спеціальна (1905) та загальна (1915) теорія відносності А. Ейнштейна. Вона започаткувала нові наукові уявлення про простір, час та тяжіння [13, с. 107–108]. Простір і час – є форми існування рухомої матерії й окремо, незалежно від неї, їх бути не може. Теорія відносності є однією з основ всієї сучасної фізики. З її допомогою відбуваються дослідження атома та його ядра, а також елементарних частинок. Загальна теорія відносності вивчає космологічні проблеми. Ейнштейн довів, що уявлення про абсолютний простір і час, які будувалися на законах класичної механіки, суперечать законам, які були відкриті у фізиці на межі XIX–XX ст. Це й була справжня революція у природознавстві.

Розвиток світової промисловості у XX ст. призвів до появи терміну «індустріальне суспільство». Швидке поширення інформаційних технологій, їх помітний вплив на виробництво і соціальну сферу дали змогу Д. Беллу на межі 1960-х – 1970-х рр. розробити теорію постіндустріального суспільства, що базувалася на положеннях технократизму і традиційної футурології. Але ще у 1961–1963 рр. майже одночасно в Японії (Т. Умеао) та США (Ф. Махлуп) з'явився термін «інформаційне суспільство», тобто суспільство, в якому більшість працюючого населення зайняте виробництвом, збереженням, переробкою та реалізацією інформації, особливо знань.

Згодом концепція інформаційного суспільства перетворилася для самого Белла на новий етап розвитку теорії постіндустріального суспільства. На думку Дж. Мартіна, інформаційне суспільство сформувалося саме в тих країнах (Японія, США, Західна Європа), де існувало індустріальне суспільство [15].

Для розвитку інформаційного суспільства характерними рисами є: розширення значення знань та інформаційних технологій; збільшення кількості людей, зайнятих виробництвом інформаційних послуг і продуктів; зростаюча інформатизація суспільства з використанням електронних ЗМІ; створення глобального інформаційного простору. Таке висвітлення подій середини XX ст. є цілком логічним з точки зору політології. Історія ж науки і техніки цей період висвітлює дещо інакше – через етапи створення комп'ютерної техніки як одного зі складових елементів технічного забезпечення розвитку інформаційного суспільства.

У 1930-х рр. науковці різних країн розпочали роботи зі створення електронних обчислювальних машин (ЕОМ), використовуючи технічні можливості свого часу. Так, 1936 р. німецький інженер К. Цузе отримав два патенти на збереження машинних команд у тому ж універсальному блоці пам'яті, де знаходилася й інша інформація (у повоєнний час ці принципи побудови комп'ютерів отримали назву «архітектура фон Неймана»). Наступного року американський учений К. Шенон довів, що існує взаємна

однозначна відповідність між концепціями булевої логіки і деякими електронними схемами, що отримали назву «логічних венти́лів», які й сьогодні використовуються у цифрових комп'ютерах. Він показав, що електронні зв'язки і перемикачі можуть бути аналогами виразів булевої алгебри. 1939 р. Дж. Атанасов і К. Беррі з Університету штату Айова розробили Atanasoff-Berry Computer (ABC) – комп'ютер, конструкція якого нараховувала 300 електровакуумних ламп, а в якості пам'яті було використано спеціальний барабан. 1941 р. Цузе створив обчислювальну машину Z 3, яка працювала досить надійно, оскільки використовувала двійкову систему, була побудована на телефонних реле, керувалася програмою, що зберігалася на перфорованій стрічці.

У роки Другої світової війни керівництво німецьким флотом здійснювалося за допомогою кодувального приладу «Enigma». Уряд Великої Британії з метою розшифрування німецьких радіограм фінансував створення комп'ютера Colossus Mk I. Специфікацію для машини робила група фахівців під керівництвом професора М. Ньюмена. Практичне використання комп'ютера розпочалося в 1943 р. [13, с. 190–192].

1948 р. М. Уїлкс з Кембриджського університету розробив EDSAC – один з перших універсальних лампових комп'ютерів. 1950 р. у Києві в Інституті електротехніки АН УРСР під керівництвом С. Лебедева була створена МЭСМ, яка виконувала 3 тисячі операцій за секунду. Першою серійною радянською ЕОМ була «Стрела», що випускалася з 1953 р. Вона належала до класу великих універсальних машин з триадресною системою команд. Водночас у США надійшов у продаж UNIVAC 1, в якому введення команд виконувалося з магнітної стрічки, що давало змогу забезпечити сумісність з комерційними системами зберігання інформації. З 1955 р. М. Уїлкс винайшов мікропрограмування – принцип, який дозволяє визначати або збільшувати базовий набір команд за допомогою вбудованих програм.

На початку 1960-х рр. з'явилися комп'ютери другого покоління, що працювали на транзисторах, які замінили енергоємні лампи. Завдяки цьому було досягнуто значне зменшення розмірів машин і об'єм споживаної ними енергії, а головне – значно зросла надійність техніки. Застосування напівпровідників дозволило покращити не лише центральний процесор, але й периферійні пристрої. Це дало змогу зберігати вже десятки мільйонів символів і цифр. Починаючи з 1960 р., ІВМ почала виготовляти комп'ютери середнього класу моделі 1401 (з пам'яттю 4000–16000 символів). Паралельно корпорація постачала на ринок транзисторну модель на перфокартах ІВМ 1620. Компанія DEC для застосування в наукових дослідженнях запропонувала модель PDP-1.

Найшвидшою серійною європейською ЕОМ того часу була БЭСМ-6, створена 1966 р. у Києві. В її архітектурі вперше було застосовано принцип сумісного виконання команд (14 з них одночасно могли знаходитися на різних стадіях виконання). Механізми переривання, захисту пам'яті та інші технічні рішення дозволяли використовувати БЭСМ-6 у мультипрограмному варіанті режиму розподілу часу. Машина працювала з тактовою частотою 10 МГц й рекордною для того часу швидкістю – 1 млн. операцій за секунду.

Значне зростання використання комп'ютерів почалося з третього покоління обчислювальної техніки, що базувалася на інтегральних схемах. 1969 р. співробітник компанії Intel Т. Хофф запропонував створити центральний процесор на одному кристалі, тобто використати одну головну інтегральну мікросхему, яка повинна виконувати всі арифметичні, логічні та керуючі операції, записані в машинному коді.

Поява мікропроцесорів дозволила створити недорогі надійні мікрокомп'ютери, які могли купувати малі компанії або окремі громадяни. Реалізація цієї ідеї започаткувала створення четвертого покоління комп'ютерної техніки. До початку 1980-х рр. вони набули великого поширення.

Перший масовий домашній комп'ютер розробив С. Возняк – один із співвласників компанії Apple Computer. DEC також у 1992 р. вийшла на ринок з 64-розрядним Alpha. Але вже наступного року починається новий етап у виробництві комп'ютерної техніки: Apple запропонувала портативний персональний комп'ютер (ПК) – Newton. 1994 р. IBM і Motorola спільно створили мікропроцесор Power PC, який протягом декількох років переважав за швидкістю плати Intel. Подальші роботи з розробки комп'ютерів призвели до створення у 1998 р. компанією Apple iMac, який розробили С. Джобс і Д. Айв [13, с. 233–236].

У комп'ютерах, як і в радіотехніці, вимірювальних та телекомунікаційних пристроях почали застосовувати цифрові технології (Digital technology), які ґрунтуються на поданні сигналів дискретними імпульсами аналогових рівнів. Такими системами з комп'ютерним управлінням можливо керувати за допомогою програмного забезпечення, додаючи нові функції без заміни апаратних засобів. Це може бути зроблено шляхом простого оновлення програмного продукту. Така властивість дозволяє адаптуватися до умов, що постійно змінюються.

Узагальнюючи певний досвід викладання курсу «Історія науки і техніки», слід звернути увагу на ще одну особливість. У деяких посібниках, а отже, і навчальних програмах з'являються окремі лекції або розділи, присвячені історії окремих вишів чи висвітленню розвитку історії технічної освіти загалом. На нашу думку, це не зовсім виправдано, оскільки історія технічної освіти є складовою частиною історії педагогіки. Дослідження діяльності окремих навчальних закладів є прерогативою місцевих музеїв.

Історія науки і техніки належить до розділу культури Всесвітньої історії, є самодостатньою дисципліною й не потребує залучень з інших курсів: філософії науки, філософії техніки, наукознавства, історії педагогіки, тощо. Історія науки і техніки – це курс інженерної історії.

1. *Лозовик Г.Н.* Від мотики до машини: Культурно-історичний нарис. Х.: Червоний шлях, 1925. 60 с.; *Данилевский В.* Очерки истории техники XVIII–XIX вв. М.; Л.: СОЦЭКОНИЗДАТ, 1934. 355 с.; *Данилевський В.В.* Народ – техник: Нариси з історії техніки. К.: Видавництво АН УРСР, 1948. 36 с.; *Путята Т.В., Фрадлін Б.Н.* Діяльність видатних механіків на Україні / Під ред. А.Д. Коваленка. К.: Держтехвидав УРСР, 1952. 268 с.; *Лукас А.* Материалы и ремесленные производства Древнего Египта / Пер. с англ. Б.Н. Савченко; М.: Издательство иностранной литературы, 1958. 747 с.; *Мао Цзо-бэнь.* Это изобретено в Китае / Перевод с кит. и прим. А. Клышко. М.: Молодая гвардия, 1959. 160 с.; *Шухардин С.В.* Основы истории техники: Опыт разработки теоретических и методологических проблем. М.: Издательство Академии наук, 1961. 278 с.; Из истории науки и техники в странах Востока: Сборник статей / Под ред. А.Т. Григоряна и А.П. Юшкевича. М.: Издательство восточной литературы, 1963. 267 с.
2. *Кагаров Е.Г.* Первые шаги европейской науки. Павлоград: Госиздат Украины, 1923. 57 с.; Происхождение человека и его первые культурные завоевания / Б.С. Жуков (ред.), М. Нестерук (сост.). М.: Знание, 1924. 96 с.; *Никольский В.К.* Очерк первобытной культуры. Х.: Пролетарий, 1928. 375 с.; *Берна Дж.* Наука в истории общества / Пер. с англ. А.М. Вязьминой и др.; М.: Издательство иностранной литературы, 1956. 735 с.; Мысли ученых о науке: Сборник / Сост. В.П. Пономарев. Кишинев: Штиинца, 1971. 87 с.; *Копелевич Ю.Х.* Возникновение научных академий: середина XVII – середина XVIII в. Л.: Институт истории естествознания и техники, 1974. 208 с.; *Володарский А.И.* Очерки истории средневековой индийской математики. М.: Наука, 1977. 184 с.
3. *Онопrienко В.И., Малицкий Б.А., Соловьев В.П., Рыжко Л.В., Булкин И.А.* Методологические вопросы науковедения / НАН Украины; Центр исследований научно-технического потенциала и истории науки им. Г.М. Доброва. К., 2001. 332 с.
4. *Гайко Г.И.* История горной техники: Учебное пособие для студентов / Донбасский горно-металлургический институт. Алчевск, 2001. 134 с.; *Искович-Лотоцький Р.Д., Севост'янов І.В.* Історія інженерної діяльності: Навчальний посібник для студентів / Вінницький державний технічний університет. Ч. 2. Вінниця: ВДТУ, 2003. 128 с.; *Огурцов А.П., Мамасєв Л.М., Заліщук В.В., Авраменко С.Х., Зінченко В.А.* Історія світової науки і техніки: Навчальний посібник. / Дніпродзержинський державний технічний університет. К., 2000. 664 с.; *Пікашова Т.Д., Шапкова Л.О.* Основи історії науки і техніки: Навчальний посібник / Інститут

- змісту і методів навчання; Київський університет ім. Т. Шевченка. К., 1997. 396 с.; *Подлесний С.В., Єрфорт Ю.О., Іскрицький В.М.* Історія інженерної діяльності: Навчальний посібник для студентів втузів / Донбаська державна машинобудівна академія. Краматорськ: ДДМА, 2004. 288 с.
5. *Бесов Л.М.* Історія науки і техніки: Програма курсу, семінарських та інших видів занять. Харків: НТУ «ХПІ», 2001. 51 с.; *Бесов Л.М.* Історія науки і техніки: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Харків: НТУ «ХПІ», 2005. 376 с.
  6. Академічний тлумачний словник української мови. Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/nauka>
  7. Академічний тлумачний словник української мови. Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/tekhnika>
  8. Академічний тлумачний словник української мови. Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/tekhno-loghija>
  9. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
  10. Історія філософії: Запад-Росія-Восток. Книга четверта: Філософія ХХ в. М.: «Греко-латинський кабінет» Ю.А. Шичалина, 1999. 448с.; Режим доступу: <http://filosof.historic.ru/books/tem/f00/s00/z0000197/st099.shtml>.
  11. *Зворыкин А.А., Осьмова Н.И., Чернышев В.И., Шухардин С.В.* Історія техніки. М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. 772 с.
  12. *Декарт Р.* Геометрия. С приложением избранных работ П. Ферма и переписки Декарта / Перевод, примечания и статья А.П. Юшкевича. М.; Л.: Гостехиздат, 1938.; Режим доступу: <https://sheba.spb.ru/vuz/geomtria-dekart-1938.htm>.
  13. Історія науки і техніки: Навч. посібник для студ.-інозем. / І.А. Дичка, С.О. Костилюва, С.Ю. Боева та ін. К.: НТУУ «КПІ», 2015. 320 с.
  14. *Лорентц Г.А.* Теория электронов и ее применение к явлениям света и теплового излучения / Перевод с англ. М.В. Савостьяновой. Под ред. Т.П. Кравца. Изд. второе, испр. и доп. М.: Гостехиздат, 1956; Режим доступу: [http://publ.lib.ru/ARCHIVES/L/LORENC\\_Gendrik\\_Anton/Lorenc\\_G.A..html](http://publ.lib.ru/ARCHIVES/L/LORENC_Gendrik_Anton/Lorenc_G.A..html).
  15. *Белл Д.* Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. М.: Прогресс, 1986. С. 330–342.; Режим доступу: <http://alt-future.narod.ru/Future/bell.htm>.

#### References

1. *Lozovyk H.N.* Vid motyky do mashyny: Kul'turno-istorychnyy narys. KH.: Chervonyy shlyakh, 1925. 60 s.; *Danilevskiy V.* Ocherki istorii tekhniki XVIII–XIX vv. M.; L.: SOTSEKONIZDAT, 1934. 355 s.; *Danylevs'ky V.V.* Narod – tekhnika: Narysy z istoriyi tekhniki. K.: Vydavnytstvo AN URSS, 1948. 36 s.; *Putyata T.V., Fradlin B.N.* Diyal'nist' vydatnykh mekhanikov na Ukrayini / Pid red. A.D. Kovalenka. K.: Derzhtekhvydav URSS, 1952. 268 s.; *Lukas A.* Materialy i remeslennyye proizvodstva Drevnego Yegipta / Per. s angl. B.N. Savchenko; M.: Izdatel'stvo inostrannoy literatury, 1958. 747 s.; *Maо T'Szo-ben'.* Eto izobreteno v Kitaye / Perevod s kit. i prim. A. Klyshko. M.: Molodaya gvardiya, 1959. 160 s.; *Shukhardin S.V.* Osnovy istorii tekhniki: Opyt razrabotki teoreticheskikh i metodologicheskikh problem. M.: Izdatel'stvo Akademii nauk, 1961. 278 s.; Iz istorii nauki i tekhniki v stranakh Vostoka: Sbornik statey / Pod red. A.T. Grigoryana i A.P. Yushkevicha. M.: Izdatel'stvo vostochnoy literatury, 1963. 267 s.
2. *Kagarov Ye.G.* Pervyye shagi yevropeyskoy nauki. Pavlograd: Gosizdat Ukrainy, 1923. 57 s.; Proiskhozhdeniye cheloveka i yego pervyye kul'turnyye zavoyevaniya / B.S. Zhukov (red.), M. Nesteruk (sost.). M.: Znaniye, 1924. 96 s.; *Nikol'skiy V.K.* Ocherk pervobytnoy kul'tury. Kh.: Proletariy, 1928. 375 s.; *Berna Dzh.* Nauka v istorii obshchestva / Per. s angl. A.M. Vyaz'minoy i dr.; M.: Izdatel'stvo inostrannoy literatury, 1956. 735 s.; *Mysli uchenykh o nauke: Sbornik / Sost. V.P. Ponomarev.* Kishinev: Shtiintsa, 1971. 87 s.; *Kopelevich Yu.Kh.* Vozniknoveniye nauchnykh akademiyy: seredina XVII – seredina XVIII v. L.: Institut istorii yestestvoznaniya i tekhniki, 1974. 208 s.; *Volodarskiy A.I.* Ocherki istorii srednevekovoy indiysskoy matematiki. M.: Nauka, 1977. 184 s.
3. *Onopriyenko V.I., Malitskiy B.A., Solov'yev V.P., Ryzhko L.V., Bulkin I.A.* Metodologicheskyye voprosy naukovedeniya / NAN Ukrainy; Tsentr issledovaniy nauchno-tekhnicheskogo potentsiala i istorii nauki im. G.M. Dobrova. K., 2001. 332 s.
4. *Gayko G.I.* Istoriya gornoy tekhniki: Uchebnoye posobiye dlya studentov / Donbasskiy gornometallurgicheskyy institut. Alchevsk, 2001. 134 s.; *Iskovych-Lotots'ky R.D., Sevostyanov I.V.* Istoriya inzhenernoy diyal'nosti: Navchal'nyy posibnyk dlya studentiv / Vinnyts'ky derzhavnyy tekhnichnyy universytet. CH. 2. Vinnytsya: VDTU, 2003. 128 s.; *Ohurtsov A.P., Mamayev L.M., Zalishchuk V.V., Avramenko S.Kh., Zinchenko V.A.* Istoriya svitovoyi nauky i tekhniki: Navchal'nyy posibnyk. / Dniprodzerzhyns'ky derzhavnyy tekhnichnyy universytet. K., 2000. 664 s.; *Pikashova T.D., Shashkova L.O.* Osnovy istoriyi nauky i tekhniki: Navchal'nyy posibnyk / Instytut zmistu i metodiv navchannya; Kyiv's'ky universytet im. T. Shevchenka. K., 1997. 396 s.; *Podlesnyy S.V., Yerfort*

- Yu.O., Iskryts'kyi V.M. Istoriya inzhenernoyi diyal'nosti: Navchal'nyy posibnyk dlya studentiv vtuziv / Donbas'ka derzhavna mashynobudivna akademiya. Kramators'k: DDMA, 2004. 288 s.
5. Byesov L.M. Istoriya nauky i tekhniky: Prohrama kursu, seminars'kykh ta inshykh vydiv zanyat'. Kharkiv: NTU «KHPi», 2001. 51 s.; Byesov L.M. Istoriya nauky i tekhniky: Navchal'nyy posibnyk dlya studentiv vyshchykh navchal'nykh zakladiv. Kharkiv: NTU «KHPi», 2005. 376 s.
  6. Akademychnyy tлумachnyy slovnyk ukrayins'koyi movy. Rezhym dostupu: <http://sum.in.ua/s/nauka>
  7. Akademychnyytлумachnyyslovnykukrayins'koyimovy. Rezhymdostupu: <http://sum.in.ua/s/tekhnika>
  8. Akademychnyytлумachnyyslovnykukrayins'koyi movy. Rezhym dostupu: <http://sum.in.ua/s/technologhija>
  9. Filosofs'kyy entsyklopedychnyy slovnyk / NAN Ukrayiny, In-t filosofiyi imeni H. S. Skovorody; [redkol.: V. I. Shynkaruk (holova) ta in.]. Kyiv: Abrys, 2002. 742 s.
  10. Istoriya filosofii: Zapad-Rossiia-Vostok. Kniga chetvertaya: Filosofiya XX v. M.: «Greko-latynskiy kabinet» YU.A. Shichalina, 1999. 448 s.; Rezhim dostupu: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000197/st099.shtml>.
  11. Zvorykin A.A., Os'mova N.I., Chernyshev V.I., Shukhardin S.V. Istoriya tekhniki. M.: Izdatel'stvo sotsial'no-ekonomicheskoy literatury, 1962. 772 s.
  12. Dekart R. Geometriya. S prilozheniyem izbrannykh rabot P. Ferma i perepiski Dekarta / Perevod, primechaniya i stat'ya A.P. Yushkevicha. M.; L.: Gostekhizdat, 1938.; Rezhim dostupu: <https://sheba.spb.ru/vuz/geometriya-dekart-1938.htm>.
  13. Istoriya nauky i tekhniky: Navch. posibnyk dlya stud.-inozem. / I.A. Dychka, S.O. Kostilyeva, S.YU. Boyeva ta in. K.: NTUU «KPI», 2015. 320 s.
  14. Lorents G.A. Teoriya elektronov i yeye primeneniye k yavleniyam sveta i teplovogo izlucheniya / Perevod s angl. M.V. Savost'yanovoy. Pod red. T.P. Kravtsa. Izd. vtoroye, ispr. i dop. M.: Gostekhizdat, 1956.; Rezhim dostupu: [http://publ.lib.ru/ARCHIVES/L/LORENC\\_Gendrik\\_Anton/Lorenc\\_G.A..html](http://publ.lib.ru/ARCHIVES/L/LORENC_Gendrik_Anton/Lorenc_G.A..html).
  15. Bell D. Sotsial'nyye ramki informatsionnogo obshchestva // Novaya tekhnokraticeskaya volna na Zapade. M.: Progress, 1986. S. 330–342.; Rezhim dostupu: <http://alt-future.narod.ru/Future/bell.htm>.

**Лебедев И. К., Игнатова Л. Р.**

**Методологические аспекты преподавания дисциплины «История науки и техники» для студентов инженерных специальностей.**

*Рассматриваются исторические аспекты развития науки и техники и специфика преподавания дисциплины в технических учебных заведениях. Авторы анализируют проблемы периодизации курса в современных научных исследованиях. Отмечается особенность развития естественных наук и развития техники, которые не всегда были связаны между собой.*

Ключевые слова: история науки и техники, мануфактурное производство, промышленный переворот, информационное общество.

**Lebedev I. K., Ignatova L. R.**

**Methodological aspects of teaching the discipline "History of science and technology" for students of engineering specialties.**

*The historical aspects of the development of science and technology and the specifics of the teaching of discipline in technical educational institutions are considered. The authors analyze the problems of periodization of the course in modern scientific research. A feature of the development of the natural sciences and the development of technology is noted, which were not always related.*

**Key words:** history of science and technology, manufactory production, industrial revolution, information society.

\*\*\*

---

## НАУКОВЕ ЖИТТЯ

УДК 355/359(=512.1)

С.С. Падалка<sup>1</sup>

### НОТАТКИ З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ КНИГИ

(Рецензія на кн.: Пилипчук Я.В. Соціальна історія кипчаків у IX – XIII ст. / Я. В. Пилипчук. Київ-Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. 340 с. + 20 іл.)

Історія кочівників півдня України традиційно є однією з тем, де і до сьогодні є багато білих плям. Стосовно історії кипчаків, то на даний момент було відсутнє узагальнююче дослідження, яке дозволило б підсумувати розвиток куманологічних студій. Праця Я. В. Пилипчука покликана заповнити існуючу в історіографії лакуну. Книга дослідника складається з вступу, шести розділів, загальних висновків та анотацій. Вона налічує 340 сторінок тексту та містить 20 ілюстрацій.

Перший розділ відкривається підрозділом, який присвячений методологічним засадам дослідження [1, с. 8-20]. У ньому проаналізовані підходи до вивчення кочових соціумів та методи дослідження. Дослідник оговорує термінологію для дослідження. Він не застосовує терміни *візантійці*, *тенгріанство*, *Закавказзя*, *південноруські степи*, *Середня Азія*, *балбал*, а використовує терміни *ромеї*, *традиційні вірування*, *Південний Кавказ*, *західноєвразійські степи*, *Центральна Азія*, *кам'яна антропоморфна баба*. Дослідник вживає термін *кордон* у значенні фронтир або межа.

Після цього йде підрозділ, присвячений історіографії проблеми [1, с. 20-39]. Варто зазначити, що перелік студій досить розлогий і налічує 700 позицій. Структурно він поділяється на три періоди: до 1914 р.; 1914-1991 рр.; після 1991 р. Автором була використана дослідницька література з багатьох країн, зокрема сучасні турецька, болгарська, румунська та угорська історіографії. Широко використані російськомовні та англійськомовні публікації.

Наступний підрозділ присвячений джерельній базі дослідження [1, с. 39-56]. Вона є розлогою і налічує 145 позицій. Джерела поділені за географічною ознакою на східні та європейські. До східних входять тюркські епіграфіка та хроніки, китайські хроніки, арабські хроніки, перські хроніки, сирійські та єврейські джерела, грузинські та вірменські джерела. До переліку європейських джерел потрапили слов'янські літописи, грецькі візантійські хроніки, латинськомовні європейські хроніки, хроніки старофранцузькою мовою та скандинавські саги.

Другий розділ книги присвячений проблемам етнічної історії кипчаків. Перший підрозділ цього розділу [1, с. 57-67] містить аналіз тих обставин, які зумовили появу кипчаків на авансцені історії. Зокрема, вказано на те, що кипчаки були лише одним з племен Кімацького каганату. Поняття *кипчак* змінювало своє змістове наповнення протягом часу. Якщо у IX ст. це було лише одне плем'я, то у XI ст. під найменуванням кипчаки це вже був конгломерат багатьох племен.

У наступному підрозділі проаналізовані етноніми та родоплемінна структура кипчацьких конфедерацій. Зокрема, розглянуті етнікони кипчаків, які зустрічалися у джерелах багатьох країн. Дослідник прийшов до висновку, що найпотужнішим племенем у східноєвропейських степах було плем'я токсоба, яке панувало серед донецьких кипчаків. Лукоморські кипчаки були конфедерацією низки племен, провідну роль серед яких спочатку мало плем'я іт-огли, а потім – урус-оба. У Північно-Західному Надчорномор'ї спочатку провідну роль відіграло плем'я кунун, до якого належав хан Боняк, а потім лідерство перейшло до племені дурут, яке очолював хан Котян. У Центральній Азії потужними були дві конфедерації племен – канглів та йсемеків. Останніх очолював клан Ольберлік, який мав протомонгольське походження. Також у цьому підрозділі дослідник проводить аналіз етнонімів *берендеї* та *каєпичі*. Автор вважає

---

<sup>1</sup> Падалка С.С. – д.і.н., провідний науковий співробітник інституту історії України НАНУ

---

берендеїв та байаутів різними племенами, так само різними є племена каспичів (кай) та кайи. Берендеї та кайи належали до огузів, у той час як байаути та кай – до кипчаків. Їх інформація присвячена саксінам. Дослідник не вважає їх кипчацьким племенем, а вказує на їх болгарське та огузьке походження [1, с. 67-89].

Третій підрозділ містить огляд історії формування кордонів Дешт-і Кипчаку [1, с. 89-95]. Автор дійшов висновку, що на просторах Східної Європи лінія кордону не була константою, а змінювалась згідно балансу сил. У четвертому підрозділі проаналізовано дані демографії щодо кочівників західноєвразійських степів. Дослідник дійшов висновку, що кипчаків усього було близько 1 млн. чол. Він вимовляється від раніше прийнятої у історіографії 40 тис. родин як стандартної кількості населення кипчацького племені [1, с. 95-103].

Третій розділ присвячений акультурації та асиміляції кипчаків. Перший підрозділ цього розділу містить аналіз діяльності кипчаків на Близькому Сході та Індії [1, с. 104-127]. Відзначено, що кипчаки домінували серед тюркських мамлюків. На тлі доби розглянуті звершення видатних кипчаків Кутуза, Бейбарса та Калавуна. Особливу увагу дослідник присвятив опису війн мамлюків з монголами та хрестоносцями. Також висвітлена історія кипчаків у Індії. Проаналізовані дії султанів Ільтутмиша, Разійі-хатун та Гійас ад-Діна Балбана. Стверджується, що так як і в Єгипті та Сирії, кипчаки домінували серед мамлюків у Індії. Проте останню відрізняв сепаратизм емірів на околицях держави (регіони Сінд та Бенгалія). При Разійі-хатун центральна влада переживала кризу, зумовлену зростанням влади окремих емірів, це вирізняло владу кипчаків також у 80-90-х рр. XIII ст. Кипчацьким султанам в Індії довелося відчувати конкуренцію за владу з боку карлуків та халаджів. Значно гострішою ніж на Близькому Сході, тут була монгольська загроза.

Другий підрозділ третього розділу присвячений історії кипчаків-семужень у Китаї [1, с. 127-132]. Розглянуті біографії кипчацьких полководців у Китаї на службі у монгольської династії Юань. На особливу увагу заслуговують воєначальники Тутуха, Інал-Токтоа та Ль-Тимур. Відзначено, що завдяки своїм військовим звершенням, кипчаки дістали великий вплив у Китаї. Наприклад, Ль-Тимур був впливовим мажордомом при слабких імператорах.

Третій підрозділ присвячений кипчакам в Угорщині. Початком інтеграції кипчаків в угорське суспільство цілком слушно названо утворення Куманської єпископії. Вхідження кипчаків у склад знаті Угорського королівства не було простим, оскільки угорська знать рішуче виступала проти цього. Окрім того, кипчаки продовжували зберігати свої вірування та племінно-кланову структуру. Інтеграція кипчаків до угорського суспільства стала можливою після прийняття рішень сейму у м. Тетені у 1279 р. та поразки непримиримих кипчаків у битві поблизу озера Ход у 1282 р. Асиміляція кипчаків стала можливою тільки з середини XIV ст., коли християнські імена почали витісняти тюркські, а родо-племінна структура кипчаків в Угорщині значно ослабла [1, с. 132-139].

Останній підрозділ цього розділу присвячений історії асиміляції кипчаків у суспільствах з православним християнством. На відміну від католиків, болгари та грузини заохочували входження кипчацьких аристократів до складу своєї знаті. Усі три династії Другого Болгарського царства мали кипчацьке походження, а у Волощині правляча династія Басарабів також була кипчацькою. У Молдові та Грузії кипчаки влилися до складу місцевої знаті. Непривітно кипчаків зустріли тільки візантійці [1, с. 139-144].

Четвертий розділ книги присвячений військовій справі у кипчаків. Перший підрозділ присвячений військовому мистецтву кипчаків. Досить детально описані стратегія і тактика кипчаків. Відзначено, що кипчаки віддавали перевагу улюбленим тактичним прийомам кочівників – удаваному відступу та заманюванню у засідки. Приділена увага також участі кипчацьких найманців у війнах багатьох володарів Євразії – від кайзерів Священної Римської імперії до кераїтських ханів. Найбільш широко вони використовувались, як відомо, в усобицях на Русі та в кампаніях болгар проти візантійців на Балканах. Автор книги проаналізував склад зброї та захисне спорядження кипчаків. Зазначається, що кипчаки використовували кольчугу та конічні шоломи з бармицею. Східноєвропейські кипчаки були більш важкоозброєні ніж їхні центральноазійські родичі.

---

Серед зброї кипчаки найбільш широко використовували шаблі та луки зі стрілами. Для ураження важкоозброєного супротивника використовували бронебійні стріли. Зроблений аналіз розвитку поліоркетики у кипчаків. Відзначено, що кипчаки були в змозі брати самостійно лише незначні фортифікації та використовували для цього тривалу облогу. Вдалі облогу та штурм великих укріплених міст вони могли вести тільки у співпраці з союзниками з осілих народів [1, с. 145-163].

Другий підрозділ четвертого розділу [1, с. 163-182] присвячений війнам східно-європейських кипчаків. Спочатку проаналізована історія дербентських кипчаків. Перша поява кипчаків поблизу Дербента може бути датована 1064 р. Дербентські кипчаки були іншою конфедерацією, ніж кипчаки Отрока, і перебували у союзі з дагестанськими народами у першій половині XII ст. Невдачі донецьких кипчаків у війні проти Русі зумовили появу значної кількості кипчаків на кордонах Кавказької Аланії, що обумовило виникнення конфлікту. Столиця дербентських кипчаків знаходилась на річці Сунжа. Чимало уваги у цьому підрозділі приділено історії війн Шаруканідів. У останніх був потужний суперник – плем'я кай. Хани Шарукан та Сирчан воювали за гегемонію над донецькими кипчаками саме з цим племенем. Система передачі влади до Отрока була давньотюркською вервичною (від дядька до племінника). Отрок же провів реформу і відтоді влада передавалася від батька до сина. Саме з часів Отрока плем'я токсоба почало домінувати на Донщині. Син Отрока Кончак здійснив ряд вдалих кампаній проти Русі. Особливо відомою була перемога у 1185 р. над військом Ігоря Святославича. У 1202 р. при погромі Києва кипчаки не відігравали якоїсь значної ролі. На початку XIII ст. влада серед правлячої династії Шаруканідів стала належати Юрію Кончаковичу. Його язичницьке ім'я було Ак-Кубуль. В кінці даного підрозділу розглянуто перебіг так званої Судацької війни. Вона відбулась у 1230-1231 рр. і була частиною трапезундсько-сельджуцької війни. Русини у ній не брали участь, так само як і не брав участі у ній Юрій Кончакович. Якщо якісь кипчацькі племена і брали участь у цій війні, то це могли бути лукоморські кипчаки.

Дуже важливим та інформативним у цій книзі є п'ятий розділ присвячений людині та соціуму у Дешт-і Кипчаці. Перший підрозділ описує соціальну організацію кипчаків [1, с. 183-198]. Автор ґрунтовно висвітлює родинно-сімейні відносини. Відзначається існування у кипчаків малої та розширеної родини. Також у них існували звичай левірату, крос-кузенні та кузенні шлюби. Чимало місця тут приділено соціальній організації та праву. Кипчаки успадкували від давніх тюрків їхні титули: *інал*, *хан*, *тархан*, *ельтебер*. Простолюдін називався *кошчі* або *ер*. У якості рабів кипчаки використовували полонених з осілих народів – донських аланів, русинів, волохів та ромеїв. Кипчаки використовували тюркське звичаєве право торе. Смертю карались порушення магічних заборон та перелюб. Дослідник висвітлює історичну пам'ять та писемність у кипчаків. Історична пам'ять існувала у вигляді степових генеалогій (шежере) та переказів (дастанів). Для письма кипчаки використовували писемні системи своїх сусідів.

Другий підрозділ п'ятого розділу присвячений побуту та господарству кочівників [1, с. 198-214]. Проведено аналіз структур повсякденності серед кипчаків. Відзначається, що серед худоби переважали коні та вівці. У їжу кипчаки використовували продукти скотарства. Це передусім була баранина, а по великих святах – конина. Пили кипчаки кумис та вино. Останнє куплялось у сусідів (візантійців, угорців, грузинів). Кипчацькі аристократи стежили за своїм зовнішнім виглядом, дбаючи про особисту гігієну та роблячи стрижки. Описана також седентаризація у кипчаків. Відзначено, що це була небажана альтернатива для кочівників. У кипчаків існували анклавні стаціонарних поселень, де мешкало іноетнічне населення. Міста Сугров, Шарукань та Балин були населені донськими аланами та русинами. Автор книги приділив увагу питанню опису жителів кипчаків. Зазначено, що вони, у переважній більшості, являли собою кибитки на возах при кочів'ї, або юрти, коли вони перебували на місці.

Третій підрозділ присвячений торгівлі та ремеслам у кипчаків [1, с. 214-218]. Відзначено, що серед кипчаків існувала спеціалізація серед зброярів. Також важливим ремеслом була праця чоловіка-теслі. Менш престижні ремесла кожум'яки та швей були притаманні жінкам. Кипчаки торгували рабами і работоргівля приносила їм значні



---

прибутки. Сам характер торгівлі був бартерним. Кипчаки активно торгували з візантійськими містами Криму та мусульманським Мавераннахром.

Безсумнівно цікавим є підрозділ, присвячений кипчацькій мові та іменослову [1, с. 218-243]. Варто зауважити, що «Кодекс Куманікус» є пам'яткою не кипчацької, а старокримськотатарської мови. Першою пам'яткою кипчацької мови є філологічні дані про кипчацьку мову у словнику Махмуда ал-Кашгарі. Ще одним джерелом з мови кипчаків є ономастикон (імена кипчаків зафіксовані у писемних джерелах). Багато уваги автор присвячує кипчацьким іменам. В іменослові зібрані імена, знайдені у слов'янських літописах, угорських документах, візантійських та грузинських хроніках. Досліднику також не завадило б скласти подібний ономастикон за даними арабських, перських та китайських джерел.

Шостий розділ присвячений питанню релігій у кипчацькому соціумі. У першому підрозділі проаналізовані традиційні вірування кипчаків [1, с. 244-256]. Відзначено, що традиційні вірування кипчаків є комбінацією анімізму та шаманізму. Головними божествами кипчаків названі боги Тенгри, Умай, Идук Йер-Суб, Еркліг. Існував культ поклоніння своїм предкам та небесним світилам. Достатньо уваги дослідник присвячує антропоморфним кам'яним статуям (половецьким бабам). Зазначалось, що кам'яні антропоморфні статуї набули завершеного вигляду у кипчаків, хоча існували і серед печенігів, огузів та кімаків. Їх правильно називати не балбали, а «баби». Ці «баби» були предметом культу предків та споруджувались кипчаками в честь своїх померлих. Висвітлено також питання тваринної символіки у кипчаків. Особливою пошаною користувались котяті та собачі тотеми.

Другий підрозділ шостого розділу присвячений питанню поширення авраїмічних релігій у кипчаків [1, с. 256-268]. Зазначається, що християнство не мало особливого успіху у степах і більшість навернень кипчаків до християнства відбувалось поза межами Дешт-і Кипчак. Християнські проповідники, окрім несторіан, робили ставку на проповідання у населених пунктах, замість того, щоб нести «Слово Боже» у кочів'я. Натомість мусульманські проповідники діяли і в містах і серед кочівників. Представники ханіфітського мазхабу сунізму були толерантними по відношенню до місцевих вірувань і частина місцевих культів була інкорпорована до ісламу. Особливу роль у поширенні ісламу зіграли суфії. Вірмено-кипчаки не були кипчаками, які прийняли вірмено-григоріанство, а вірменами, які розмовляли тюркською мовою. Аналогічно, караїми були євреями, які сподівдували караїмізм та розмовляли тюркською мовою кипчацької групи.

Третій підрозділ [1, с. 268-270] присвячений питанню поширення маніхейства та буддизму серед кочівників. Маніхейство було популярним серед токуз-огузів та, частково, кімаків. Серед кипчаків воно отримало незначне поширення. Про сповідування кипчаками буддизму немає достовірних свідчень, проте поширення буддизму фіксувалось серед уйгурів.

Варто зауважити, що цій студії властивий ряд недоліків. Необхідно відзначити, що автором не була врахована монографія Р. Хаутали [2], яка містить переклади ряду папських документів, що містять важливі дані стосовно Куманської єпископії та Тевтонського Ордену у Трансільванії. Гіпотеза автора стосовно тюркського походження слова *кума* є сумнівною. Значно логічніше шукати цей термін у слов'янських мовах, ніж застосовувати тюркський співзвучний термін із іншим змістовим наповненням. Проте вказані зауваження істотно не впливають на високу оцінку роботи.

Таким чином, книга автора є важливою працею, яка дозволяє ліквідувати одну з білих плям у вивченні історії євразійських кочівників. Попри наявність окремих недоліків, автором була запропована комплексна праця, яка охоплює багато аспектів соціальної історії кипчаків. Особлива увага присвячена питанням акультурації та асиміляції кипчаків у суспільствах з осілим населенням. Чимало уваги приділено військовій історії та структурам повсякденності у кипчаків.

- 
1. Пилипчук Я. В. Соціальна історія кипчаків у IX-XIII ст. Київ-Вінниця: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, ТОВ «ТВОРИ», 2018. 340 с. + 20 іл
  2. Хаутала Р. От «Давида, царя Індій» до «ненавистного плебса сатаны». Антологія ранніх латинських свідень о татаро-монголах. Казань: Інститут історії ім. Ш. Марджани АН РТ, 2015. 496 с.

#### *References*

1. Pylypchuk Ya. V. Social'na istorija kypchakiv u IX-XIII st. [Social history of Qipchaqs in IX-XIII centuries]. Kyiv-Vinnicja: Nacional'nyi pedagogichniyi universytet im. M. P. Dragomanova, TOV «TVORI», 2018. 340 s. + 20 il
2. Hautala R. Ot "Davida, carja Indij" do "nenavistnogo plebsa satany". Antologija rannih latinskih svedenij o tataro-mongolah [From "David, the king of India" to "the hateful plebs of Satan." An anthology of early Latin information about the Tatar-Mongols]. Kazan': Institut istorii im. Sh.Mardzhani AN RT, 2015. 496 s.

### **ПОВЕРНЕННЯ ЗАБУТОЇ ПЕРЕМОГИ ІСТОРИЧНОЇ ДАВНИНИ ТА ІМЕНІ ЇЇ ТВОРЦЯ**

(Рецензія на кн.: Громенко С. В. Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року / С. В. Громенко. К.: К. І. С., 2018. 266 с.)

Події доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. мають в сучасній українській історичній науці імідж тієї самої теми, що здається та дійсно виявляється невичерпною. Насиченість короткого проміжку часу контраверсійними змінами, запеклою боротьбою різних політичних сил на винищення та самовинищення, протистоянням яскравих особистостей створює плідний ґрунт для подальших досліджень, виокремлення відповідних сюжетів та введення до наукового обігу нової джерельної бази або – переосмислення вже існуючих концепцій в контексті нових світоглядних, політичних та ідеологічних реалій.

В цьому сенсі поява нових праць, що висвітлюють відповідні теми та пропонують докладний виклад тих чи інших процесів – справа апіорі потрібна та корисна. Саме тому, видання 2018 року книги кандидата історичних наук, співробітника проекту «Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода» «Крим. Реалії», кримчанина Сергія Громенка, що присвячена історії, перебігу та підсумкам походу військ Української народної республіки (УНР) до Криму та участі їх у звільненні від більшовицької влади є важливим фактом повернення забутих чи викривлено висвітлених попередніми генераціями дослідників подій суперечливого та трагічного періоду історії України. Звісно, слухним є і те, що вихід книги був присвячений 100-річчю відповідної історичної події, що підкреслює підтримка видання з боку Українського інституту національної пам'яті. Очевидним є і підвищене значення видання з огляду на анексію території Автономної республіки Крим Росією 2014 року та подальші дії РФ по встановленню там власних органів адміністрації та значного збільшення військової присутності. Увага до подій минулого в цьому контексті не тільки констатує прорахунки сторічної давнини, але й наголошує на недопущенні помилок у сучасності та майбутньому. Відтак, треба визнати, що публікація С. Громенка є вкрай актуальною та своєчасною.

Книга, на перший погляд, має класичну структуру та вміщує передмову, вступ, що оглядає відношення до «кримського питання» в геополітичних «розкладах» учасників Першої Світової війни, учасників революційного протистояння в колишній Російській імперії та серед представників нових органів української влади, що постали протягом 1917 року та еволюціонували до проголошення незалежності УНР, та складається з 17 розділів. В них автор переходить до безпосередньої конкретики та ретельно, іноді відходячи до дрібних, але не зайвих подробиць та пояснень, викладає зміст подій що призвели до обставин як зміни відношення керівництва УНР до статусу Криму та його місця в структурі української державності, так й до власне військової складової походу Болбочана та його перебігу із усіма подіями навколо, що були або безпосередньо

---

пов'язані із цією операцією, або – відбувалися за власним сценарієм, але – в контексті загальної військово-революційної боротьби.

Виклад, як то кажуть, «основного матеріалу» С. Громенком не має викликати якихось заперечень як в професійних істориків, так й в пересічних читачів. Впадає в око, що автор прискіпливо підійшов до аналізу опублікованої інформації за темою, залучивши великий масив спогадів учасників походу, їх опонентів з числа більшовиків та офіцерів російської «Добровольчої армії», німецьких та українських державних та військових діячів того часу, матеріалів періодики – українського, німецького, кримського, американського походження, відповідних публікацій документів. Саме тому, треба констатувати: за зібраними та проаналізованими фактичними даними книга С. Громенка є вельми корисною саме як узагальнення відповідного історичного сюжету, адже розрізнені публікації за темою кримського походу П. Болбочана не давали змоги не то що скласти повної картини цього процесу, але вносили відповідні дискусійні або недостатньо обґрунтовані твердження, що могли не відповідати істині або – штучно трактувати конкретні історичні події. Отже, якщо як непідготовлений читач, так й професійний історик, однозначно, знайде у книзі С. Громенка найбільш узагальнену на сьогоднішній час інформацію та зважений аналіз історичних подій із достатньо обґрунтованими висновками. Відтак, публікація, що рецензується, виконує свою інформаційну та популяризаторську функції та заповнює певну історіографічну лакуну щодо конкретного сюжету. Книга багато ілюстрована, в тому числі картографічним матеріалом, що допомагає візуалізації викладеної інформації та дозволяє читачеві самому простежити відповідні твердження та конструкції подій автора.

Саме з вище означеного, можна зробити висновок, що С. Громенком створена власна концепція походу П. Болбочана в Крим навесні 1918 року як масштабної військово-політичної акції, що мала відлуння не тільки для окремого регіону, а й для усєї військової та дипломатичної практики УНР, Німеччини, радянської Росії та антибільшовицьких російських сил означеного часу. І такий підсумок роботи автора є з одного боку самоцінним, з іншого – ставить подальші питання як осмислення військової практики та спадщини П. Болбочана та УНР в минулому так й врахування цього історичного досвіду у сьогоденні. Отже, видання книги С. Громенка є дійсно помітними явищем в сучасній українській історіографії доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Проте, після ознайомлення із працею виникають деякі питання, що можна віднести до концептуальних зауважень. По-перше, після ознайомлення із книгою постає питання щодо визначення її жанру. Автор у передмові вказує на те, що нариси окремо публікувалися на сайтах «Крим. Реалії» та «Радіо Свобода», а також – «Ділова столиця» та «Лікбез. Історичний фронт», у вихідних даних видання визначається публіцистичним. Ці обставини грають відповідну роль у подальшому аналізі цієї праці та пояснюють відсутність посилань на джерела і літературу у тексті. Звісно, автор наводить ті чи інші цитати із вказуванням авторства, але конкретного посторінкового посилання не робить. Це створює дещо незручну ситуацію саме для пересічного читача, адже фактично автором читачеві пропонується «повірити на слово», для професійного ж читача-історика складається дещо двозначна ситуація: аргументи автора мають бути настільки переконливими, щоб не виникало бажання перевірити твердження автора. Зрозуміло, що науково-популярний характер праць не вимагає обов'язкового оформлення науково-довідкового апарату за всіма правилами. Але наявність відповідних посилань у тексті тільки б підсилювало загальне враження від книги, зробило б його комплексним та остаточним. Наведений автором перелік вибраної бібліографії із 110 позицій із поділом на «документи і матеріали» та «мемуари і дослідження» має на меті виправлення відсутності посилань в тексті, але виконує її тільки частково та формально.

По-друге, не можна не помітити, що пріоритетним джерелом для книги стали матеріали опублікованих документів та мемуари учасників подій. Відсутні посилання на архівні джерела, що свідчить про те, що така робота не проводилася. Зрозуміло, що ця обставина дає підстави говорити про незавершеність дослідження, але автор і не наполягає на вичерпаності теми. Саме тому, продовження архівних пошуків та публікація нових документів (в тому числі – з найбільш дискусійного питання – дати та першості

---

звільнення Сімферополю від більшовиків, що може бути розв'язане тільки після знайдення та публікації оригіналів документів з німецьких архівів) є очевидним новим дослідницьким об'єктом теми книги.

Що ж до загального підсумку, то треба відзначити, що праця С. Громенка про похід військ УНР під командуванням П. Болбочана є якісною, корисною та зваженою публікацією, що недвозначно протягує з сторічної давнини все ті ж питання – що є Крим для Української державності та яким чином можновладцям різних часів не варто повторювати одні й ті самі прорахунки, помилки та безпорадність у відповідальні для державності часи?

*Севаст'янов Олександр Валерійович, кандидат історичних наук, доцент  
Національного університету біоресурсів і  
природокористування України (м. Київ)*

### **РЕПРЕСІЇ 1920–1930-Х РОКІВ ПРОТИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

[Рец.]: Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки): монографія / В.О. Оліцький. Суми: Триторія, 2018. 242 с.)

Проблема державно-церковних відносин і політичних репресій в Україні 1920–1930-х рр. зберігає злободенність для вітчизняної історичної науки. Її актуалізують сучасне українсько-російське протистояння та далекий від свого завершення процес декомунізації.

Важливість рецензованої роботи визначається й додатковими обставинами, і зокрема тим, що вона присвячена дослідженню репресій проти Церкви на регіональному рівні. Зазначена проекція дає можливість ефективніше встановити конкретні результати антицерковних кампаній у регіоні, кількість жертв радянського тоталітаризму серед духовенства, з'ясувати долю закритих храмів, визначити регіональні особливості репресій та роль місцевої партійної і радянської номенклатури у репресивній політиці.

Вважаємо, що монографія В.О. Оліцького має наукову і суспільну вагу. Автор узагальнив, систематизував та переосмислив значний масив розпорошених по різних архівосховищах джерел. Значна кількість архівних документів введена до наукового обігу вперше.

В.О. Оліцьким здійснено авторську періодизацію та охарактеризовано процеси закриття храмів, переслідування духовенства Сумщини. Дослідник класифікував незаконні методи отримання показів у судових та позасудових справах проти духовенства.

У пропонованому виданні автору вдалося показати місце Сумщини у процесах політичних гонінь комуністичної влади проти Церкви на загальнодержавному фоні, виокремити регіональну специфіку цих процесів.

Окремо варто відзначити той факт, що у роботі В.О. Оліцького показано неоднозначність процесу вилучення церковних цінностей та роль і місце у ньому місцевої влади, церковних ієрархів та рядового духовенства. Як приклад, цієї неоднозначності автор наводить Конотопську округу, де місцева влада і духовенство намагалися погодити свої позиції, фактично співпрацюючи у реалізації ідей допомоги голодуючим та забезпеченні успіху кампанії. Поряд із цим, наводиться приклад округ Полтавської губернії, де влада використала протистояння між різними гілками православ'я з метою повного вилучення цінностей.

Ще однією перевагою даної монографії є успішна спроба автора не лише дослідити та висвітлити репресивні заходи, але і визначити ставлення до них простого населення і з'ясувати, чому народ займав ту чи іншу позицію. Крім того, В.О. Оліцький

---

охарактеризував опір населення Сумщини антирелігійній політиці влади. Варто погодитися з його думкою, що цей опір у різних формах проявлявся протягом усієї доби 1920–1930-х рр.

Вважаємо, що монографія В.О. Оліцького є суттєвим внеском у сучасну українську історіографію. Представлені у ній результати наукового дослідження розширюють знання про регіональні особливості репресій 1920–1930-х рр. проти православної Церкви. Результати дослідження можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії антицерковної політики радянської держави, спеціальних робіт із загальної та регіональної історії православних церков та історії православ'я у цілому, підготовці спецкурсів з новітньої історії України, краєзнавства, історії Церкви, історії культури, проведенні лекцій, у просвітницькій і краєзнавчій діяльності.

Отже, рецензована монографія В'ячеслава Олександровича Оліцького «Блаженні гнані за правду (Репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки)», на наш погляд, є цілісною завершеною науковою працею, що комплексно розкриває проблему переслідувань владою Православної церкви та опору суспільства цим гонінням на матеріалах Сумщини. Висновки та узагальнення сформульовані автором відзначаються оригінальністю. Матеріал подано у доступній формі, текст не перенавантажений спеціальною термінологією. Монографія цілком слушно розрахована не лише на фахівців у історичній галузі, але і на широкий читацький загал.

*О.М. Ігнатуша, д.і.н., професор кафедри історії України  
Запорізького національного університету*

## **ДОКУМЕНТАЛЬНА РОЗПОВІДЬ ПРО УКРАЇНСЬКУ ЕКОЛОГІЧНУ АСОЦІАЦІЮ «ЗЕЛЕНИЙ СВІТ»**

(Рецензія на кн.: Зелена хвиля незалежності. Українська екологічна асоціація «Зелений світ» (За редакцією Юрія Самойленка). Київ: Видавництво «Український пріоритет», 2017. 304 с.)

Виповнилося 30 років від створення Української екологічної асоціації «Зелений світ». Це документальна оповідь про найпершу українську екологічну неурядову організацію «Зелений світ».

Книга написана тими, хто був серед кола сміливців, справжніх патріотів, які підняли питання захисту довкілля в Україні до рівня завдань державної ваги, до рівня завдань захисту української нації. Варто підкреслити, що екологічний рух став вагомою складовою суспільно-політичного руху, руху за суверенізацію України кінця 1980-х – початку 1990-х років, який призвів до краху Союзу РСР.

Ця книга являє собою за суттю історичне дослідження, адже її написали учасники перших екологічних осередків. Видання є важливим і правдивим, адже базується на документах, вміщує численні та унікальні архіви, спогади та інтерв'ю активних учасників тих подій. Подвижники-природоохоронці здійснювали різноманітні форми опору порушенням екологічного суверенітету України. Акції екологічного протесту стали по суті першими акціями загальнодемократичного опору. Наприкінці 1980-х років спостерігалось загострення екологічних проблем, УРСР опинилась на межі екологічної кризи через надмірну владу союзних міністерств та органів влади, свавілля Центру, ігнорування інтересів українського народу. Було відсутнє реальне право на самостійне визначення та розв'язання головних питань життєдіяльності республіки, усі питання вирішувались у Москві, — економічної політики, соціальної, так і у сфері екології. Розмах розвитку промислових галузей, незбалансована індустріалізація спричинили серйозне погіршення стану довкілля. Страшним символом свавілля московських владних структур по відношенню до України стала аварія на ЧАЕС ( 26 квітня 1986 р.). Інформацію про

---

Чорнобильську аварію офіційні кола СРСР намагались усіляко утаємничити від населення. Українці почали виходити на суспільні мітинги, усе частіше та голосніше протестували на екологічних мітингах, вимагаючи самостійності у політиці, екологічного та державного суверенітету, гарантування права громадян жити в безпечному середовищі для себе та своїх дітей.

У рецензованому виданні відтворено генезу екологічного руху як соціального феномену, соціальний контекст виникнення і розвитку цієї екологічної асоціації, яка стала Всеукраїнською (1989 р.). Відображена важлива роль «Зеленого світу» в проголошенні екологічного суверенітету, а згодом і державної незалежності України (1991 р.).

Структурно книга включає 20 інтерв'ю, спогадів лідерів та активістів екологічного руху в Україні. Книга вміщує рідкісні документи і фото, які висвітлюють діяльність цієї громадської організації – від перших кроків її створення до сьогодення.

До народження Асоціації були причетні подвижники демократичного і зеленого руху – відомі українські письменники і публіцисти О. Гончар, С. Плачинда, Ю. Щербак, А. Глазовий, академік-радіобіолог Д. Гродзинський, а також сотні інших українських патріотів.

День 28 грудня 1987 р. вважається датою організаційного оформлення першої неурядової, незалежної від компартійних та владних структур громадської природо-захисної організації – «Зелений світ».

Представлена хронологія керівництва УЕА «Зелений світ»: Олесь Гончар став «батьком УЕА». Сергій Плачинда очолював «Зелений світ» у 1989-1990 рр. Ю. Щербак – голова УЕА у 1990-1992 рр. Від 1994 р. очільником УЕА «Зелений світ» обраний Юрій Самойленко.

Книга заслуговує на високу оцінку з огляду на кілька причин.

1/ Молодь, підрастаюче покоління має знати історію своєї рідної країни з «перших уст». Книга містить спогади, думки, інтерв'ю самих активістів екологічного руху.

2/ Це видання заслуговує на високу фахову оцінку, адже написана ретельно, на високому професійному рівні. Джерельну базу доповнюють унікальні документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України, м. Київ).

Серед найпекучіших і найболючіших проблем українців – Чорнобильська трагедія (1986 р.). У представленому дослідженні відображено активну роботу «Зеленого світу» – різноманітну за формами – щодо розв'язання та мінімізації наслідків Чорнобильської аварії на українській землі. Автори відшукали утаємничені документи, зокрема, рішення Секретаріату УЕА «Зеленого Світу» про створення у 1990 р. слідчої групи з розслідування обставин та наслідків Чорнобильської катастрофи. Задokumentовані факти про діяльність УЕА «Зелений світ» у донесеннях органів КДБ СРСР та КПРС, що збереглися в ЦДАГО України.

Такі книги вчать нашу молодь бути справжніми патріотами рідної землі, яку ми маємо зберегти для наступних поколінь.

Головний лейтмотив підготовленого дослідження у тому, що діяльність «Зеленого світу» не обмежувалась лише екологічними акціями, відтворена активна роль у суспільному русі, у процесах державотворення – на різних його етапах, включаючи буремні події сьогодення: участь у Помаранчевій революції, активну допомогу здійснює УЕА «Зелений світ» воїнам АТО. Під час Помаранчевої революції (2004 р.) «Зелений світ» створив свій штаб на підтримку акцій громадської непокори, від першого дня і до дня перемоги перебуваючи на майдані Незалежності. Книга яскраво демонструє, що український екологічний рух, діяльність УЕА «Зеленого світу» є частиною громадянського суспільства, соціальний феномен і різновид нових соціальних рухів.

Книга зберігає для читачів багато унікальних фото, котрі як сторінки історії Української незалежної держави у світлинах та документах.

---

Відображена постійна щоденна громадська робота активістів щодо захисту довкілля. Один із прикладів – скандальний проект 1988 р. союзних та компартій владних структур щодо наміру збудувати Кримську АЕС та Чигиринську АЕС. Мінатоменерго СРСР знову плекав згубні плани на українській землі. Вже були розроблені проекти спорудження нових атомних електростанцій — Чигиринської та Кримської. Часто під майданчики для будівництва атомних станцій обирались населені пункти або місцевість, надзвичайно привабливі за своїми природними красвидами чи історичними пам'ятками, розташовані надто близько до історичних реліквій українців. До того ж, Кримську АЕС було заплановано зводити на геологічно-морфологічно несприятливій (фактично – небезпечній) ділянці. «Зелений світ» зібрав 350 тисяч підписів проти будівництва АЕС, організувала мітинги та пікети. Боротьба закінчилася перемогою громадськості – будівництво атомних станцій на Кримському півострові та біля історичного міста Чигирин було припинене.

Народні обранці від УЕА «Зелений світ» брали активну участь у розробці законодавчих засад та у формуванні нормативно-правової бази екологічної політики Української держави після проголошення незалежності. Однією з форм роботи є участь у роботі парламенту, розробка законопроектів у галузі екологічної політики Української держави. Лише у період каденції Верховної Ради третього скликання (1998-2002 рр.) було ухвалено майже 50 законопроектів у сфері природоохоронної політики держави, важливу роль у підготовці котрих брали представники «Зеленого світу».

Численними були звернення, офіційні запити-листи від Асоціації до міністрів та чиновників стосовно проблем, пов'язаних із захистом природи. Зокрема, активісти брали участь у громадських слуханнях з питань продовження експлуатації першого енергоблоку Запорізької АЕС.

Книга вміщує мемуари засновників та активістів «Зеленого світу»: спогади та інтерв'ю Ю. Самойленка, С. Курикіна, А. Панова, О. Сидоркіна, В. Хазан, О. Фурдичка, В. Вовченка, М. Михалко, В. Ткаченка, В. Довбаха, А. Демиденка, А. Басак. Юрій Щербак був призначений першим міністром охорони природи в незалежній Українській державі, він надав свої спомини для книги. Г. Лисиченко висвітлює деякі епізоди з питань функціонування атомної енергетики в Україні та дискусії щодо її розвитку.

Серед природоохоронних акцій – початок екологічного опору в столичному Голосіївському районі у 1988 р. Коли розпочалося незаконне вирубування дерев у Голосіївському лісі, – постали пікети активістів проти незаконних забудов і нищення зелених зон. Через 14 років Указом Президента України В.А. Ющенко був створений Національний природний парк «Голосіївський».

Важливо підкреслити, що «Зелений світ» розвиває розгалужене міжнародне співробітництво з екологічними організаціями у багатьох країнах світу. Учасники «Зеленого світу» входили до складу делегатів України на міжнародних конференціях та форумах з питань захисту довкілля, на конференціях ООН щодо попередження кліматичним змінам на Планеті. Н. Преображенська – голова Фонду спасіння дітей України від Чорнобильської трагедії, член Зеленої Ради Асоціації, Посол миру ООН, виступала на Міжнародному форумі із захисту чорнобильських дітей у США (1990 р.)

Багато разів члени «Зеленого світу» перебували у самому епіцентрі Чорнобильської аварії – у зоні ЧАЕС. Один із фотодокументів зафіксував відвідування та зустріч екоактивістів на об'єкті «Укриття» з представниками країн-донорів та ЄБРР, яка відбулась у 1999 р. Відображена зустріч у Києві у 2016 р. з японською делегацією після аварії на Фукусімі. Фотодокументи відображають участь УЕА «Зелений світ» у міжнародній конференції «Низьковуглецева електроенергетика» (2017 р., м. Київ).

Очолює УЕА «Зелений світ» від 1994 р. Ю.Самойленко, він обирався народним депутатом Верховної Ради III скликання, він присвятив природозахисній роботі все своє життя. Українська делегація брала участь у 1998 р. у саміті міністрів охорони довкілля Європи у м. Орхус. Ю.Самойленко виступав від імені України з трибуни Генасамблеї

---

ООН (2001 р.). Ю.Самойленко представляє Україну в найбільшому об'єднанні екологічних організацій світу «Друзі Землі».

Активісти «Зеленого світу» – це люди-легенди Української державності, які проводили чисельні природоохоронні акції у різних областях та населених пунктах України. Асоціація «Зелений світ» організувала сотні акцій-демонстрацій, мітингів, пікетів, конференцій, збирання підписів, і відіграла значну роль у припиненні роботи ряду екологічно небезпечних об'єктів. Вона здійснювала не лише громадсько-екологічну, але й суспільно-політичну діяльність, а проведені за її участю акції впливали на формування природоохоронної політики держави, на роботу підприємств стосовно дотримання природоохоронних вимог, сприяли підвищенню екологічної свідомості та екологічної культури населення.

Беззаперечним є висновок, що міститься у виданні, що «... екологічний рух не є автономним від решти суспільства, оскільки за своєю суттю він є соціальним феноменом і різновидом нових соціальних рухів».

Таких правдивих книг, як представлена, дуже потребують читачі, особливо наша молодь – учнівська, студентська. Такі книги мають бути на полицях наших бібліотек, шкільних музеїв, книгарень.

Ця книга має важливе значення для виховання не лише екологічної свідомості молоді, а також для патріотичного виховання підростаючих поколінь, для формування громадянського суспільства в Україні.

*Л. В. Ковпак, кандидат історичних наук,  
старший науковий співробітник Відділу новітньої історії  
та політики Інституту історії України НАНУ*



---

## ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Артюшенко Ігор Андрійович** – Верховна Рада України, народний депутат України, *aia1984@ukr.net*
2. **Воловодовська Вікторія Олександрівна** – аспірантка Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (м. Київ), *Volovodovskavo@ukr.net*
3. **Гаврилук Михайло Олексійович** – студент магістратури факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, учитель історії СШ № 118 «Всесвіт» (м. Київ), *patamisha@gmail.com*
4. **Гідревич Маргарита Миколаївна** – студентка магістратури факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), *gidrevichmargo@outlook.com*
5. **Глоба Ольга Федорівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри біології та методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», *gof72@ukr.net*
6. **Гусев Віктор Іванович** – доктор історичних наук, професор кафедри історії Київського славистичного університету, *svetlanawunder@gmail.com*
7. **Доценко Віктор Олегович** – доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології слов'ян НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), *dozenkov@ukr.net*
8. **Дроботюк Катерина Олександрівна** – студентка магістратури факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), *katerina\_drob@ukr.net*
9. **Журба Михайло Анатолійович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), *kafedra\_slovjan@ukr.net*
10. **Ігнатова Людмила Русланівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», *corgi@i.ua*
11. **Коваленко Андрій Ігорович** – аспірант, співробітник Науково-дослідницького центру «Слов'янський світ» факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), *Andriy\_Kovalenko@email.ua*
12. **Коваленко Наталія Петрівна** – доктор історичних наук, головний науковий співробітник сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (м. Київ), *VoikoNP@ukr.net*
13. **Корзун Олена Вікторівна** – кандидат історичних наук, здобувач Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (м. Київ), *elkorzun365@gmail.com*
14. **Кравченко Дмитро Юрійович** – аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), *DK\_DK@i.ua*

- 
15. **Кучер Володимир Іванович** – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник сектору наукознавства Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (м. Київ), [VoikoNP@ukr.net](mailto:VoikoNP@ukr.net)
  16. **Лебедєв Ігор Касьянович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», [corgi@i.ua](mailto:corgi@i.ua)
  17. **Мацур Людмила Михайлівна** – студентка магістратури факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), [lmatzur@gmail.com](mailto:lmatzur@gmail.com)
  18. **Мельник Вікторія Вікторівна** – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри технологій у птахівництві, свинарстві та вівчарстві НУБіП України (м. Київ), [MelnikVika0204@gmail.com](mailto:MelnikVika0204@gmail.com)
  19. **Мороз Марко Вікторович** – студент магістратури факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), [marko.moroz.96@gmail.com](mailto:marko.moroz.96@gmail.com)
  20. **Нагірняк Остап Русланович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальнонаукових дисциплін Київського Славістичного університету (м. Київ), [nagirnyak@meta.ua](mailto:nagirnyak@meta.ua)
  21. **Новаковський Пшемислав** – доктор габілітований, професор Теологічного факультету Папського університету Йоана Павла II, завідувач кафедри історії літургії (м. Краков), [viktoriyasemenova@ukr.net](mailto:viktoriyasemenova@ukr.net)
  22. **Падалка Сергій Семенович** – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, [seriodar@ukr.net](mailto:seriodar@ukr.net)
  23. **Паска Богдан Валерійович** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України, провідний фахівець Інституту історії, етнології і археології Карпат Державного вищого навчального закладу «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ), [raska bogdan@i.ua](mailto:raska bogdan@i.ua)
  24. **Песоцький Максим Миколайович** – магістр факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), [pesotskiy-m@mail.ru](mailto:pesotskiy-m@mail.ru)
  25. **Погромський Віктор Олександрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету ім. Петра Могили (м. Миколаїв), [rogromski\\_y@ukr.net](mailto:rogromski_y@ukr.net)
  26. **Проців Олег Романович** – кандидат наук з державного управління, головний спеціаліст Івано-Франківського обласного управління лісового та мисливського господарства, [oleg1965@meta.ua](mailto:oleg1965@meta.ua)
  27. **Ролдугіна Яніна Олексіївна** – студентка магістратури факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), [yanina.rolduhina@ukr.net](mailto:yanina.rolduhina@ukr.net)
  28. **Романюк Неля Йосипівна** – доктор історичних наук, професор Житомирського національного агроєкологічного університету, [kafedra\\_prk@ukr.net](mailto:kafedra_prk@ukr.net)
  29. **Сазіна Тетяна Юріївна** – аспірантка кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти НПУ ім. М. П. Драгоманова (м. Київ), [tetiana.sazina@icloud.com](mailto:tetiana.sazina@icloud.com)

- 
30. **Свистович Степан Михайлович** – доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), *kafedra\_slovjan@ukr.net*
  31. **Семанишин Тетяна Стефанівна** – аспірантка кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), *kafedra\_slovjan@ukr.net*
  32. **Сидорович Олександр Сергійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України «Ніжинський агротехнічний інститут» (м. Ніжин), *sydorovith@ukr.net*
  33. **Смірнова Богдана Олександрівна** – викладач кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», (м. Переяслав-Хмельницький), *SmirnovaBO@ukr.net*
  34. **Соловей Галина Михайлівна** – здобувач Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (м. Київ), *Sol.galin99@gmail.com*
  35. **Столяр Ольга Петрівна** – здобувач Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України, (м. Київ), *Stolyarop12@ukr.net*
  36. **Стьопул Іван Васильович** – студент факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), *stopul@ukr.net*
  37. **Татарчук Людмила Михайлівна** – кандидат історичних наук, заступник директора з науково-інформаційної та бібліотечної роботи Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (м. Київ), *tlm2017@ukr.net*
  38. **Титівець Олександр Олександрович** – аспірант кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), *wakeon@bigmir.net*
  39. **Трейтяк Дмитро Вячеславович** – аспірант факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), *stevandthree@gmail.com*
  40. **Чуян Ірина Леонідівна** – аспірантка кафедри історії та археології слов'ян факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), *kafedra\_slovjan@ukr.net*
  41. **Шарлай Наталія Миколаївна** – викладач кафедри фізіології Української медичної стоматологічної академії (м. Полтава), *natasharlay38@gmail.com*
  42. **Ющенко Петро Андрійович** – докторант кафедри історії археології слов'ян факультету історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова (м. Київ), *kafedra\_slovjan@ukr.net*

---

## ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Метанаукового журналу — публікація статей проблемно-постановчого і узагальнюючого характеру, в яких відображені результати досліджень з різних проблем аграрної історії України, всесвітньої історії, історії науки і техніки, розвитку аграрної освіти та науки в Україні, які проводяться в рамках здійснення комплексної програми «Аграрний розвиток України і зарубіжних країн: історичний досвід і сучасні тенденції».

Автори подають до редакційної колегії (відповідальному секретарю) електронний варіант статті у супроводі текстового примірника (через 1,5 інтервали) роздруку українською або російською мовами, загальним обсягом 0,5 – 0,8 обл.-вид. арк.

Тексти подаються у форматі редактора MS Word for Windows: всі поля – 20 мм; шрифт — Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,27 мм (до 30 рядків по 60 – 64 символи). Рисунки й таблиці оформлюються згідно з ДСТУ. За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань, граматичні та стилістичні помилки відповідальність несуть автори.

На першій сторінці статті друкуються індекс УДК, назва статті, ініціали та прізвища авторів та анотація українською мовою. На останній сторінці після посилань на літературу наводяться анотації російською та англійською мовами (до 50 слів), включаючи ініціали і прізвища авторів та назву статті.

На окремому аркуші вказуються відомості про авторів (прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи – повна назва організації, посада, вчене звання, службова та домашня адреси, службовий та домашній телефони).

Перелік посилань розташовується в алфавітному порядку або в порядку їх використання після тексту статті з обов'язковим зазначенням місця видання, загальної кількості сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей).

Посилання на літературу подаються за таким зразком: [8, с. 25], де 8 – номер посилання за списком літератури, 25 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються наступним чином: [2; 5; 6] або [2, с. 34; 5, с. 18; 6, с. 214].

Автори несуть відповідальність за точність і якість перекладу.

**Запрошуємо до співробітництва!**

---

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 25-26

**Редакційна колегія випуску:**

д-р с-г. наук, проф., академік НААН Вергунов В.А. (Україна, Київ); д-р іст. наук, проф. Віднянський С.В. (Україна, Київ); д-р іст. наук, проф. Даниленко Вас. М. (Україна, Київ); д-р іст. наук, проф. Журба М.А. (Україна, Київ); д-р іст. наук, проф. Каденюк О.С. (Україна, Кам'янець-Подільський); д-р іст. наук, с.н.с. Коваленко Н.П. (Україна, Київ); д-р іст. наук, проф. Карєв Д.В. (Республіка Беларусь, м. Гродно); д-р іст. наук, проф. Корновенко С.В. (Україна, Черкаси); к.і.н., доцент Кропивко О.М. (Україна, Київ); д-р іст. наук, проф. Марочко В.І. (Україна, Київ); д-р історії, проф. Новаковський П. (Польща, Краков); д-р іст. наук, проф. Нікілев О.Ф. (Україна, Дніпро); д-р іст. наук, проф. Падалка С.С. (Україна, Київ); д-р іст. наук, проф. Романюк Н.Й. (Україна, Житомир); д-р іст. наук, проф. Свистович С.М. (Україна, Київ); д-р іст. наук, проф. Тимченко С.М. (Україна, Київ); д-р с-г. наук, проф. Шелепов В.В. (Україна, Київ).

Макетування та верстка      С. Живора  
Комп'ютерний набір            О. Кропивко, Л. Лановюк  
Оформлення обкладинки    А. Мельник

---

Підп. до друку 28.12.2018 р. Формат 70x108 1/16

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. друк. арк. 33,2    Обл.-вид. арк. 34,4

Наклад 100 прим.

Друк СПД ФО Куц В.М.

333